

ZBORNİK RADOVA

PRAVNO-EKONOMSKOG
FAKULTETA U NIŠU

IZDAJE PRAVNO-EKONOMSKI FAKULTET U NIŠU
1966.

ZBORNİK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NISU

Uređuje redakcioni odbor:

*Andrejević dr Milivoje, Danković Ljubisav, Jovanović dr Ljubiša,
Matejić dr Miodrag, Popović dr Slavoljub, Zlatković dr Živorad*

Glavni i odgovorni urednik: dr Slavoljub Popović

Sekretar redakcionog odbora: dr Živorad Zlatković

Uredništvo i administracija Zbornika: Pravno-ekonomski fakultet — Niš,

TRG JNA br. 11/III; telefon 24-247

Zbornik izlazi jedanput godišnje

Broj žiro računa: Pravno-ekonomski fakultet u Nišu 625-344

ZBORNİK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NISU

*organe de la Faculté de Droit et des Sciences Economiques d'Université
de Niš*

*Comité de rédaction: Andrejević dr Milivoje, Danković Ljubisav, Jovanović
dr Ljubiša, Matejić dr Miodrag, Popović dr Slavoljub, Zlatković dr Živorad*

Rédacteur en chef: dr Slavoljub Popović

Secrétaire de la Rédaction: dr Živorad Zlatković

Rédaction et Administration: Niš, Trg JNA, nr 11; Tel. 24-247

Zbornik parait une fois par an

ZBORNİK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NISU

*organ of Faculty of Law and of Economic Sciences of University — Niš
Board of editors: Andrejević dr Milivoje, Danković Ljubisav, Jovanović
dr Ljubiša, Matejić dr Miodrag, Popović dr Slavoljub, Zlatković dr Živorad*

Editor in chief: dr Slavoljub Popović

Secretary of the board of editors: dr Živorad Zlatković

Editorial office and administration:

Niš, Trg JNA, nr 11; Phone: 24-247

Zbornik is issued once yearly

ZBORNIK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NIŠU

1966. godina

ČLANCI

PRAVNI SISTEM SAD*

I UVOD

Osnovna obeležja pravnog sistema SAD su već dobro poznata.¹ U američkom pravnom sistemu sudske odluke predstavljaju jedan od izvora prava. Stoga su i sudske odluke, precedenti ili *common law* deo američkog pravnog sistema. *Common law* stvaraju sudovi rešavajući konkretne sporove i obrazlažući pritom svoje odluke. *Common law* nije delo zakonodavnih tela ili pravnih teoretičara, već ga čine prihvatljivi pravni argumenti istaknuti od strane suda prilikom rešavanja konkretnih sporova, koji su slični sporovima o kojima sud upravo odlučuje. *Common law* vodi poreklo iz Srednjeg veka i još uvek nosi obeležja pravnih prilika perioda u kome je nastao, perioda u kome je regulisao složena pitanja stvarnih prava u feudalizmu.²

Pored toga što su poznata osnovna obeležja pravnog sistema i *common law*-a u SAD, dobro su poznati i teoretičari koji su preduzeli prve korake u analizi *common law*-a. To su bili Oliver Wendel Holmes (Oliver Wendel Holmes), F. V. Meitlend (F. W. Maitland) i Rosko Paund (Roscoe Pound).

Ali, iza ovih poznatih stvari o američkom pravnom sistemu i *common law*-u krije se mnoštvo teškoća u razumevanju suštine *common law*-a. Na primer, *common law* stvaraju sudovi. Međutim, sudovi ne

* Ovaj napis se delimično zasniva na predavanju koje sam održao maja 1966. godine na Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu. Prilikom njegovog pripremanja za *Zbornik Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu* pomogao mi je svojim sugestijama Vojislav Koštunica.

¹ Osnovni pojmovi pravnih nauka obrađeni su u *Encyclopedia of the Social Sciences* (1930). Iako je ova enciklopedija danas već pomalo zastarela, može se osloniti na nju. Mnoge odrednice o pravu u ovoj enciklopediji su već postale klasične.

² Veliku standardnu istoriju engleskog prava napisao je Vilijam Holdsvort (William Holdsworth). Kratku, ali vrlo dobru istoriju *common law*-a dao je Teodor F. T. Plaknet (Theodor F. T. Plucknett). Istorija engleskog prava do Edvarda I, koju su napisali Frederik Polok (Frederick Polock) i F. V. Meitlend (F. W. Maitland) je već klasična (Meitlend je bio jedan od najvećih engleskih istoričara). Mada ne postoji standardna istorija američkog prava, u ovu svrhu mogu dobro da posluže dela Džemsa Vilarda Harsta (James Willard Hurst) i Roberta Ljusa (Robert Luce).

stvaraju nešto što bi se moglo nazvati pravnim pravilima. Sa nekim izuzecima, ne postoje opšta pravna pravila u *common law*-u. Uopšte, čitajući dela poznatih pisaca koji se bave pitanjem prirode *common law*-a možemo da zaključimo da, izuzevši neka delimična saznanja, ne dolazimo do potpune istine o *common law*-u.

II Common law

1. — Kao što je već naglašeno, *common law* se razvio iz pojedinih sudskih odluka, jer je u Engleskoj XIII i XIV veka zakonodavna vlast bila malo razvijena. Uz to, smatralo se da zakonodavna vlast treba samo da *izražava postojeće pravo* (običaje), a ne da *stvara novo pravo*.³ Tako je *common law* nastao iz pojedinih odluka, iz rada sudova. Nominalno su običaji, koji su imali važnost na teritoriji cele Engleske, bili izvor prava. Naime, sudovi su tvrdili da su u njihovim odlukama samo zabeležena određena običajna pravila. Međutim, sudovi su stvarno imali široke mogućnosti da sami stvaraju pravo, zato što su sukobi između kralja i feudalnog plemstva u Engleskoj toga doba, sukobi između dva velika autoniteta u državi, doveli do zastoja i praznina u stvaranju prava, a sudovi su bili prinuđeni da te praznine ispune rešavajući konkretne sporove.

Odluke sudova sa odgovarajućim obrazloženjima su objavljivane u Srednjem veku u Engleskoj u obliku »godišnjih knjiga« (»year books«) Ove »godišnje knjige«⁴ sudskih odluka postale su glavni rekvizit uticajne pravničke profesije, uključujući tu sudije i zastupnike stranaka. Ubrzo su stavovi u »godišnjim knjigama« počeli da se proučavaju posredstvom posebnog metoda tumačenja, koji je postao specifičan za *common law*. Pored toga, shvatanje o sudskim odlukama kao jednom od važnih izvora prava, kao i shvatanje o posebnom metodu tumačenja ovih odluka, ostala su nedimnuta u fazi apsolutizma u XVI i XVII veku, da bi kasnije bila prihvaćena u SAD.

Međutim, postoji jedan period u razvitku *common law*-a u SAD o kome se daleko manje zna. U XIX veku grupa američkih pravnika je organizovala pokret koji je postavio u pitanje *common law* sistem i shvatanje prava. Naime, ovaj pokret je zastupao ideju da zakoni, a ne sudske odluke (precedenti), treba da budu osnovni izvor prava u pravnom sistemu SAD. Pripadnici ovog pokreta držali su da zakonodavna vlast (a ne sudska) treba da stvara pravo. Nastojanja ove grupe pristalica prevlasti zakonodavnih tela u procesu stvaranja prava su sprečena, mada je aktivnost pomenutog pokreta ostavila neke posledice na obeležja američkog pravnog sistema. Najaktivnija u borbi protiv ideja pomenutog pokreta bila je grupa teoretičara i profesora prava, pre svega sa Harvardskog Pravnog fakulteta, koji je fakultet uzeo *common law*, »precedentni sistem« za osnovu savremenog američkog pravničkog obrazovanja. Tako je *common law* sačuvao svoj položaj i autoritet u pravnom sistemu SAD, čime je, između ostalog, često omogućeno i da stu-

³ Vidi Charles McIlwain, *The High Court of Parliament*.

⁴ Veliki broj »godišnjih knjiga« je danas objavljen u Engleskoj.

dent završi pravni fakultet (a pravničko obrazovanje i pravni fakulteti su vrlo uticajni u SAD) proučavajući jedino pojedine sudske odluke.⁵

2. — Osnovna obeležja *common law* metoda za donošenje sudskih odluka je verovatno najbolje odredio Karl Luelin (Karl Llewellyn).⁶ Elementi Luelinove definicije su sledeći: (1) Sud mora da reši konkretan spor. (2) Sud rešava samo određeni spor i na taj način stvara pravo. (3) Sud odlučuje o konkretnom sporu prema pravilima koja važe za veću grupu sličnih sporova. Doktrina *common law*-a ne dozvoljava da se jedna sudska odluka ne zasniva na prethodnim odlukama. (4) Odluka suda i pravilo koje je u toj odluci sadržano mora da se odnosi na konkretan spor koji sud rešava.

Zaključivanje koje se primenjuje prilikom donošenja sudskih odluka u američkom pravnom sistemu je zaključivanje po analogiji. Izrečena sudska odluka dobija odlike pravnog pravila i primenjuje se u narednim sličnim sporovima. Reč je o trostepenom misaonom procesu. Faze u zaključivanju su sledeće: (1) Uočava se sličnost između dva spora, jednog već rešenog i jednog o kome sud upravo raspravlja, (2) ukazuje se na pravno pravilo sadržano u sudskoj odluci kojom je rešen prvi spor i (3) ovo pravilo se primenjuje prilikom rešavanja drugog spora. Važno je uočiti da se pravno pravilo iz prve sudske odluke uvek navodi u drugoj. Zato proces zaključivanja nije deduktivan, niti induktivan. Ne radi se o sistemu primene poznatih opštih pravila na specifične situacije, niti o izvođenju opštih pravila iz velikog broja pojedinačnih slučajeva. U stvari, reč je o Aristotelovom zaključivanju po analogiji. Najvažniji aspekt ovakvog oblika zaključivanja, koji je od interesa za nas, je da se pravna »pravila« sadržana u sudskim odlukama (ukoliko ih uopšte i možemo nazvati pravilima) stalno menjaju i razvijaju.⁷

III *Common law* i zakonodavstvo

1. — *Common law* je već bio zreo, efikasan i poznat pravni sistem kada su počele da se uvode prve mere zakonskog regulisanja.⁸ Mnogi pravnici u SAD smatraju da sama ova činjenica predstavlja neoporiv dokaz o superiornosti i većoj važnosti *common law*-a kao izvora prava u odnosu na zakone. Zato je u SAD dugo važilo načelo da se zakon koji je protivan *common law*-u mora tumačiti usko od strane sudova. U ovom uskom tumačenju se išlo i do negiranja postojanja zakona. Danas su zakoni i drugi opšti akti u toj meri važni i pokrivaju toliku oblast

⁵ Osnivač pokreta za napuštanje *common law* sistema bio je Kristofer Langdel (Christopher Langdell). Udžbenici koji se upotrebljavaju na američkim pravnim fakultetima su se dugo vremena sastojali isključivo iz određenog broja sudskih odluka.

⁶ Karl Llewellyn, *The Bramble Bush* (1930, 1951).

⁷ Edward H. Levi. *An Introduction to Legal Reasoning* (1948, 1961).

⁸ Vidi Plaknetovu studiju *Statutory Interpretation in the Fourteenth Century*, kao i dela Poloka, Meitlenda i Holdsvorta.

⁹ Vidi Arthur von Mehren, *The Civil Law System* (1957) i Rene David, Henry P. de Vries, *The French Legal System: An Introduction to Civil Law Systems* (1958).

pravnog regulisanja da predstavljaju značajan izvor prava. Međutim, i poručje toga, u SAD se ne smatra da zakoni čine pravni sistem za sebe, kao što je to, na primer, slučaj u Francuskoj sa Napoleonovim Građanskim zakonikom.⁹ Naprotiv, u američkom pravnom sistemu zakoni nastaju i postoje, stiču osnovu obeležja, pojmove i terminologiju iz *common law*-a koji ih okružuje, koji je nastao pre njih i trajeće duže od njih, koji dominira nad njima. Zato i američki zakonodavci nisu jedini i suvereni tvorci prava.

2. — Dobar primer uticaja koji *common law* vrši na zakonodavni proces i zakonodavstvo predstavlja metod tumačenja zakona.¹⁰ Svaki pravni sistem ima sopstveno shvatanje i metode tumačenja zakona, ali su ovi metodi posebno važni kada je reč o američkom pravnom sistemu u kome se pridaje veći značaj *common law*-u nego zakonodavstvu.

Naime, u američkom zakonodavnom procesu prilikom izrade zakona se upotrebljava poseban jezik koji su stvorili sudovi, jer zakon stiče snagu i značenje posredstvom shvatanja i metoda tumačenja zakona koje usvajaju sudovi. U SAD sudovi dominiraju u stvaranju *common law*-a i u pravnom sistemu uopšte. Zato ukoliko zakonodavac želi da utiče na pravni sistem sa svojim proizvodom, zakonodavstvom, zakonodavac mora, svesno ili ne, da prilagodi svoje odredbe sudskom načinu mišljenja i da ih izrazi tako da im sudovi pripišu značenje na kome zakonodavac insistira. Stoga i američki zakoni pokazuju tendenciju da budu detaljni, a ne kratki i uopšteni.¹¹ Zakonodavac mora da se ponaša na ovaj način u SAD, jer *common law* ne pridaje nikakav značaj; pa čak i ne primenjuje, preterano uopštene zakonske odredbe.

3. — U evropskokontinentalnim pravnim sistemima smatra se da je kodifikacija akt zakonodavca. Za razliku od toga, u američkom pravnom sistemu smatra se da se kodifikacija začinje u oblasti *common law*-a i da sudovi koji tumače *common law* i pravo uopšte podstiču procese kodifikacije. Na osnovu ovoga, često se preuveličavaju razlike u pogledu shvatanja kodifikacije u evropskokontinentalnim pravnim sistemima i američkom pravnom sistemu. Razlike između dva pravna sistema u ovom pogledu ipak nisu tako velike. U prilog ovoga govore sledeće činjenice i primeri. Prvo, Justinijanova kodifikacija, jedna od najvažnijih evropskih kodifikacija, zasnivala se na mišljenjima poznatih pravnika povodom konkretnih sporova, koja su mišljenja bila obavezna za sudove i na taj način bila veoma bliska sudskim odlukama. Drugim rečima, i jedna evropska kodifikacija se zasnivala na sudskim odlukama. Sem toga, u Evropi su tokom XIX veka (naročito u Nemačkoj) vođene naučne rasprave o tome da li je kodifikacija uopšte moguća. Itd. S druge strane, i pravnici u američkom sistemu su svesni značaja uloge predstavničkih tela u procesu kodifikacije.

Međutim, ne treba ni prevideti razlike što se tiče načina na koji se vrši kodifikacija u dva velika pravna sistema. Radi veće jasnoće i kon-

¹⁰ Standardnu američku raspravu o tumačenju zakona predstavlja Franck Horack, *Statutory Interpretation*. Takođe vidi radove Džuliusa Koena (Julius Cohen), i Frenka Njumena (Frank Newman) i Stenli Sareja (Stanley Surrey).

¹¹ Uporedi makoju zbirku američkih zakona sa, na primer, francuskim Građanskim zakonikom.

ciznosti uprostitćemo nešto stvari i istaći sledeće. U američkom pravnom sistemu kodifikacija od strane zakonodavca može se izvršiti tek pošto su procesi *common law*-a razvili pravo. Kodifikacija od strane zakonodavca može samo da zabeleži (sa izvesnom moći izbora, izmene i sistematizacije) specifični i svojevrsni proces kodifikacije koji vrši *common law*.¹²

Ovo, međutim, nije jedina situacija u kojoj su predstavnička tela u SAD ograničena u vršenju zakonodavne funkcije od strane *common law*-a. I kada američka predstavnička tela nastoje da radikalno utiču na razvitak prava (na primer, prilikom vršenja izmena zakona) procesi i tvorevine *common law*-a sputavaju aktivnost predstavničkih tela.¹³

Svi navedeni primeri dobro ilustruju naše zaključke o osnovnim obeležjima *common law*-a, o nadređenosti *common law*-a kao izvora prava nad zakonima i drugim opštim aktima u pravnom sistemu i o uticaju koji *common law* vrši na zakonodavstvo i zakonodavni proces u SAD.

IV Sudska kontrola ustavnosti

Pošto je dosada bilo reči o različitim oblicima uticaja *common law*-a na zakonodavstvo u pravnom sistemu SAD ostaje još da razmotrimo možda najdrastičniji primer podređenosti zakonodavstva *common law*-u — ustanovu sudske kontrole ustavnosti (judicial review).¹⁴

Objasnimo na jednom zamišljenom i ekstremnom slučaju kako funkcioniše sudska kontrola ustavnosti zakona u političkom sistemu SAD:¹⁵ Pretpostavimo da su oba doma Kongresa takoreći jednoglasno usvojila jedan zakon. Predsednik SAD* je stavljajući svoj potpis na zakonski tekst potvrdio da nema nikakvih primedbi na zakon i postupak u kome je donesen. O usvojenom zakonu su se povoljno izrazili i javno mnjenje i stručnjaci, ističući da je zakon u saglasnosti sa ustavom i opštim interesima. I tada, povodom konkretnog spora, Vrhovni sud SAD postavlja pitanje ustavnosti pomenutog zakona. Vrhovni sud tom prilikom malom većinom od pet prema četiri glasa, a na osnovu tumačenja ustava za koje većina građana i uglednih stručnjaka smatra da je

¹² Istorijat izrade američkog Jednoobraznog trgovačkog zakonika iz 1962 (Uniform Commercial Code), koji je nedavno preveden i na srpsko-hrvatski, predstavlja dobar primer.

¹³ Istorijat tzv. »Fildovih zakonika«, koje su polovinom XIX veka u SAD pripremili Dejvid Fild (David Field) i njegovi saradnici, a koji su zakonici trebali da zamene i reformišu *common law*, predstavlja dobar primer. *Common law* je prosto ove zakonike progutao, ili ih je potpuno ignorisao, čak i kada su imali formu i autoritet pravih zakona.

¹⁴ Književnost o sudskoj kontroli ustavnosti u SAD je obimna. Vidi Charles Grove Haines, *The American Doctrine of Judicial Supremacy* (1914); Charles Warren, *The Supreme Court in United States History* (1923); Paul A. Freund, *The Supreme Court of the United States* (1961) i Alexander Bickel, *The Least Dangerous Branch: The Supreme Court at the Bar of Politics* (1962).

¹⁵ Uz dalje izlaganje uporedi Martin Diamond, Winston Mills Fisk, Herbert Garfinkel, *The Democratic Republic* (1966), str: 211—43.

potpuno pogrešno, proglašava zakon neustavnim. Kakve su posledice odluke Vrhovnog suda. Zakon je izgubio snagu kao da nikada nije ni donesen. Odluka Vrhovnog suda je konačna, a Kongres, Predsednik SAD i građani su nemoćni.

Reč je o zamišljenom i ekstremnom slučaju. Ipak, dosta sličnih slučajeva je bilo u praksi Vrhovnog suda i sudstva SAD: Da li ovo znači da su u političkom sistemu SAD Vrhovni sud i sudstvo uzurpirali vlast? Kako je došlo do toga da kontrolu ustavnosti zakona u SAD vrše sudovi čiji članovi nisu izabrani, već postavljeni? Zašto nosioci zaštite ustavnosti nisu Kongres ili Predsednik, organi koji su izabrani demokratskim postupkom? Zašto je odluka Vrhovnog suda u pogledu ocene ustavnosti konačna i vezuje Kongres i Predsednika, koji su se takođe obavezali na poštovanje ustava, a sem toga nalaze se pod kontrolom biračkog tela? Kako sudska kontrola ustavnosti utiče na demokratske odnose u američkom političkom sistemu.

Ustanova sudske kontrole ustavnosti predstavlja inače američki izum; Ustanova sudske kontrole ustavnosti zasniva se na dva načela: prvo, u američkom političkom sistemu postoji pisan i ustav i drugo, ustavom je obezbeđenje ustavnosti povereno sudstvu.

Vrhovni sud SAD je počeo sa radom oko 1790: kao sud neodređenog položaja i nadležnosti. Od prvih šest sudija Vrhovnog suda dvojica nisu stupili na dužnost. Prvih godina rada sud je razmatrao samo nekoliko nevažnijih predmeta. Oko 1800. Vrhovni sud je prerastao ne samo u moćan sud, već i u moćnu granu vlasti, upuštajući se u pitanje ocene ustavnosti zakona. Od presudnog značaja za uobličavanje i razvitak ustanove sudske kontrole ustavnosti u političkom sistemu SAD je bila jedna odluka Vrhovnog suda iz 1803. (*Marbury v. Madison*), u kojoj su prvi put eksplicitno izneseni argumenti u prilog ustavnog prava Vrhovnog suda da vrši sudska kontrolu ustavnosti zakona. Tako se sudstvo (posebno Vrhovni sud) u SAD uobličilo tokom ove početne faze rada u organ koji ne ispituje samo zakonitost pojedinačnih akata i radnji, već ispituje i ustavnost zakona. Međutim, treba imati u vidu da praksa sudske kontrole ustavnosti koju je vršio Vrhovni sud SAD nije bila od 1803. pa nadalje uvek dovoljno efikasna i jedinstvena. Vrhovni sud nije bio u svim periodima podjednako aktivan u pogledu kontrole ustavnosti zakona; sem toga Vrhovni sud vršeći kontrolu ustavnosti zakona je često zauzimao i po sličnim pitanjima različite stavove.

Ali, vratimo se na ranije postavljeno pitanje. Očigledno je da ustanova sudske kontrole ustavnosti predstavlja jedno od najefikasnijih sredstava za obezbeđenje podređenosti zakonodavstva *common law*-u i kontrole normative aktivnosti predstavničkih tela od strane sudstva. Postavlja se pitanje, u kakvom odnosu stoje ustanova sudske kontrole ustavnosti i demokratski odnosi u američkom političkom sistemu? Sve zavisi od toga da li u ipitivanju ustavnosti zakona američki sudovi arbitrarno odlučuju, ili se njihova aktivnost zasniva na određenim pravnim pravilima i upotrebi određenih objektivnih pravnih metoda. Dosadašnja praksa sudstva u političkom sistemu SAD pokazuje da su američki sudovi u vršenju kontrole ustavnosti zakona u najvećoj meri obavljali svoj rad u saglasnosti sa pravnim pravilima, društvenim vrednostima koje

usvajaju pripadnici pravničke i sudske profesije, kao i pod kontrolom od strane drugih grana vlasti. Zato se može zaključiti da ustanova sudske kontrole ustavnosti zakona nije u suprotnosti sa demokratskim procesima u političkom sistemu SAD.

V Normativna aktivnost političko-izvršnih i upravnih organa

Jedan od važnih izvora prava, važan deo pravnog sistema, čine opšti, normativni akti političko-izvršnih i upravnih organa. U svim savremenim državama je izuzetno razvijena normativna aktivnost političko-izvršnih i upravnih organa, jer predstavnička tela kao osnovni nosioci normativne aktivnosti nisu u stanju da regulišu mnogobrojne društvene odnose koji se regulišu detaljnim i tehničkim pravilima. Međutim, upravljanje u razvijenim, posebno industrijskim društvima, zahteva donošenje sve više detaljnih i tehničkih propisa. Činjenica da pored predstavničkih tela normativnu aktivnost obavljaju i političko-izvršni i upravni organi je dobro poznata u većini evropskih država, delom zbog evropskog iskustva sa vladavinom monarha i autokratija, koji su obavljali i normativnu aktivnost. Uopšte, u Evropi je shvatanje da su prvenstveno predstavnička tela legitimni nosioci normativne aktivnosti relativno novo. Na primer, u Engleskoj jedan ugledni konzervativni pisac tvrdi da je funkcija britanskog parlamenta da kritikuje i odobrava, pre nego da aktivno upravlja i bavi se normativnom aktivnošću.¹⁶

U SAD je, u pogledu ovoga, situacija drugojačija. U SAD je na osnovu doktrina narodnog suvereniteta i podele vlasti izgrađena kruta dogma, po kojoj samo zakonodavna vlast može da obavlja normativnu aktivnost. Ovu dogmu su najviše napadale pristalice teorije o »državi blagostanja« i udaljavanju od *laissez faire*, jer normativna aktivnost političko-izvršnih i upravnih organa predstavlja jedno od najefikasnijih sredstava u rukama pristalica ovog pokreta.

Dokora je američka ustavna i politička istorija bila ispunjena diskusijama o ovom problemu. Ove diskusije se još uvek nisu smirile. Sve vodeće rasprave o američkom ustavnom i upravnom pravu¹⁷ se osvrću na ove diskusije, usvajajući pritom često nekritički poglede pristalica teorije o »državi blagostanja« i slobodnijoj i široj normativnoj aktivnosti političko-izvršnih i upravnih organa.

Kao rezultat svega ovoga američka misao o normativnoj aktivnosti političko-izvršnih i upravnih organa, kao i institucionalna i doktrinarna rešenja, su nedovoljno razvijeni i neadekvatni. U prilog ovoga svedoče i neke zakonske odredbe.¹⁸ Prvo, ima veoma malo odredbi koje se odnose na normativnu aktivnost izvršne vlasti — na normativnu aktivnost Predsednika SAD i njene različite oblike (»executive orders«, »directives«, »proclamations«), pored odredbe da ova aktivnost mora

¹⁶ Leopold Amery, *Thoughts on the Constitution*.

¹⁷ Vidi, na primer, Kenneth Culp Davis, *Administrative Law Treatise* (1958).

¹⁸ Osnovni savezni zakon o upravnom postupku je *Administrative Procedure Act* iz 1946.

biti objavljivana. Drugo, odredbe koje se odnose na normativnu aktivnost upravnih organa («rule-making») takode nisu adekvatne. U njima je u maloj meri predviđen, pored obaveze objavljivanja, i postupak objavljivanja, kao i konsultovanje zainteresovanih pre nego što se konkretni akt usvoji. Inače, u praksi se obaveza objavljivanja opštih akata koje donose upravni organi takoreći uopšte ne poštuje, i to ne zlonamerno, već zbog nesposobnosti pojedinih viših službenika da shvate da mnogi njihovi akti imaju karakter opštih, normativnih akata i da stoga zahtevaju da budu objavljivani.

Osnovna teškoća u pogledu propisa o normativnoj aktivnosti uprave i pokušaja da se ovi propisi izmene i reformišu proističe iz dileme kako da se shvati normativna aktivnost uprave. Da li da se shvati kao obična normativna aktivnost predstavničkih tela? U tom slučaju trebalo bi usvojiti normalni zakonodavni postupak. Ili, da se normativna aktivnost upravnih organa shvati kao »kraljev tajni vrt«? U tom slučaju bi normativna aktivnost uprave morala da se oslobodi od svih pravnih zahteva i kontrole. U američkoj pravnoj misli nije došlo do sporazuma što se tiče rešenja ove dileme.

(preveo Vojislav Koštunica)

Dr Winston M. FISK
prof. univerziteta

SUMMARY

The fundamental characteristic of the American legal system, by which it differs from European, is that judicial decisions or cases represent a source of law and as such are a part of the legal system. This case law, more known under the name of common law, is not the product of the courts' work deciding the real cases. Namely, when the court tries to solve a particular case it makes use of the acceptable arguments from another judicial decision by which the similar case has been solved. This fact shows us that the common law is created by the courts. But, though the courts create common law, they do not create something that we would call general acts, or prescripts, because the case law, in principle, does not consist of any rules.

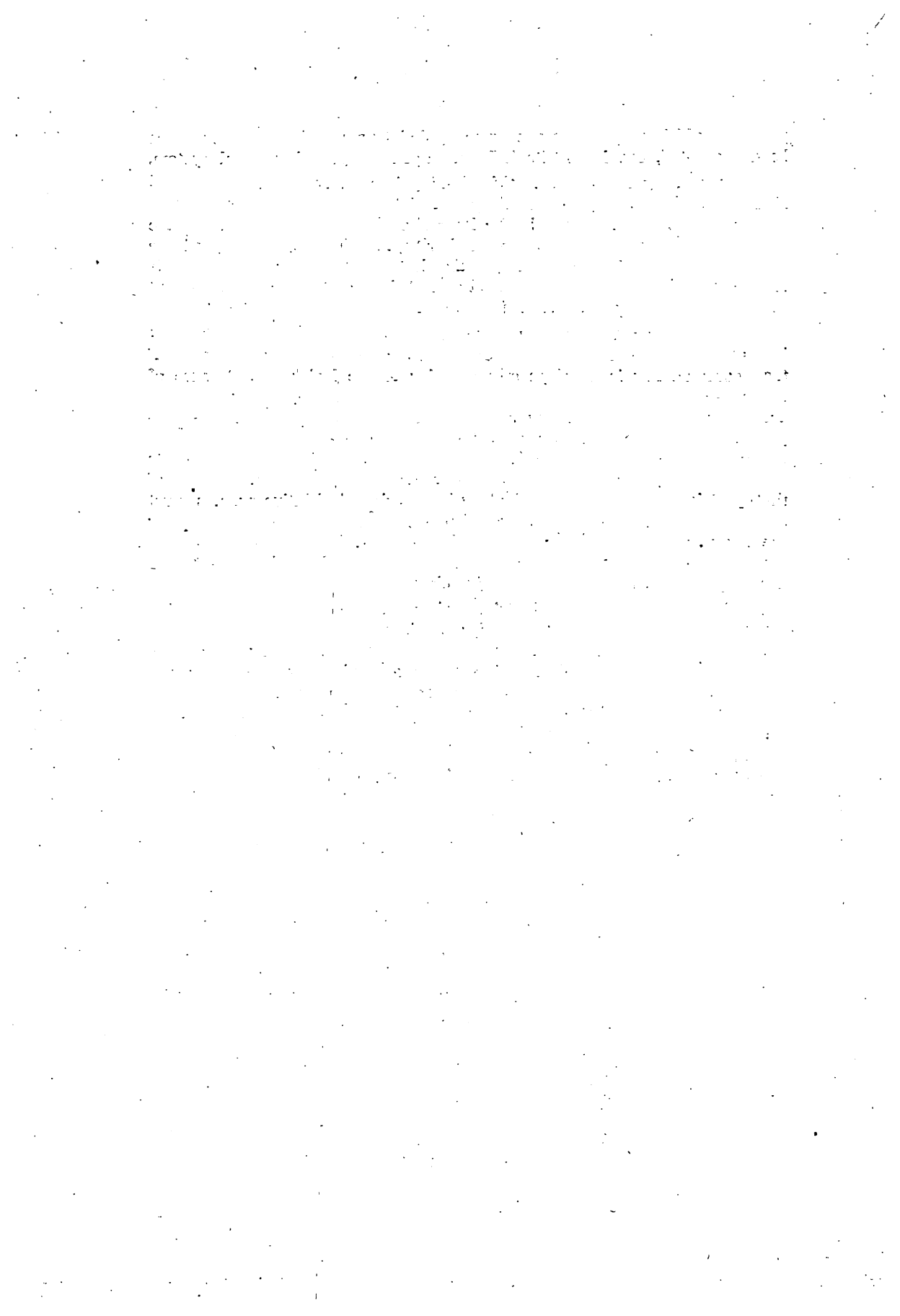
Common law was born in England at the beginning of the middle ages. There exist two fundamental conditions for its rise: first, the fact that legislative power has not been developed, and, second, the prevailing opinion that the legislative power should only express the existing law (custom), and not create the law. Formed in this way, common law has been transferred to the United States. Writing the history of the development of the common law in the United States, author says that in the XIX century there existed a movement for the reappraisal of the whole common law system and conceptions. Actually, this movement developed the idea that legislation and not cases should represent the fundamental source of the law in the legal system of the USA, and that, because of that, legislative

power should have supremacy over the judicial power. This movement has been prevented, but it left its influence upon the American legal system.

Reasoning which is used while issuing judicial decisions in the American system is reasoning by analogy. Judicial decision gets the characteristics of the rule and is used in the later similar cases. The process of the reasoning has three stages: 1) the similarity between the present and the past case is found; 2) the rule out of the first case is cited and 3) this rule is applied in deciding upon the second case. It is important that the rule out of the first case is always cited in the second one.

Common law was already a well known legal system when the first legislative measures have been undertaken in the United States. Because of that, common law is nowadays still superior to the legislation. Because of that there existed for a long period a rule that the statute which is not in accordance with common law should be interpreted strictly. Such interpretation sometimes led to the denial of certain statutes. A statute that pretends to be implemented must gather its basic characteristics, concepts and terminology out of the common law, which dominates it. Because of that, judicial concepts and terminology in American legislative process must be used because legislation gets its legal power through implementation by the courts. Legislator must bring himself in conformity with the courts, not vice versa. Codification by the legislation can be performed only after its necessity has been realized by the judiciary.

The institution of the judicial review shows best the influence that common law performs upon the legislation in the legal system of the USA. So, for example, if both Houses of the Congress pass particular statute, the President signs it, and it is acclaimed both by majority of public opinion and by expert judgement because of its accordance with the Constitution, the Supreme Court of the USA may on occasion of the concrete case raise the point of statute's constitutionality and declare it unconstitutional. The consequences are such that the statute is legally dead as if it had never existed, and the Congress, President and citizens find themselves powerless.

PREOBRAŽAVANJE SISTEMA I METODA PROUČAVANJA PRAVNIH POJMOVA U OBLASTI UPRAVNOG PRAVA

I. UVOD

Svaka društvena era, kada društvo nastoji da nađe najbolje uređenje i takvo organizovanje društvene delatnosti, koje smatra najdostojnijim svojih ideja — istovremeno stvara zakone i čitav sistem pravnih pojmova, koji odgovaraju tim zakonima. Promene u odnosima koje stvaraju zakone, i u vezi s tim promene zakona, moraju izazvati takođe i promene u pravnim propisima i u datom sistemu pravnih pojmova. Sistem ovih pojmova možemo smatrati adekvatnim društvenim potrebama vremena samo tada, kada na najbolji način ne samo doprinosi održavanju postojećih odnosa, nego i preobražavanju istih u pravcu, koji se može smatrati kao pravac društvenog razvoja. Na primer, antičko društvo stvorilo je »vlasništvo« (svojину) i »ropstvo« kao pravne konstrukcije. Feudalizam je odbacio koncepciju ropstva (kao kategoriju karakterističnu za društveni sistem), no sačuvao je »vlasništvo«. Međutim, već tada »vlasništvo« je značilo nešto sasvim drugo. Feudalizam je uveo novi pravni pojam »podanik«. Novi društveni sistem, kapitalizam, odbacio je konstrukciju podanika i uveo je ranije nepoznat pojam »državljanin«, a zadržao je pojam vlasništva ali kao sasvim novu pravnu instituciju, instituciju koja je služila održavanju i jačanju novog društvenog sistema.

Slične pojave mogu se zapaziti u oblasti stvaranja novog sistema pojmova prilikom razvijanja novih, socijalističkih društvenih odnosa.

Socijalizam je u sistem pravnih pojmova uveo nove pojmove kao »planiranje« ili »demokratski centralizam«. Socijalistički društveni sistem zadržao je pojam »svojину« ali sa sasvim drugom društvenom vrednošću, nego što je taj pojam imao u prethodnoj društvenoj formaciji. Sačuvao se samo termin, ali je smisao institucije potpuno drukčiji. Pored starog termina, sama institucija služi jačanju i usavršavanju novog društvenog sistema.

Na taj se način stvarao novi sistem pravnih pojmova, koji su odgovarali socijalističkom pravnom sistemu — a naročito i novi sistem pojmova u upravnom pravu, koji će biti predmet ovog izlaganja. Novi kompleks pravnih pojmova u upravnom pravu rastao je i usavršavao se postepeno. Kao sistem, on je stvoren u periodu kada je njegov osnovni cilj i zadatak moralo biti fiksiranje i jačanje novoga društvenog sistema u konfrontaciji sa prethodnim sistemom kapitalističke države.

Kada se socijalizam učvrstio kao društveni sistem — sa većim intenzitetom dolazi do izražaja druga tendencija u formiranju sistema pravnih pojmova, naime, tendencija da se stvori takav sistem, koji bi doprineo unapređenju socijalističkog pravnog sistema, koji bi odgovarao novoj etapi u sklopu novih ekonomskih i društvenih odnosa socijalističke zajednice. Naravno, da se u tome procesu u širokoj meri koriste dosadašnja dostignuća u teoriji socijalističkog upravnog prava. Međutim, razumljivo je da je nemoguće održavanje nepromenljivog sistema pravnih pojmova, kada u sklopu ekonomskih i društvenih odnosa dolazi do bitnih promena, koje izazivaju ozbiljne promene u pravnim rešenjima.

Za vreme te etape razvoja socijalizma, koja zahteva takvu verifikaciju sistema pravnih pojmova, javljaju se obično opasnosti preteranog kritičizma prema prošlosti.

Priznajući dakle gore isticanu nužnost procesa sazrevanja, starenja i aktualiziranja pravnih pojmova i slažući se s činjenicom da je povremeno nužna revizija u sistemu pojmova upravnog prava — čak i da je rezultat te revizije zaključak, da je ovaj sistem idealan i savršen — pokušaćemo još i da odredimo postavke za eventualne slučajeve, kada bi bile potrebne izvesne izmene ili dopune.

Kao i u mnogim drugim slučajevima, potrebno je da pre daljih razmatranja prokomentarišemo neke osnovne formule, kojima ćemo se morati služiti u toku čitavog izlaganja.

Ako ćemo govoriti o promenama u celom sistemu pojmova upravnog prava, o promenama koje se odnose na konkretne situacije — onda je osnovni problem vezan za razjašnjenje, kada se prilikom takvih promena može govoriti o evolucionom, kada pak o revolucionarnom preobražavanju. Razjašnjenje ovog problema u odnosu na ocenjivanje i rad na pitanjima preobražavanja i njegovom uticaju na teoriju upravnog prava utoliko je važno; što se izbegava sumnja u vezi sa prirodom preobražavanja, kakve su mogućnosti da dođe do preobražavanja, kakva je njihova vrednost sa aspekta istoriske perspektive. Sigurno da nije uvek moguće da se da precizan odgovor za svaki posmatrani slučaj. Uostalom, drukčije će izgledati stvar prilikom upoređivanja date promene sa uskim krugom srodnih pojmova, drukčije opet, kada ćemo kao merilo primiti ceo »sistem pojmova«. Ipak, pored ovih mogućnosti da se nađu razni odgovori, ne izgleda nam pravilan stav, po kome se uopšte dovodi u sumnju mogućnost ispravnih i preciznih odgovora u toj oblasti pravnih ispitivanja.¹ U vezi sa ispravnim i preciznim odgovorom moramo se setiti naslova ovoga članka. Radi se, naime, o odgovoru, koji se odnosi na ceo sistem pojmova stvorenih u teoriji upravnog prava. Sa te tačke može se valjda utvrditi da se bez potrebe i bez opravdanja upotrebljava termin o neophodnoj i već realiziranoj »revoluciji« u sistemu ovih pojmova. Termin »revolucionarne promene« treba rezervisati za takve pojave, koje su istovetne sa revolucionarnim promenama u celom sklopu društvenih odnosa. Drugačije rečeno — za tak-

¹ »La Revue Administrative«, 1962, broj 85, strana 113.

kve pravne pojave, koje služe društvenim promenama i koje su njihov odraz. Takvim revolucionarnim pojavama smatrane su u svoje vreme: pojam »državljanin« kao suprotan prethodnom pojmu (pravnoj konstrukciji) »podanik«; pojmovi subjektivnog prava ili administrativnog zakonskog akta kao zakonski regulisane forme delatnosti uprave, suprotne despotskim odlukama policijskih organa u državi prosvetnog apsolutizma itd.

Kod takvog tretiranja »revolucionarnog« i »evolucionog« u sistemu pojmova određenih pravnih disciplina, jasan je stav da se u okviru jednog te istog sistema društvene organizacije može govoriti isključivo o evoluciji u sistemu pravnih pojmova.

Posle raščišćavanja pogleda na prirodu preobražavanja u sistemu pojmova u upravnom pravu socijalističke države, može se razmatrati pitanje puteva evolucije u tom sistemu pojmova.

Postoje tri osnovna načina promene sastavnih delova u sistemu pravnih pojmova: odbacivanje starih, nepotrebnih pojmova, usavršavanje sadržaja postojećih pojmova i uvođenje novih pojmova. Svest da postoje te tri mogućnosti modernizovanja sistema pravnih pojmova dozvoljava da se određuju postavke u politici oblikovanja ovog sistema. Ni jedan od ta tri načina ne sme se primenjivati proizvoljno. Primena svakog od njih zavisi od postojećih, realno određenih uslova.

Prvi način je eliminisanje, odbacivanje pojmova, koji su do sada postojali u pravnom sistemu. Motiv ove mere može biti samo jedan, naime, situacija, kada je u pitanju jedan sasvim zastareo pojam, koji koči i sprečava dalji razvoj sistema pravnih pojmova, koji je uzrok da taj sistem ne odgovara više potrebama društvenog života. Izvršenje te mere traži dokazivanje da određeni pojam i odgovarajuća pravna konstrukcija: a) ili su potpuno suvišni i nepotrebni b) ili da su već pripremljeni novi pojmovi i konstrukcije, bolji, i koji će u potpunosti zameniti odbacene pojmove. U ovom drugom slučaju uslov odbacivanja je stvaranje nove koncepcije. Zbog toga, način odbacivanja nije jednostavan. U toj situaciji raste važnost uvođenja promena u sadržaj sistema već postojećih pojmova, kao načina preobražavanja sistema pravnih pojmova. Naravno, nije isključeno i preduzimanje drugih mera. Ipak i onda svaki predlog za uvođenje promene mora da sadrži obrazloženje: zašto dosadašnji sistem pojmova zahteva dopunu i kakva treba da bude puna pravna konstrukcija novog pojma. Bez takvog obrazloženja, predlaganje promena ili može imati vrednost samo pravne publicistike, ili označava zauzimanje voluntarističkog stava. Drukčije rečeno — sama kritika jedne određene situacije ne može da reši sve probleme u oblasti rada na rekonstrukciji sistema pravnih pojmova. Ona, doduše, može započeti rad na rešenjima rekonstrukcije — no istovremeno je najlakši deo zadatka i obaveza teorije prava.

Tek predlog pozitivnog, obrazloženog rešenja, za koju je kritika samo polazna tačka, može se smatrati ispunjenjem zadatka teorije prava.

II. Napomene o metodima ispitivanja u oblasti razmatranih pitanja

1. Primena empirijsko-pravnog metoda

Metod ispitivanja uvek ima funkcionalnu ulogu prema postavljenom cilju. Cilj naših ispitivanja koji je napred određen — konfrontacija postojećeg sistema pojmova sa praksom funkcionisanja uprave i prikazivanje potrebe za takvom dopunom ovoga sistema, koja sadrži elemente *stvarno značajne* — određuje izbor metoda rada u oblasti rekonstrukcije sistema pravnih pojmova. U vezi sa gore prikazanim postavkama, za najbolji metod mogao bi se smatrati metod, koji:

a) time što dozvoljava pronaći svestrane zaključke pravnih ispitivanja i što dozvoljava da se tim ispitivanjima obuhvati najširi i najraznovrsniji materijal — dozvoljava istovremeno da se formulišu zaključci u vezi sa zakonskom sadržinom ispitivanog problema. Dakle takav metod, koji neće dovesti do zbrke rezultata i pojmova iz raznih oblasti pravnog znanja;

b) dopušta konfrontaciju postojećih pravnih konstrukcija i pojmova koji njima odgovaraju, kako u pogledu njihovih pravnih posledica u raznim oblastima društvenog života, tako i u pogledu shvatanja smisla ovih konstrukcija od strane građana — i koji, na kraju dozvoljava izvršenje konfrontacije pravne konstrukcije i njenih rešenja sa pravnom svesću građana;

c) dozvoljava da se odredi značenje odnosne pravne institucije za funkcionisanje društvenog sistema. Drukčije rečeno, koji dozvoljava da se analizira i da se odredi dotična institucija ne samo na osnovu zakonske odredbe (statički metod), nego da se ona proučava i u svojoj praktičnoj primeni (funkcionalni metod).

Takvi se materijali ne mogu prikupiti primenom dogmatsko-pravnog metoda ispitivanja. Međutim, najpogodniji će u tom slučaju biti metod, koji se obično u terminologiji zove »metod funkcionalnih ispitivanja«, ili metod »empirijsko-pravnih« ispitivanja. Ovaj metod ne znači, međutim, zapostavljanje proučavanja pravne norme i njene pozicije u sklopu drugih pravnih normi. Šta više, i pored svog »antidogmatizma« navedeni metod predviđa da pravna norma uz svoju povezanost sa drugim momentima, ostaje najvažniji i odlučujući predmet za ispitivanja teoretičara svake oblasti prava. U tom smislu ovaj metod pridaje najveći značaj poznavanju prava, mogućnosti logičnog objašnjavanja (interpretiranja) prava i konstruisanja zaključnih uopštavanja. Istovremeno, ovaj metod ne traži da se na to svedu sva pravna ispitivanja. Prilikom primene ovoga metoda rada, dogmatska ispitivanja postaju jedino fragment ispitivačke delatnosti. Jer sadržaj ovog metoda je konfrontacija predviđenih rezultata pravnih propisa sa društvenim efektima, koji se postižu postojanjem ili primenom određene pravne norme. Zbog toga baš ovaj metod daje mogućnost ocenjivanja pravne konstrukcije. Čist dogmatski metod ne ocenjuje, on utvrđuje-faktički sistem normi — tom smislu daje samo opis fragmenta pravnog sistema.

Svim gore navedenim napomenama o metodima pravnih ispitivanja može se postaviti zamerka da uz elemente ocene, u ispitivački rad

uvode i elemente subjektivizma. Za odbranu, ipak, mogu se navesti dva argumenta. Prvo — da nijedan ispitivački rad u oblasti prava ne može biti slobodan od elementa subjektivizma. Istorija pravnih ispitivanja daje tu dovoljno dokaza — dokaz je, recimo, mnogobrojnost raznih škola, koje postoje u okviru samo jednog pravca dogmatskih pravnih ispitivanja. Drugo — kada se govori o ocenjivanju pravnih konstrukcija ne treba to shvatiti kao obrazloženje imaginarnih ocenjivanja, koja nisu vezana za realne i proverene činjenice. Radi se o takvom ocenjivanju čiji objektivizam dokazuje ne retke društvene pojave, a naučna ispitivanja uz metod, koji odgovara pronalaženju ili konstatiranju tih društvenih pojava. Konfrontacije te vrste mogu biti, dakle, u istoj meri objektivne koliko i ispitivanje same pravne norme. Empirijsko-pravni metod istraživanja, pored mnogih problema vezanih za njihovu pravilnu upotrebu u praksi — za sada je do te mere popularan među naučnicima socijalističkih zemalja, da se s pravom može smatrati dominantnim metodom.

2. O pravilnoj upotrebi istorijskog metoda u ispitivanju sistema pravnih pojmova

Istorijska proučavanja su neophodan uslov razumevanja savremenosti. Ova proučavanja daju priliku da se dobro zapaze veze među uslovima društvenog života s pravnim rešenjima. To su u svaku ruku uporedna ispitivanja, koja dozvoljavaju da se bolje shvati aktuelna situacija. Dakle, u tom se slučaju ne radi o kritici ispitivanja te vrste, nego o sačuvanju u ispitivanom sistemu smisla pravnih pojmova i konstrukcija iz vremena, kada su oni vršili potpuno drukčiju društvenu ulogu nego što bi mogli obavljati danas. Stvari, koje su bile od velikog značaja u jednom istorijskom periodu ne moraju biti važne i danas. Taj problem pravnog ispitivanja nije bezvredan za naučni rad teoretičara savremenog prava. Pravni pojmovi i konstrukcije ranije stvoreni tokom vremena potkrepljeni su opširnom literaturom. Razrađivanje njihovog smisla i sadržaja, koje su imali u vreme svoje vrhunske vrednosti ističe njihovu važnost i ulogu. Zbog toga, ova literatura za kasnije ispitivače može biti izvor za poznavanje ondašnjih društvenih odnosa. Može takođe biti korisna u pomoćnim ispitivanjima savremenih pojmova. No pri tome treba reći da stara literatura može sugerirati idealiziranje i stabilizaciju konstrukcija iz prošlosti. Idealiziranje čak utiče na transplantovanje starih teorija u današnji sistem pravnih pojmova. Takav postupak labavi veze između pravne teorije i stanjem sa potrebama pravne prakse današnjice.

Pogrešna primena istorijskih argumenata može takođe da se odrazi u procenjivanju značenja tradicije. Kada se opet govori o tome, treba reći da se ne radi o uopštenom, generalnom poricanju značenja tradicije. Tradicija, kao jedan od elemenata političke i pravne svesti može da ispunjava neobično korisnu ulogu u svim naporima za usavršavanje organizacije društvenog rada u savremeno doba. S druge strane, održavanje nekih tradicionalnih rešenja ne mora uvek i samo da označava konzervatizam. Argumenat za održavanje izvesnih tradicionalnih

rešenja ili tradicija mora biti uvek racionalan. Ako takvog argumenta nema, onda održavanje tradicionalnih rešenja postaje nazadni element, koji sputava društveni razvoj. Odatle, kad se prilikom pravnih ispitivanja koristi argumenat tradicije, tada ne samo što treba navesti činjenicu koja prikazuje da je jedno pravno rešenje saglasno sa tradicijom, nego i takve racionalne razloge, koji prikazuju sadašnje koristi održavanja starih pravnih rešenja. Citavo ovo izlaganje treba shvatiti kao poricanje vrednosti formalnih argumenata »istorizma« ili »tradicije«, u korist konkretnih argumenata analize današnjih društvenih odnosa.

Pitanje razlikovanja ali i uzajamnih veza, istorijske analize vršene uz pomoć ispitivanja savremenosti utoliko je nužno izneti i rešiti — u odnosu na rad na proučavanju aktuelnog sistema pravnih pojmova — što se u pravnim radovima na rekonstrukciji ne može zapostaviti poznavanje stare literature. Neistorijsko prilazjenje toj literaturi može izazvati dve opasnosti: Prvo, odvlači pažnju naučnika prema isključivo istorijskim temama, koje su, razume se, nekad bile važne ali nisu najvažnije danas, niti će biti od važnosti u buduće. Drugo, stvara prividnu jednostavnost pri upotrebi već razrađenih argumenata. Prividnu jednostavnost, jer, opet ti argumenta najčešće nemaju istu vrednost koju su imali ranije. Dakle, postoji opasnost da se uopšte ne pronađe argumentacija stvarno od značaja i koja bi bila od važnosti danas.

Pitanje pravilnog iskorišćavanja istorijske argumentacije treba izneti s obzirom na činjenicu da, ako bi danas preduzeli analizu rezultata ispitivanja teorije upravnog prava sa istorijske tačke gledišta — tada bi se došlo do zaključka da su sumnje u odnosu na pravilnost ispitivanja u velikoj meri opravdane.

3. Korisnost uporednih ispitivanja u oblasti upravnog prava

Uporedni metod pravnih ispitivanja može se različito shvatiti. Tokom daljeg izlaganja o primeni uporednog metoda, radiće se o shvatanju tog metoda u širokom smislu: naime, o svim upoređenjima pravnih rešenja, koja se mogu naći kod raznih pravnih sistema. Sa jednom, razume se, napomenom — govoriće se isključivo o problemima upravnog prava socijalističkih država. Zbog toga se i pitanje primene metoda uporednog ispitivanja svodi na pitanje upoređivanja socijalističkih pravnih sistema i sistema pravnih pojmova koji njima odgovaraju.

Istovetnost opštih političkih i ekonomskih principa društvenog sistema izazivala je dosta često mišljenje da postoji skoro potpuna istovetnost i u pravnim rešenjima ovih država. Takvo mišljenje stvorilo je osnovu za drugu zabludu: da su bezvredna ili u najmanju ruku beskorisna uporedna ispitivanja u toj oblasti. A sve to zbog tobožnjih teškoća (ili nemogućnosti) u postizanju na tom putu novih i vrednih rezultata. Ipak to nije istina. Ako se uporedi koncepcija strukture komisija narodnih odbora u raznim socijalističkim zemljama, to pored zaključka da komisije pre svega moraju biti forum koordinacije rada raznih ustanova i stručnih službi (na primer Čehoslovačka, Nemačka Demokratska Republika), mogu se naći i rešenja da je komisija forum za izražavanje mišljenja neprofesionalnog, društvenog faktora, povezanog na taj način

sa odgovarajućim organom uprave i da je osnovni činilac društvene kontrole. U oblasti krivično-upravnog iznicanja pored koncepcije izricanja osude od strane društvenog faktora nepovezanog direktno sa pojedinim oblastima uprave (Poljska, SSSR), sreće se u socijalističkim državama praksa krivično-upravne izreke komisija kao produžetak aktivnosti pojedinih, specijalističkih organa uprave (Nemačka Demokratska Republika, Bugarska). Takvi primeri raznovrsnosti pravnih rešenja mogu se navoditi bezbrojno. Sve ovo je dokaz da u okvirima iste strukture socijalističkih društava mogu da postoje, a obično i postoje, različita pravna rešenja konkretnih pitanja delatnosti uprave. U odnosu na većinu dosada postojećih rešenja ne bi se moglo reći da neka od njih »objektivno« manje ili »objektivno« više, doprinose formiranju i jačanju socijalističkog društvenog sistema, da određena rešenja kao »bolja« prenesena u uslove druge socijalističke zemlje ne moraju baš doprineti da će ova zemlja lakše postići idealan model socijalističkog društva. Svako od ovih rešenja u uslovima date države može biti korisnije za ostvarenje određenog političkog programa nego rešenje stvoreno u drugoj socijalističkoj državi.

Prikazujući mogućnost uporednih ispitivanja u oblasti pravnih sistema socijalističkih država mora se prikazati i smisao vršenja takvih ispitivanja. Taj se smisao ne može odrediti odjednom zauvek za sve radove u ovoj oblasti; može se menjati zavisno od okolnosti. Ipak, u svako vreme postoji jedan glavni smisao ovih proučavanja, cilj koji je najvažniji u ispitivanju i koji, ako je dostignut, može imati vrlo značajne posledice.

Taj smisao za savremenu teoriju upravnog prava u socijalističkim zemljama određuju sledeće tačke:

a) uporedna ispitivanja, koja daju mogućnost konfrontacije razvoja jednog pravnog sistema sa pravnim sistemima drugih zemalja, čime se daje i mogućnost preciznije i potpunije ocene sopstvenog pravnog sistema i dostignuća vlastite teorije prava. Konfrontacije sa savremenim rešenjima daju kako inspiraciju za nova ispitivanja, tako i za pravna rešenja;

b) uporedna ispitivanja, koja pokazuju mogućnosti *raznih pravnih* rešenja u sličnim društvenim situacijama, proširuju mogućnosti svesnog izbora — kako u slučaju teoretskih konstrukcija, tako i za praktična rešenja;

c) budući da postoje razna pravna rešenja i široke mogućnosti svesnog biranja među raznim rešenjima, uporedna ispitivanja pomažu da se formulišu *obrazloženja*, biranja jedne, baš ove ili one od postojećih varijanti, ili pak, da se formuliše zašto se za rešenje jedne konkretne situacije neće primeniti ni jedna od starih varijanti, nego se mora stvoriti nova. Stvaranje potreba te vrste ojačava racionalističke momente kako u samim ispitivanjima, tako i u praksi stvaranja novih pravnih rešenja. Istovremeno dakle, javljaju se uslovi za eliminisanje dogmatizma i formalizma i u teoriji i u praksi oblikovanja prava.¹

¹ Zbog toga izgleda karakteristično stanje vrlo slabog razvoja uporednih pravnih ispitivanja u vreme dogmatičarskih skretanja u društvenim naukama u pojedinim socijalističkim državama.

III. Realizam u pravnim ispitivanjima

Gore izneti stav o preobražavanju sistema pojmova upravnog prava i o učestvovanju teorije u njegovom razvoju — mora dovesti do formulisanja mišljenja po kome izvršenje zadataka koje stavljaju pred nas konkretne situacije može obezbediti jedino rad vršen prema principima *ispitivačkog realizma*. Postulat realizma pri istraživanju u oblasti teorije upravnog prava — jedna je od programskih, osnovnih formula. Veliko značenje koje se pridaje takvom stavu prema predmetu i cilju ispitivanja, a takođe namera da se eliminiše svaki nesporazum oko iznetih pravaca rada — traži tačno preciziranje onih elemenata, koji dozvoljavaju da se odredi koja se ispitivanja mogu smatrati kao odgovarajuća principima ovog realističkog pravca. Za svrstavanje ispitivanja u »realističku« grupu odlučna je ocena istovremeno: a) predmeta ispitivanja; b) načina predstavljanja rezultata ispitivanja.

Ad a). Ako je odgovaranje stvarnosti, praktično prilaženje temi uopšte osnovni kriterijum realizma za sve društvene (humanističke) nauke — onda za pravna ispitivanja, a naročito za pravna ispitivanja u oblasti upravnog prava označava to okupljanje svih snaga na proučavanje tih pravnih institucija, koja su najznačajnija za praksu. To mogu biti pojedine specijalističke institucije, ali *uvek moraju* biti institucije od praktične važnosti. Istina, kod nekih naučnih ispitivanja, šta više, čak i kod nekih društvenih (humanističkih) nauka ova praktična važnost se ne može sasvim tačno odrediti. Ipak te se sumnje baš u najmanjem stepenu odnose na pravna ispitivanja, jer njihov predmet čine predlagane ili postojeće pravne norme ili grupe normi (konceptije), koje treba da budu rešenje određenog praktičnog problema. Takva situacija stvara uslove za konfrontaciju i određivanje koji od postojećih problema ima veće praktično značenje.

Ovaj postulat realne važnosti obrađivane problematike i vršenih ispitivanja, koji izgleda čak i apstraktno — odlučuje i o prirodi ispitivanja. Radi veće jasnosti, evo primera: cilj socijalističke države je organizacija raznih oblika društvene delatnosti. Socijalistička država obezbeđuje državljanima *uslove* vaspitanja, zdravstvene zaštite, socijalnog osiguranja i t. sl. — sve što stvara najbolje — u postojećoj situaciji — uslove za oslobođenje čoveka. Dakle, država koja garantuje državljanima izvesne socijalne i druge privilegije — stvara time realne uslove njihove slobode. Pa onda, ispitivanje pravnih uslova oslobodavanja čoveka isto toliko je važno, koliko i ispitivanje njegovih pravnih posledica. Problemi pravilnog rada takvih ustanova kao što su škole, bolnice i sl. (ili u širem smislu — problemi rada preduzeća i radnih kolektiva) u teoriji upravnog prava socijalističke države moraju biti u najmanju ruku isto toliko važni, koliko i problemi koji se javljaju usled rada svih ovih ustanova. Da li baš tako izgleda stvarnost, da li su baš takve proporcije u teoriji upravnog prava? Da li se ne posvećuje više pažnje problemima, koji su bili važni nekada, dok se, međutim, nova životna problematika ostavlja po strani kao nedostojna za teoriju prava? Već samo priznanje opravdanosti takvih pitanja dokazuje da je pitanje realizma u pravnim ispitivanjima jedan od najbitnijih činilaca.

Ad b). Način predstavljanja rezultata ispitivanja. I ovaj se element klasifikacije može bliže odrediti na osnovu konfrontacije sa praksom funkcionisanja pravnih institucija. Nijedna se od njih u praksi ne javlja odvojena od drugih društvenih ustanova. Osnovna osobina celog pravnog sistema je baš to, što su sve njegove institucije uzajamno povezane. A kad je tako, onda i rezultati ispitivanja treba da se prikažu na takav način, da se prikaže i cela institucija. Ili potpunije — čitava uloga te institucije u sistemu prava, dakle takva, kakva je u stvarnosti. Takvo prilaženje problemu ispitivanja ne isključuje mogućnost da se proučavaju fragmenti prava, njegove pojedine institucije ili da se sama ispitivanja vrše sa jedne pojedine tačke gledišta. Ne moraju sva ispitivanja imati kao cilj sintezu, ali sa druge strane, način predstavljanja svih pojedinih pitanja mora biti takav da bi proučavane institucije imale svoje određeno mesto u sistemu prava, sa isticanjem tog fragmenta prava o kome se radi, sa objašnjavanjem veza između obrađivanog fragmenta sa najbližim pojavama i najbližim oblastima prava. Inače, kao rezultat ispitivanja prikazale bi se pravne institucije, koje ne bi odgovarale stvarnosti. U slučaju pravnih ispitivanja ta se opasnost mora videti, jer unutrašnja podela prava, naročito podela na pojedine, vrlo tačno određene oblasti — čemu su razlog uglavnom potrebe didaktike — može biti uzrok opasne jednostranosti.

Drukčije rečeno — osnove realizma u pravnim ispitivanjima poklapaju se sa zahtevima pravca integracije u svim naučnim ispitivanjima. Realizam ispitivanja traži priznanje stava, po kome samo zaključci svestrane ocene jesu tačni zaključci i predstavljaju naučnu vrednost. Pojedinačni zaključci ne mogu predstavljati samostalnu naučnu vrednost, jer detalj nikad nije samostalan. Zahtev integracije ispitivanja svih problema u oblasti upravnog prava danas je naročito aktuelan, jer prilikom ispitivanja ove oblasti prava mogu se zapaziti dve pojave. Prva — činjenica podele ove oblasti prava na veći broj striktno specijalističkih pravnih nauka. Druga pojava je suprotnost prve — svodi se na tendenciju takvog proširenja ispitivanja u oblasti upravnog prava, koje bi praktično dovelo do ispitivanja i takvih oblasti nauka kao ekonomija, sociologija, psihologija i t. slično.

U vezi sa prvom pojavom — realizacija te tendencije označava praktično da se umesto opšte nauke upravnog prava uvedu specijalističke pravne nauke, kao što su: vojno pravo, prosvetno pravo, stambeno pravo itd. Motivi ove tendencije na prvi pogled su ubedljivi i opravdani. Prvi motiv: sve više raste specijalizacija u tehnici, stvaraju se nove oblasti proizvodnje i privrede a time — i nove oblasti uprave. U okviru ovih novih oblasti uprave javlja se niz novih pravnih institucija, ili pak, pravni propisi, koji regulišu na tom polju rad državnih organa uprave uvode u institucije opšteg značaja promene koje su bile do sada karakteristične isključivo za te nove oblasti. One nove specijalističke pravne nauke bavile bi se baš upoznavanjem i uopštavanjem svih pojedinih rešenja. Ipak, celo ovo izlaganje gubi od značenja ako se uzmu u obzir posledice tih rešenja. Jasno je onda da nije moguće poznati i ispitati pravne institucije uskih oblasti upravnog prava samo na osnovu pravnih propisa određenih predmetom regulacije. Jer nijedna od novih oblasti uprave nije regulisana *isključivo* i jedino za nju

specifičnim propisima. Usled toga, i u svakoj novoj oblasti državne uprave, osnovnu ulogu igraju i dalje pravne institucije opšteg karaktera. Specijalne institucije rešavaju jedino detalje u upravljanju u tim oblastima. Sve to specifično rešavanje i tretiranje detalja ne poriče ni najmanje mogućnosti i potrebe stvaranja opštih principa, zajedničkih za sve ili skoro sve oblasti državne uprave.

Pojava druga — u vezi sa ispitivanjima u oblasti pojmova upravnog prava. Rečeno je već da postoji tendencija takvog proširenja tog ispitivanja da bi ono bilo istovetno sa sjedinjenjem sviju nauka, koje se i u najmanjoj meri odnose na upravu. Ova se druga tendencija ne može ostvariti zbog dva razloga: a) ne postoje granice koje bi mogle odrediti gde se odvajaju pojedine nauke. Morale bi se tu uključiti i matematika i psihologija i pravo i ekonomija. A kako u savremenom društvu postoje različite oblasti uprave — onda postoje recimo, poljoprivredne nauke, medicinske nauke, razne tehničke nauke i t. slično. Međutim, proširivanje predmeta ispitivanja dovodi u duboku sumnju naučni karakter ispitivanja, tj. ne daje mogućnost naučne analize; b) ruši sve — čak i relativne — principe izdvajanja pravnih nauka u posebne naučne discipline. Likvidira specifičnost i osnove pravnih ispitivanja, osnove koje sa izvesnim dopunama stvaraju normativna prava rešenja. Ona koja postoje, stara iz prošlosti, ili tek predlagana.

Dr Jerzy STAROŠCIAK
prof. Pravnog fakulteta
u Varšavi

RÉSUMÉ

Le socialisme a introduit dans le système des notions juridiques de nouvelles notions telles que: la planification, ou »le centralisme démocratique« etc. Le système social socialiste a conservé la notion de la propriété, mais dont la valeur est tout à fait différente de celle que cette notion avait dans la formation sociale précédente. Dans la société socialiste est créé un nouveau système de notions juridiques qui correspondent au système juridique socialiste et en particulier un nouveau système de notions est créé dans le droit administratif.

Il y a trois modes fondamentaux de transformation des parties intégrantes dans le système des notions juridiques: 1) l'élimination des notions inutiles anciennes; 2) le perfectionnement du contenu des notions existantes; et 3) l'introduction de nouvelles notions.

Pour l'étude de ce problème il est recommandable de se servir de la méthode de »recherches empirico-juridiques«. A l'occasion de l'application de cette méthode les recherches dogmatiques deviennent seulement un fragment des investigations, vu que le contenu de cette méthode consiste dans la confrontation des résultats des prescriptions juridiques avec les effets sociaux qui sont obtenus par l'application de la norme juridique déterminée.

Il faut ajouter que les études historiques représentent de même la condition indispensable pour la compréhension de l'état actuel de la matière donnée qu'on étudie. En appliquant la méthode historique il faut bien se

garder des fautes qui peuvent s'ensuivre. Par exemple, la littérature d'autrefois relative à cette matière peut suggérer l'idéalisation ou la stabilisation des constructions du passé, ce qui peut desservir les efforts pour arriver à des conclusions exactes. L'application erronée des arguments historiques peut se répercuter de même sur l'estimation de la signification de la tradition.

La méthode comparative des investigations juridiques peut être très utile. Cette méthode se réduit à la question de la comparaison des systèmes juridiques socialistes et du système des notions juridiques qui leur correspondent.

Dans la transformation du système des notions du droit administratif la théorie joue un rôle important. Les résultats sur ce plan peuvent être assurés par l'application du principe du réalisme d'investigation. L'auteur considère que le postulat du réalisme des investigations dans le domaine de la théorie du droit administratif est une des formules de programme et essentielle. En appliquant cette méthode l'estimation est décisive: a) de la matière d'investigation et b) du procédé de présentation des résultats de l'investigation. En poursuivant les recherches dans le domaine du droit administratif il faut surtout tenir compte des besoins de la pratique. De même le procédé de présentation des résultats de l'investigation peuvent être déterminés avec plus de précision sur la base de la confrontation avec la pratique du fonctionnement des institutions juridiques. Dans la pratique aucune de ces institutions ne se présente séparément des autres institutions sociales. La qualité essentielle de tout le système juridique consiste justement en ce que toutes ses institutions sont mutuellement rattachées. Du moment qu'il en est ainsi, alors les résultats des investigations doivent être aussi présentés de telle sorte pour qu'on puisse obtenir un compte rendu de l'institution toute entière. Par conséquent, les bases du réalisme dans les recherches juridiques coïncident avec les exigences du sens de l'intégration dans toutes les recherches scientifiques. Le réalisme des recherches exige la reconnaissance de l'attitude selon laquelle il n'y a que les conclusions de l'estimation générale qui représentent de telles conclusions et une valeur scientifique, tandis que les conclusions particulières ne peuvent pas représenter une valeur scientifique indépendante. L'exigence de l'intégration des études de tous les problèmes dans le domaine du droit administratif a surtout aujourd'hui un caractère d'actualité, car à l'occasion des études dans ce domaine du droit on aperçoit deux phénomènes: a) le premier phénomène consiste dans la tendance à diviser ce domaine du droit en plusieurs sciences juridiques spécialisées; le deuxième phénomène est opposé au premier et il se réduit à la tendance d'un tel élargissement des études dans le domaine du droit administratif, qui aboutiraient pratiquement à l'étude de tels domaines de la science comme, par exemple: l'économie, la sociologie, la psychologie et ainsi de suite. L'auteur considère que ces deux phénomènes et tendances sont erronés.

NOVA EVROPSKA MAGISTRALA RAJNA—MAJNA—DUNAV

— Značaj i saobraćajno-ekonomski efekti —

I

1. Saobraćajno-ekonomski značaj unutrašnjih plovinih puteva — regulisanih reka, kanalisanih reka i kanala — u unutrašnjem saobraćaju, dolazi sve više do izražaja u čitavom svetu. Ovo posebno važi za zemlje sa visokim stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga i izgrađenom mrežom unutrašnjih saobraćajnica. Relativno rastući procentualni udeo plovinih puteva u ukupno izvršenom radu (tkm) svih grana saobraćajnog sistema jedne zemlje ima, ukupno rečeno, svoje osnovno objašnjenje, a to su prednosti svojstvene ovoj saobraćajnoj grani.

Razume se, ovaj relativno rastući udeo rečnog saobraćaja, odnosno nesmanjujući udeo u robnom saobraćaju, nije svugde istovetan. Štanjih plovinih puteva je jedan od determinantnih faktora njihovog saobraćaja znatno zaostaje, što opet sa svoje strane ne predstavlja nešto neobičajeno, jer se drumski saobraćaj kao mlađa saobraćajna grana brže razvija.

Pre svega, rečna plovila pokazuju specifična svojstva i ekonomska preimućstva koja ih čine veoma privlačnim transportnim sredstvima za prevoz masovnog transportnog supstrata u unutrašnjem i međunarodnom transportu. Kao što je poznato teretno rečno plovilo odlikuje se velikom nosivošću u odnosu na nosivost železničkih vozila i teretnih motornih vozila. Otuda i ekonomičnije iskorišćavanje rečnih transportnih sredstava. Dalje, teretno rečno plovilo odlikuje se povoljnim odnosom korisnog tereta i sopstvene težine, i zahteva relativno neznatnu vučnu snagu i manju posadu. Isto tako, od značaja je preimućstvo inherentno rečnom transportu, naime, na unutrašnjem plovnom putu moguće je usled njegovog neznatnog otpora trenja sa jednom konjskom snagom vučne snage transportovati 4 tone korisnog tereta, prema 0,5 tone u železničkom saobraćaju i 0,15 tona u motorizovanom drumskom saobraćaju.¹ Veća proizvodnost vučne snage na plovinih putevima može se izraziti i putem ostvarenog učinka izraženog u neto-tonskim kilometri-

¹ »Verkehrspolitik 1949 — 1965« — Hof 1965. st. 140. O specifičnostima plovinih puteva videti takođe: R. Ostojić: Razmeštaj svetskog saobraćaja — Ekonomsko-geografski Atlas sveta i Jugoslavije, Beograd 1958. str. 115 — izdanje Instituta za ekonomska izučavanja Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

² V. Petrov: Efektivnost kapitalnih vložnij v transport SSSR — »Voprosi ekonomiki«, 1958. sv 1 — prema R. Bjelica: Obim investicija kao kriterijum efektivnosti investicija u saobraćaju — »Economist«, Beograd 1965. sv 1 — 2, str. 185.

ma, koji postigne jedna konjska snaga u jednom satu. Za kamion učinak je 4, za železničku lokomotivu 15, a za tegljač odnosno motorni tretnjak 35. Međutim ne bi trebalo gubiti iz vida činjenicu da se sa porastom brzine kretanja plovila troškovi pogonske snage rapidno povećavaju.

Rečni saobraćaj je karakterističan i po tome što su za regulaciju ili kanalisanje rečnog puta potrebna znatno manja investiciona ulaganja nego za železnički i drumski saobraćaj. Tako je prema jednoj proceni, za izgradnju jednog kilometra železničke pruge potrebno 4 do 10 puta više investicija nego za izgradnju jednog kilometra rečnog puta.²

2. Unutrašnji plovni putevi su značajni za razvitak pomorskih luka. Naime, dobra povezanost pomorskih luka sa zaleđem preko unutrašnjih plovnih puteva je jedan od determinantnih faktora njihovog saobraćajno-ekonomskog razvitka. Otuda i opšta pojava da se pomorske luke pretežnim delom nalaze na ušću većih reka. Nije preterivanje ako se ističe da su unutrašnji plovni putevi upravo prirodne saobraćajnice koje pomorske luke povezuju sa zaleđem.³ Razume se pomorske luke moraju imati dobre saobraćajne veze i preko železničkog i drumskog saobraćaja. Međutim, potrebno je posebno istaći da one pomorske luke imaju opštu značajnu prednost u koje se sa širokim ušćem ulivaju veliki unutrašnji plovni putevi,⁴ koji se uz to odlikuju ekonomskom razvijenošću svog gravitacionog područja. Iz toga proizilazi zaključak da između rečnog i pomorskog saobraćaja postoji uska povezanost. Pomorski transport daje prednost lukama koje su neposredno povezane sa mrežom unutrašnjih plovnih puteva, reka i kanala, koji se sa svoje strane prilagođavaju potrebama pomorskog saobraćaja. Ovde se pre svega misli na osnovne elemente rečnog plovnog puta, i to širinu, dubinu, poluprečnik krivine plovnog puta, dimenzije ustava itd. Tako Rajna i Dunav su delom pogodni za direktni pomorski saobraćaj ili za kombinovani rečno-morski saobraćaj. Rajna ne samo što protiče kroz industrijski razvijena područja nego je i direktno uključena u pomorski saobraćaj. Tako u Saveznoj Republici Nemačkoj pristaništa Duisburg, Diseldorf i Nojs su izvanredno pogodna za prevoz robe namenjene za izvoz preko prekomorskih luka, što znači da rečni saobraćaj u znatnoj meri učestvuje u transportu robe koja se izvozi. Isti je slučaj i sa rumunskim pristaništem Braila na Dunavu do koga saobraćaju pomorski brodovi. Uzeli smo namerno samo neka rečna pristaništa iz područja koje je obuhvaćeno ovim radom.

Dalje, zahvaljujući novoj tehnici u oblasti rečnog saobraćaja, sistem modernizacije rečnih transportnih kapaciteta je znatno napredovao. To se pre svega odnosi na izgradnju motornih brodova tegljača,

³ Ne treba gubiti iz vida činjenicu da značaj rečnog puta u saobraćajnom sistemu ne zavisi toliko od njegove dužine i veličine sliva i od sposobnosti za obavljanje saobraćaja, koliko od pravca njegovog toka, stepena privredne razvijenosti područja i gustine nastanjenosti područja kroz koja plovni put teče, od obima mreže plovnih kanala i od geografsko-klimatskog momenta, tj. i od toga u koje se more uliva.

⁴ M. Stakić: Međunarodni transport i špedicija, Beograd 1963, str. 18; S. Obradović: Organizacija i tehnika spoljne trgovine, Zagreb 1966, str. 128.

motornih teretnjaka, motornih potiskivača i motornih tankova.⁵ Putem motorizacije rečne flote povećava se i njen ukupni prevozni kapacitet. Dalje, pretovar iz pomorskog broda u rečni brod je nezavisan od pristajanja broda na kej. Naime, u rečno-morskim pristaništima pretovar se može da obavlja na oba boka pomorskog broda, što znatno skraćuje vreme utovara i istovara, a time se smanjuju i troškovi prevoza. Prema tome, pretovar je jedinstven i ekonomičan.

3. Treba reći da unutrašnji plovni putevi nisu samo saobraćajnice — saobraćajne komunikacije. Oni se za razliku od puteva u železničkom i drumskom saobraćaju čije osnovne funkcije su isključivo saobraćajnog karaktera imaju posmatrati i sa aspekta vodoprivrede. Poznat je izvanredni značaj vodoprivrede za razvoj industrijske i poljoprivredne proizvodnje (melioracije) za razvoj i dinamiku urbanizacije itd.⁶ Ove vansaobraćajne funkcije unutrašnjih plovnih puteva su za privredni razvitak užeg gravitacionog područja skoro od istog značaja od koga su i same saobraćajne funkcije⁷.

4. Posmatrajući rečni saobraćaj i neke njegove opšte karakteristike, treba ukazati na to da se u ovom pogledu uočavaju sledeća globalna empirička kretanja odnosno tendencije. Kratak osvrt na savremene tendencije nužan je i s obzirom na osnovni naslov našeg rada u kome je akcenat dat ispitivanju i utvrđivanju saobraćajno-ekonomskog značaja konačne izgradnje nove evropske saobraćajnice Rajna—Majna—Dunav. Pri tome se polazi od postavke da nije uopšte sporna ugrentnost izgradnje te međunarodne rečne magistrale. Pre svega treba istaći da velike plovne reke u zapadnoj i istočnoj Evropi, zatim veliki unutrašnji plovni putevi u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi i Sovjetskom Savezu, beleže vidan napredak i pogledu svojih osnovnih elemenata, zatim tehničke opremljenosti pristaništa, transportnih kapaciteta i efektivnosti plovila, uključujući tu i smanjenje troškova prevoza (izražene u nt/km), opremljenosti skladišta, organizacije prevoza itd. Ukratko, ostvarili su upadljiv napredak u pogledu efikasnosti svojih saobraćajnih kapaciteta. To razume se ima uticaja na efektivnost čitavog saobraćajnog sistema na područjima kroz koja protiču ti rečni tokovi — magistralne saobraćajnice, nezavisno od toga što mreža unutrašnjih plovnih puteva ne čini osnovnu infrastrukturu.

⁵ U SR Nemačkoj stepen motorizacije rečne flote u 1964. godini dostigao je 64,5 odsto prema 15,3 odsto u 1949. godini — »Verkehrspolitik 1949 — 1965«, str. 190.

⁶ Razmatrajući regionalni razvoj K. Mihailović u svom članku: Prilog izgradnji koncepcije regionalnog razvoja — »Economist«, 1965. sv. 4, konstatuje da Savsko-dunavsko-moravski basen raspolaže najpotpunijim uslovima za razvoj proizvodnje, minimiziranje društvenih troškova i razvoj društvenog standarda. »Opređenje za ovo područje zasniva se na jednoj potpunijoj valorizaciji značaja vode za razvoj industrijske i poljoprivredne proizvodnje...«

⁷ Isto tako M. Lekić u svom napisu: Značaj nekih elemenata prirodno-geografske sredine za razvitak i razmeštaj proizvodnih snaga — »Ekonomska analiza«, Beograd 1966, sv. 18 do 19, str. 42, posebno ističe preimućstvo dolina naših velikih reka (Save, Dunava, Drave, Morave, Tise, Vardara i dr.) za razvoj industrije i drugih privrednih aktivnosti; videti takođe i »Verkehrspolitik 1949 — 1965«, str. 140.

Kao što je već ranije istaknuto dugoročni proces regulisanje rečnih tokova javlja se u svim mogućim oblicima, počev od korekcije plovnog puta, zatim bagerovanja, pa sve do regulisanja nivoa vode putem ustava. Iako je regulisanju prirodnih unutrašnjih plovnih puteva svojstven određen saobraćajni efekt, nesumnjivo da kanalisiranje reka predstavlja dalji korak u pogledu poboljšanja bitnih svojstava unutrašnjih plovnih puteva. Putem kanalisiranja se plovni put preko izgradnje brana razdvaja u pojedine sektore radi povećanja i izravnjanja vodostaja. Razvoj tehnike ustava (prevodnica) znatno je doprineo izvođenju kanalisiranja i izgradnji kanala. Izgradnja velikih unutrašnjih plovnih puteva obuhvata vremensko razdoblje koje premašuje čitavo jedno stoleće.

Prva zamašna izgradnja kanala datira još iz doba prve industrijske revolucije. Međutim, do epohe intenzivne izgradnje rečnih kanala veće propusne moći došlo je tek krajem prošlog i početkom ovog stoleća. To će reći posle izgradnje jedinstvenog železničkog sistema u industrijalizovanim zemljama. Ovo se posebno odnosi na evropski kontinent, i to na zemlje kao što su Francuska, Nemačka, Holandija i Belgija. Nemačka je u to doba ostvarila izgradnju svojih unutrašnjih plovnih reka, kao i izgradnju osnovne kanalske mreže. Od većih poduhvata treba pomenuti povećanje plovidbenih kapaciteta na Rajni, a od kanala: Dortmund—Ems kanal (dug 296 km obuhvatajući i Ems do ušća), zatim Elba—Libek kanal (61 km), Rajna—Herne kanal (46 km), Datteln—Hamm kanal (47 km) i Wesel—Datteln kanal (60 km). Već u 1916. godini su pojedini sektori Mittelrand kanala između Rajne, Veseša i Hanovera (259 km) bili otvoreni za javni saobraćaj (kanal je konačno izgrađen 1930. godine). Dalje, potrebno je istaći izgradnju magistrale Berlin—Šćećin i veze između Visle i Odre, kao i kanalisiranje gornjih tokova Odre i Majne, a docnije i Nekara.⁸ Od projekata koji su počeli da se ostvaruju, odnosno koji su dostigli novu etapu svog razvoja u posleratnom periodu, pažnju zaslužuju sledeći: kanalisiranje srednjeg sektora Vezera, proširenje Dortmund—Ems kanala i kanalisiranje Majne i Nekara. Inače, kad je reč o kanalima u Saveznoj Republici Nemačkoj, koji nas interesuju s obzirom na samu osnovnu temu ovog rada, tj. integrisanje Dunava u mrežu plovnih puteva regiona Rajne i Majne, a preko toga i povezivanje Dunava sa Severnim morem, i to putem izgradnje kanala Rajna—Majna—Dunav u čijoj izgradnji učestvuje isključivo Savezna Republika Nemačka, treba navesti još tri kanala. To su: kanal koji povezuje Severno i Istočno more (Kiel—Brunsbüttelkoog) kroz koji prolazi oko 90.000 brodova u toku jedne godine, drugi je Ems—Jade kanal (Wilhelmshaven—Emden) i na kraju, priobalni kanal. Od ukupne mreže unutrašnjih plovnih puteva Savezne Republike Nemačke, koja iznosi 4.700 km, na kanale otpada 918 km ili 19% od ukupne dužine plovnih puteva (na regulisane reke otpada 2.057 km ili 44% a na kanalisane reke 1.738 km ili 37%).⁹

U pogledu intenzivnije izgradnje kanala i Sovjetski Savez je isto tako ostvario značajne uspehe. Od velikih unutrašnjih plovnih kanala

⁸ A. Predöhl: »Verkehrspolitik«, 1958, str. 39.

⁹ Značajno je da 2.273 km plovnih puteva, odnosno 48% od ukupne mreže, su podesni za saobraćaj plovila od 1.350 tona nosivosti.

treba posebno istaći Belomorsko-baltički kanal, zatim Moskva—Volga kanal, Volga—Don kanal, kao i kanal prema Crnom moru. Otuda je i razumljivo što u Sovjetskom Savezu, kao i u Nemačkoj, Francuskoj i Holandiji gde, kao što je izloženo, postoji razvijena mreža reka i savremenih plovnih kanala, rečni saobraćaj ima veći ekonomski značaj i važnu ulogu u saobraćajnom sistemu. To ukazuje da se rečni saobraćaj sporo ne razvija (što je međutim slučaj u Jugoslaviji). Na kraju, od najnovijih dostignuća na polju izgradnje plovnih puteva, koji štaviše imaju međunarodni saobraćajno-ekonomski značaj, svakako na prvo mesto dolazi kanal Sen Lorenz—Velika Jezera.¹⁰

5. Ograničavajući se na razmatranje plovnih reka i kanala zapadne i srednje Evrope, sa jedne strane i plovnih puteva Jugoslavije sa druge strane, i to sa aspekta uključivanja Dunava u postojeću mrežu reka i kanala napred označenog geografskog regiona Evrope, ukazaćemo u širokim crtama na osnovnu funkciju kanala, tj. povezivanja pojedinih plovnih puteva, i opštu problematiku. Prethodno ćemo dati nekoliko uvodnih napomena. Prema intenzitetu izgradnje unutrašnji plovni putevi mogu se podeliti u sledeće grupe:

- u prirodne plovne reke i jezera;
- u rečne tokove koji su putem regulisanja postali plovni;
- u rečne tokove koji su putem kanalisiranja postali plovni;
- u veštačke vodene puteve (plovne kanale).¹¹

Međutim, značajna je opšta karakteristika da vodeni putevi i pored uvođenja tehničkih novina zadržavaju specifično svojstvo — svojstvo najprirodnijeg saobraćajnog puta među savremenim saobraćajnicama unutrašnjeg saobraćaja (železnički, drumski i saobraćaj cevovodima). Iako se očigledno u tome ispoljava izvesna prednost ipak to istovremeno znači i izvestan nedostatak. Preimućstvo je pre svega u tome što unutrašnji plovni putevi u svom prirodnom stanju stoje slobodno na raspolaganju, ili se uz odgovarajuća investiciona ulaganja mogu prilagoditi uslovima potrebnim za odvijanje redovnog prevoza. Kod svih unutrašnjih plovnih puteva prisutna su određena povoljna tehnička svojstva, pre svega u pogledu prevoza velikih tereta, prevoza masovnih vrsta robe. Međutim, pored toga što, po pravilu, plovni putevi ne mogu biti ravnomerno izgrađeni da bi predstavljali razgranatu mrežu na svim područjima jedne zemlje, kao nedostatak javlja se u značajnoj meri i zavisnost plovnih puteva od prirodnih uslova. Naime, prevoznj kapacitet nije konstantan usled razlika u vodostaju, površinske brzine vode, atmosfernih prilika na pojedinim sektorima plovnog puta. Isto tako, pojave leda, magle i noći neposredno se odražavaju na plovidbu saobraćajnih sredstava. Suvišno je naglašavati da su prirodni uslovi (atmosferske prilike) važan element u vazdušnom saobraćaju.

¹⁰ R. Ostojić: Novi plovni put St. Lawrence — »Međunarodni transport«, Beograd 1959, sv. 10.

¹¹ H. Press: Binnenwasserstrassen und Binnenhäfen, Berlin 1956, str. 3.

Pored već istaknutih svojstava, značajna specifična odlika svakog plovnog puta, pa prema tome i svakog kanala, je u tome što je trasa najvećim delom uslovljena faktorima geološke prirode.¹²

Prirodnu osnovu evropskih unutrašnjih puteva sačinjavaju veliki rečni tokovi. Obuhvatajući šire geografsko područje javljaju se tri značajne reke: Rajna koja protiče kroz industrijski razvijeno područje čijem razvitku je ona u znatnoj meri doprinela, zatim Rona i Dunav. Pravac najvažnijih plovnih puteva osim Dunava, vodi od juga prema severu (Rajna, Elba, Vesper, Ems, Sena, Mozel, sa izuzetkom Rome koja teče od severa prema jugu). Primarnu magistralu ovog prirodnog sistema plovnih puteva čini Rajna.

Smatra se da iz ovakve osnovne strukture rečnih tokova proističe funkcija evropskih kanala koja se sastoji u povezivanju prirodnih plovnih puteva koji u saobraćajnom pogledu daleko premašuju lokalni, odnosno interregionalni značaj.

Što se tiče saobraćajne funkcije srednjoevropskog sistema plovnih puteva, ona se pre svega sastoji u produženju pomorske plovidbe dublje u kontinent sve do kanalisanih sekundarnih plovnih puteva osnovnih rečnih magistrala, sa jedne strane i povezivanju industrijskih centara sa perifernim područjima, sa druge strane.¹³

Nesumnjivo da ovako skiciranu saobraćajnu funkciju uspešno vrši niz kanala izgrađenih na širokom području između značajnih luka, kao što su Amsterdam, Rotterdam i Anvers. U vezi s tim da pomenemo Amsterdam—Rajna kanal, zatim kanalisanu reku Mas, Julijana kanal i Albert kanal. Dalje treba navesti Severni kanal, zatim Rajna—Mas kanal, kanalisanje Mozela i dr. U izvođenju radova na kanalisanju reke Mozel na relaciji Koblenz—Disdenhofen (Thionville) dugoj 270 km učestvovali su Francuska, Savezna Republika Nemačka i Luksemburg. U finansiranju izgradnje Francuska je učestvovala sa dve trećine sredstava, a Savezna Republika Nemačka sa jednom trećinom sredstava. Radovi su završeni u prvoj polovini 1964. godine, kad je otvoren redovni teretni i putnički saobraćaj. Izgradnjom hidrocentrala na ustavama omogućena je proizvodnja električne energije oko 900 mil. kwh godišnje. Treba pomenuti da na dosad izgrađenom delu kanala Rajna—Majna—Dunav proizvodnja električne energije hidrocentrala iznosi 1,4 mld. kwh godišnje.

6. I pored značajnog napretka ostvarenog u oblasti rečnih kanala većih kapaciteta, potrebno je dalje dograđivanje evropskog sistema kanala shvaćeno u širem smislu. Ne bi se moglo reći da ne postoje određene koncepcije i konkretni predlozi za dalji razvitak unutrašnjih plovnih puteva uopšte, naročito onih plovnih puteva koji imaju širi značaj kao saobraćajnice u okviru evropskog saobraćajnog sistema. Treba pomenuti okvirne preporuke Evropske ekonomske zajednice, kao i zaključke stalne Evropske konferencije ministara saobraćaja (CEMT), međunarodne institucije osnovane 1953. godine u Brislu, kojoj pripada i Jugoslavija. Kao što je već naglašeno preporuke i zaključci usredsre-

¹² W. Doni: Die Binnenschiffahrt in der europäischen Integration, Göttingen, 1965. str. 10 i 11.

¹³ Predöhl A.: navedeno delo, str. 45 ff.

đeni su na dalji razvitak unutrašnjih plovnih puteva koji imaju međunarodni značaj. Prema tome, te preporuke i zaključci su relevantne i za naša uža razmatranja. Naime, projektom je obuhvaćeno i dovršenje velikog plovnog puta između Rajne, Majne i Dunava. Neće biti suvišno ako navedemo i ostale projekte obuhvaćene ovim programom koji je izradila komisija za razvitak saobraćaja Evropske ekonomske zajednice:¹⁴

- poboljšanje plovnog puta između Šelde i Rajne;
- povezivanje Rajne sa Ronom (Rajna—Rona kanal) povezivanje Rone sa Rajnom imalo bi svog dejstva i na robni promet na Dunavu, kad se konačno bude izgradio kanal Rajna—Majna—Dunav;
- poboljšanje uslova plovidbe na reci Mas (za plovila do 2.000 t nosivosti);
- izgradnja plovnog puta od reke Po do Lago Madjore i Jadranske obale.

II

1. Među područjima Evrope Dunav, najduža reka srednje Evrope, i njegov sliv zauzimaju poseban položaj. Ono što treba najpre istaći jeste da retko koji drugi evropski unutrašnji plovni put protiče kroz tako različita područja, posmatrano kako sa geografskog tako i sa ekonomskog stanovišta. Napominjenom da se ovom prilikom ne bi mogli razmatrati uloga i posebno mesto Dunavskog područja u istoriji podunavskih zemalja pa i u novijoj istoriji Evrope. Pogotovo ne bi se moglo prići respektivnom razmatranju, sa aspekta ekskluzivne istoriografije.

Može se prihvatiti da uglavnom postoji jedinstveno gledište da se pojam Dunavskog područja ima pre svega shvatiti u hidrografskom smislu. To će reći da se kao Dunavsko područje, smatra područje Dunava, reke duge 2.850 km koja dolazeći iz zapadnog dela srednje Evrope delom prelazi poprečno kontinent u zapadno-istočnom pravcu, i u graničnom pojasu srednje i istočne Evrope uliva se u Crno more.

U okviru opštih razmatranja treba istaći da se posle drugog svet-skog rata povećao broj podunavskih zemalja.¹⁵ Naime, na levoj obali Dunava, u regionu ušća u Crno more, u Kilijskom rukavcu (ustvari u jednom od tri kanala na ušću, od kojih je u saobraćajnom pogledu naj-

¹⁴ Evropska ekonomska zajednica — »Zajedničko tržište« — EEZ je, kao što je poznato, počela da funkcioniše počev od 1958. godine.

¹⁵ Okolnost da Dunav već ionako pruža uslove za saobraćajno povezivanje pojedinih regiona Evrope, se još više potencira povećanjem broja priobalnih zemalja. Dalje, dovršavanjem radova na sektoru Đerdapa, tj. izgradnje brodskih prevoznica na brani, u kojima će moći stati tegljač i devet teretnjaka, pored radikalnog uklanjanja smetnji za plovidbu, biće povećana propusna moć za tri puta. Na taj način značaj Dunava kao plovidbenog puta će još više doći do izražaja. Konačno, maksimalizacija značaja Dunava će se odraziti povezivanjem Dunava preko Majne sa Rajnom, a time i sa Severnim morem, koje se odlikuje izvanredno intenzivnim pomorskim saobraćajem.

važniji Sulina kanal) sa glavnim pristaništem Izmail, Sovjetski Savez iako po svom udelu u ukupnoj dužini Dunava zaostaje za drugim priobalnim državama, spada po volumenu prevoza robe u vodeće podunavske zemlje (1963. godine 28 mil t, a za 1970. godinu predviđa se da će obim robnog saobraćaja dostići 70 mil. t). Ova predviđanja su sasvim realna, naročito ako se ima u vidu brz tempo posleratnog razvoja privrednog potencijala Sovjetskog Saveza, kao i intenzivna spoljnotrgovinska razmena sa podunavskim zemljama, pre svega sa zemljama članicama područja SEV-a i sa Jugoslavijom.

Bitna promena je nastupila i u pogledu međunarodnog regulisanja i ostalih respektivnih pitanja koja se odnose na Dunav. Za razliku od stanja pre drugog svetskog rata kad su postojale dve rečne komisije: Evropska i Međunarodna dunavska komisija,¹⁶ sada na osnovu Dunavske konvencije, usvojene na Beogradskoj konferenciji, isključivo podunavske zemlje učestvuju u rešavanju svih pitanja koja se odnose na Dunav i plovidbu na Dunavu. Dunavska komisija osnovana 1949. godine je glavni organ priobalnih država za plovidbu Dunavom.

3. Kao i na drugim značajnim plovnim putevima i na Dunavu i plovidbi na Dunavu došlo je u manjoj ili većoj meri do značajnih strukturnih promena. Promene se zapažaju kod svih podunavskih zemalja i one su uz to višestruke:

— Promene u pogledu prevoznog plovnog parka. Do promena je došlo kod tegljača i njihovih dimenzija odnosno njihove nosivosti, snage ugrađenih mašina (IKS), zatim kod potiskivača, motornih teretnjaka i motornih tankova. Ukratko, promene su nastale u sva tri sistema pogona odnosno vuče:

— Tegljenje (plovila — parni i motorni tegljači koji tegle tankove i kombiteretnjake, kao i teretnjake bez motora različite nosivosti).

— Potiskivanje. Uvođenje brodova-potiskivača, iako u nešto modificiranom obliku, na pojedinim evropskim unutrašnjim plovnim putevima izvršeno je u drugoj polovini protekle dekade.¹⁷ Treba napomenuti da Društveni plan razvoja SR Srbije u periodu 1966 — 1970. godine predviđa da se uporedo sa modernizacijom i proširenjem osnovne saobraćajne mreže izvrši i nabavka novih i neophodna zamena zastarelih prevoznih kapaciteta. Pored ostalog, povećaće se i broj potiskivača.

— Motorni teretnjaci i tankeri. Motorni teretnjaci sa pogonom dizelmotora su u posleratnom periodu zabeležili dalji napredak. U okviru ovog sistema pogona primenjuju se plovila različitih dimenzija, oblika, nosivosti itd.¹⁸ Što se tiče primene pojedinog tipa plovila sa odgovarajućim pogonom, smatra se, gledano u celini, da je sistem tegljenja podesan: pri transportu masovne robe, na relativno kraćim relacijama, pri nepostojanju fiksnih termina za izvršenje prevoza, na

¹⁶ O osnovnim elementima regulisanja plovidbe Dunavom videti »Malu političku enciklopediju«, Beograd 1966. str. 261 do 263.

¹⁷ Prema sadašnjem stanju tehnike potiskivanje se ne može u istom obimu primenjivati na svim evropskim rekama. Samo potiskivanje se može da obavlja, bilo u vidu nepokretno (ukočeno) bilo u vidu pokretno kuplovanog potiskivača (W. Doni: navedeno delo, str. 19).

rekama koje se odlikuju manjom širinom plovnog puta. Kao što je istaknuto širina predstavlja jedan od osnovnih elemenata plovnog puta (ostali elementi su dubina, poluprečnik krivine i površinska brzina rečnog toka).¹⁹

Osnovna podesnost odnosno prednost sistema potiskivanja ispoljava se pri transportu masovne robe, zatim pri dužem vremenskom trajanju pretovara, ako nema međustanica u toku procesa prevoza itd. Motorni teretnjaci i tankeri imaju osnovne prednosti: pri prevozu različitih vrsta tereta (komadne i masovne robe), zatim pri kraćem čekanju, kao i pretovaru, kod čestih međustanica, pri nepostojanju ograničenja brzina kretanja motornih plovila i dr.²⁰

U vezi sa razvikom rečne flote na Dunavu treba istaći da je proces motorizacije plovnog parka, bilo putem izgradnje motornih brodova bilo putem motorizacije teretnjaka i tankera, gledano u celini, daleko sporiji nego na drugim značajnim evropskim rečnim saobraćajnicama, na kojima se uz to ne ispoljavaju u ovom pogledu osetnije razlike kao što je to međutim, slučaj na Dunavu. Tako na primer, u Saveznoj Republici Nemačkoj stepen motorizacije rečnog plovnog parka dostigao je 1964. godine 64,5%, a u okviru ukupne novogradnje na motorizovani brodski prostor otpada preko 90%. To znači da će uskoro novogradnja rečnog plovnog parka — brodova biti usmerena na brodove sa sopstvenim pogonom, što je već ostvareno u pomorskom saobraćaju.

Upravo okolnost da se približava finalna etapa izgradnje evropskog plovnog puta Rajna-Majna potencira aktuelnost otvaranja procesa brže modernizacije i rekonstrukcije plovnog parka brodarskih preduzeća na Dunavu, posebno na jugoslovenskom delu Dunava. Ovaj problem se takođe postavlja kako sa gledišta ekonomije brodarskih preduzeća tako i sa šireg saobraćajno-ekonomskog stanovišta. Naime, na samu efektivnost privrede odražava se neusklađenost između rastućeg nivoa materijalne proizvodnje i mogućnosti prevoza. Ova pojava je upravo karakteristična za Jugoslaviju, a posebno za SR Srbiju, na koju otpada najveći deo mreže plovnih puteva i robnog prometa (1964. godine Srbija 10,8 mil. tona, Hrvatska 2,2 mil. tona a Bosna i Hercegovina 978.000 tona)²¹ i u kojoj razvoj saobraćaja u dosadašnjem periodu nije bio usklađen sa opštim razvojem Republike.²² Pri tome u rečnom saobraćaju kapaciteti su se veoma sporo razvijali.

Ukoliko plovni park na Dunavu bude savremeniji utoliko će, pored drugih prednosti kao što su brži obrt plovnih sredstava, porast proizvodnost rada i dr., dobrim delom biti stvoreni povoljniji uslovi i za intranacionalno integrisanje rečnog saobraćaja, odnosno delom pomorskog i kombinovanog rečno-pomorskog saobraćaja u gravitacionom području novog međunarodnog plovnog puta. U vezi sa rečno-pomorskom plovidbom treba dodati da se zahvaljujući poboljšanju elemenata plov-

¹⁹ W. Doni, navedeno delo, str. 20.

²⁰ Đukić, D.: O plovidbenim prilikama u saobraćaju na rekama i kanalima crnomorskog sliva u Jugoslaviji, Beograd, 1953. str. 21 do 22.

²¹ W. Doni, navedeno delo, str. 21 i 22.

²² Statistički bilten, br. 373, Beograd 1965, str. 87.

²³ Društveni plan razvoja SR Srbije u periodu 1966 — 1970. godine.

nog puta i tehnike brodogradnje, kao i povećavanju spoljnotrgovinske razmene između podunavskih zemalja i zemalja Srednjeg istoka zapaža i na Dunavu uvećana primena rečno-morske plovidbe. Doduše, i u ovom pogledu postoji velika razlika između stepena razvoja pomorskog i kombinovanog rečno-pomorskog saobraćaja na Dunavu i, recimo, na Rajni. Ova razlika bi nesumnjivo bila još veća da ne postoji intenzivan saobraćaj na delu Dunava koji pripada Sovjetskom Savezu.

4. Pored pomorskih brodova koji zahvaljujući kanalizaciju na ušću (Sulina kanal) i stalnom bagerovanju rečnog korita mogu koristiti donji Dunav, tzv. maritimni deo, do pristaništa Braila, što znači da je to pristanište uključeno u direktni pomorski saobraćaj a time i u izvoz,²³ na Dunavu saobraćaju i kombinovani rečno-pomorski brodovi. Iako se još uvek uglavnom radi o incijalnim zahvatima u ovoj oblasti saobraćaja, ipak kombinovani rečno-pomorski saobraćaj je našao svoje mesto.

Treba, međutim, istaći da se problematika ne iscrpljuje motorizacijom plovnog parka. Jer, pored problema primene nove tehnike kod plovila, ovde dolaze do izražaja i suštinska pitanja kao što su pitanja poboljšanja uslova plovidbe na pojedinim delovima Dunava, izgradnje pristaništa i pristanišnih uređaja, poboljšanja saobraćajnog puta putem regulisanja (regulacija plovnog puta na jugoslovenskom Dunavu finansira se iz sredstava federacije) i saradnje sa ostalim saobraćajnim granama. Ovdje se, pre svega, ima u vidu saradnja sa železničkim saobraćajem. Ovo, pored ostalog, i zbog samog karaktera saobraćajnog sistema, koji nužno u svojoj osnovi ostaje i dalje pluralistički. Naime, u uslovima razvijene privrede i brzog tempa njenog razvitka, kao i detaljne društvene podele rada, ne može se uopšte zamisliti da se potrebe privrede za saobraćajem mogu da kažemo »monistički« iole uspešno zadovoljavati, tj. samo sa jednim jedinim saobraćajnim vidom.²⁴ Ovaj »pluralizam« saobraćajnog sistema, od čije efikasnosti zavisi, potpunost, obuhvatnost, kao i sama struktura tržišta posmatrana kao ekonomska kategorija,²⁵ upućuje takođe na neophodnost i intranacionalnog regulisanja plovidbe na unutrašnjim plovnim putevima koji protiču kroz teritorije više zemalja. Ovo pitanje je posebno relevantno za Dunav, jer on protiče kroz teritorije osam zemalja. Regulisanje plovidbe na Dunavu je nužno i sa aspekta višestrukog ekonomskog dejstva ove međunarodne saobraćajnice na intenziviranje robnog prometa između pojedinih područja gravitacionog regiona Dunava. Ovo se međutim često ispušta iz vida. Afirmaciji Dunava kao međunarodnog plovnog puta ne može se dalje doprinositi bez stalnog usavršavanja instrumenata intranacionalnog regulisanja plovidbe.

5. U okviru razmatranja otvorenog problema rečnog plovnog parka i strukturnih promena u ovom pogledu na čitavom Dunavu, potrebno je kritički ukazati na karakteristike plovnog parka jugoslovenskih broderskih preduzeća. U vezi s tim želimo istaći da, iako je naš rad usmeren na tretiranje značaja i saobraćajno-ekonomskih efekata nove ev-

²³ R. Ostojić: Razmeštaj svetskog saobraćaja — Ekonomsko-geografski Atlas sveta i Jugoslavije, Beograd 1958, str. 116 ff.

²⁴ Edgar Salih: Die Entwicklung des Internationalen Verkehrs, Basel 1964, str. 58.

ropske rečne magistrale, smatramo da se na sve probleme koji se odnose na jugoslovenski rečni saobraćaj mora posebno ukazati. Ovo se naročito odnosi na aktuelne probleme koji kao takvi zahtevaju i radikalne mere radi daljeg razvitka ove saobraćajne grane posmatrane kao deo unutrašnjeg transporta. Osim toga Jugoslavija je podunavska zemlja, te je ona najtešnje povezana sa izgradnjom nove evropske saobraćajnice Razna-Majna-Dunav.

Rečni plovni park jugoslovenskih brodarskih preduzeća karakteriše nepovoljna struktura plovnih kapaciteta. Još uvek dominiraju plovila bez pogona, dok samo manji deo otpada na motorne teretnjake i motorne tankere, kao i na potiskivače. U eksploataciji se nalazi relativno veliki broj tegljača tehnički zastarelih. Krajem 1964. godine bilo je 154 tegljača sa 53,883 IKS, potiskivača svega 3 sa 4.260 IKS,²⁶ motornih teretnjaka i motornih tankera 13 sa 5.969 IKS, tankova i kombiteretnjaka 117 (nosivost 100.000 tona), teretnjaka bez motora 554 (nosivost 296.000 tona). I na kraju treba navesti i 3 rečno-pomorska broda sa ukupno 3.000 KS i 3.300 tona nosivosti kao i jedan pomorski brod sa 2.400 KS i 4.785 tona nosivosti.²⁷ Ovakav plovni kapacitet i njegova nepovoljna struktura su jedan od osnovnih faktora koji sprečava da Jugoslavija, iako raspolaže sa mrežom plovnih puteva u dužini od blizu 1.500 km. (uzimajući u obzir dužinu plovnih puteva za brodove nosivosti do 1.500 tona) od čega na Dunav otpada 588 km, zauzme ono mesto u rečnom saobraćaju koje joj stvarno pripada kao jednoj od vodećih podunavskih zemalja. Zbog toga bi napori koji bi se uložili sa ciljem smanjenja pretežnog učešća zastarelog sistema vuče u rečnom saobraćaju zasluživali posebnu pažnju. Radne organizacije u rečnom saobraćaju teško mogu same da ostvare bitno poboljšanje sistema vuče. Radne organizacije mogu sopstvenim sredstvima samo malim delom da učestvuju u finansiranju kako proširenja kapaciteta tako i modernizovanja sistema vuče. Stoga biće potrebno koristiti mogućnost zaduženja u raznim vidovima u inostranstvu. Povoljno treba oceniti okolnost što su skoro sve podunavske zemlje razvile brodogradnju, te se mogu realizovati finansijski aranžmani (npr. isporuka brodova na bazi srednjoročnih kredita i sl.) koji će biti prihvatljivi za oba partnera.

III

1. Rečni plovni putevi imaju uglavnom važnost u unutrašnjem saobraćaju, a samo nekoliko velikih reka imaju međunarodni značaj. Ova konstatacija važi i za veštačke unutrašnje vodene puteve — plovne kanale — od kojih, takođe, samo nekoliko imaju izrazito međunarodni značaj (npr. Suecki i Panamski kanal, zatim Kiški kanal, kanal Sen Lorenc, kanal Rajna-Majna-Dunav). Doduše, Rajna-Majna-Dunav kanal

²⁵ R. Ostojić: Teorijska razmatranja o dugoročnom međusobnom funkcionalnom odnosu između fizičkog obima materijalne proizvodnje i saobraćaja, itd. — »Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1965, str. 1, ff.

²⁶ i ²⁷ Saobraćaj i veze: »Statistički bilten 373, Beograd 1965.

nema status internacionalne rečne saobraćajnice, i to na potezu od Majne do Ulma na Dunavu na kome su radovi na izgradnji ovog dela saobraćajnice još u toku. Međutim, može se učiniti pretpostavka da će se, bilo putem bilateralnih bilo putem multilateralnih ugovora, obezbediti maksimalna liberalizacija saobraćaja na navedenom delu kanala koji se nalazi isključivo na teritoriji Savezne Republike Nemačke. Uostalom, ne treba ispustiti iz vida posebne preporuke o principima koji se odnose na tranzitnu trgovinu, usvojene na konferenciji Ujedinjenih nacija o trgovini i razvoju, održanoj u Ženevi 1964. godine. Preporuke se odnose na pitanje zagarantovanosti slobodnog i neograničenog tranzita, zatim na oslobođenje od carine robe u tranzitu i priznavanje postupka nacionalnog tretmana i pogledu dažbina na transportna sredstva u tranzitu i na zaštitu suverenih prava tranzitnih država.²⁸ Iako su ovi usvojeni principi razrađeni za brodove i tranzit za države bez morske obale, dalje, iako se pitanje pravne snage usvojenih načela ima da reguliše putem odnosno prema opštem međunarodnom pravu, nesumnjivo da će se oni respektovati i u tranzitnom saobraćaju na nacionalnom delu evropskog kanala Rajna-Majna-Dunav.

2. Očigledno je da se naša razmatranja ograničavaju na jedan od međunarodnih plovnih kanala, naime, na Rajna-Majna-Dunav kanal, i njegov značaj za dalji razvoj međunarodnog robnog saobraćaja u ovom delu Evrope. Dalje, istaknuto je da se naša razmatranja odnose na značaj i ekonomske efekte kanala Rajna-Majna-Dunav. Sa izgradnjom se počelo još pre tri decenija, tj. 1921. godine.²⁹ Ovaj kanal će, kao što je istaknuto doprineti integrisanju Dunava u evropski sistem unutrašnjih plovnih puteva — sistem koji se permanentno proširuje i modernizuje. Kad je reč o značaju ovog međunarodnog kanala misli se, pre svega, na uticaj na razvoj spoljnotrgovinskih odnosa između balkanskih zemalja, sa jedne strane i zemalja srednje i zapadne Evrope, s druge strane. Pri tome u prvi plan dolazi jačanje jugoslovenske robne razmene. Ovdje treba odmah dodati da sam povoljni položaj Dunava je takođe jedan od relevantnih faktora robne razmene između podunavskih zemalja i zemalja Bliskog i Srednjeg istoka. U tu svrhu u saobraćaj su uključeni, u manjoj ili većoj meri, i rečno-pomorski brodovi koji plove pod zastavama pojedinih podunavskih zemalja.

3. Od značaja je da se istakne posebna prednost svojstvena Dunavu kao hidroenergetskom izvoru. Do sada su već izgrađene pojedine velike hidrocentrale u Saveznoj Republici Nemačkoj i Austriji. Međutim, sada je u izgradnji gigantska hidroelektrana »DERDAP« kod Kladova koja će proizvoditi preko 11 mld. kwh. električne energije godišnje za podmirivanje potreba jugoslovenske i rumunske privrede u električ-

²⁸ M. Sukijasović: »Ekspanzija međunarodne trgovine i principi za regulisanje ekonomskih odnosa« — Konferencija UN o trgovini i razvoju, Beograd 1964, izdanje Instituta za međunarodnu politiku i privredu, str. 282.

²⁹ O ovome videti napis prof. K. Förstera sa Univerziteta u Minhenu, objavljen pod naslovom: »Das wirtschaftliche Potential der Donau« — Sonderdruck 1964. god. Profesor Dr. K. Förster stavio nam je rado na raspolaganje deo značajne dokumentacije o kanalu Rajna-Majna-Dunav.

noj energiji. Sa izgradnjom ove zasad najveće hidrocentrale na Dunavu istovremeno se i reguliše Dunav na sektoru Đerdap, tako da se faktički izvode zamašni radovi na izgradnji značajnog hidroenergetskog i plovidbenog sistema (poboljšanje uslova plovidbe koji su dosad bili izrazito nepovoljni). Utoliko pre ovaj kompleksni zajednički poduhvat Jugoslavije i Rumunije dobija svoj specifični značaj za šire područje Dunava i za plovidbu na Dunavu.

4. Kao što je već naglašeno mi ne bi istraživali značaj najvažnije evropske rečne magistrale za svaku od pribrežnih država, kao ni ocenjivali ostale projekte građenja kanala na Dunavu.³⁰ To bi naime značilo prekoračenje okvira ovog rada. Štaviše, to bi istovremeno značilo i prekoračenje fiksiranog maksimuma raspoloživog prostora za pojedini prilog u »Zborniku«. No nezavisno od relativno nužnih limitiranih okvira tretirane tematike, tj. značaja novog kanala posebno za Jugoslaviju, potrebno je da nam se dopusti da u širokim potezima učinimo najpre kratak osvrt na ekonomski potencijal Dunava. Pri tome se potencijal Dunava izražava kroz kretanje robnog transporta u predratnom i posleratnom periodu, uključujući tu i promet robe na jugoslovenskom Dunavu, a zatim se pruža uporedni pregled o nekim opštim karakteristikama regiona Dunava i Rajne,³¹ dva ekonomski šira regiona koji će biti neposredno povezani i preko nove međunarodne rečne saobraćajnice. Nalazimo da će opisivanje ekonomskog potencijala Dunava putem jednog od sintetičkih indikatora: prometa robe (postoje i drugi indikatori ekonomskog potencijala, jednog regiona), kao i nekih najosnovnijih kvantitativnih karakteristika regiona Dunava i Rajne, dakle, radi se o empiričkim podacima, moći umeti više jasnoće u razumevanju pojava i određenih tendencija. Isto tako ti podaci omogućavaju izvlačenje nekih opštih zaključaka u pogledu promena do kojih može doći u odnosima, i to pre svega u sektoru robne razmene i robnog transporta (između ova dva regiona) kao posledica izgradnje nove rečne saobraćajnice.

Posmatrajući razvitak robnog transporta na Dunavu u toku jednog dužeg vremenskog razdoblja javlja se dugoročni trend porasta, kako volimena tako i izvršenog rada dunavskog rečnog brodarstva (u tkm).

Naredni uporedni statistički pregled pokazuje promet robe u najvažnijim pristaništima na Dunavu, i to po količini. Znači ne i po vrsti robe niti rasčlanjen na unutrašnji obim prometa i obim prometa sa inostranstvom. Time se svakako umanjuje vrednost ovog inače važnog pregleda. Međutim, pregled je ipak koristan, jer se iz njega može videti kretanje robnog prevoza na čitavom Dunavu 1911. godine, zatim 1937. godine i najzad 1960. godine (podaci iz časopisa »Der Donaauraum«, 1964, sv. 2, str. 85).

³⁰ Od projekata građenja nekih kanala na Dunavu treba kao realne oceniti sledeće: Dunav-Morava-Odra kanal u Čehoslovačkoj, zatim u Jugoslaviji kanal Vukovar-Samac, kanal Dunav-Tisa-Dunav (koji će istovremeno biti korišćen kao plovni put te se zato na ovom mestu i pominje) i kanal Dunav-Velika Morava.

³¹ v. »Međunarodni transport«, Beograd 1964, sv. 1.

Istovar i utovar

(u hiljadama tona)

Pristanište	1911.	1937	1950.	indeks 1937=100
Regensburg	262	1.277	2.744	215
Pasava	151	181	41	23
Linz	151	343	3.464	1.010
Beč	1.773	1.065	2.275	214
Bratislava	40	876	1.846	211
Komarno		338	992	293
Budimpešta	3.089	1.296	2.518	194
Beograd*	265	1.060	2.298	217
Ruščuk	121	82	1.203	1.467
Đurđevo	388	1.233	1.302	106
Braila (more)	1.883	1.207		43
	4529	2375	1.025	43
Braila (Dunav)	2.646	1.165		
Galac (more)	1.065	506		
Galac (Dunav)	560	1.625	359	865
Izmail-Reni	599	69
			6.214	

Posmatrajući razvoj robnog prometa u razdoblju 1936 — 1963. godine smatra se da je 1936. godine bilo prevezeno oko 7 miliona tona robe. Isti obim prevoza ostvaren je i 1950. godine. Na kraju naredne dekade, tj. 1960. godine, obim prevoza iznosio je daleko više tj. oko 23 miliona tona, a 1963. godine oko 28 miliona tona. U vezi sa prikazom kretanja prevoza robe na Dunavu treba pomenuti da je na jugosloven-

* Obim prometa robe u pristaništima (u 1.000 tona) u Jugoslaviji. Promet obuhvata istovar u unutrašnjem prometu, kao i izvoz i uvoz. Godine 1939. — 3.018 t, 1947. godine 2474 t, 1950. godine 3.575 t, 1955. godine 3.285 t, 1960. godine 5.893 t, 1962. godine 5.666 t, 1963. godine 6.869 t, i 1964. godine 8.083 t. Promet robe u Beogradu u 1964. godini iznosio je ukupno 2.588.671 t. Od toga na unutrašnji promet: 2.328.580 tona, a na promet sa inostranstvom 260.091 tona. Interesantno je da su iste godine dva druga jugoslovenska pristaništa tj. Prahovo i Vukovar imala veći promet sa inostranstvom nego Beograd — Izvor: »Saobraćaj i veze 1964« — Beograd 1965, str. 95 do 97. Promet robe na jugoslovenskom Dunavu u periodu 1936. do 1939. i 1946 do 1951. godine prikazan je u navedenom radu prof. D. Dukića: O plovidbenim prilikama i saobraćaju na rekama i kanalima crnomorskog sliva u F. N. R. Jugoslaviji, Beograd 1953, str. 26, izdanje Srpskog geografskog društva, sv. 31.

U vezi sa prometom robe u Beogradu u 1964. godini vredno je pomenuti da je iste godine ukupni promet u pristaništima na Dunavu u SR Nemačkoj iznosio 3,3 mil. tona.

skom Dunavu prevoz robe u 1964. godini, i to:³² ukupan prevoz robe na Dunavu sa tranzitom 10,856.000 tona od toga:

Unutrašnji promet	4,119.000 tona
Međunarodni promet:	1,908.000 „
izvoz	817.000 „
uvoz	1,091.000 „
Tranzit:	4,829.000 „
uzvodni	4,023.000 „
nizvodni	806.000 „

5. Podaci o međunarodnom prometu robe na jugoslovenskom Dunavu u 1964. godini po zemljama utovara i istovara obuhvataju kako volumen prometa (izvoza i uvoza) tako i pravce kretanja po zemljama (u 1000 tona).

Zemlja	Izvoz	Uvoz
Sovjetski Savez	94	592
Rumunija	—	381
Bugarska	15	6
Mađarska	86	5
Čehoslovačka	67	36
Austrija	245	46
SR Nemačka	310	25

Prednji pregled, koji indicira pravce kretanja robe, treba dopuniti podacima o spoljnotrgovinskom prometu Jugoslavije po pojedinim saobraćajnim granama. Ti podaci služe kao elementi za orijentaciju u osnovnim proporcijama među saobraćajnim granama u spoljnoj trgovini naše zemlje. Prema tome, iz podataka će se videti učešće rečnog saobraćaja u izvozu i uvozu robe između Jugoslavije i podunavskih zemalja. Ukupni izvoz i uvoz robe odnosi se samo na promet robe u Evropi, na koji otpada skoro celokupni promet rečnim saobraćajem: 726.742 tona od ukupno 727.970 tona. Podaci predstavljaju neto-težinu robe (bez ambalaže). Otuda i odstupanja od podataka o robnom prometu u pristaništima. Podaci su iz Statističkog biltena, br. 373, Beograd 1965, str. 24 do 30.

Zemlja nametva	Ukupni izvoz	Rečni saobr. (u tonama)	Zemlja porekla	Ukupni izvoz	Rečni saobrać.
Austrija	505.043	230.444	Austrija	98.938	38.931
Bugarska	34.496	19.996	Bugarska	206.393	595
Čehoslovačka	285.866	20.743	Čehoslovačka	409.115	31.021
Mađarska	576.390	46.752	Mađarska	285.468	2.688
Rumunija	28.564	—	Rumunija	360.135	50.818
SR Nemačka	1,034.728	284.285	SR Nemačka	301.288	38.130
Sovjetski Savez	286.824	73.904	Sovjetski savez	1,924.657	596.367

³² Izvor: »Saobraćaj i veze 1964« — Beograd, 1965, str. 90.

Uzeto po robnim sektorima u uvozu, u kome je učestvovao rečni transport, na prvo mesto dolaze čvrsta i tečna goriva sa 610.490 tona (od ukupno 763.802 tone) tj. blizu 80%, zatim drvo, đubrivo, građevinski materijal, prehrambeni proizvodi itd. U izvozu na prvo mesto dolaze rude i koncentracije obojenih metala sa 285.000 tona (od ukupno 727.969 tona), zatim tečna goriva sa 238.000 tona, đubriva sa 88.000 tona itd. I na kraju, daje se prednost tranzita robe Dunavom u pojedinim godinama.

Godina	Tona (u 000)
1939.	2.424
1954.	2.784
1958.	2.965
1960.	3.232
1962.	3.854
1964.	4.829
1965.	4.716

Od ukupnog tranzita od 4,716.000 tona na uzvodni otpada 3,761.000 tona, a na nizvodni 995.000 tona (obuhvaćeni domaći i strani brodovi).

6. U vezi sa tranzitom na Dunavu koji je predominantan u pravcu zemalja srednjeg i gornjeg toka ove saobraćajnice, potrebno je ukazati na njegov značaj, pre svega na platni bilans koji, kao što je poznato, obuhvata sva primanja i plaćanja po svim transakcijama jedne zemlje s inostranstvom u toku jedne godine. Iako spoljnotrgovinska razmena (izvoz i uvoz robe) predstavlja primarnu stavku u platnom bilansu, to nikako ne znači da stavka »saobraćaj«, odnosno transportne usluge, igra neku podređenu ulogu bilo u odeljku »priliv« bilo u odeljku »odliv« (nerobni) tekućeg bilansa.^{32a} Naprotiv, problem izvoza transportnih usluga u vidu transporta robe je stalno prisutan što posebno važi za našu zemlju. Naime, s obzirom na svoj geografski položaj, kao i na to da su u Jugoslaviji zastupljene sve grane saobraćaja, Jugoslavija ima uslove da razvije tranzit robe preko odgovarajućih domaćih saobraćajnica: železničkih, pomorskih, drumskih, rečnih, vazdušnih i ptt saobraćajnica, a delom i kombinovano, jer u tranzitnom saobraćaju mogu učestvovati i lučko-pomorski tranzitni saobraćaj (železničko-lučko-pomorski i pomorsko-lučno-rečni saobraćaj i rečno-železničko-pomorski saobraćaj).

Razume se ovde se isključivo ima u vidu direktni tranzit kao jedan od oblika tranzitne trgovine. »Tranzitna trgovina dobija oblik direktnog tranzita kad se strana roba samo prevozi preko teritorije dotične zemlje.«³³ Prema tome, direktni tranzit je predmet samo transportnog posredništva. Otuda i zaključak da direktni tranzit ne predstavlja deo spoljne trgovine (zemlje preko koje se vrši direktan tranzit robe). Treba dodati da direktni tranzit robe spada u domen transportnih usluga, što znači da se ponuda i potražnja realizuju na posebnom tržištu — tržištu transportnih usluga. Tržište transportnih usluga za

^{32a} U 1965. godini ukupni neto devizni prihod u delatnosti saobraćaj-međunarodni robni i putnički saobraćaj i tranzit — iznosio je 117 mil. dolara. Izvor: Društveni plan razvoja Jugoslavije od 1966. do 1970. godine.

³³ S. Obradović: Uvod u analizu spoljne trgovine, Beograd 1962, str. 3.

prevoz tranzitne robe je poseban vid tržišta transportnih usluga. Ovo posebno tržište pokazuje strukturu oligopola. Ovakva struktura je prisutna i na Dunavu. Naime, na Dunavu istupa Međunarodni tarifski savez koji sporazumno određuje zajedničke tarife (obavezne po svom karakteru) za prevoz tranzitne robe na Dunavu.³⁴

Kad je reč o direktnom tranzitu i njegovom ekonomskom efektu,³⁵ relevantna je okolnost ko pretežnim delom učestvuje u direktnom tranzitu, tj. da li domaći ili inostrani prevoznik. Rečni saobraćaj pokazuje u ovom pogledu specifično preimućstvo koje se izražava u tome što domaći transporter može da učestvuje u međunarodnom transportu robe, a time i u direktnom tranzitu i na inostranom delu unutrašnjeg plovnog puta, što će reći na celoj relaciji.³⁶ Međutim, i pored tih očiglednih prednosti rečnog saobraćaja, naše rečno brodarstvo nije uspeo da takve prednosti iskoristi u adekvatnom obimu. Tako u direktnom tranzitnom saobraćaju Dunavom pretežnim delom učestvuju inostrani prevoznici (strana prevozna sredstva). To znači da je u tranzitu robe učešće brodova jugoslovenske zastave još uvek minimalno. Naime, u 1963. godini u ukupnom tranzitu robe od 4. mil. tona učešće brodova jugoslovenske zastave iznosilo je samo 108.000 tona, i to pretežnim delom uzvodno. Skoro isti odnos pokazuje i tranzit u 1964. godini. Od ukupnog tranzita robe od 4,9 mil. tona na tranzit brodovima jugoslovenske zastave otpadalo je svega 195.000 tona. Postavlja se pitanje šta treba preduzeti da bi se postiglo veće učešće jugoslovenskog brodarstva u tranzitu robe? Odgovor u vezi s ovim pitanjem može se formulisati kako sledi:

S obzirom da je veoma teško u jednom kratkom napisu objasniti sve faktore koji mogu delovati na povećanje učešća jugoslovenskog rečnog brodarstva u tranzitu, ovde ćemo izneti one najvažnije koji mogu u načelu delovati, na povećanje učešća jugoslovenskih rečnih saobraćajnih sredstava u tranzitu robe, a to su:

— proširenje i modernizovanje kapaciteta jugoslovenske rečne flote,³⁷ uključujući i izgradnju savremenih rečno-pomorskih brodova na Dunavu (Jugoslavija, Čehoslovačka i Mađarska imaju ukupno 24 rečno-pomorska broda);

— racionalnije poslovanje brodarskih preduzeća;

— porast mehanizacije transportnih manipulacija;

— cene transportnih usluga u oblasti direktnog tranzita robe i saobraćaja među stranim pristaništima, moraju se obrazovati u skladu sa cenama na međunarodnom tržištu transportnih usluga na Dunavu;

— poboljšanje uslova plovidbe;

— stvaranje novih linija rečnog saobraćaja;

³⁴ E. Kukoč: Ekonomski aspekt tranzita robe preko Jugoslavije, Beograd 1965, izdanje Železničkog instituta, str. 205.

³⁵ E. Kukoč, navedeno delo, str. 18 ff.

³⁶ M. Stakić: Međunarodni transport i špedicija, Beograd 1963, str. 103.

³⁷ Društvenim planom razvoja Jugoslavije od 1966. do 1970. godine predviđeno je povećanje kapaciteta rečnog saobraćaja na 745.000 tona nosivosti prema 470.000 tona nosivosti u 1965. godini.

— povećanje propusne moći pojedinih sektora Dunava, naročito sektora na Đerdapu;³⁸

— povećanje spoljnotrgovinske razmene, pre svega sa podunavskim zemljama i zemljama centralne Evrope,³⁹ koje je uslovljeno i sa dostignutim razvojem materijalnih proizvodnih snaga, kako naše zemlje tako i ostalih zemalja Dunavskog regiona, zatim sa ekonomskom politikom integrisanog područja Evropskog zajedničkog tržišta;

— izgradnja evropskog kanala Rajna-Majna-Dunav i izgradnja železničke pruge Beograd-Bar.

Kao što se iz prednjeg izlaganja vidi međunarodni prevoz i tranzit mogu, pod određenim pretpostavkama, da postanu značajan činilac u ostvarivanju deviznog prihoda. Izgradnja kanala Rajna-Majna-Dunav pruža u tom pogledu realne uslove i jugoslovenskom rečnom saobraćaju. Razumljivo, naš rečni saobraćaj mora da bude efikasan, što nije neostvarljivo ako se blagovremeno budu preduzele potrebne ekonomsko-političke mere za jačanje ove saobraćajne grané, koja može doprineti i svestranijem i racionalnijem uključivanju naše privrede u međunarodnu podelu rada.

7. U vezi sa tranzitom robe istaknuto je relativno neznatno učešće jugoslovenskog brodarstva. Međutim, što se tiče učešća jugoslovenskih rečnih saobraćajnih sredstava u izvozu i uvozu robe, odnos je upravo obrnut onome u tranzitnom saobraćaju. Naime, u ukupnom prometu sa inostranstvom najvećim delom učestvuju jugoslovenska rečna saobraćajna sredstva. Tako na primer, u 1963. godini rečni saobraćaj je u izvozu učestvovao sa 784.000 tona, od toga jugoslovenska saobraćajna sredstva učestvovala su sa 644.000 tona a inostrana saobraćajna sredstva sa 140.000 tona. Isto tako u uvozu rečni saobraćaj je učestvovao

³⁸ Gornji Dunav odgovara uslovima tzv. IV klase, dok donji Dunav odgovara uslovima klase V. Naime, u IV klasu spadaju unutrašnji plovni putevi koji omogućuju saobraćaj plovilima nosivosti do 1.500 tona, dužine do 80 m, širine do 5,50 m i gaza od 2,50 m. U Klasu V spadaju plovni putevi na kojima mogu saobraćati plovila nosivosti preko 1.500 tona. Za saobraćaj na Dunavu karakteristično je da se deo Dunava pojedinih pribrežnih država ne odlikuje istim uslovima plovidbe. Tako npr. jugoslovenski deo Dunava se diferencira na tri sektora. Međutim, u ovom pogledu će doći do kvalitativnih promena kad se realizuje plan izgradnje plovidbenog sistema na sektoru Đerdap.

³⁹ Razmatrajući ekonomsko-političke probleme spoljne trgovine u jugoistočnoj Evropi i evropsku magistralu Rajna-Majna-Dunav, prof. H. Gross, rukovodilac Instituta Univerziteta u Minhenu za proučavanje jugoistočne Evrope, ukazao je na razvoj spoljnotrgovinskog prometa (uvoza i izvoza socijalističkih podunavskih zemalja) koji istovremeno indicira i na učešće Dunava u robnoj razmeni.

Pregled spoljnotrgovinskog prometa u 1937. godini i 1958, 1959, 1960, 1961, 1962 i 1963. godini sadrži vrednost ukupnog robnog prometa socijalističkih zemalja, zatim vrednost prometa sa Sovjetskim Savezom, sa ostalim zemljama područja SEV-a, zapadnom Evropom i ostalim svetom (izraženo u mil. SAD dolara). Značajan je podatak da je u 1963. godini spoljnotrgovinski promet podunavskih zemalja dostigao vrednost od 12.672 mil. dolara, od toga sa SSSR i ostalim zemljama SEV-a 8.006,0 mil. dolara ili 63,2 odsto, a sa zapadnom Evropom i ostalim svetom 4.666,0 mil. dolara ili 36,8 odsto (videti: prof. H. Gross: Die wirtschspolitischen probleme des Südosthandels und die Grossschiffahrtsstrasse Rhein-Main-Donau, Nürnberg 1964, str. 22).

sa 891.000 tona, od toga jugoslovenski brodovi su učestvovali sa 882.000 tona a inostrani brodovi sa 9.000 tona. Odnos se nije menjao ni u narednim godinama. U 1964. godini u izvozu rečnim saobraćajem koji je iznosio ukupno 817.000 tona, jugoslovenski brodovi su učestvovali sa 595.000 tona a inostrani brodovi sa 222.000 tona. U uvozu (ukupno 1.091.000 tona) domaći brodovi su učestvovali sa 1.074.000 tona, a inostrani brodovi sa 17.000 tona. Godine 1965. izvoz rečnim putem iznosio je 849.000 tona, od toga izvoz jugoslovenskim brodovima iznosio je 645.000 tona, a inostranim brodovima 204.000 tona. Iste godine uvoz rečnim putem iznosio je 1.026.000 tona, od toga uvoz domaćim brodovima iznosio je 1.016.000 tona a inostranim brodovima 10.000 tona.*

Dok je u jugoslovenskom izvozu i uvozu rečnim saobraćajnim sredstvima ostvareno znatno smanjenje relativnog udela inostranih brodova, posebno u uvozu gde je učešće brodova svedeno na 1 odsto (prema 22 odsto u 1939. godini), dok je učešće u izvozu preko 20 odsto (prema 31 odsto u 1939. godini) dotle je u pomorskom saobraćaju situacija drugačija. Naime, relativni udeo inostranih morskih brodova u izvozu i uvozu se još uvek kreće na visokom nivou. Doduše, u izvozu relativni udeo inostranih brodova se smanjio za nešto ispod 10 odsto, tj. na 48 odsto u 1965. godini prema 56 odsto u 1939. godini. Međutim, u prevozu uvezenih proizvoda relativni udeo inostranih brodova se povećao na 47 odsto prema 40 odsto u 1939. godini.

8. Regionalna usmerenost jugoslovenske spoljne trgovine i njen noviji razvoj zaslužuju odgovarajuću pažnju. Potrebno je, naime, da se što je moguće preciznije sagledaju opšti robni tokovi i njihova geografska orijentacija u sklopu međunarodne robne razmene. Na taj način moguće je da se još bolje uoči relativni udeo rečnog saobraćaja, pre svega Dunava, u jugoslovenskoj robnoj razmeni. Videli smo već da podunavske zemlje beleže i dalje privrednu konjunkturu, što se, razumljivo, odražava i na nivo i obim robne razmene, odnosno na učinak saobraćaja u robnoj razmeni i to u celini i po pojedinim granama. Po svemu sudeći tendencija porasta robne razmene, a time i učešće i saobraćaja u robnoj razmeni, je dugoročna po svom karakteru. To se vidi i po tome što se poslednjih godina jugoslovenska razmena robe sa podunavskim zemljama i to sa zemljama članicama SEV-područja (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunija i Bugarska), razvija na znatno višem nivou u odnosu na predhodni period. Posmatrajući jugoslovensku robnu razmenu sa SEV područjem u 1964. godini (polugodišnja kretanja) ista je pokazala veću dinamiku u poređenju sa ukupnim jugoslovenskim izvozom i uvozom. SEV-područje beleži porast procentualnog učešća izvoza odnosno uvoza u ukupnoj razmeni: u izvozu od 26% na 29%, a u uvozu od 18% na 29%.⁴⁰ Ponavljamo, ovde izostavljamo aspekt trgovinskog bilansa ove trgovinske razmene.

* Izvor: SGJ — 66, str. 207.

⁴⁰ Videti: Pregled unutrašnje konjunktore i spoljne trgovine SFRJ, Beograd 1964, str. 94 ff — izdanje Instituta za spoljnu trgovinu; Arsić, D.: Tendencije u spoljno-ekonomskim odnosima zemalja SEV-a — Problemi međunarodnih ekonomskih odnosa i privrednog razvoja, Beograd 1964, str. 151 ff. U studiji o Ekonomiji Jugoslavije, objavljenoj na ruskom jeziku

S obzirom na karakter (strukturu) izvoza u područje SEV-a i uvoza iz područja SEV-a, kao i na dalji brz privredni razvoj (dakle, ne samo privredna konjunktura u užem smislu) podunavskih socijalističkih zemalja, može se zaključiti da postoje uslovi da u robnoj razmeni i direktnom tranzitu rečni saobraćaj (Dunav) učestvuje znatnim delom. Ovde se prvenstveno ima u vidu prevoz robe, tj. onih proizvoda koji gravitiraju rečnom saobraćaju. Tome treba dodati da će pribrežne države-članice SEV-a, u okviru programa izgradnje, proširenja, rekonstrukcije i modernizacije industrijskih kapaciteta, pojedine hidroenergetske i industrijske kapaciteta locirati neposredno na Dunavu. Pored toga za podunavske zemlje, kao što su Čehoslovačka, Austrija i Mađarska koje nemaju prilaz na more (one su bez morske obale), Dunav predstavlja važnu saobraćajnicu u međunarodnom robnom prometu.

9. Jugoslovenska spoljnotrgovinska razmena sa zemljama Rajnskog područja, tj. sa Saveznom Republikom Nemačkom, Švajcarskom, Francuskom, Holandijom i Belgijom-Luksenburgom, zabeležila je dalji porast. Tako u jugoslovenskom izvozu u 1965. godini te zemlje učestvovala su sa 44,5 mld dinara prema 39,2 mld. dinara u prethodnoj godini. U uvozu učešće tih zemalja iznosilo je 65,4 mld. dinara prema 66,6 mld. dinara u prethodnoj godini. Razume se, nas ovde pre svega interesuju obim i intenzitet spoljnotrgovinske razmene između Jugoslavije i zemalja Rajnskog regiona. To znači da ne možemo analizirati pojavu da uvoz nadmašuje izvoz, i da prema tome naša zemlja beleži deficit u trgovinskoj razmeni sa industrijski razvijenim zemljama ovog područja, koje je uz to i integrisano.⁴¹ Ostavljajući zasad po strani problematiku koja proističe iz kretanja i razvoja spoljnotrgovinske razmene između Jugoslavije i zemalja Rajnskog regiona u uslovima debalansa, u kome pogledu se mogu očekivati i znatne promene, naročito posle izgradnje kanala Rajna-Majna-Dunav, potrebno je istaći sledeću činjenicu: u ukupnoj robnoj razmeni između Jugoslavije i zemalja Evrope koja je u 1965. godini iznosila: u izvozu 257 milijardi dinara a u uvozu 260,2 milijardi dinara, zemlje Rajnskog regiona učestvuju, kako je već istaknuto, sa 44,5 mld. dinara (izvoz) i 65,4 mld. dinara (uvoz). Iz ovoga proizilazi da zemlje ovog regiona učestvuju u izvozu sa 17% a u uvozu sa 25%. Kao što se vidi ti podaci ukazuju na to da Rajnsko područje apsorbuje dobar deo jugoslovenskog izvoza, a još u većoj meri uvoz. Ovakav značajan obim robnog prometa ukazuje istovremeno i na volumen i obavljeni rad pojedinih saobraćajnih grana koje najvećim delom učestvuju u prevozu proizvoda koji se izvoze odnosno uvoze.

(izdanje »Ekonomika« Moskva 1966), posebno se podvlači porast obima robne razmene Jugoslavije sa zemljama članicama SEV-a područja. Godine 1964. vrednost robne razmene dostigla je nivo od 685 miliona dolara prema 343 miliona dolara u 1960. godini, što znači da se vrednost robne razmene povećala za dva puta. Naročito se povećao obim razmene između SFRJ i SSSR-a.

⁴¹ Ubrzani privredni razvoj Jugoslavije nužno je praćen ne samo deficitom trgovinskog bilansa nego i platnog bilansa, čiju najvažniju stavku predstavlja robna razmena. O dejstvu ubrzanog razvoja uopšte i deficitarnog kretanja spoljnotrgovinske razmene na trgovinski i platni bilans Jugoslavije prema razvijenim zemljama, videti napis M. Aleksića, P. Mihailovića i I. Fabinca: »Jugoslavija u međunarodnoj podeli rada« — »Ekonomist«, Beograd 1964, sv. 1, str. 3 ff.

Tome treba dodati i direktni tranzit u kome pogledu unutrašnji plovni putevi imaju određeno preimućstvo o čemu je već bilo govora. Preimućstva svojstvena unutrašnjim plovnim putevima, odnosno prevoznici, doći će do svog izražaja i na novom plovnom putu — kanalu Rajna-Majna-Dunav.

IV

1. U prethodnim odeljcima ovog rada u okviru opštih razmatranja uglavnom se konstantno ukazivalo na Dunavsko područje i njegove karakteristike. Pri tome osnovne specifičnosti posmatrane su, pre svega, sa aspekta privrednog razvoja, uključujući i ekonomske odnose (promet robe na Dunavu, spoljnotrgovinsku razmenu, relativno učešće brodova nacionalne i strane zastave u robnoj razmeni i dr.). Imajući ovo u vidu, u daljem izlaganju biće iznete neke opšte karakteristike Rajnskog regiona. Prikaz karakteristika Rajnskog regiona, koji će biti neposredno povezan sa Dunavskim regionom preko kanala Rajna-Majna-Dunav, doprineće boljem sagledavanju perspektive razvoja rečnog saobraćaja posle dovršenja izgradnje tog kanala. Time što se upoznajemo sa oba regiona i njihovim karakteristikama omogućavamo da upoznamo i saobraćajno-ekonomske efekte nove evropske rečne magistrale, čijom izgradnjom će biti ostvarena zamisao da se stvori plovna saobraćajnica sa plovnim tokom koji će, računajući od Crnog mora do Severnog mora, biti dug ukupno 3.400 km. Uz to, ova rečna saobraćajnica odlikuje se velikim hidroenergetskim potencijalom, koji je nedovoljno iskorišćen. Iako je naglašeno da je nemoguće a da se ne zadržimo na pitanju ekonomskog potencijala Rajnskog područja, jedne od komponenata opšte privredne karakteristike, ograničeni raspoloživi prostor prisiljava da ekonomski potencijal Rajnskog područja objasnimo u osnovnim crtama;⁴²

— površina Rajnskog regiona je bezmalo identična sa površinom Dunavskog regiona: 910.000 km² prema 909.000 km²;

— stanovništvo: Rajnski region 133 miliona a Dunavski region 77 miliona stanovnika, što znači da ukupan broj stanovnika oba regiona premašuje broj stanovnika u Sjedinjenim Američkim Državama, a da je nešto manji od ukupnog broja stanovnika Sovjetskog Saveza;

— proizvodnja sirovog gvožđa: Rajnski region 63 mil. tona (od toga Savezna Republika Nemačka 11 mil. tona), a Dunavski region 18 mil. tona;

— kapacitet rafinerija nafte: Rajnsko područje 157 mil. tona a Dunavski basen 33 mil. tona nafte;

— proizvodnja sirove nafte: Rajnsko područje 12 mil. tona a Dunavski basen 18 mil. tona nafte (od toga najveći deo otpada na Rumuniju čija proizvodnja premaša 12 mil. tona godišnje);

— saobraćaj na Rajni 190 mil. tona, a na Dunavu 28 mil. tona;

⁴² Prof. K. Förster: Die Bedeutung der Rheinregion für den Donauraum und des Donauraums für die Rheinregion — München 1964, str. 7 ff. Prema tome, navedeni statistički podaci u uporednom pregledu odnose se na 1963. godinu.

— broj motornih vozila: Rajnski region 25 miliona a Dunavski region 2 miliona.

Prednji uporedni pregled o važnijim indikatorima ekonomskog potencijala ovih dvaju regiona, iako nepotpun, daje mogućnost za izvlačenje nekih opštih zaključaka:

(a) Radi se o dva ekonomski značajna regiona u ovom delu Evrope.

(b) Između ova dva regiona postoji razlika u pogledu dostignutog stepena razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Naime, zemlje EEZ-a su industrijski visokorazvijene zemlje. Naprotiv, izrazito podunavske zemlje (bez Sovjetskog Saveza), i to prvenstveno one kojima pripada najveći deo Dunava i odgovarajuće gravitaciono područje, kao što su Bugarska, Rumunija, Jugoslavija i Mađarska, iako te socijalističke zemlje karakteriše brz tempo privrednog rasta uopšte i visoka stopa rasta materijalne proizvodnje na svim sektorima, naročito industrije, zaostaju, jer su manje industrijalizovane, za zemljama EEZ-a. Zemlje EEZ-a najvećim delom sačinjavaju Rajnski region karakterističan i po svojoj privrednoj ekspanziji koja se i danas nastavlja.

(v) Ova dva značajna regiona razlikuju se međusobno u pogledu društveno-ekonomskog uređenja, a istovremeno i u pogledu privrednog sistema. Naime, podunavske zemlje, osim Savezne Republike Nemačke i Austrije, su zemlje u kojima su već sada prisutni elementi socijalističkih proizvodnih odnosa, dok u zemljama Rajnskog regiona postoji državni kapitalizam. Razume se da u uslovima aktivne miroljubive koegzistencije, razlika u društveno-političkom uređenju ne predstavlja smetnju za razvijanje redovnih ekonomskih odnosa, što se uostalom već odavno potvrdilo, jer proističe iz realne nužnosti.

(g) Relativno visok procent robne razmene koji vrše kako podunavske zemlje (Čehoslovačke, Mađarske, Rumunije i Bugarske), tako i zemlje Zajedničkog evropskog tržišta, otpada na međusobnu robnu razmenu. To će reći na međusobnu razmenu u okviru integrisanog područja EEZ-a i područja SEV-a,⁴³ ili sa drugim zemljama u okviru regionalnog tržišta.

(d) Integrisano Rajnsko područje svakako da predstavlja prepreku intenzivnijoj robnoj razmeni, pored ostalog i usled neadekvatnih uslova robne razmene koju treće zemlje vrše sa ovim integrisanim područjem naročito u pogledu primarnih proizvoda.⁴⁴

(đ) Industrijalizacijom, shvaćenom kao metod privrednog razvoja socijalističkih podunavskih zemalja i industrijski razvijениh zemalja Rajnskog regiona, nije se uopšte smanjilo učešće proizvoda industrije u ukupnom uvozu. Štaviše, usled kontinuelnog proširenja međunarodne podele rada, jedne dinamičke ekonomske kategorije, zapaža se

⁴³ Zemlje članice SEV-a su takođe ostvarile znatan porast spoljne trgovine sa zemljama u razvoju, pre svega sa Kubom, Indijom i UAR.

⁴⁴ v. M. Aleksić, P. Mihailović i I. Fabinc: Jugoslavija u međunarodnoj podeli rada — »Economist«, Beograd 1964, sv. 1, str. 71.

posleratnih godina povećani udeo industrijskih proizvoda u strukturi uvoza. Ova pojava se zapaža, pre svega, u industrijski visokorazvijenim zemljama, kao što su Sjedinjene Američke Države, Švedska, Savezna Republika Nemačka, Velika Britanija i dr.⁴⁵ Porast industrijskih proizvoda u strukturi robne razmene javlja se i u uvozu koji vrše Mađarska i Jugoslavija. Tako 1960. godine udeo industrijskih proizvoda u mađarskom uvozu iznosio je 57,5%, s tim što u narednim godinama nije došlo do znatnijeg porasta.⁴⁶ Isto tako, udeo industrijskih proizvoda, i to proizvoda visoke obrade, u jugoslovenskom uvozu beleži porast (1963. godine 48% a 1964. godine 52%).⁴⁷ Neophodno je istaći da je u jugoslovenskom izvozu još više izražen porast učešća industrijskih proizvoda (od 37% u 1961. godini na 44% u 1964. godini).⁴⁸ Svakako da se može učiniti pretpostavka da su isti kvalitativni faktori delovali na porast učešća industrijskih proizvoda i u Čehoslovačkom uvozu.⁴⁹ Izlaganja o prednjim kretanjima imaju prvenstveno za cilj da ukažu na stimulaturna dejstva međunarodne podele rada na privredni razvoj, na industrijski razvoj i na strukturu robne razmene. Dakle, dejstva koja će se nesumnjivo još jače ispoljiti u robnoj razmeni između podunavskih zemalja (ako ne svih, ono barem većine) i zemalja područja EEZ-a. Što se tiče rečnog saobraćaja i njegovog daljeg razvoja, vidi se da industrijalizacija i izmena u strukturi robne razmene ne predstavljaju uopšte limitirajući faktor. Štaviše, ovakav razvoj deluje na porast rečnog saobraćaja, naročito s obzirom da industrijske sirovine i pogonsko gorivo predstavljaju značajan transportni supstrat rečnog saobraćaja.

2. Pored već navedenih činilaca relevantnih za razvoj saobraćaja na Dunavu, nalazimo da postoji i veći broj faktora koji mogu u vrlo velikoj meri doprineti razvoju i intenziviranju saobraćajnih tokova i tokova robne razmene na budućoj međunarodnoj saobraćajnici, koja će už to povezivati dva mora: Crno more i Severno more. Ne treba ponavljati činjenicu da Severno more ima poseban značaj u svetu u pogledu dostignutog stepena razvoja pomorskog saobraćaja.

Pod ovim faktorima koji doprinose razvoju saobraćaja na budućoj međunarodnoj saobraćajnici, a time i robnoj razmeni, podrazumevamo:

— kontinuitet porasta fizičkog obima materijalne proizvodnje, pri čemu u prvi plan dolazi kretanje industrijske i rudarske proizvodnje, sa približno dosadašnjom stopom rasta industrijske proizvodnje u socijalističkim zemljama u Podunavskom regionu;

⁴⁵ V. Vajda, I: Privredni razvoj i međunarodna podela rada — »Ekonomist«, Beograd 1965. sv. 4 str. 593 ff.

⁴⁶ Ibidem, str. 593.

⁴⁷ »Jugoslavija 1945 — 1964«, Beograd 1965, str. 207.

⁴⁸ Ibidem, str. 207.

⁴⁹ O kretanju udela proizvoda prerađivačke industrije u izvozu videti navedeni članak I. Vajde — »Ekonomist«, Beograd 1965, sv. 4 str. 595. O pomeranjima u jugoslovenskom izvozu videti »Ekonomist«, Beograd 1964. sv. 1, str. 4.

- izmenu strukture industrijske proizvodnje socijalističkih zemalja u Podunavlju;
- intenzivnije i efikasnije korišćenje proizvodnih resursa;
- porast poljoprivredne proizvodnje, sa naglaskom na specijalizovanu proizvodnju artikala za koje postoje relativno najpovoljniji uslovi;
- porast izvoza i uvoza, s tim da povećanje izvoza ide ispred porasta uvoza;
- dalja pomeranja u strukturi izvoza;
- šire otvaranje privrede socijalističkih zemalja svetskom tržištu i intenziviranje ekonomskih odnosa sa zemljama Rajnskog regiona, koje neće moći dalje forsirati politiku restrikcije i zaoštrevati agrarni protekcionizam;
- prilagođavanje proizvodnje i izvoza opštim tendencijama svetske proizvodnje;
- porast nacionalnog dohotka;
- jačanje kupovne moći socijalističkih zemalja, a time i povećanje potencijalne snage tražnje;
- širu industrijsku kooperaciju radi povećavanja međunarodne razmene;
- međunarodnu saradnju u pogledu rešavanja kreditnih i monetarnih problema;
- ukidanje carinskih prepreka, posebno »prelevmana« od strane zemalja Zajedničkog tržišta na agrarne proizvode, čija cena je ispod nivoa cena na Zajedničkom tržištu.

3. Od činjenica u Jugoslaviji koji mogu delovati na jačanje robnih i saobraćajnih tokova treba posebno pomenuti:

- dalji ubrzani privredni razvoj Jugoslavije sa akcentiranom industrijalizacijom;
- dalju diverzifikaciju njene privredne strukture;
- izmene u strukturi i dinamici robne razmene (uvoza i izvoza);
- izgradnju industrijskih proizvodnih kapaciteta, naročito na područjima Dunava i Save;
- jačanje društvene akumulacije;
- stabilizaciju domaće valute i uspostavljanje konvertibilnosti dinara;
- usavršavanje spoljnotrgovinskog sistema a time i povećavanje njegove efijencije;
- jačanje oblika ekonomske saradnje i kooperacionih odnosa između jugoslovenskih privrednih organizacija i preduzeća zemalja Dunavskog i Rajnskog regiona.

U neposrednoj vezi sa činionicima koji mogu efikasno doprinostiti razvoju saobraćajnih tokova i tokova robne privrede na novom među-

narodnom rečnom putu jeste i faktor: kvalitet transportnih usluga. Prema tome, pred jugoslovensko rečno brodarstvo postavlja se kao bitan zadatak rešavanje problema poboljšanja kvaliteta transportnih usluga. U vezi s tim treba istaći da sadašnji srednjoročni plan privrednog razvoja Jugoslavije poklanja dosta pažnje problematici saobraćaja, posebno rečnog saobraćaja i njegovog daljeg razvoja.

Sa poboljšanjem kvaliteta transportnih usluga stvara se mogućnost da se jugoslovensko rečno brodarstvo, posle izgradnje nove saobraćajnice, u znatno većem obimu uključi u rečni i robni promet. Ovde se pre svega ima u vidu robni promet između Jugoslavije i ostalih podunavskih zemalja (tj. zemalja SEV-a, Austrije i Savezne Republike Nemačke, kao i zemalja Rajnskog regiona). Na taj način može se računati da će se intenzivniji robni i saobraćajni tokovi odraziti i u većem relativnom učešću rečnog saobraćaja u spoljnotrgovinskom prometu Jugoslavije.

RÉSUMÉ

L'édification de la nouvelle grande voie fluviale européenne Rhin — Main — Danube se trouve dans sa phase finale. Par cette voie de communication le potentiel s'accroît du réseau fondamental des voies navigables européennes intérieures, en premier lieu du Danube et du Rhin, qui sont les cours d'eau principaux en Europe. Ensuite, non seulement que cette voie de communication s'intègre dans le réseau existant des voies navigables intérieures (les fleuves et les canaux navigables) dans la région du Danube et du Rhin, mais aussi elle crée les conditions nécessaires pour le développement du transport fluvial dans cette partie de l'Europe. Bien entendu l'édification de cette grande voie de communication ne changera pas d'une manière substantielle l'infrastructure fondamentale dans le système de transport des pays dans le bassin danubien et rhénan.

La nouvelle voie de communication contribuera au renforcement des relations économiques entre les deux grandes régions européennes — les régions du Danube et du Rhin, d'où s'ensuit la conclusion que la nouvelle voie de communication représentera une contribution à l'intensification et en partie à une nouvelle orientation, des courants de marchandises et de transports.

Les effets de la nouvelle voie de communication se manifesteront au point de vue économique et de transport aussi dans la répartition des capacités productives, en premier lieu, de la capacité des industries de transformation dans la région de gravitation restreinte du Rhin et du Danube.

Etant donné que par cette voie la distance est raccourcie pour le transport des marchandises qui sont actuellement transportées par la voie maritime, c'est à dire par le Danube et ensuite par la voie maritime jusqu'à l'Europe occidentale et septentrionale, et inversement par le Rhin et ensuite par la voie maritime jusqu'à la partie maritime du Danube, ainsi que jusqu'à

aux pays du Procheorient; alors elle rend possible la modification des courants de transport et de leurs directions.

Le seul fait de mettre en évidence certains indicateurs principaux de l'importance et des conséquences du Canal Rhein — Main — Danube — justifie la tentative de prendre connaissance de certaines questions essentielles qui se rapportent à l'édification de cette grande voie et à ses effets économiques. Il est bien entendu que des recherches plus vastes sont nécessaires de tous les aspects de cette voie de communication et de ses effets économiques et de transport, à savoir de ses effets sur les deux régions traitées, les régions du Danube et du Rhin, dont les domaines de gravitation constituent le noyau de la production industrielle, agricole et de l'énergie de l'Europe considérée dans l'ensemble, ensuite les effets sur les diverses régions et, enfin, les effets qui se manifesteront sur le pays riverains, son développement économique, son commerce extérieur etc. De telles études plus larges pourraient donner une estimation plus complète de la nouvelle voie de communication, de son importance et de ses effets.

L'importance du canal Rhin — Main — Danube est multiple. Son édification signifie la réalisation de l'idée de la mise en oeuvre de la plus importante voie de communication navigable européenne, dont la longueur totale, à partir de la Mer du Nord jusqu'à la Mer Noire, sera de 3.400 kilomètres.

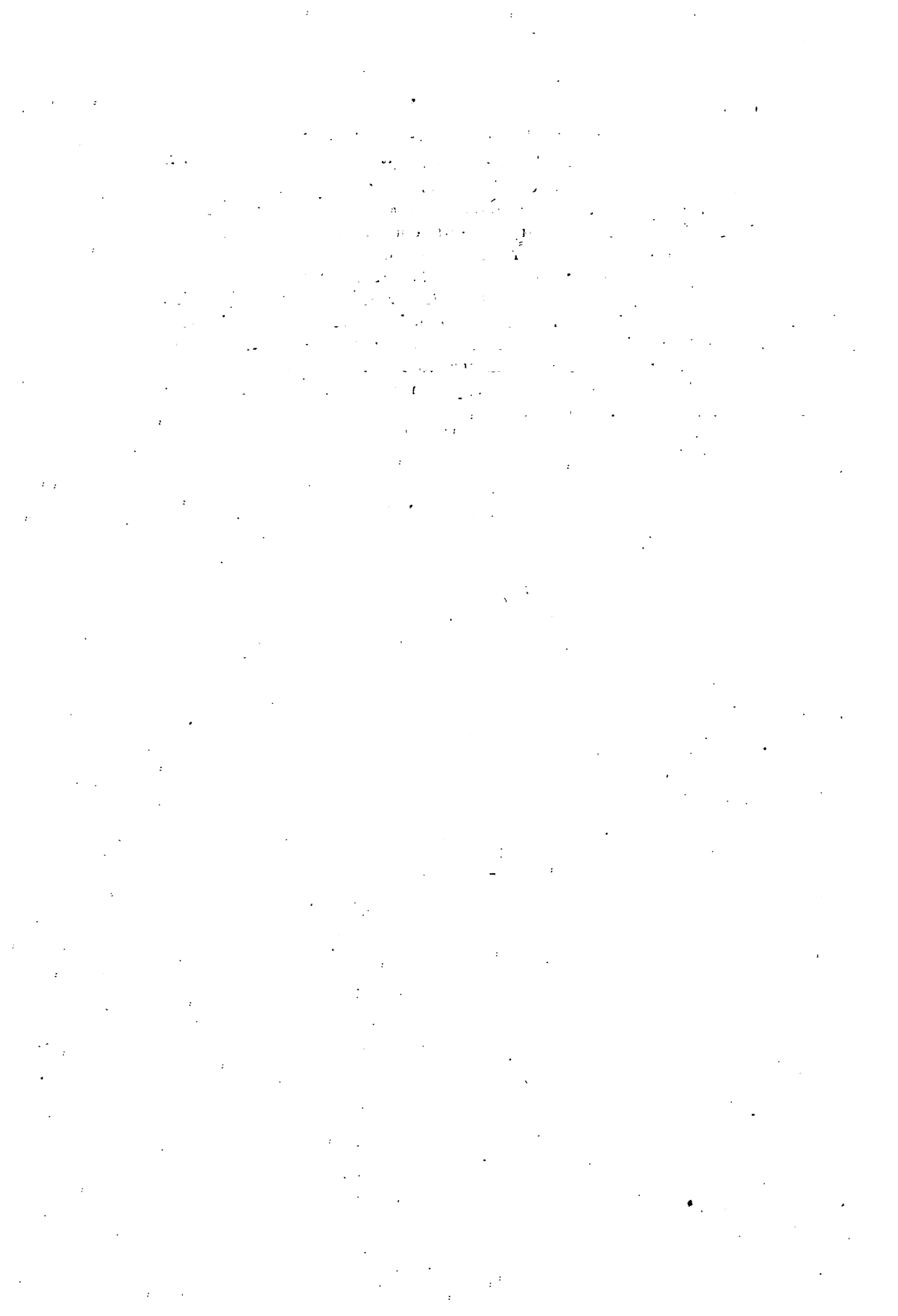
C'est à bon droit qu'on peut affirmer que la nouvelle voie de communication aura une grande influence sur tous les Etats riverains du Danube et du Rhin. Cela se rapporte en grande partie aux pays qui par le réseau des canaux intégrés dans les courants de transport, leur développement et leur orientation.

La liaison directe de la région du Danube et du Rhin par la nouvelle voie de communication fluviale qui avec tout le réseau des canaux annexes englobe une région de gravitation très vaste, dont une grande partie constitue la région industriellement la plus développée dans le monde, agira comme nous l'avons souligné, dans plusieurs sens. En premier lieu, sur l'élargissement des échanges de marchandise, ensuite sur l'accroissement du transport de marchandises et sur l'accroissement de la participation relative du transport fluvial dans les échanges de marchandises globaux, c'est à dire sur la structure globale du transport.

Pour la Yougoslavie en tant que pays danubien prononcé la nouvelle voie de communication internationale sera également d'une grande importance. De plus, cette voie de communication peut contribuer à la renaissance du transport fluvial et au renforcement de sa position et de son rôle dans le système de transport de la Yougoslavie. Il faut y ajouter aussi qu'avec la construction de la voie ferrée Belgrade — Bar les conditions favorables seront créées pour le développement du transit combiné dans lequel pourra prendre une part très large la navigation fluviale yougoslave. Evidemment, en fonction des mesures économique-politiques dans le domaine du transport fluvial dans l'ensemble, ensuite des capacités disponibles de leur efficacité, du degré d'équipement des ports yougoslaves, de la rationalité des affaires des entreprises de navigation fluviale yougoslaves, de leur intégration, du volume et de l'importance effective des placements dans le transport fluvial

qui, comme on l'a souligné, conditionne moins d'investissements pour l'édition de la voie fluviale que n'importe quelle autre branche de transport.

Indépendamment du fait que les effets économiques de transport se manifesteront par des intensités différentes, ce qui est tout à fait compréhensible, eu égard à la complexité des différents facteurs déterminants de l'utilité de la nouvelle voie de communication considérée sous des aspects différents, on peut affirmer avec certitude que le canal Rhin — Main — Danube marque un grand progrès dans le développement des transports de marchandises internationaux. De même, cette nouvelle voie navigable internationale crée les conditions pour un accroissement plus accentué de la participation du transport fluvial dans la structure toute entière du transport des marchandises dans la région de gravitation du Danube et du Rhin et du réseau ramifié des canaux annexes.

ELASTIČNOST TRAZNJE U EKONOMSKOJ TEORIJI

Tražnja (po obimu i strukturi), pored ostalog, zavisi od visine cena roba i veličine i raspodele dohotka. Ova dva faktora se javljaju u određujućoj ulozi prema tražnji, te se zato elastičnost tražnje najčešće razmatra u odnosu prema cenama i u odnosu prema dohotku. U vezi s tim danas u ekonomskoj teoriji predmet izučavanja čine dve osnovne kategorije elastičnosti tražnje:

1) Cenovna elastičnost tražnje, ili elastičnost tražnje u odnosu prema cenama.

U okviru ove, i iz nje izvedena elastičnost tražnje jeste unakrsna elastičnost tražnje («cross elasticity»), koja pokazuje elastičnost tražnje jednog dobra u odnosu na cenu drugog dobra. Ovu vrstu elastičnosti tražnje M. Roy zove transversalna elastičnost, i elastičnost supstitucije.

2) Dohodna elastičnost tražnje, ili elastičnost tražnje u odnosu na dohodak.

Uopšte uzev, kategorija elastičnosti je danas našla široku primenu u ekonomskoj teoriji i ekonomskom istraživanju i praksi. Poznato je mnogo vrsta elastičnosti. Pored elastičnosti tražnje i ponude u odnosu na cenu i u odnosu na dohodak, danas su u upotrebi i sledeće kategorije elastičnosti: elastičnost izvoza, elastičnost uvoza, elastičnost troškova — ukupnih i prosečnih, elastičnost investicija, elastičnost anticipacija, u poslednje vreme i elastičnost inflacije. Poznata je, zatim, parcijalna elastičnost, totalna elastičnost itd.

Mi ćemo se u našem izlaganju osvrnuti na elastičnost tražnje u odnosu na cenu i elastičnost tražnje u odnosu na dohodak. Ove dve kategorije elastičnosti zasnivaju se na dvojakoj analizi: 1) na analizi tražnje koja se bazira na statističkim podacima dobijenim na tržištu, iz kojih se izračunava cenovna elastičnost tražnje, i 2) na analizi tražnje koja bazira na podacima iz kretanja porodičnih budžeta, iz kojih se izračunava dohodna elastičnost tražnje. Prva grupa ispitivanja tražnje može se smatrati klasičnim metodom, dok druga ima više za zadatak da ispita promenu tražnje zbog promena prihoda, dohotka stanovništva, a manje zbog promena cena.

1. Pojam cenovne elastičnosti — opšta razmatranja

Elastičnost tražnje je pojam i kategorija od velikog praktičnog i teorijskog značaja u ekonomiji.¹ Marks je na jednom mestu dodirnuo ovaj problem, što pokazuje da mu je bio poznat, ali se nije njime šire pozabavio i obradio ga.² Ovom kategorijom se počeo prvi da bavi i da je proučava Alfred Marshall. On je 1885. godine upotrebio pojam elastičnosti u proučavanju tražnje i tom prilikom izneo i dva načina merenja elastičnosti. Te svoje rezultate Marshall je objavio u radu pod naslovom »O grafičkoj metodi statistike« u časopisu Kraljevskog statističkog društva u Engleskoj.³

U svom delu *Principles of Economics* A. Marshall definiše pojam elastičnosti tražnje u obliku u kome se i danas upotrebljava u ekonomskoj literaturi. Kao osnovu za formulisanje elastičnosti tražnje Marshall je uzeo stepen, intenzitet reagovanja tražnje za nekom robom na promenu cene te robe. On kaže: »Elastičnost tražnje na tržištu je velika ili mala prema tome da li se količina tražene robe povećava mnogo ili malo za odgovarajući pad u ceni, ili se smanjuje mnogo ili malo za odgovarajući porast u ceni.«⁴ Prema tome, suština elastičnosti tražnje se

¹ Pojam elastičnosti nije originalni ekonomski pojam. On je došao iz fizičkih nauka u kojima se razvila čitava teorija elastičnosti, koja danas na nekim univerzitetima u svetu predstavlja posebnu pedagoško-naučnu disciplinu. Pojam elastičnosti u fizičkom smislu predstavlja sposobnost tela da se vrate u svoj prvobitni oblik i veličinu. Prema tome, elastičnija su ona tela čiji se oblik pod dejstvom spoljnih sila teže menja. Na primer: čelik je elastičniji od kaučuka, a kaučuk od olova itd. U ekonomskim naukama se, međutim, pojam elastičnosti upotrebljava u obrnutom smislu, što ćemo videti u daljem izlaganju.

² »Ali je kvantitativna određenost te potrebe skroz elastična i kolebljiva. Stalnost te potrebe je samo prividna. Kad bi životna sredstva bila jevtinija ili novčana najamnina viša, radnici bi kupovali više životnih sredstava, pa bi se pokazala veća »društvena potreba« za ovim robnim vrstama, da i ne govorim o pauperima itd., čija »tražnja« stoji čak ispod najužih granica njihove fizičke potrebe. Ako bi s druge strane, bio jevtiniji npr. pamuk, porasla bi tražnja kapitalista za njime, bacilo bi se više dopunskih kapitala u pamučnu industriju itd.«. Kapital, III, 1961. str. 1095. Ovde Marks ukazuje na elastičnost i kolebljivost tražnje zavisno od kretanja cena roba i dohotka i istovremeno ističe klasnu, društveno-istorijsku uslovljenost ove kategorije.

³ A. Cournot je formulisao pojam elastičnosti tražnje i to pre A. Marshalla, ali nije, ma da je bio vrlo blizu, otkrio način merenja elastičnosti. Vidi: R. Badouin, *L'élasticité de la demande...*, str. 21—22. I J. Stuart Mill je implicitno upotrebljavao pojam elastičnosti, ali je A. Marshall ovaj pojam prvi uveo u ekonomske nauke, objasnio njegov pojam vrlo jasno i pokazao način njegovog merenja. Vidi: Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, New York, 1952, str. 992.

⁴ U definisanju pojma elastičnosti tražnje Marshall polazi od zakona opadajuće korisnosti i kaže: »Ako je (opadanje korisnosti daljih jedinica) sporo, cena koja će se plaćati za robu neće pasti mnogo zbog znatnog povećanja njegove zalihe te robe; i mali pad cene će prouzrokovati srazmerno veliko povećanje kupovine. Ali ako je naglo, tada će mali pad cene prouzrokovati samo veoma malo povećanje njegove kupovine. U prvom slučaju se njegova spremnost da kupi stvar mnogo povećava zahvaljujući dejstvu malog podstreka: elastičnost njegovih potreba... je velika. U drugom slučaju će dodatni podstrek koji daje pad cene jedva prouzrokovati neko povećanje njegove želje da kupuje: elastičnost njegove tražnje je mala« *Principles of Economics*, str. 102, London, 1961.

svodi na pitanje kako i koliko promene cene utiču na promene tražene količine robe. U vezi s tim Marks piše da »po izvesnim cenama može neka vrsta robe zauzimati izvestan prostor na tržištu; ako se cene promene, prostor će samo onda ostati isti ako se viša cena poklapa s manjom količinom robe, a niža cena s većom količinom robe«. ⁵ Veći ili manji uticaj promena cena na veličinu tražene količine robe izražava se pomoću cenovne elastičnosti tražnje. Ovaj pojam predstavlja danas vrlo značajno analitičko oruđe kojim se služe ekonomisti.

Iz prakse i iskustva je poznato da se tražnja i cena po pravilu, jer ima izuzetaka, kreću u suprotnim pravcima, ali to kretanje nema uvek isti intenzitet. Ima roba kod čijeg povećanja cena ne dolazi do velikih promena u tražnji, s obzirom da su takve robe neophodne, nužne za egzistenciju ljudi. S druge strane, kod luksuznih artikala svako povećanje cena može dovesti do velikog ograničenja potrošnje, odnosno smanjenja tražnje. Prema tome, možemo reći da cenovna elastičnost tražnje predstavlja odnos u kome se količina tražene robe menja u zavisnosti od promena cena. Preciznije rečeno: cenovna elastičnost tražnje izražava odnos relativne promene tražnje prema relativnoj promeni cene: Marshall smatra da ono što važi za pojedince i individualnu tražnju u pogledu elastičnosti, to isto se odnosi i na ukupnu tražnju i tržište u celini. ⁶

Elastičnost se zasniva na jakim odnosima međuzavisnosti pojedinih ekonomskih veličina. Cenovna elastičnost tražnje pokazuje neki stepen korelacije koji uvek postoji između cena i količine tražene robe. Zavisno od toga kakva je reakcija tražene količine robe na promenu cene, da li je više ili manje intenzivna, elastičnost tražnje će biti veća ili manja. Prema tome, elastičnost u ekonomskom smislu predstavlja sposobnost neke ekonomske veličine da reaguje, u većem ili manjem stepenu, na promene neke druge ekonomske veličine s kojom se nalaze u korelacionom odnosu. Elastičnija će biti ona ekonomska veličina kod koje su se javile veće promene. Međutim, u fizici će biti elastičnija ona materija koja teže menja svoj oblik, koja se suprotstavlja svim promenama i pokušava da se vrati u svoj prvobitni oblik.

Ekonomski, pojam elastičnosti tražnje sadrži odnos između procentualnih promena traženih količina robe (to je zavisno promenljiva ekonomska veličina) i procentualnih promena cene (to je nezavisno promenljiva ekonomska veličina). Takvo definisanje pojma elastičnosti tražnje može se prikazati i na sledeći način:

$$Et = \frac{\text{relativna promena u količini tražene robe}}{\text{relativna promena u ceni tražene robe}}$$

Ovde se Et označavamo elastičnost tražnje prema ceni. Ovakav pojam elastičnosti uključuje upoređivanje dve stope koje odražavaju procentualne (relativne) promene veličina dve kategorije: prvo, količine tražene robe, i drugo, cene tražene robe, i to nezavisno od toga u kojim se jedinicama mere (kg, litar itd.) izražavaju količine iz cene. Zaha-

⁵ Kapital, III, str. 1088.

⁶ A. Marshall, cit. delo, str. 102.

ljujući ovom svojstvu kategorija elastičnosti ima velika preimućstva u odnosu na ostale mere promena ekonomskih veličina. Ona omogućava komparativnu analizu kretanja tražnje i cena više proizvoda, bez obzira koje su jedinice mere tih proizvoda.

Neki ekonomisti smatraju da termin »elastičnost« nije najpodesniji za izražavanje mere zavisnosti nekih veličina od uticaja određenih faktora, ali je on usvojen jer ga je tako nazvao A. Marshall koji ga je i uveo u ekonomsku analizu. No, Marshall je upotrebljavao i termin »responsiveness«, pa se smatra da ovaj naziv više odgovara pojmu elastičnosti u ekonomiji.

2) Kategorije cenovne elastičnosti tražnje

Postoje dva pojma, kategorije cenovne elastičnosti tražnje: a) Elastičnost u jednoj tački (»point elasticity«, ili »elasticity at a point«), i b) Lučna elastičnost (»arc elasticity«). Mi ćemo u daljem izlaganju dati geometrijski i matematički prikaz i jedne i druge elastičnosti i pokazati njihovu teorijsku i praktičnu vrednost u ekonomskim analizama.

a) Elastičnost u jednoj tački (point elasticity)

U svojim Principles of Economics A. Marshall je grafički i matematički obradio pojam elastičnosti, pokazujući time način njenog merenja.

Mera za elastičnost tražnje predstavlja, po Marshallu, odnos relativnih promena količine tražene robe prema relativnom promenama cene te robe. »Možemo reći, ističe Marshall, da je elastičnost tražnje jedan, ako pad od jednog procenta u ceni dovede do povećanja od jednog procenta u traženoj količini: zatim, elastičnost je dva ili pola, ako pad od jednog procenta u ceni dovede do povećanja od dva ili jedne polovine procenta u traženoj količini itd.«⁷

Na isti način i Gaëtan Pirou objašnjava Marshallovu meru elastičnosti tražnje. »Tako na primer, piše Pirou, ako promena od 10% u ceni izazove promenu u obrnutom smislu — od 10% u tražnji, elastičnost tražnje se izražava cifrom 1. Ako promena od 10% u ceni odgovara promeni — uvek u suprotnom pravcu — od 20% u tražnji, koeficijent elastičnosti tražnje se izražava cifrom 2. Ako, promena od 10% u ceni dovede do promene od 5% u tražnji, koeficijent elastičnosti je jednak 0,5«.⁸

Prema tome, formula elastičnosti tražnje može dobiti ovakav oblik:

$$Et_y^x = Et_p^q = \frac{dq}{dp} \cdot \frac{q}{p}$$

⁷ A. Marshall, Principles of Economics, str. 102.

⁸ Gaëtan Pirou, La valeur et les prix, str. 147.

čiji je dobijeni rezultat A. Marshall nazvao koeficijent elastičnosti tražnje. Međutim, danas je uobičajeno da se, prema H. Moore-u recipročna vrednost odnosa sadržanog u prethodnoj formuli zove fleksibilnost cene, jer pokazuje stepen reagovanja cene na promenu tražene količine.

Polazeći od zakona tražnje prema kome, kao što znamo, cena robe i količina potraživanja se kreću u suprotnim pravcima, koeficijent elastičnosti tražnje je negativan broj, dobija znak — (minus). Međutim, pozitivan koeficijent je praktičniji za izračunavanje, pa je A. Marshall prihvatio koeficijent elastičnosti tražnje sa ovakvom formulom:

$$E_t = - \frac{dq}{dp} \cdot \frac{p}{q}$$

Ovakvo obeležavanje formule elastičnosti tražnje stavljanjem negativnog predznaka, minusa omogućava dobijanje pozitivne vrednosti koeficijenta elastičnosti tražnje. »Označavanje koeficijenta elastičnosti tražnje vrlo poznato u ovoj formu nije međutim, po rečima R. Congarda, prihvaćeno od svih ekonomista«.⁹

Henry Schultz izuzetno prihvata formulu opšteg koeficijenta elastičnosti tražnje kome daje oznaku n_{xy} . On o tome piše: »Kad je tražena količina funkcija pojedinačne varijabilne cene, elastičnost tražnje se može definisati kao odnos relativne promene u traženoj količini prema relativnoj promeni u ceni, ukoliko su relativne promene infinitezimalne. U matematičkim simbolima,

$$n_{xy} = \frac{\frac{dx}{x}}{\frac{dy}{y}} \equiv \frac{d \log x}{-d \log y} \equiv \frac{dx}{dy} \cdot \frac{y}{x}$$

Ako je tražena količina posmatrana kao funkcija više od jedne varijabilne, moramo koristiti pojam parcijalne elastičnosti tražnje, koji duguje profesoru Mocre-u. Na taj način, parcijalna elastičnost tražnje za robom x sa gledišta y je po analogiji sa prethodnom formulom,

$$n_{xy} \cdot t = \frac{dx}{dy} \cdot \frac{y}{x} \cdot 10)$$

Alfred Marshall je merenje i izračunavanje elastičnosti tražnje prikazao i grafički.¹¹ Na sledećem dijagramu koji ćemo izložiti Marshall prikazuje elastičnost tražnje u svakoj tački krive tražnje.

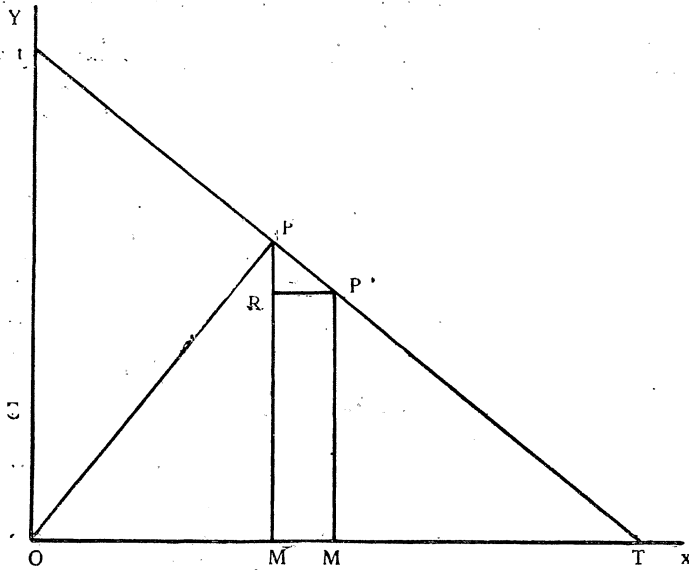
Tačka P na krivi tražnje predstavlja bazičnu cenu, a tačka P' biće sledeća tačka na krivi tražnje i označavaće novu cenu, u ovom primeru nižu od prethodne cene. Linija PRM biće povučena okomito, strmo, u

⁹ Roger P. Congard, La demande et le monopole, Paris, 1953, str. 42.

¹⁰ Henry Schultz, The Theory and Measurement of Demand, str. 190.

¹¹ Vidi: A. Marshall, Principels of Economics, str. 838—839.

pravcu Ox, a tačke P-P' predstavljaju sniženje cene koje je prikazano na krivi tražnje od Ox do Oy, od tačke T do tačke t. Tako će P' R predstavljati ono povećanje u traženoj količini koje je rezultat smanjenja PR u ceni po jedinici proizvoda.

Prema tome, zaključuje A. Marshall, elastičnost tražnje u tački P na krivi tražnje izmerena je na sledeći način:

$$\frac{P'R}{OM} = \frac{PR}{PM} \cdot \text{tj.} \frac{P'R}{PR} \times \frac{PM}{OM}$$

$$\text{tj.} \frac{TM}{PM} \times \frac{PM}{OM}$$

$$\text{tj.} \frac{TM}{PM} \text{ ili } \frac{PT}{Pt}$$

Iz toga proizilazi da je elastičnost tražnje pri svakoj ceni određena odnosom ON/Nt i da je elastičnost tražnje pri svakoj količini određena odnosom MT/OM. Od kretanja i položaja tačke N na liniji Ot zavisice veličine koeficijenta elastičnosti tražnje.

Na Marshallovom dijagramu može se videti sličnost trougla tOT i trougla PMT, iz čega se izvlači sledeći odnos:

$$\frac{Ot}{MP} = \frac{OT}{MT}$$

Prema tome dobijamo da je:

$$Et = \frac{OT}{MT} = \frac{OT}{OM} = \frac{OM}{MT}$$

Takođe se iz dijagrama može videti da je $OM = NP$, a iz sličnosti trougla tNP i trougla PMT se može izvući da je:

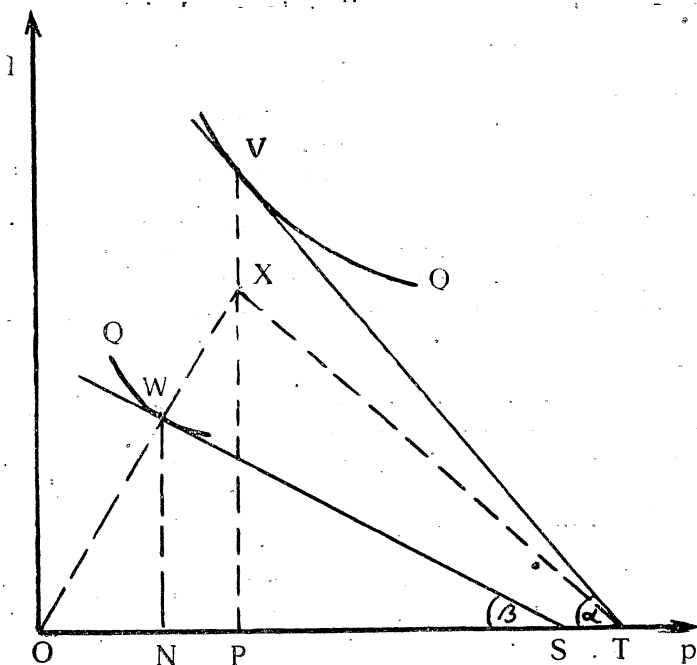
$$\frac{NP}{MT} = \frac{Pt}{PT} \text{ pa je } Et = \frac{Pt}{PT}$$

Na kraju iz tog odnosa, a na bazi sličnosti dva trougla i jednakosti $MP = ON$ proizilazi da je

$$Et = \frac{Nt}{ON}$$

Takav metod grafičkog merenja elastičnosti tražnje ima ograničenu primenu, naročito onda kada treba uporediti elastičnosti u tačkama dve različite krive tražnje, na primer elastičnost tražnje hleba i elastičnost tražnje šećera. Pri tome polazna osnove biće različite cene ovih artikala.

J. S. Henderson¹² je u jednom svom radu pokazao na vrlo jednostavan način mogućnost grafičkog upoređivanja elastičnosti tražnje dve različite robe. Postupak je kao što sledi:

Na dijagramu imamo dve krive tražnje: Kriva Q i kriva Q' . Elastičnost tražnje na krivi Q nalazi se u tački W , a na krivi Q' nalazi se u tački V . Postupak grafičkog upoređivanja elastičnosti tražnje u ove dve tačke na dvema krivama tražnje je sledeći. U tački W na krivi tražnje

¹² Vidi: J. S. Henderson, Geometrical Note on Elasticity of Demand, The American Economic Review, str. 662—663, vol. XXXVI, h. 4, 1956.

Q povuče se tangenta s negativnim nagibom prema liniji p formirajući ugao β . Zatim se na isti način povuče tangenta u tački V na drugoj krivi tražnje i spoji s tačkom T na liniji p. Posle toga se vuče pravac X koji polazi od ishodišta O, seče tačku W i spaja se s linijom VP. Na kraju se tačka X na liniji V, spaja s tačkom T na liniji p i stvara ugao α . I ako je $\alpha \geq \beta$, onda je $EtV \geq EtW$, jer je

$$EtV = \frac{\operatorname{tg} \alpha}{\operatorname{tg} \beta} EtW$$

što nije teško dokazati.¹³

Postoje još jednostavniji metodi u upoređivanju elastičnosti tražnje dveju roba,¹⁴ o kojima nemamo potreba ovom prilikom da govorimo.

Ako pođemo od definicije elastičnosti

$$n = - \frac{\Delta d}{d} : \frac{\Delta p}{p}$$

onda možemo, po tvrđenju Oskara Lanega, grafičku analizu elastičnosti tražnje još više uprostiti.¹⁵

Na osnovu predhodne definicije uzimamo da je¹⁶

$$\frac{\Delta d}{d} = \Delta \log d \quad \text{i} \quad \frac{\Delta p}{p} = \Delta \log p$$

i dobijamo

$$n = - \frac{\Delta \log d}{\Delta \log p}$$

Sređujući zavisne veličine $\log d$ i $\log p$ na tabeli u dvostruko logaritamskoj skali dobijamo opadajuću krivu, jer se logaritam d smanjuje kad se smanjuje d , što se vidi na sledećem dijagramu.

Elastičnost η na takvom dijagramu obeležava se tangensom ugla α čija se tangenta na krivoj zaklapa sa pozitivnim pravcem apscisne ose, jer je

U vezi sa grafičkim prikazivanjem elastičnosti tražnje A. Marshall govori i o konstatnoj krivi tražnje. On kaže: »Ako je elastičnost tražnje jednaka jedinici za sve robe, onda će izvestan pad u ceni prouzrokovati

¹³ Po definiciji EtV : $EtW =$

$$\left(\frac{PV}{PT} \cdot \frac{OP}{PV} \right) : \left(\frac{WN}{NS} \cdot \frac{ON}{WN} \right) = \frac{OP}{PT} : \frac{ON}{NS} = \left(\text{budući da je } \frac{OP}{ON} = \frac{PX}{WN} \right) = \frac{PX}{PT} : \frac{WN}{NS} =$$

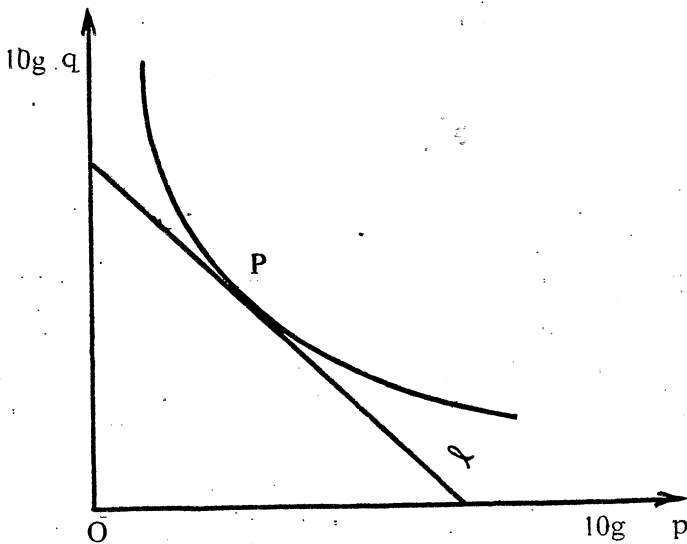
$$= \operatorname{tg} \alpha : \operatorname{tg} \beta$$

¹⁴ Vidi: Ljubo Martić, Mjere elastičnosti u ekonomici, str. 55—57, Zbornik radova, Ekonomski fakultet, Zagreb, 1959, knjiga VI.

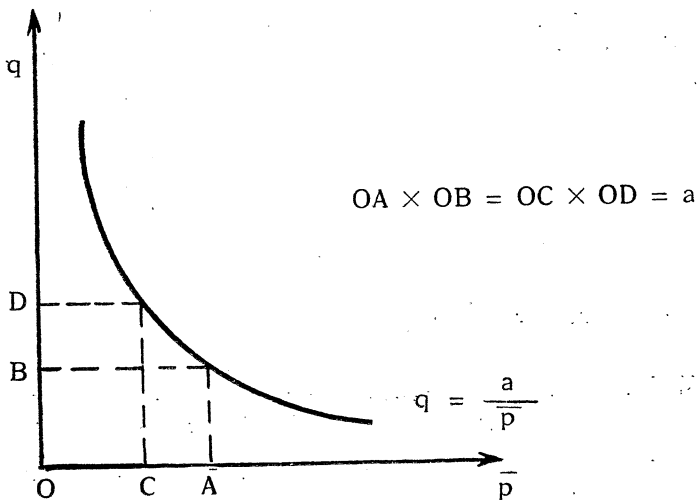
¹⁵ Vidi: Oskar Lange, Uvod u ekonometriju, str. 89—90.

¹⁶ Poznato je iz diferencijalnog računa da, ako je $y = \log x$, to je $\frac{dy}{dx} = \frac{1}{x}$. U tekstu je upotrebljen simbol $\frac{\Delta y}{\Delta x}$ umesto $\frac{dy}{dx}$, jer je slovom d obeležena tražnja. Oskar Lange, Isto, str. 89, primedba 4.

mena u celokupnom izdatku koji kupci troše za robe. Takva tražnja se može zbog toga nazvati konstatna tražnja izdataka. Kriva kojom se proporcionalno povećanje kupljenih količina, i zbog toga neće biti pro-

prikazuje ta tražnja, kriva konstantnih izdataka, kao što smo je nazvali, je pravougaona hiperbola.«¹⁷ Na sledećem dijagramu prikazujemo jednu takvu konstatnu krivu izdataka.

Konstatnost krive tražnje proizilazi iz obrnuto proporcionalnog odnosa između količine potraživanja i visine cena. Izdaci ostaju isti, ali

¹⁷ A. Marshall, Principles of Economics, str. 834.

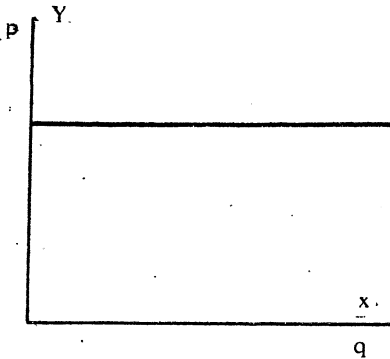
se menja količina potraživanja zavisno od toga da li cena raste ili pada. Prema ovome, merenje elastičnosti tražnje se u praksi svodi na merenje elastičnosti količina i cena u određenom vremenskom periodu. Koeficijent izdataka prema cenama biće:

$$\lambda_P^R = \frac{\frac{dR}{R}}{\frac{dP}{P}} = \frac{dR}{dP} \cdot \frac{P}{R} \cdot (R = \text{izdatak})^{18}$$

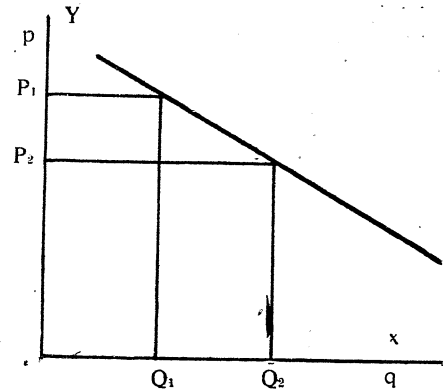
b) Intenzitet elastičnosti tražnje

Stepen promena elastičnosti tražnje može biti vrlo različit. Prema nekim autorima ova kategorija se po svom intenzitetu promena javlja kvalitativno i kvantitativno u tri oblika.¹⁹ Drugi autori, međutim, ističu pet oblika elastičnosti tražnje po intenzitetu promena.²⁰ Mi ćemo grafički prikazati različite stepene elastičnosti tražnje, koji imaju različite numeričke vrednosti. Prema detaljnoj kategorijaciji možemo razlikovati sledeće stepene elastičnosti tražnje: 1) savršeno elastičnu tražnju, 2) srazmerno elastičnu tražnju, 3) jedinično elastičnu tražnju, 4) srazmerno neelastičnu tražnju i 5) savršeno neelastičnu tražnju.

Grafički ćemo prikazati sve stepene elastičnosti tražnje.

Savršena elastičnost = ∞

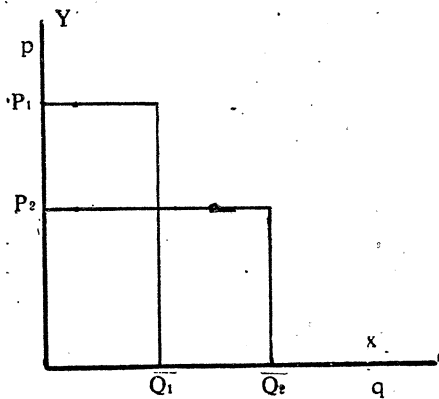

Elastičnost > 1

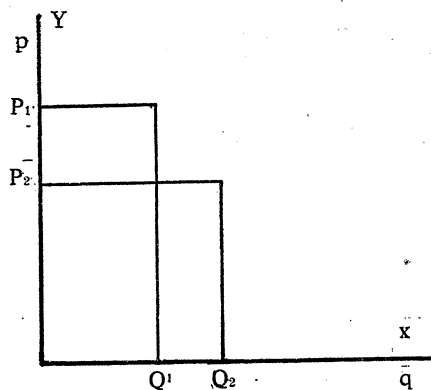
¹⁸ Vidi: R. Congard, *La demande et le monopole*, str. 47. Ovaj koeficijent elastičnosti M. Allais označava sa »Sensibilité« — osetljivost, što izražava pojmom $u_A = u A = \frac{a}{A} = \frac{\sigma A}{\sigma a}$. Vidi: M. M. Allais, *A la recherche d'une discipline économique*, str. 395.

¹⁹ Pauls Samuelson razlikuje: elastičnu, jedinično elastičnu i neelastičnu tražnju.

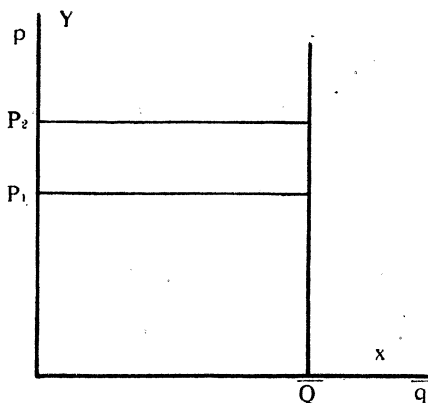
²⁰ R. Badouin (*L'élasticité de la demande...* str. 24) i Z. Pjanić (*Vrednost i cene*, drugi deo, str. 35—36) razlikuju pet stepena intenziteta elastičnosti tražnje, što smo i prihvatili u našem tekstu.

Elastičnost = 1

Elastičnost < 1

Savršena neelastičnost

Kakva će elastičnost biti zavisi od mnogobrojnih faktora koji se kao sinteza javljaju u kretanju visine cena i veličine potraživanih količina robe.

Kod savršene elastičnosti, koja se prikazuje jednom paralelnom linijom sa apscisom, bilo kakvo povećanje cene, pa i najmanje, smanjuje pa i sasvim prekida tražnju za robom. A ukoliko bi došlo do bilo kakvog sniženja cena tražnja bi se beskrajno povećavala. Smatra se da u praksi ovakva elastičnost skoro i ne postoji.« Ponekad konkretni položaji približavaju se savršenoj elastičnosti tražnje. U teoriji ona se koristi u prikazu situacije jednog preduzeća u uslovima potpune konkurencije i označava da je cena za preduzeće data veličina».²¹

Srazmernu elastičnost tražnje imamo kada mali pad u ceni dovede do srazmerno veće tražnje i prodaje robe. Z. Pjanić navodi mišljenje nekih američkih ekonomista koji smatraju da bi smanjenje cena od 25% uređajima za klimatizaciju dovelo do dvostruko veće tražnje i prodaje.

²¹ Z. Pjanić, Vrednost i cene, II, str. 35.

Za pojedinačno elastičnu tražnju je karakteristično da izdaci potrošača za kupovinu određene robe ostaju nepromenjeni. A to znači da se cene i količine potraživanja kreću u obrnuto proporcionalnim odnosima. Na primer ako se cena udvostruči, količina potraživanja će se dvostruko smanjiti itd.

Kod srazmerno neelastične tražnje promene u ceni su srazmerno veće od odgovarajućih promena u traženim količinama, koje su obrnuto proporcionalne.

Savršeno neelastična tražnja postoji kod one robe kod koje promene u cenama nemaju uticaja na količinu tražene robe, odnosno količinu prodane robe. Kao primer možemo navesti so, ili izvesne vrste lekova koje ljudi kupuju u određenim količinama nezavisno od visine cena, jer za očuvanja svog zdravlja čovek po pravilu ne pita za visinu cene, već samo za sigurnost izlečenja ili očuvanja zdravlja.

Za merenje intenziteta elastičnosti tražnje mogu se koristiti i podaci o izdacima potrošača za kupovinu robe. Veličina ovih izdataka jeste po građanskim ekonomistima odraz ponašanja potrošača, odnosno njegovog racionalnog odnosa kupovini robe i potrošnji te robe za zadovoljenje njegovih potreba. Tako na primer, polazeći od važnosti čovekovih potreba M. M. Allais piše: »Što više je jedna usluga (ili jedno dobro) potrebno, tj. što više zadovoljava glavnu potrebu čoveka, to će manja biti njegova elastičnost tražnje.«²²

Izračunavanje elastičnosti tražnje na osnovu Marshallove analitičke aparature je primenljivo pod određenim uslovima: da se tražnja odnosi na jednu istu robu koja je potpuno deljiva i da su promene u ceni i količini infinitezimalne, vrlo male, tako da se beskrajnost tih promena izražava u pomeranju od jedne do druge tačke na krivi tražnje. To je ustvari koeficijent elastičnosti u jednoj tački na krivi tražnje.

c) Lučna elastičnost (*arc elasticity*)

»Marshallova elastičnost tražnje se, piše o tome Joseph Schumpeter, odnosi na tačku na krivi tražnje — to je »point elasticity« — i zbog toga je primenljiva, sa povećanjem netačnosti, samo na infinitezimalne promene u ceni i količini. Otuda, želja da se ima mera koja će biti upotrebljiva na konačne delove krive tražnje.«²³ A to je problem »arc elasticity«, lučne elastičnosti.

Problem lučne elastičnosti prvi je postavio H. Dalton, a istaknuti doprinos rešenju tog problema dao je profesor A. P. Lerner u radu »The Diagrammatical Representation of Elasticity of Demand«, Review of Economic Studies, October 1933. Takođe se objašnjenje problema lučne elastičnosti može naći u radu »The Concept of Arc Elasticity of Demand«, I i II, Review of Economic Studies, June 1934, u kome profesor R. G. D. Allen daje analitički prikaz lučne elastičnosti, a profesor Lerner odgovara na neka pitanja.

²² M. M. Allais, A la recherche d'une discipline économique, str. 399.

²³ J. Schumpeter, History of Economic Analysis, str. 993.

Podaci sa kojima operišemo, a to su podaci o cenama i količinama posmatrane robe, su više diskontuirani, nego što su kontuirani. Njihove veličine su vrlo često rezultat velikih skokova ili padova, pa se zato cene ili količine naglo povećavaju, skaču, ili naglo padaju, smanjuju se. Naime, ako su promene cena i promene količina mnogo veće od infinitesimalnih promena, onda upotreba point elasticity formule za merenje cenovne elastičnosti tražnje ne može dati tačan rezultat. Ista veličina apsolutnih promena ne daje uvek iste procentualne, relativne promene. Na primer: apsolutna promena od 2 jedinice, povećanje od 8 na 10 jedinica neće dati istu procentualnu (relativnu) promenu ($2 : 8 = 25\%$), kao što daje promena od 2 jedinice, od 10 na 8 jedinica ($2 : 10 = 20\%$). Prema tome u izračunavanju elastičnosti, gde se posmatrane promene događaju skokovito, dobija se različita mera, različit rezultat koji, pre svega, zavisi od toga koje veličine uzimamo kao polazne, osnovne, kao bazu, a koje kao krajnje, i od toga da li posmatrane promene znače povećanje ili smanjenje.

Ove teškoće se prevazilaze upotrebom druge formule-arc elasticity formule za merenje elastičnosti tražnje. Ovu formulu računski ćemo prikazati na sledeći način:²⁴

$$E_t = \frac{(q_0 - q_1) (q_0 + q_1)}{(q_0 - q_1) (q_0 + q_1)}$$

Ovde je označena sa q_0 po neka količina i cena, a sa q_1 , p_1 druga količina i cena.

Suštinski ova formula daje meru prosečne elastičnosti na samom krugu ili luku krive tražnje. Drugim rečima, pomoću ove formule mi određujemo elastičnosti u tački koja se nalazi na sredini između kretanja posmatrane cene i količine. Postavimo pitanje: kakva će elastičnost tražnje biti ako je neko spreman da kupi 300 jedinica po ceni od 4, a 200 jedinica pri ceni od 6. U takvom slučaju ne postoji samo jedna elastičnost tražnje, jer između tačaka koje odgovaraju navedenim podacima postoji beskrajn broj drugih tačaka, a to znači da postoji i beskrajn broj kriva tražnje na kojima te dve tačke mogu stajati. To znači da na pojedinim delovima krive tražnje nije moguće primeniti, govoriti o elastičnosti tražnje u Maršalovom smislu reči. Nije moguće proširenje pojma elastičnosti tačke i njegovo korišćenje za definisanje elastičnosti tražnje jedne krive tražnje ili jednog dela takve krive tražnje. »Nije li to, pita R. Congard, dovoljan razlog za napuštanje pojma d'«élasticité ponctuelle»?²⁵

Ispravno, zato, je tvrđenje izvesnih ekonomista da elastičnost tražnje u tački krive tražnje, koja odgovara infinitezimalnim promenama tražene količine i cene ne kazuje ništa o elastičnosti koja odgovara krajnjim promenama. Ovaj problem je obradio profesor Dalton i posebno istakao razliku između point elasticity i arc elasticity, dajući veliku važnost praktičnom vidu čitavog problema.²⁶

²⁴ Ovakvo objašnjenje lučne elastičnosti nalazimo u knjizi: Cochrane and Bell, Economics Consumption, str. 320, New York, 1956.

²⁵ R. Congard, La demande et le monopole, str. 60.

²⁶ H. Schultz, Statistical laws of demand and Supply, str. 6.

»Pretpostavimo, kaže on, jednu »konstatnu krivu izdataka« (jednostranu hiperbolu) takva kakva je, da je cena dobra tolika da će se prodati za 1200 dolara. Jednačina ove krive je $xy = 1200$ dolara, gde je x prodana količina, y cena po jedinici. Vidim da dok se ograničavamo na infinitezimalne promene, elastičnost svake tačke krive je jednaka 1. Šta više, kad je to jedna »konstatna kriva izdataka« svaki (slab) pad cena izaziva proporcionalno povećanje kupljene količine.

»Izmerimo sada elastičnost koja odgovara krajnjim promenama. Drugim rečima, odredimo elastičnosti koje odgovaraju delovima (ne više tačkama) promena krive tražnje.

»Iz jednačine krive tražnje mi znamo da kad je cena po jedinici 4 dolara, tražena količina je 300 jedinica. Ukoliko se cena poveća od 4 na 6 dolara odnosno za 50%, tražena količina pada od 300 na 200 jedinica odnosno za $33 \frac{1}{3}\%$ i elastičnost tražnje je

$$-\frac{33 \frac{1}{3}}{50} = -\frac{2}{3} \left(\frac{2}{3} \right)$$

ako se prihvata Marshallov pojam). Kada drugi put cena pada od 4 na 2 dolara odnosno za 50% tražena količina se povećava od 300 na 600

jedinica odnosno za 100% i elastičnost tražnje je $-\frac{100\%}{50\%} = -2$. Sada

pretpostavimo da se cena vraća na njen prvi nivo, tj. cena se povećava od 2 na 4 dolara odnosno za 100%, a tražena količina pada od 600 na 300 jedinica odnosno za 50%; ovde je elastičnost tražnje

$$-\frac{50\%}{100\%} = -\frac{1}{2}$$

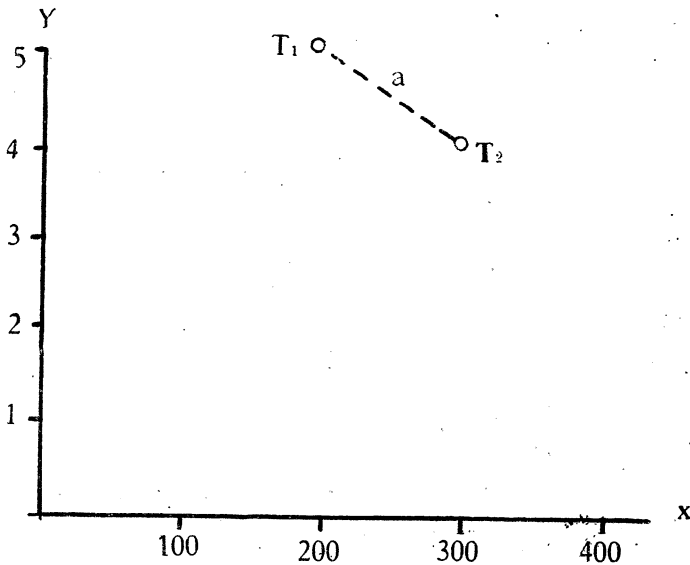
»Ovi primeri pokazuju da, iako je »elastičnost tačke« ove krive — 1, elastičnost luka nije nikada jednaka — 1, jer procentualne krajnje promene cena ne dovode do istih procentualnih promena u traženoj količini. Mnogo više od »elastičnosti luka« zavisi u najvećoj meri od luka koji je uzet za bazu, ili, što je isto, od pravca u kome se posmatrana cena menja. Ona je uvek superiorna od jedan zbog pada cena i povećanja tražnje, i uvek numerički inferiorna prema 1 usled povećanja cene i smanjenja tražnje.²⁷

U zaključku profesor Dalton ističe da »konstatna kriva izdataka« onakva kakvu je analizirao Marshall »nastavlja jednu pogrešnu matematičku definiciju«.

Uzmimo sada jedan primer i grafički prikažimo izračunavanje lučne elastičnosti. Neka pri ceni od 5 dolara tražena količina iznosi 200 jedinica, a pri ceni od 4 dolara tražena količina 300 jedinica. Nacrtajmo jedan dijagram i odredimo tačke na njemu koje odgovaraju navedenim podacima.

Kada spojimo te dve tačke, tačku T_1 sa tačkom T_2 , dobijamo jedan pravac a . Sredina toga pravca je ustvari tačka z koju treba pronaći, izračunati elastičnost. Matematički se lučna elastičnost može u ovom primeru izračunati ovako: Veličina elastičnosti će zavisiti od toga

²⁷ Citirano prema: G. Congard, *Le demande et le monopole*, str. 61—62.

koju postavu cena i količinu uzimamo kao polaznu, i naravno, elastičnost će biti različita. U jednom slučaju elastičnost će biti jednaka $\frac{100}{1} \cdot \frac{5}{200} = 2,5$, a u drugom slučaju elastičnost je jednaka $\frac{100}{1} \cdot \frac{4}{300} = 1,33$. Različita elastičnost je proizašla jer su različite količine i cene koje smo — = 1,33. o uzimali kao polazne elemente za izračunavanje.

Međutim, može se desiti da su ukupni izdaci kupca nepromenjeni, pa bi zato elastičnost tražnje bila jedinična. U našem primeru izbegli smo tu sasvim realnu pojavu.

No, da bi se izbegle razlike koje smo pokazali u prethodnom primeru obično se koristi sledeća formula za izračunavanje elastičnosti tražnje:²⁸

$$n = \frac{q_1 - q_2}{\frac{q_1 + q_2}{2}} \cdot \frac{p_1 - p_2}{\frac{p_1 + p_2}{2}} \quad \text{ili} \quad n = \frac{q_1 - q_2}{q_1 + q_2} \cdot \frac{p_1 + p_2}{p_1 - p_2}$$

Ova formula predstavlja uzimanje aritmetičke sredine za količinu tražene robe i visinu cene robe, i na taj način se izračunava elastičnost za dve različite tačke na krivi tražnje, odnosno na delu, luku krive tražnje.

U našem primeru elastičnost će biti:

$$E_t = \frac{200 - 300}{200 + 300} \cdot \frac{5 - 4}{5 + 4} = -\frac{100}{500} \cdot \frac{9}{1} = -\frac{900}{500} = -1,8$$

Ovaj koeficijent elastičnosti tražnje je tačniji ukoliko su polazna i krajnja količina tražene robe bliže jedna drugoj. Dok se elastičnost

²⁸ Robert Badouin, *L'élasticité de la demande...*, str. 30—31.

tačke primenjuje u uslovima infinitezimalnih promena, dotle se lučna elastičnost koristi u slučaju većih varijacija, ali i tu treba znati da se tačnost i pouzdanost dobijenog koeficijenta smanjuje sa sve većim promenama cena i količina.

Henry Schultz je pokazao da se kritika profesora Daltona ne može zadržati, prihvatiti. Jer ako se može prihvatiti da postoji neka ispravna i na vreme učinjena razlika između elastičnosti tačke i lučne elastičnosti i da je formulisana osnova na hipotezi slabih modifikacija varijabla ne mora da bude primenljiva na relativne probleme velikih promena, mi ne možemo međutim ići dotle da bismo tamo videli rezultat jedne »matematički definisane pogreške.«²⁹

»Ne postoji, piše u vezi s tim R. Congard, odista razlika između »élasticité ponctuelle« i »élasticité d'arc« jedne konstatne krive izdataka (ili makakve isoelastične krive). Karakteristika jedne konstatne krive izdataka je to da promena cene izaziva obrnuto proporcionalne promene kupljene količine. Dalton pretpostavlja da su proporcionalne promene bolja mera za procenat povećanja ili smanjenja, i čineći ove procenat promena dovoljno važnim (kao što je slučaj u 3 primera koje on numerički daje) on dobija svoj »koeficijent elastičnosti luka« vrednosti vrlo velikih varijabla. Ali procentualne promene ne daju dobru meru proporcionalnih promena kada nije konstatna osnova na kojoj su oni izračunati.

»Potrebno je dakle uvesti jednu novu vrstu elastičnosti koja odgovara konačnim promenama koja dopušta dobijanje rezultata koji nije izveštačen u smislu promena nezavisnih varijabla. Ta nova vrsta elastičnosti koju mi zovemo lučna elastičnost treba da odgovara principijelno na dva uslova:

a) Mera elastičnosti luka treba da bude nezavisna u najvećoj meri od luka koji je uzet kao polazna tačka.

b) Koeficijent lučne elastičnosti jednog dela izoelastične krive treba da bude jednak elastičnosti konstatno karakteristične ove krive.«³⁰

U delu u kome govori o karakteristikama novog pojma lučne elastičnosti R. Congard, pored ostalog, iznosi prednosti njegove definicije, tvrdeći da je tako definisan pojam lučne elastičnosti bio prihvaćen od strane H. Schultza u radu: *Statistical laws of demand and supply*.

»Pojam lučne elastičnosti do kakvog mi dolazimo bio je definisan približno elastičnosti tačke u tom smislu da promene takvih količina i cena su merene logaritamski, ne postoji neznatna razlika između elastičnosti tačke i elastičnosti luka jedne konstatne krive.

»Činjenica da se koriste logaritmi nije samo prihvatljiva već to nameće uslove iz kojih proizilazi matematička definicija koeficijenta elastičnosti:

$$\lambda = \frac{q}{p} \frac{dq}{dp} = \frac{dLq}{dLp}$$

²⁹ Vidi: H. Schultz, *Statistical laws of demand and supply*, str. 13.

³⁰ R. Congard, *La demande et le monopole*, str. 62—63.

»Prednosti naše definicije su sledeće:

1. lučna elastičnost je prethodno definisana nezavisno od upotrebljene jedinice mere;

2. formula koja daje lučnu elastičnost je simetrična, tj. nezavisna u najvećoj meri od luka koji je izabran kao polazna tačka...

3. koeficijent lučne elastičnosti je jednak — 1 kad je $p_1 q_1 = p_2 q_2 \dots$

4. Najzad koeficijent lučne elastičnosti je jednak — kad je $p_1 m q_1 = p_2 m q_2 \dots$ Setimo se najzad da je lučna elastičnost definisana tako da odgovara »srednjoj vrednosti« elastičnosti tačaka razmatranog luka...

5. Koeficijent lučne elastičnosti je srednja aritmetička vrednost algebarskih koeficijenata elastičnosti tačke.³¹

Cenovna elastičnost tražnje (elastičnost tačke i lučna elastičnost) onako kako smo je izložili pretpostavlja tražnju kao funkciju samo jedne variable, samo cene jednog dobra čija je tražnja u pitanju. Međutim, takav, koeficijent cenovne elastičnosti tražnje nije potpun, pre svega, zato što ne odražava sve objektivne variablene koje su od uticaja na kretanje tražnje, a onda je i nedovoljan jer ne omogućava praktično korišćenje te kategorije u privrednom razvoju.

U prethodnom poglavlju mi smo videli kakav je bio razvoj zakona tražnje, i na kraju utvrdili da tražnja nije funkcija samo cene jedne robe, već da je ona funkcija mnogobrojnih varijabla koje prema Moore-Schultzovom zakonu tražnje simbolički izgledaju ovako:

$$D = (P_1, P_2, P_3 \dots P_n, R, t)$$

gde je D količina tražnja posmatranog dobra, P_1 cena tog dobra, $P_2, P_3 \dots P_n$ cene nekih dobara koje se nalaze u vezi sa prvim dobrom kao supstituti ili komplementi i koja zato imaju veći ili manji uticaj na kretanje tražnje prve robe, R dohodak potrošača, i t vreme. Iz tih razloga i potreba kompletnog praćenja elastičnosti tražnje moramo u daljem izlaganju izraditi problem elastičnosti tražnje jedne robe u odnosu na cene neke druge robe — to bi bila unakrsna elastičnost tražnje (cross elasticity), zatim, elastičnost tražnje u odnosu na dohodak — to bi bila dohodovna elastičnost tražnje, na kraju, uticaj vremena na elastičnost tražnje — to bi bio problem statičke i dinamičke elastičnosti tražnje.

d) Unakrsna elastičnost tražnje (cross elasticity)

Kakav je međusobni uticaj pojedinih roba na tražnju, u kakvom stepenu između tih roba postoje odnosi supstitucije i komplementarnosti, sve se to može utvrditi iz unakrsne elastičnosti tražnje jednog proizvoda u odnosu na cenu drugog proizvoda. Ekonomisti i statističari su proučavali ove probleme i ukazivali na međusobnu povezanost dobara — komplementata i supstituta i uslovljenost tržišta ovih roba.

Za proučavanje ovih pojava danas se u ekonomskoj literaturi navode dve vrste elastičnosti tražnje: 1) »cross elasticity«, ili elastičnost

³¹ R. Congard, La demande et le monopole, str. 63—66.

tražnje jednog dobra prema ceni drugog dobra, ili kako je zove M. Roy transverzalna elastičnost,³² i 2) elastičnost supstitucije. »Osim njihove izvorne razlike — prva je bila američka, a dok je druga bila uvedena u Engleskoj — ove dve vrste elastičnosti razlikuju se prema njihovim matematičkim formulacijama. Jedna operiše na prostim odnosima, a druga na odnosima odnosa.«³³

Unakrsna (cross) ili transverzalna elastičnost tražnje jednog dobra je koeficijent relativnih promena traženih količina tog dobra prema relativnim promenama cene drugog dobra, tj.

relativne promene u količini tražnje dobra x

relativne promene u ceni dobra y

Prema tome obrazac za izračunavanje ove vrste elastičnosti tražnje će biti:

$$Et_{x,y} = \frac{\Delta X}{\Delta Y} \cdot \frac{Y}{X}$$

Koeficijent cross elastičnosti može da služi za definisanje robe komplementa i supstituta. Ako je ovaj koeficijent pozitivan robe su međusobno konkurentne, one su supstituti, zamenljive. Na primer ako pad u ceni svinjetine izazove pad u tražnji govedine, onda su ove robe supstituti, jer se dobija pozitivan koeficijent s obzirom da su njihove dodajne količine negativne

Ako je koeficijent negativan, onda je to znak da su robe komplementi. Ovde je kod robe X znak negativan, jer cena pada, ali je kod robe Y znak pozitivan, jer se količina tražnje povećava. Na primer, ako pad cene svinjetine prouzrokuje porast tražnje govedine, onda su te dve robe međusobno komplementi.³⁴ Visina koeficijenta unakrsne elastičnosti pokazuje stepen međusobne zavisnosti, odnosno nezavisnosti dobara. Ukoliko je koeficijent manji, utoliko će robe x i y biti međusobno manje zavisne.

Što se tiče elastičnosti supstitucije ona je jednaka koeficijentu relativnih promena odnosa njihovih količina i relativnih promena odnosa njihovih cena. U svojoj knjizi »Le mécanisme des prix«, Jean Marschal definiše elastičnost supstitucije na sledeći način: »Elastičnost supstitucije se zove izraz veće ili manje lakoće supstitucije kao funkcija odnosa cena. Da bi se to opisalo, treba uzeti definisane potrebe i izvore kupaca, želje i uslove proizvodnje prodavaca. Elastičnost supstitucije tražnje proizvoda A u odnosu na elastičnost tražnje proizvoda B, to je veličina reakcije odnosa traženih količina proizvoda A i B prema promenama odnosa njihovih recipročnih cena. Ako je a tražena

³² Vidi: M. Roy, L'élasticité de la demande, R. E. P., 1934. Izraz transverzalna elastičnost se može naći i kod: Triffin, Monopolistic Competition and General, Equilibrium, 1940.

³³ R. Badouin, L'élasticité de la demande..., str. 45.

³⁴ Primer svinjetine i govedine uzet je iz knjige: Henri Guitton, Économie politique, Paris, 1962, str. 420.

količina proizvoda A, b tražena količina proizvoda B, pa cena proizvoda A, pb cena proizvoda B, n elastičnost supstitucije je:

$$n = \frac{\Delta \left(\frac{a}{b} \right)}{\frac{a}{b}} : \frac{\Delta \left(\frac{pa}{pb} \right)}{\frac{pa}{pb}}$$

»U ovom slučaju, svako povećanje cene jednog proizvoda, istovremeno kad ono izaziva smanjenje tražnje tog proizvoda, ima za posledicu povećanje tražnje drugog proizvoda.«³⁵

Odnos i uticaj cena jednog proizvoda na kretanje cene drugog proizvoda utvrđuje se izračunavanjem koeficijenta međuzavisnosti cena. O tome profesor Pjanić piše: »U raznim monopolističkim situacijama, poželjno je utvrditi kako politika cena jednog monopoliste utiče na kretanje cene neke druge robe. To se postiže preko takozvanog koeficijenta međuzavisnosti cena, koji povezuje ova relativna kretanja, kako i koliko srazmerna promena u ceni robe x dovodi do promene u ceni robe y .

$$n = \frac{\frac{\Delta C_y}{C_y}}{\frac{\Delta C_x}{C_x}} = \frac{C_x \cdot \Delta C_y}{C_y \cdot \Delta C_x}$$

»Kao u gornjem slučaju i ovaj izraz može biti pozitivan i negativan. Ako su sve robe supstituti, porast cene robe x smanjuje tražnju za njom, što ima za posledicu porast tražnje y , a samim tim i skok njene cene. Ako su x i y komplementarne robe porast cena x smanjuje ne samo tražnju za njom, nego i za drugim robama što dovodi do pada njene cene. Drugim rečima kod supstituta koeficijent međuzavisnosti cena ima pozitivan znak (zbog kretanja obe cene u jednom istom pravcu), a kod komplementarnih roba on ima negativan znak (zbog kretanja u suprotnim pravcima)«.³⁶

Primena i izračunavanja ovih koeficijenata su vrlo značajna, o čemu ćemo govoriti posebno.

3. *Elastičnost anticipacije (predviđanja)*

U svom delu »Value and Capital« J. R. Hicks je predložio pojam elastičnosti anticipacije i definisao ga kao odnos između procentualnog povećanja budućih ili očekivanih cena i procentualnog povećanja tekućih cena.³⁷ Ovaj pojam elastičnosti R. Badouin zove »la promotion

³⁵ Jean Marchal, *Le mécanisme des prix*, Paris, str. 242.

³⁶ dr Zoran Pjanić, *Vrednost i cene*, drugi deo, 1963, Beograd, str. 39.

³⁷ J. R. Hicks, *Value and Capital*, str. 205.

de l'élasticité», i koristi ga u analizi odnosa elastičnosti dohotka prema elastičnosti cena.³⁸

Ako označimo buduće cene sa Pf, sadašnje cene sa Pa, prošle cene sa Pp, onda dobijamo kao osnovu izračunavanja prošle cene. Takvo procentualno povećanje (bolje rečno promene) budućih cena je $\frac{Pf - Pp}{Pp}$. Procentualno promena sadašnjih cena je $\frac{Pa - Pp}{Pp}$. Koeficijent elastičnosti anticipacije η biće

$$\eta_A = \frac{Pf - Pp}{Pp} \cdot \frac{Pa - Pp}{Pp}$$

$$\eta_A = \frac{Pf - Pp}{Pa - Pp}$$

»Ova analiza je, po rečima Henri Guitton-a, prihvatljiva za teoriju opšte konjunktura. Predviđanja preduzetnika su od uticaja na brzinu i pravac ekonomskog ciklusa i na neposredno stanje ciklusa u kome se oni nalaze. Ali, kao uvek u ekonomiji, postoji akcija i reakcija. U isto vreme kad ova predviđanja utiču na ciklus, ciklus povratno utiče na predviđanja.«³⁹

Ova vrsta elastičnosti tražnje pruža osnovu za utvrđivanje odnosa kretanja cena u različitim periodima, i to pre svega cena jednog istog proizvoda, a onda i praćenja kretanja i odnosa cena različitih proizvoda, u prvom redu proizvoda koji se nalaze u međusobnoj vezi kao supstituti i komplementi.

Zatim se ovaj pojam elastičnosti može koristiti i za praćenje odnosa i kretanja elastičnosti dohotka prema elastičnosti cena. Sve to važi i za sve ostale vrste elastičnosti.

Međutim, sa stanovišta projiciranja i potrebe planiranja visine cena, obima i strukture potrošnje i drugih elemenata značajnih za razvoj privrede i podmirenja potreba ljudi, ova vrsta elastičnosti treba da dobije svoje odgovarajuće mesto u planskim instrumentima svake privrede.

4. Dohodovna elastičnost tražnje

Dugo vremena su ekonomisti i statističari svoju pažnju zadržavali na proučavanju cenovne elastičnosti tražnje, dok je dohodovna elastičnost tražnje bila zapostavljena, i niko skoro nije pokazivao interes za njeno proučavanje. Ima autora koji su svoja izučavanja počinjali sa analizom porodičnih budžeta ne izračunavajući pri tome elastičnost dohotka, što logički treba da bude samo po sebi, već su izračunavali dohodovnu elastičnost da bi iz nje izvukli cenovnu elastičnost tražnje. Dokaz za to je pokušaj profesora Marschaka koji je izučavajući porodične budžete u Nemačkoj 1907 godine pitao se koji su uslovi doho-

³⁸ Vidi: R. Badouin, L'élasticité de la demande..., str. 51.

³⁹ Henri Guitton, Économie politique, str. 442.

dovne elastičnosti koji bi se mogli razmatrati kao pokazatelji cenovne elastičnosti tražnje. Prema Marschaku tražnja je funkcija cene robe i dohotka domaćinstva, što simbolički izgleda ovako:

$$q = f \frac{(p)}{p},$$

u kome je q količina robe koja se troši u domaćinstvu, p njena cena, i p novčani dohodak domaćinstva.⁴⁰

»Nijedan do jednog autora tako obaveštenog i tako dubokog kao H. Schultz koji nije javno izražavao prezir i ignorisao dohodovnu elastičnost tražnje, u izučavanju tražnje kao sporedan proizvod dobro upotrebio za zamenu nesvršenu elastičnost cena.«⁴¹

»Međutim, danas su elastičnosti dohotka posvećena ekonomska istraživanja. Nedavna potvrda, koja datira najviše jedno petnaest godina prećutkivanje H. Schultza prošlo je kao poslednja manifestacija neprijateljskog uzdržavanja njegovog gledišta.«⁴²

Definicija dohodovne elastičnosti tražnje je identična s definicijom cenovne elastičnosti tražnje; i ovde se elastičnost posmatra kao odnos jedne određene pojave prema datom faktoru. Prema tome, dohodovna elastičnost tražnje predstavlja odnos relativnih promena traženih količina prema relativnim promenama dohotka. Ili:

$$\text{Koeficijent dohodovne elastičnosti} = \frac{\text{relativ. promena količ.}}{\text{relativ. promena dohotka}}$$

Koeficijent elastičnosti dohotka može biti različit zavisno od odnosa relativnih veličina koje se upoređuju. Koeficijent dohodovne elastičnosti tražnje biće 0 (nula) onda kada promene tražene količine nemaju uticaja na promene dohotka, koeficijent će biti veći od nule a manji od jedan kada su proporcionalne promene tražene količine manje od odgovarajućih proporcionalnih promena dohotka, koeficijent će biti veći od jedan kada su proporcionalne promene u traženoj količini veće od odgovarajućih proporcionalnih promena u dohotku, i na kraju, koeficijent je jedan kada je stepen proporcionalnih promena u traženoj količini jednak stepenu odgovarajućih promena u dohotku.⁴³ Zavisno od veličine koeficijenta dohodovne elastičnosti tražnje možemo govoriti i definisati posmatranu pojavu kao elastičnu, ne-elastičnu, i jedinično elastičnu. Postoji i detaljnija, kao što smo videli kod cenovne elastičnosti tražnje, kategorizacija elastičnosti tražnje.

R. Badouin u svojoj knjizi »L'élasticité de la demande...« govori o metodima za izračunavanje dohodovne elastičnosti tražnje. Po njemu postoje tri metoda istraživanja dohodovne elastičnosti tražnje koje ekonomisti i statističari koriste u svojim analizama.

⁴⁰ Vidi: H. Schultz, *The Theory and Measurement...*, str. 117.

⁴¹ Vidi: R. Badouin, *L'élasticité de la demande...*, str. 49, i H. Schultz, cit. delo, str. 118 i dalje.

⁴² R. Badouin, cit. delo, str. 49.

⁴³ Vidi: Cochrane and Bell, *Economics of Consumption*, str. 215—216.

Prvi metod je više starinski i tradicionalniji. On se zasniva na porodičnim budžetima, koja je još poznati nemački statističar Ernest Engel koristio za svoja istraživanja formulišući, često danas citirane, tzv. Engelove zakone.

Drugi metod ne pada pod udar kritike prethodnog. On se zasniva na razmatranju jedne homogene ekonomske grupe, po dobro stabilizovanim navikama; i proučavanju promena izdataka koja proizilazi iz promena njihovog dohotka.

Treći metod polazi od makro-ekonomskih veličina i koristi globalne količine. On razmatra uticaj promena nacionalnog dohotka na kretanje globalne tražnje. U ovom metodu se oseća jak uticaj Kejnsovog učenja.

»Elastičnost tražnje u odnosu na veličinu dohotka, elastičnost tražnje u odnosu na promene jedne određene vrste dohotka, elastičnosti tražnje u odnosu na nacionalni dohodak, svuda imamo jedan redosled postupaka, i svaki od njih ima svoju naročitu prednost. Bilo koji od metoda da se koristi, koeficijent elastičnosti tražnje u odnosu na dohodak izražava se u formuli:

$$\eta_{x, R} = \frac{dq}{dR} \cdot \frac{R}{q} \quad 44$$

Prema tome, dohodna elastičnost tražnje nam pokazuje stepen reagovanja tražnje jednog dobra kad se dohodak smanjuje odnosno povećava. Na primer ako se dohodak poveća (smanji) za 1% tražnja će porasti (opasti) za odgovarajući procenat što se izražava u elastičnosti. Dakle, ovde se tražnja javlja kao funkcija dohotka, elastičnost se posmatra sa stanovišta dohotka, i zato se i zove dohodna elastičnost tražnje.

Dr Dragoljub Stojiljković, docent
Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

La catégorie de l'élasticité de la demande a trouvé aujourd'hui une large application dans la théorie économique, dans les recherches économiques et dans la pratique. Plusieurs sortes d'élasticité sont connues, mais le plus souvent l'élasticité de la demande est examinée par rapport aux prix et par rapport au revenu, c'est à dire l'élasticité de la demande quant au prix et l'élasticité de la demande quant au revenu.

Ces deux catégories de l'élasticité sont basées sur une analyse de deux sortes: 1) sur l'analyse de la demande qui est basée sur les données statistiques obtenues sur le marché, d'après lesquelles est calculée l'élasticité de la demande quant au prix et 2) l'analyse de la demande qui est basée sur les données relatives au mouvement des budgets de famille, d'après lesquelles est calculée l'élasticité de la demande quant au revenu. Le premier groupe

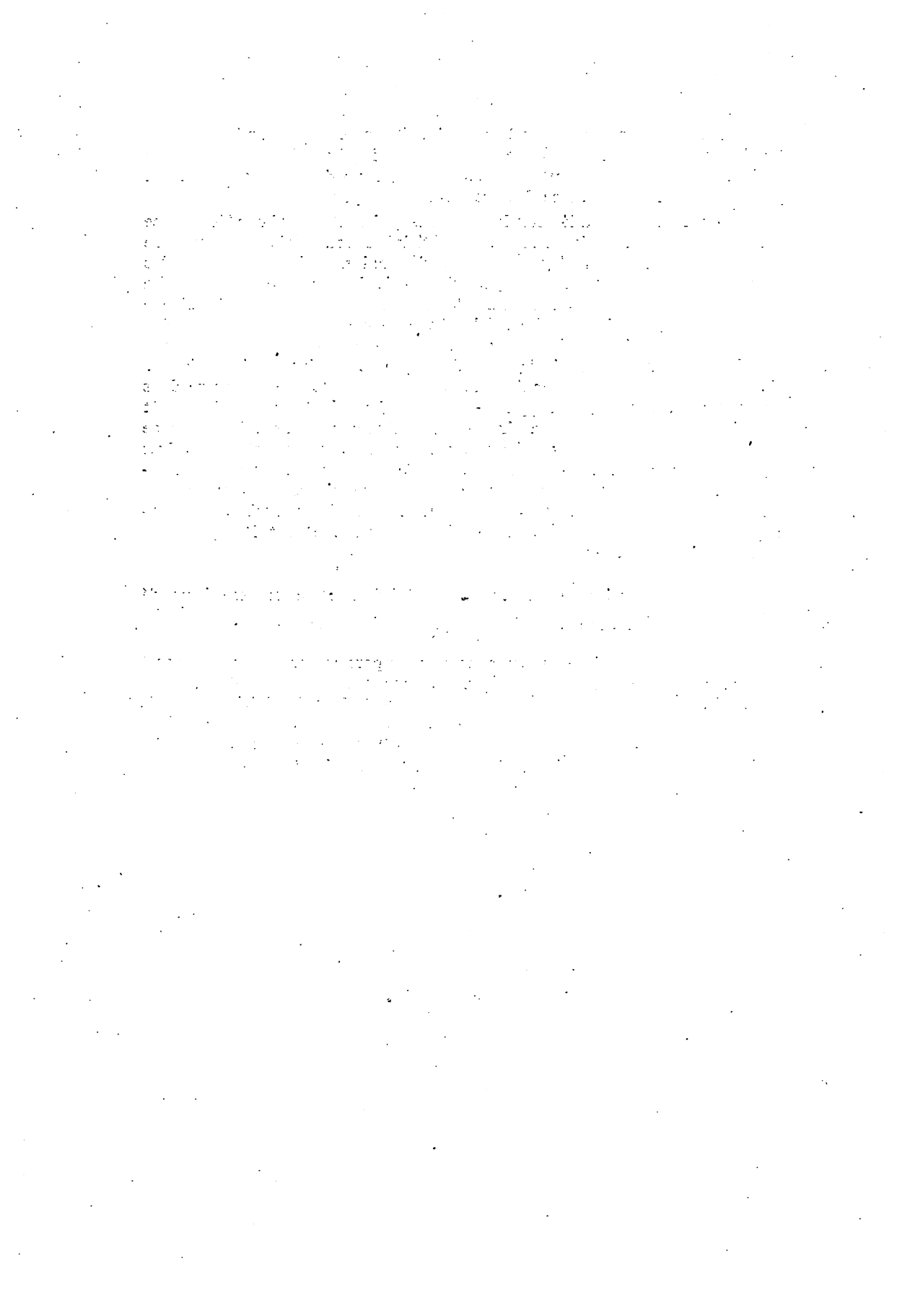
⁴⁴ R. Badouin, L'élasticité..., str. 51.

de l'examen de la demande peut être considéré comme une méthode classique, tandis que le deuxième groupe a plutôt le devoir d'examiner les variations de la demande en raison des changements survenus dans les revenus de la population, et moins à cause des changements de prix.

L'élasticité est fondée sur les rapports puissants de l'interdépendance des diverses grandeurs économiques. L'élasticité fondamentale de la demande fait ressortir un certain degré de corrélation qui existe toujours entre les prix et la quantité de la marchandise demandée. En fonction du fait quelle est la réaction de la quantité demandée sur les variations du prix, si elle est plus ou moins intense, l'élasticité de la demande sera plus ou moins grande. L'élasticité dans le sens économique représente la capacité d'une grandeur économique de réagir, à un degré plus ou moins élevé, sur les variations d'une autre grandeur économique avec laquelle elle se trouve dans un rapport de corrélation. La grandeur économique dont les variations sont plus fortement prononcées sera plus élastique. Economiquement, la notion de l'élasticité de la demande contient le rapport entre les variations relatives des quantités de marchandise demandées (c'est la grandeur économique variable dépendante) et les variations relatives des prix, du revenu ou d'un autre facteur (c'est la grandeur économique variable indépendante). Une telle définition de la notion de l'élasticité de la demande peut être présentée de la manière suivante:

$$\text{Et} = \frac{\text{variation relative de la quantité de la marchandise demandé}}{\text{variation relative de la quantité de la marchandise demandé}}$$

Outre l'élasticité de la demande par rapport au prix et par rapport au revenu, aujourd'hui on utilise aussi les catégories suivantes de l'élasticité: l'élasticité des importations, l'élasticité des exportations, l'élasticité des frais — totaux et moyens, l'élasticité des investissements, l'élasticité des anticipations, et dans les derniers temps de même l'élasticité de l'inflation. Enfin, sont connus de même: l'élasticité partielle, l'élasticité totale etc.

DRUŠTVENO NEGATIVNE POJAVE I NJIHOV KRIVIČNOPRAVNI TRETMAN

U društveno negativne pojave spada veći broj pojava koje deluju destruktivno na društvene odnose. Ali, kao najvažnije po svom intenzitetu štetnog dejstva, pa i po obimu raširenosti, besumnije jesu: skitničenje, prosjačenje, tapkarenje, prostitucija, siledžistvo, alkoholizam i toksikomanija.¹ Obzirom da sve ove pojave dovode do sukoba između pojedinaca (odnosno grupe pojedinaca) i društva (odnosno društvenih interesa), kojima se negativno utiče na čitav niz društvenih odnosa, njihovim proučavanjem se bavi nekoliko socioloških nauka, kao što su: sociologija, socijalna politika, socijalna psihologija itd. Cilj ovih socijalnih nauka jeste da putem proučavanja navedenih pojava ustanove uzroke i uslove koji dovode do njihovog nastanka, njihovu socijalnu sadržinu, njihov obim i dinamiku, način njihovog dejstva na druge društvene pojave, posebno njihov uticaj na pojedine društvene institucije, i da na bazi rezultata takvog proučavanja, predlože mere koje bi sa socijalnog stanovišta bile najefikasnije za njihovo suzbijanje i suzbijanje njihovih štetnih posledica koje se ispoljavaju u vidu deformacija na planu pojedinih društvenih odnosa.

Međutim, i ako navedene pojave utiču negativno na čitav niz društvenih pojava i odnosa, njihova društvena štetnost je posebno izražena u tome što sve one, kako pojedinačno tako i združeno, utiču na razvitak kriminaliteta i to bilo kao njegovi faktori bilo kao stimulanasi. Otuda je posebna uloga kriminalologije kao vanpravne krivične nauke u njihovom proučavanju. Kriminalologija teži da ustanovi u kojoj se meri ove pojave javljaju kao uzroci odnosno uslovi u razvijanju kriminaliteta odnosno pojedinih njegovih oblika pa i konkretnih krivičnih dela i da predloži meru za njihovo suzbijanje. Te mere mogu biti različite: ekonomske, socijalne, socijalno-pedagoške i socijalno-medicinske prirode, ali isto tako i represivne prirode, tj. administrativno-pravne i krivično-pravne. Prema tome, rezultati kriminološkog proučavanja mogu da ukazu na nužnost krivično-pravne intervencije. S druge strane, neke od ovih pojava u svojoj konkretnoj manifestaciji, tj. ispoljavanju pojedinih akata, mogu se pojaviti kao određena krivična dela. To ukazuje na činjenicu da Krivično pravo kao krajnje sredstvo države za borbu pro-

¹ U ovom radu neće biti reči o alkoholizmu i toksikomaniji, obzirom da smo o tome ranije pisali. V. »Krivično-pravni tretman alkoholičara delikvenata u savremenom zakonodavstvu«, 13. maj 1965, 12 str. 1033—1052.

tiv kriminaliteta, ne može ostati nezainteresovano prema navedenim socijalno-patološkim pojavama. Iz tih razloga razmotrićemo ukratko socijalnu sadržinu ovih pojava, njihovo dejstvo na kriminalitet i njihov tretman u savremenom krivičnom zakonodavstvu.

1. Skitničenje

U najopštijem smislu skitnja predstavlja menjanje mesta boravka bez ekonomske i društvene opravdanosti, bez motiva da se ostvari neki životni i društveno koristan cilj. To znači da lica koja nemaju stalni domicil i koja ga menjaju vršeci neku ekonomski i društveno korisnu delatnost ne mogu biti skitnice (kao ni lica koja menjaju mesta boravka u potražnji za nekom takvom delatnošću, već samo ona koja lutaju od mesta do mesta bez stvarnih i opravdanih potreba i bez motiva da se ostvari neki životni cilj koji je istovremeno i društveno opravdan i pravno dozvoljen.

Skitnja je veoma stara pojava. Njeno postojanje zabeleženo je još u najstarijim državama. Verovatno da je nastala istovremeno kada i kriminalitet i to iz istih uzroka, tj. klasne podeljenosti društva, kojom je za jedan veliki period istorije društva najveći deo ljudi civilizovane zajednice ostao obespravljen, bez sredstava za proizvodnju i bez mogućnosti da ostvari sigurnu egzistenciju. Jedan deo ljudi, nemogavši da se uključi u novo nastali društveni proces proizvodnje, da se prilagodi novim uslovima klasnog društva, odaje se kriminalitetu, tj. aktivnom otporu protiv tih novonastalih uslova, kršeći pravila klasnog društva koja su težila da sankcionišu i očuvaju novonastale uslove proizvodnje i odnosa koji iz njih proizilaze, ili pak pasivnoj rezistenciji, tj. skitnji i prosjačenju. Sve od tada skitnja se javlja u svim društvenim uslovima kao pasivni otvor izvestnog broja ljudi prema uslovima života izražena u vidu nerada i indiferentnosti prema svim vrednostima ličnog i druse u izvesnim slučajevima svodi na zadovoljenje elementarnih potreba. Tako izražena skitnja se javlja kao težnja da se živi bez rada, tj. na račun tuđeg, bilo čijeg rada. Otuda je njena velika društvena štetnost. Pogrešno je verovati da je skitnja proizvod nagona za kretanje ili promene sredine te da je urođena prirodna pojava. Naprotiv, to je pojava koja se rađa iz određenih društvenih uslova i koja se stiče rdavom navikom prema radu, jer sadržinski ona predstavlja bežanje od rada i onih ljudskih aktivnosti koje su društveno korisne.

Uzroci skitnje mogu biti brojni i raznovrsni čak i u jednom istom društvu na različitim stupnjevima njegovog razvitka. Otuda i različiti vidovi skitnje. Kao najstandardnije uzroke dr. N. Tintić navodi sledeće: istorijske, (ratovi i revolucije), privredne (ekonomske krize, nezaposlenost, promene na tržištu rada), socijalne (nedovoljna plata, slaba organizacija socijalnih službi, loša profesionalna obuka), individualne (moralno ponašanje koje ga vodi do napuštanja obitelji, bolest, starost, alkoholizam, mentalne bolesti itd.). S obzirom na ove uzroke on razvrstava sve skitnice na privredne (u koje kadkad spadaju i nezaposleni), nesvojevoljne (na pr. bolesni, slaboumni i neki stari) profesionalne među koje spadaju i i ambulanti prosjaci, prosjaci delikventi, skitnice

na putu delikvencije, delikventi rasejani među skitnicama, kriminalci koji postaju skitnice.²

Sa stanovišta krivičnog prava i kriminalologije grupa profesionalnih skitnica je najvažnija, jer se krivično-pravni pojam skitničenja upravo na nju i odnosi. S toga je interesantno da vidimo u kom se obimu ona pojavljuje i koliki procenat otpada na one koje pokazuju tendenciju profesionalnosti uz istovremeno postojanje i delikventne orijentacije. Prema podacima SUP-a grada Beograda bilo je registrovano zbog skitničenja i bezposličjenja u 1959. godini — 2811, 1960. godine — 3040, a 1961. godine — 2867 lica. Najveći broj od registrovanih otpada na mlađa punoletna lica i starije maloletnike.

Skitničenje je usko povezano sa vršenjem krivičnih dela i to pre svega imovinskih krivičnih dela među kojima se na prvom mestu nalaze: sitno delo krađe, utaje ili prevare, krađe, prevare, teške krađe, itd., ali nisu izuzeta ni teška krivična dela kao što su razbojništvo i razbojnička krađa. Jednom analizom presuda donetih od strane Oružnog suda u Beogradu u 1960. godini ustanovili smo da je od 120 krivičnih dela, za koja su izrečene krivične sankcije 18 ili oko 16% bilo izvršeno od 21 lica koja se bave skitničenjem i besposličjenjem. Petorica od ovog broja bili su višestruki povratnici i oformljene profesionalne skitnice. Struktura krivičnih dela koju su učinili izgleda ovako: teška krađa, — 9, obična krađa i sitno delo krađe — 4, prevara — 3, lažno predstavljanje u sticaju sa prevarom — 2 i silovanje — jedno krivično delo.

Profesionalno skitničenje se pojavljuje po pravilu još u detinjstvu i ranoj mladosti. Stoga je interesantno da razmotrimo u kojim se vidovima ono pojavljuje kod dece i mlađih maloletnika.

Može se reći da se skitnja kod dece i mlađih maloletnika uglavnom pojavljuje u dva osnovna vida: u bežanju od kuće i tumananju po gradu i napuštanju grada i lutanju po drugim mestima i gradovima. Prvi vid je češći i izraženiji kod dece nego kod maloletnika. Inicijalno, ovaj vid skitnje se pojavljuje kao posledica sukoba u porodici, zbog straha od slabih ocena u školi, pod uticajem filmova i strip literature, a u težnji da se doživi neka avantura. Ovaj vid skitnje ne proizvodi neke teže posledice, ali je opasan zbog stvaranja navike na parazitski način života, što ih jednoga dana može odvesti u kriminalitet. Drugi, teži oblik skitnje izražen je u povremenom ili stalnom kidanju veza sa porodicom, školom ili radnim mestom, napuštanju domicila i lutanju po drugim mestima. Ovaj vid skitnje koji je pretežno zastupljen kod školske dece odnosno maloletnika, praćen je i drugim socijalno-patološkim pojavama kao što su: prošnja i prostitucija i vršenje delikata. Ni jedan ni drugi vid skitnje ne javljaju se ni kao posledica materijalne bede niti kao posledica nagona za kretanjem, već u prvom redu kao posledica težnje da se pobegne od neugodnosti u porodici i odgovornosti zbog slabog uspeha u školi ili na radu (npr. kada se radi o učenicima u privredi) a zatim i kao posledica težnje da se doživi nešto neobično, nepoznato, tj. neka avantura poput nekog junaka iz gledanog vestern filma. Pa ipak preovladava uzrok manjkavog vaspitanja u od-

² V. Dr. N. Tintić »Zadaci socijalne politike u vezi s društveno-negativnim pojavama«, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1962. br. 1, str. 8.

nosu na rad i poštovanje ličnih i društvenih vrednosti. Kod većih dečaka skitnica, sa kojima smo imali prilike da razgovaramo, oseća se otpor prema radu, indiferentnost prema budućnosti i nepoštovanje ili nedovoljno izraženo poštovanje prema svojim roditeljima i vaspitačima. Na sreću, teži vid skitnje nije tako izražen kao što je to slučaj sa prvim lakšim vidom. Tako je, na primer, u Beogradu u 1960. godini bilo registrovano oko 300, a u 1961. oko 250 slučajeva skitnje od čega samo oko 15% otpada na teži oblik. Broj slučajeva može izgledati mali, ali treba imati u vidu da su ovde obuhvaćeni tipični slučajevi koji pokazuju tendenciju ponavljanja. Opasnost upravo i leži u toj tendenciji iz koje se rađa navika za skitanjem a zatim i navika za vršenjem delikta. Preko skitnje kao oblika predelikvencije ulazi se u delikvenciju, gde skitnja prestaje da postoji kao samostalna pojava već se vezuje za delikvenciju. Tako, najveći broj registrovanih bio je istovremeno evidentiran i za vršenje krivičnih dela sitne krađe i prevare kao i krivičnih dela protiv javnog reda i mira. Najzad, opasnost ove pojave ogleda se u njenoj tendenciji da se širi putem psihičke indukcije koju vrše skitnice na svoje drugove u školi ili na radnom mestu.

Podaci koje smo napred izložili pokazuju da su skitničenje i bezposličenje usko povezani sa vršenjem krivičnih dela a samim tim i sa krivičnim pravom. Otuda potreba da se razmotri pitanje kakav značaj ovoj pojavi pridaje Krivično pravo.

U istoriji Krivičnog prava skitničenje i besposličenje su uvek bila zabranjena ponašanja. Te zabrane su nekad izražene u vidu krivičnih dela, a nekada u vidu administrativnih prekršaja. Široka inkriminacija ovih pojava sa primenom oštih krivičnih sankcija naročito je bila izražena u doba prvobitne akumulacije. Najpoznatiji zakon protiv skitnica iz toga doba donet je u Engleskoj koji je bio čuven po surovim kaznama i koji je bio na snazi sve do 18 veka. Inkriminaciju ovih pojava sa nešto blažim sankcijama nalazimo i u krivično-pravnim propisima Francuske od kojih je najkarakterističnija Ordonansa iz 1777. godine kao i u krivično-pravnim propisima Holandije od kojih su posebno značajni zakonski akti iz 1537. i 1614. godine. U svim ovim krivičnim propisima skitničenje je bilo tretirano kao krivično delo. Sličan tretman dat je ovim pojavama i u Ruskom zakonodavstvu 17 i 18 veka kao i nizu drugih zemalja. Može se reći da je to bilo doba kada se skitničenje smatralo teškim deliktom koji se kažnjava surovim, pre svega fizičkim kaznama.

I u savremenom krivičnom zakonodavstvu skitničenje se tretira dvojako: kao krivično delo ili kao prekršaj protiv javnog reda i mira. Tako na primer, kao krivično delo predviđeno je u krivičnim zakonima: Grčke, Mađarske, RSFSR, Luizijane, Grenlanda, zatim u krivično-pravnim propisima Engleske i još nekim drugim zemljama, dok je kao prekršaj predviđeno u zakonodavstvima Švajcarske, Bugarske, naše zemlje i većem broju drugih zemalja. Interesantno je videti šta se sve podrazumeva pod skitničenjem, tj. kako se ono kvalifikuje kao krivično delo. Evo kako izgledaju te kvalifikacije u nekim od navedenih krivičnih zakona.

— KZ Grčke u čl. 408. ovako definiše skitničenje: »Ko zbog svoje sklonosti nerada ili skolonosti nesređenom načinu života skita po zemlji bez sredstava ili neprestano luta u jednom mestu bez stalnog stana, kazniće se zatvorom do tri meseca«.

Da bi se ustanovilo postojanje bića krivičnog dela prema navedenoj odredbi neophodno je da se utvrdi postojanje sklonosti ka neradu ili ka nesređenom načinu života kao i nepostojanje sredstava za život, koja imaju legalni osnov sticanja. Ako razmotrimo elemente bića krivičnog dela možemo ustanoviti da je drugi element dosta neprecizan i omogućuje različita tumačenja. Na primer, postavlja se pitanje da li se skolonost ka nesređenom načinu života može utvrditi činjenicom što čovek nema stan ili je potrebno da se pored toga utvrdi i to da nema namere da stvara domaćinstvo ili pored toga da nema namere da stvara porodicu. Izgleda da je za postojanje ovih dela potrebna kumulacija navedenih činjenica uz postojanje činjenice da nema sredstava za život koja imaju legalni osnov sticanja.

— KZ Mađarske ovako formuliše skitničenje: 1. »Kazniće se kaznom lišenja slobode do dve godine lice sposobno za rad koje provodi život u besposličenju.

2. Kazna lišenje slobode do tri godine izreći će se u slučaju ako je krivično delo izvršeno od strane povratnika; u tom slučaju može se izreći zabrana boravka kao dopunska kazna;

3. Smatra se povratnikom u pogledu primene odredaba ovog člana lice osuđeno na kaznu lišenja slobode zbog opasnog besposličenja, organizovanja zabranjenih hazardnih igara, prostitucije iz zanata, podsticanje iz zanata na prostituciju, pomoći ukazane prostituciji iz zanata, posredovanje kod prostitucije, ako nije proteklo pet godina između dana izvršene ili ugašene kazne i dana novog krivičnog dela.«

Kao što se iz odredaba vidi KZ Mađarske ne insistira na činjenici menjanja domicila, već na postojanju besposličenja kod radno sposobnog čoveka. Za postojanje ovog dela potrebna su dva elementa, prvo, da je lice fizički i psihički sposobno za rad i da je u mogućnosti da traži i nađe posao kojim će obezbediti sebi sredstva za život i, drugo, da on to neće da učini. Druga karakteristika Mađarskog KZ je da on povrat shvata kao opšti ali višestruki povrat, dajući mu karakter po- oštavajuće okolnosti.

— KZ RSFSR u članu 209. kaže: »Sistematsko bavljenje skitničenjem ili prosjačenjem, koje je nastaljeno i posle opomene od strane administrativnih organa, — kažnjava se lišenjem slobode do dve godine ili popravnim radom od šest meseci do jedne godine.« Prema KZ RSFSR skitničenje postoji samo ako se vrši sistematski to jest u vidu zanata, odnosno ako njegovi vršioци pokazuju tendenciju profesionalizma, što mora da bude utvrđeno i postojanje prethodne opomene od strane administrativnih organa.

— KZ Luizijane u članu 107. predviđa: »Zbog skitničenja su od- govorna sledeća lica:

1. Pijanice po navici;

2. Lica koja stanuju u ozloglašanim kućama ili se druže sa licima koja vrše blud u vidu zanata; ili

3. Lica sposobna za rad koja skitaju i bave se prosjačenjem; ovaj član se neće primenjivati na lica koja skupljaju milostinju za religiona, dobrotvorna ili milosrdna društva sa njihovim ovlašćenjem; ili

4. Kockari po navici ili lica koja se izdržavaju pretežno od kockanja; ili

5. Lica sposobna za rad bez vidljivih zakonskih izvora izražavanja koja ne traže zapošljenje; ili

6. Lica sposobna za rad koja bez naknade dobijaju sredstva za život od lica koja primaju starosnu rentu ili starosnu potporu od države; ili

7. Lica koja se obično zadržavaju po ulicama u kasno i neuobičajeno noćno vreme ili se potucaju bez vidljivog ili valjnog posla po mestima gde se narod skuplja; ili

8. Lica koja budu zatečena u blizini zgrada, pokretnih stvari, brodova ili privatnih zemljišta, a nemogu navesti razlog svoje prisutnosti; ili

9. Lica koja vrše blud u vidu zanata.

Ko izvrši krivično delo skitničenja biće osuđen na novčanu kaznu do 100 dolara, na kaznu zatvora do šest meseci ili na obe kazne.»³

Očigledno je da zakonodavac Luizijane krivičnom delu skitničenja daje veoma širok pojam uključujući u njega čitav niz parazitskih pojava koje imaju isti karakter štetnog dejstva na društvene odnose ali koje imaju samostalnu egzistenciju. Da bi to rešio on je predvideo onoliko posebnih vidova ispoljavanja ovog dela koliko je pojava obuhvatio pod pojam skitničenja.

— KZ Grenlanda pod naslovom štetna zanimanja u čl. 44. st. 2. daje sledeću kvalifikaciju skitničenja i besposličenja: »Zbog nedopuštenog besposličenja biće osuđeno radom sposobno lice koje zbog svoje redovne nezaposlenosti za koju je samo krivo padne na teret javnog staranja, zanemari svoju obavezu izražavanja prema nekom licu i time ga dovede u tešku oskudicu, ili ne isplaćuje dužne iznose supruzi i deci, — ako se tim nastavi i pošto je policijski opomenuto ili pošto mu je obezbeđen posao«.

Iz navedenih zakonskih propisa jasno se vidi koliko se kvalifikacije krivičnog dela skitničenja i besposličenja međusobno razlikuju. Na jednoj strani imamo krivične zakonike koji daju pojam skitnje u užem smislu kao što je to slučaj sa Grčkim KZ, a na drugoj strani krivične zakonike koji daju takav pojam dela da ga proširuju i na pojave kao što su kockanje, prostitucija, pa čak i bezrazložno bavljenje u blizini zgrada, brodova, tuđeg zemljišta itd. Krivični zakonici Mađarske i Grenlanda ne inkriminišu skitničenje već samo besposličenje, koje je skoro uvek prateća pojava skitničenja i koje po pravilu leži u njegovoj osnovi. Skitničenje ustvari predstavlja poseban vid besposličenja izražen u menjanju mesta domicila.

³ Krivični zakonici Grčke, Grenlanda, Luizijane, Švajcarske objavljeni su u izdanju Instituta za uporedno pravo u Beogradu, a Krivični zakonici RSFSR i Mađarske u izdanju Instituta za kriminološka i kriminolištika istraživanja u Beogradu.

Već smo naveli da zakonodavstva velikog broja zemalja ne pre-
viđaju skitničenje kao krivično delo već kao prekršaj. Razlog za ovakav
stav neki vide u malom stepenu društvene opasnosti skitničenja, a drugi
u tome što je teško odrediti biće ovog krivičnog dela, koje se često
pokazuje kao fluidna pojava, dok treći smatraju da razlog leži u či-
njenici što se pokazalo da krivično-pravna sankcija nije efikasno sred-
stvo u borbi protiv ove pojave te da su efikasnije administrativne mere.
Svakako da ovi razlozi stoje. Naš zakonodavac skitničenje tretira kao
prekršaj koji spada u domen Upravnog prava. Sa stanovišta krivičnog
prava skitničenje može biti uzeto u obzir samo kao okolnost kod od-
meravanja kazne za određeno krivično delo koje stoji u vezi sa ovom
pojavom. A to je najčešći slučaj kod imovinskih delikata i delikata
protiv javnog reda.

2. Prosjačenje

Prosjačenje bazira bilo na nesposobnosti za rad zbog invalidnosti
i defektnosti i postojanju samilosti od strane građana, bilo na paraziti-
zmu i njegovoj toleranciji, koja se izražava u vidu davanja pomoći
odnosno milostinje bezposličarima i neradnicima. Prema tome, posto-
je dve kategorije prosjaka: kategorija invalidnih i defektnih lica i ka-
tegorija zdravih i sposobnih lica za rad. Njihova zajednička karakteri-
stika jeste ta što žive od milostinje drugih, odnosno da se »profesio-
nalno (javno ili tajno) bave apeliranjem na »samilošt« drugih, na da-
vanje nenaplative dobrovoljne pomoći u novcu ili naravi i time crpu
osnovna (glavna) sredstva za život«⁴ Prva kategorija prosjaka zbog
svojih fizičkih ili psihičkih nedostataka deluje emocionalno na ljude
od kojih se traži milostinja, tj. sami ti nedostaci izazivaju sažaljenje
i uslovljavaju da dođe do davanja materijalne potpore u novcu ili stva-
rima. Druga kategorija prosjaka apeluje na svest i osećanja samilosti
za dobročinstvom prikazujući verbalno svoju materijalnu ugroženost,
obrazlažući istu argumentima nezaposlenosti, nesposobnosti za rad,
bolešću, velikim brojem članova porodice nesposobnih za rad, nekom
spoljnom teškoćom koja je nastala usled više sile itd. Često se ovo
potkrepljuje i činjenicom da su slabo obučeni ili gladni, itd.

Prema statističkim podacima u Beogradu je 1960. godine bilo regi-
strovano 625 a 1961. godine 994 lica koja su se bavila prosjačenjem.
Iz prve kategorije bilo je samo oko 10—15% dok ostali broj otpada na
kategoriju parazita koji su se odali skitničenju, besposličanju i alkoholi-
zmu. Prosjačenje je u izvesnoj meri rašireno i među decom i mladim
maloletnicima. Prema navedenom izvoru u 1960. godini bilo je registro-
vano oko 230 slučajeva a u 1961. godini oko 325 slučajeva prosjačenja
od strane dece i maloletnika. Prosjačenjem se u prvom redu bave deca
do 14 godina dok su maloletnici zastupljeni u manjem broju.

Prosjačenje je trostruko negativna pojava. Najpre, što stvara kod
onoga koji prosi određeni oblik parazitizma, a pre svega negativan od-
nos prema radu, drugo što vodi ka delikvenciji, i treće, što utiče na mo-

⁴ Dr. N. Tintić, isto, str. 9.

ral građana tj. dovodi do moralno-političkog razočarenja. Naime prosjačenje u očima građana, a posebno stranaca, ruši dostojanstvo ne samo čoveka već i komune pa i šire zajednice. Stvara se mišljenje da komuna odnosno zajednica nije u stanju da suzbije uzroke ove pojave. Na taj način ona podjednako ponižava i onoga ko prosi i građane i društvenu zajednicu.

Navedeni razlozi nužno nameću potrebu reakcije društvene zajednice. Može se reći da je sve do francuske buržoaske revolucije ta reakcija na državnom planu imala kazneni karakter. Država nije poznavala funkciju socijalnog staranja prema licima koja su nesposobna za rad ili su sticajem okolnosti ostala bez posla i sredstava za život. Socijalna briga o ovakvim licima spadala je u nadležnost crkve i dobrotvornih udruženja. Tek od francuske revolucije država će biti prinuđena da uvede funkciju socijalnog staranja, tj. da će putem bratske pomoći osigurati opstanak oskudnih građana bilo time što će im obezbediti zaposlenje, bilo time što će onima koji su nesposobni za rad i koji nemaju porodicu ili se ona o njima nemože brinuti davati materijalnu pomoć. Danas se u svim modernim zakonodavstvima borba protiv prosjačenja vodi na dvostrukom planu: na planu socijalnog staranja i na planu primene represivnih mera kada se radi o licima koja su sposobna za rad a koja se odaju prosjačenju iz parazitizma koristeći pri tome ljudske slabosti kao što su lakovernost i sažaljenje.

Što se tiče vrste kaznenih mera i ovde se zakonodavstva razlikuju na dve grupe: na grupu koja prosjačenje tretira kao krivično delo i na grupu koja ga tretiraju kao administrativni odnosno policiski prekršaj. Tako, kao krivično delo prosjačenje je predviđeno u KZ Grčke, RSFSR, Grenlanda, Luizijane i još nekih zemalja, dok je u našoj zemlji i velikom broju drugih predviđeno kao prekršaj. Pogledajmo propise navedenih zemalja po kojima je prosjačenje normirano kao krivično delo.

— KZ Grčke u čl. 407. daje inkriminaciju prosjačenja sledećom odredbom »Ko zbog svoje sklonosti neradu ili gramzivosti za novcem ili iz navike prosjači, kazniče se zatvorom do tri meseca«. Kao što se vidi kažnjava se prosjačenje koje rezultira iz nerada ili gramzivosti, ali ne i prosjačenje koje rezultira iz nužde. Pored ove odredbe Grčki KZ u članu 409. predviđa i krivično delo nesprečavanja prosjačenja. Ovo krivično delo mogu da učine sva lica koja vaspitavaju ili čuvaju i neguju decu kao i lica koja imaju druge zakonske obaveze u pogledu izdržavanja maloletnih i nesposobnih lica. Odredba iz čl. 409. grčkog KZ ima po našem shvatanju komplementarni značaj u odnosu na odredbu iz čl. 407, jer bi inkriminacija samog prosjačenja bila nedovoljna za borbu protiv ove pojave, naročito u slučajevima kada se radi o deci — prosjacima koja se na bavljenje ovim zanatom navode od strane roditelja i staraoca, koji su se najčešće odali alkoholizmu ili amoralnom načinu života. Drugi stav ovog člana uperen je protiv zloupotrebljavanja telesnih i duševnih mana kod dece i maloletnika u cilju ostvarivanja zarade putem prosjačenja. Ova odredba ima poseban značaj u tome što teži da suzbije pojavu krađe i namernog sakaćenja dece od strane profesionalnih prosjaka i drugih delikvenata sa ciljem da bi ih upotrebili kao sredstvo za izazivanje sažaljenja i davanje milostinje.

Ovakvi slučajevi su u kriminalnoj praksi dosta poznati. Pored navedenih kazni čl. 407. i 409. grčki zakonodavac u članu 410. predviđa za ovo delo i krivičnu sankciju upućivanja u zavod za rad.

— KZ, RSFS predviđa kažnjavanje za sistematsko prosjačenje koje je nastavljano i posle opomene od strane administrativnog organa. Kao što smo videli čl. 209. predviđa alternativno kažnjavanje za skitničenje i prosjačenje, tako da obuhvata dva posebna krivična dela koja su u praksi često povezana.

— I KZ Grenlanda, slično KZ Grčke, predviđa prosjačenje kao krivično delo ako se vrši i posle opomene od strane policiskih organa, dok KZ Luizijane kažnjava za prosjačenje kvalifikujući ga kao poseban vid skitničenja.

U velikom broju zemalja prosjačenje se tretira kao prekršaj i to negde kao prekršaj protiv javnog reda i mira a negde kao prekršaj protiv javnog morala. Kod nas to je prekršaj koji se nalazi izvan krivičnog prava. Prosjačenje može imati krivično pravni značaj samo kao okolnost kod odmeravanja kazne za krivično delo koje bi bilo u uskoj vezi sa ovom parazitskom pojavom.

3. Tapkarenje

Tapkarenje je takva socijalna pojava koja bazira na kupovini ulaznica za kulturne i sportske priredbe po propisanim, odnosno, određenim cenama i njihovoj prodaji po višim cenama. U suštini tapkarenje nije ništa drugo do jedan poseban vid špekulacije. Poseban vid ove špekulacije karakteriše se kako specifičnošću predmeta tako i specifičnošću subjekata. Predmet tapkarenja je isključivo preprodaja ulaznica za kulturne i sportske predstave i priredbe a vršioци te preprodaje su u prvom redu deca do 14 godina, a ređe maloletnici i mlađa punoletna lica. Druga karakteristika tapkarenja jeste u tome što se ovde ne deluje ni na emocije ni na svest građana da daju milostinju, niti je izražen potpuni negativizam prema radu kao što je to slučaj kod prosjačenja, već obrnuto, ovde je ispoljena aktivnost ali je ona antisocijalnog karaktera. Tapkarenje je aktivnost usmerena na pribavljanje sredstava bez produktivnog rada.

Izraz tapkarenje uzet je iz uličnog žargona, tačnije, iz rečnika samih preprodavaca ulaznica. Pojmovno on odražava samo način obavljanja posla ali ne i karakter posla. A pojavni oblik ove špekulacije se upravo i sastoji u tapkanju u mestu, odnosno strpljivom čekanju kupaca ulaznica ispred bioskopa, pozorišta, stadiona i drugih dvorana gde se daje neka predstava. Preprodavac najčešće ne traži kupca već on njega. Drugim rečima, preprodavci kupovanjem većeg broja ulaznica prisiljavaju posetioce predstave da ih potraže. Razume se, da će se situacija izmeniti ako je predstava nezanimljiva ili su topli dani odvuikli posetioce na drugu stranu. Samo tada će preprodavac potražiti kupca. Ali tada neće postojati uslovi za ostvarivanje bespravne zarade, što se, međutim, retko dešava, obzirom da tapkaroši znaju, da procene situaciju.

Preprodajom ulaznica tapkaroši obezbeđuju sebi sredstva za džeparac, za zabave, za kupovinu aromatizovanih nanitaka a neki i za na-

stavljanje besposličarstva, za alkohol, za kocku, itd. Od 10 tapkaroša koje smo posmatrali kao uzorak u 1960. godini a čiji se uzrast kretao od 12 do 16 godina, samo trojica nisu upotrebljavali alkoholna pića. Polovina od njih bila je poznata socijalnim centrima i organima SUP-a zbog vršenja prekršaja dok su dvojica bila višestruki povratnici u vršenju prekršaja. Kod ove dvojice bila je ispoljena tendencija ka agresivnosti, besposličanju i profesionalnom tapkarenju. Obojica su povremeno imali svoje tapkaroške grupice koje su operisale pod njihovim vođstvom. Četvorica iz ove grupe poticali su iz razorenih ili razbijenih porodica, dok su ostali poticali iz potpunih i čak solidno materijalno obezbeđenih porodica.

Prema podacima Sekretarijata za unutrašnje poslove Beograda, broj registrovanih za tapkarenje po godinama izgledao je ovako: 1957. — 611; 1958. — 1374; 1959. — 1329; 1960. — 943; i 1961. — 980 lica.

Tapkarenje se vrši bilo solitarno bilo grupno, što je češći slučaj. Česta je pojava da grupe organizuju i koriste njihov rad odrasla lica ili mlađa punoletna lica koja su krenula putem besposličenja ili delikvencije ili koja imaju besposličarsku i kriminalnu prošlost. Opasnost od tapkarenja je dvostruka. S jedne strane, ono stvara navike kod dece na laku zaradu i lak život, a s druge strane dovodi decu pod uticaj kriminalnih tipova koji ih istovremeno iskorišćavaju i kvare. Jednom organizovana grupa dece i maloletnika za tapkarenje, može se kasnije iskoristiti za vršenje krađa i drugih delikata. Stoga tapkarenje može da se pojavi kao inicijalni oblik za pad u kriminalitet. Najzad, treba imati u vidu da je ono povezano sa skitničanjem i besposličanjem i da stoga odražava jednu vrstu parazitizma.

Tapkarenje se ne tretira kao samostalno krivično delo skoro ni u jednom krivičnom zakonu. Međutim, u nekim zemljama ono se inkriminiše kao poseban vid špekulacije. Takvu odredbu predviđa Poljski zakon o krivičnoj odgovornosti za krivična dela protiv društvene imovine od 1959. godine. U tom zakonu predviđa se krivično delo špekulacije, koje se najčešće javlja u vidu preprodaje robe nabavljene iz zaliha namenjenih širokoj potrošnji po znatno višim cenama. Kao poseban vid ovog krivičnog dela predviđena je i preprodaja ulaznica za kulturne i sportske priredbe i predstave po višim cenama od predviđenih. Ova činjenica govori da je pojava tapkarenja svojom masovnošću postala društveno opasna ne samo zato što predstavlja svojevrstnu eksploataciju građana, već i zbog toga što razvija parazitizam i deluje negativno na razvijanje socijalističkog morala kod omladine.

Kod nas se tapkarenje tretira kao prekršaj protiv javnog reda. Međutim, i po našem KZ moguće je tapkarenje kvalifikovati kao krivično delo. Naš krivični zakonik u čl. 227. predviđa krivično delo kršenja propisa o cenama. Prema odredbama ovog člana može biti kažnjen novčanom kaznom ili zatvorom svako ko traži ili primi za robu ili predmete višu cenu od propisane, dok se sama roba ili predmet ovog dela mogu oduzeti. A ulaznice se svakako mogu tretirati kao predmeti svoje vrste koji sadrže u sebi pravo vlasnika da može da prisustvuje određenoj predstavi odnosno priredbi. Međutim, i ako ova mogućnost postoji ona se u praksi ne koristi. To se može opravdati činjenicom što

su glavni nosioci ove pojave maloletnici, pa čak i deca. Prema tome, nju je moguće primeniti prema odraslim licima koja se bave ovim zanatom i koja najčešće otkupljuju ulaznice koristeći maloletnike i decu za njihovu prodaju. S druge strane ovde se radi o aktima koji uzeti pojedinačno ne predstavljaju neku znatnu opasnost za društvo te je efikasnije dejstvo prekršajnih organa i mera koje oni preduzimaju od krivično-pravnih mera.

4. Prostitucija

Prostitucija označava socijalnu devijaciju u seksualnom ponašanju. Ona se može definisati kao nuđenje svoga tela drugome (bilo kome) za seksualno zadovoljenje uz zahtev da se kao naknada za korišćenje tela plati određena cena. Cena je najčešće izražena u novčanom iznosu, ali se ona isto tako može sastojati i u nekoj drugoj vrsti naknade, kao na primer, u omogućavanju da se ostvari neki interes i izvuče neka materijalna korist, na primer, da se dobije uloga u komadu ili filmu, zaposlenje, povišica plate odnosno dohotka, stan, da se omogući putovanje u inostranstvo, itd. Bitno za prostituciju jeste da se podavanje vrši uz naknadu tj. iz koristoljubivih motiva. Bez značaja je da li u seksualnom aktu i sama prostitutka zadovoljava svoje strasti ili ne. Ono što je važno to je da se ljubav ne daje već prodaje. Načini prodaje su veoma različiti i raznovrsni, oni se uvek menjaju ali cilj ostaje isti.

Seksualni život po prirodi rezultira iz psihofizičke potrebe i zadovoljenje te potrebe odražava se kroz čulno zadovoljstvo. Prostitucija ustvari predstavlja zloupotrebu polnog akta njegovim pretvaranjem u sredstvo za eksploataciju seksualnog partnera, zloupotrebu koja veoma često predstavlja i nasilje nad sopstvenim telom i polnim nagonom. U shvatanju ljudi, koje je izgradila vekovna tradicija, pojam prostitucije vezan je isključivo za seksualno ponašanje žene, a ne i muškarca. To shvatanje, koje nije sasvim adekvatno, ima korene u istorijskim uslovima nastanka ove pojave. Kao što je poznato prostitucija nastaje uporedo sa nastankom privatne svojine i monogamnog braka, tj. klasnog društva. Sa nastankom privatne svojine nastaje i patrijarhat, vlast muškarca koja se proteže i na ženu i na decu. Žena mora biti pokorna i apsolutno verna kako bi se obezbedio naslednik muža po krvi. Očuvanje čistoće ovakvog nasleđa obavezuje samo ženu ali ne i muškarca, koga je priroda poštedela od rađanja a vlast zaštitila od ženskih protesta i omogućila da svoju želju za promenom seksualnog partnera može ostvarivati plaćanjem drugoj ženi za pruženo zadovoljstvo. Kupujući to zadovoljstvo muškarac ne nanosi nikakve posledice svom genetičkom nasleđu. Žena koja se podala za nagradu nazvana je prostitutkom, muškarac koji je kupio tu ljubav nije ušao u kategoriju ovog pojma i ako se radi o jednoj posebnoj vrsti transakcije. Tako se rodila prostitucija kao pojava koja označava menjanje seksualnih partnera ne zbog seksualne potrebe i ljubavnih osećanja već zbog materijalne koristi. Prema ženi, koja prodaje ljubav, društvo će stvoriti prezir, a prema muškarcu koji je kupuje zauzeće pomirljiv, šta više, blagonaklon stav. Istina, u početku

taj prezir nije bio svuda prihvaćen, ali je kasnije dobio opšte priznanje. Poznato je da su u staroj Grčkoj hetere rado primane u društvo, šta više, bilo je u modi da državnicima i drugi robovlasnički dostojanstvenici imaju među njima svoje intimne prijateljice. Isti je slučaj bio i u Japanu. To je i razlog zašto su hetere i gejše imale poseban, čak u izvesnom smislu povlašćeni položaj i posmatrane su kao umetnice za stvaranje raspoloženja i pružanje zadovoljstva. Tek sa pojavom hrišćanskog morala, koji monogramni brak proglašava kao jedini dozvoljeni oblik seksualne veze, prostitucija dobija opštu osudu bez obzira na njen pojavni oblik. Ali ukoliko je ona više osuđivana utoliko se više širila kao pojava, prateći u korak monogramni brak. Razume se da su takvom razvoju doprineli materijalni uslovi života koji su omogućavali sve veću fizičku slobodu, ali i sve veću ekonomsku eksploataciju čoveka posebno žene. Ti uslovi su dobili svoju kulminaciju u kapitalističkom društvu pa je i prostitucija dobila najšire razmere.

Međutim, i ako je prostitucija pojmovno vezana za seksualnu prodaju žene, ona u suštini obuhvata i slično seksualno ponašanje muškarca. Prostitucija kod muškarca može se pojaviti u dva vida. Prvi vid bi bio kada muškarac na bazi privrženosti žene kao seksualnog partnera istu eksploatiše (ovo se najčešće dešava kada mlađi muškarci održavaju seksualne odnose sa ženama daleko starijim od sebe u cilju izvlačenja koristi), a drugi vid jeste homoseksualizam koji se vrši za nagradu. Ali i ako ove pojave predstavljaju posebne oblike prostitucije, one se ne podvode pod taj pojam. To je odraz društvenog stava.

Faktori koji utiču na rađanje i obim ove pojave su veoma brojni, ali se kao najvažniji smatraju ekonomski, socijalni i psihološki faktor i porodični uslovi života.

I ako su kod nas eliminisani osnovni uslovi iz kojih se rađa prostitucija kao što su: eksploatacija ženske radne snage, neravnopravnost između muškarca i žene u pogledu zaposlenja i socijalne zaštite, i ako se pruža materijalna potpora privremeno nezaposlenim ženama i podjednaka mogućnost za sticanje sredstava, mi još uvek imamo pojavu prostitucije. Istina ona nema masovni karakter ali ispoljava sve karakteristike društvene pojave. Ta činjenica međutim govori o tome da nisu sasvim isčezli uzroci i uslovi iz kojih se ona rađa. Uporedo s tim nisu isčezle ni štetne posledice koje iz nje proizilaze. Prema podacima Sekretarijata za unutrašnje poslove na teritoriji Beograda bilo je registrovano u 1959. — 215; 1960. — 150; i 1961. — 97 lica. Prema ovom izgledalo bi da je kod nas prostitucija retka pojava. Ipak, čini nam se da ovi podaci obuhvataju samo one slučajeve koji su se javili u klasičnom obliku profesionalnosti te da je ukupan broj slučajeva veći ali se najčešće vrše u prikrivenim oblicima. Ono što nas posebno interesuje jeste pitanje kada se prostitucija pojavljuje, na kom uzrastu. A to se može videti iz činjenice koliki je broj malolletnica obuhvaćen ovim pojavom. Prema izveštaju centra za socijalne radnike opštine Palilula, zabeleženo je u 1961. godini 11 slučajeva malolletničke prostitucije na

28 registrovanih žena. Evo kako, prema podacima ovog izveštaja, izgleda starost registrovanih prostitutki iz čega se jasno vidi i starosna struktura:

od 14 god. 1 ili 3,57%	od 19 god. 2 ili 7,14%
od 15 god. 1 " 3,57%	od 21 god. 4 " 14,28%
od 16 god. 3 " 10,71%	od 22 god. 5 " 17,86%
od 17 god. 3 " 10,71%	od 25 god. 3 " 10,71%
od 18 god. 3 " 10,71%	od 30 god. 2 " 17,14%
	od 37 god. 1 " 3,57%
Svega: 11 39,27	Svega: 17 60,73

UKUPNO: 28 ili 100%

Kao što se vidi ova pojava je zastupljena kod maloletnica od 14 do 15 godina u pet slučajeva. Ali da bi se dobila realna slika o maloletničkoj prostituciji prikazaćemo i analizu po uzrastu kada se ona javlja:

u 14-toj godini 2 ili 7,14%
u 15 " " 8 " 28,57%
u 16. " " 12 " 42,87%
u 19 " " 3 " 10,71%
u 20 " " 2 " 7,14%
u 25 " " 1 " 3,57%
Svega: 28 " 100%

Iz datih podataka se vidi da se u 22 ili 68,58% slučajeva prostitucija javlja na uzrastu od 14 do 16 godina.

Opasnost ove pojave leži u činjenici što se pod uticajem nemoralna i parazitizma izgrađuje nemoralna, parazitska i asocijalna ličnost sa nestranim shvatanjima o ljudima i društvu, njihovim odnosima i vrednostima, to jest neprilagodljiva ličnost koja je podjednako sklona i alkoholizmu i kriminalitetu ali ne i stvaralačkom radu. Da je prostitucija povezana sa skitničanjem, bezposličanjem, alkoholizmom i kriminalitetom može se videti iz sledeće analize navedene grupe:

Skitnja 17 ili 54,58%	bez zanimanja 20 ili 71,43%
kriminal 9 " 32,14%	radnica 6 " 21,43%
alkoholizam 2 " 7,14%	učenica 1 " 3,57%
oboljenja 2 " 7,14%	student 1 " 3,57%
Svega: 28 ili 100%	Svega: 28 ili 100%

Iz navedenih podataka se jasno vidi da je prostitucija usko povezana sa drugim socijalno-patološkim pojavama i kriminalitetom. Zato borba protiv ove pojave znači i borbu protiv kriminaliteta. Navedeni razlozi govore da se u borbi protiv prostitucije moraju pored ostalih mera primenjivati i represivne mere. I ako je danas opšteprihvaćeno

stanovište da državna represija u ovoj oblasti može imati samo ulogu poslednjeg sredstva, ona je ipak prisutna u svim zakonodavstvima.

U svim zakonodavstvima poznata su krivična dela protiv polne slobode i polnog morala, od kojih su neka, kao na primer, podvođenje, bludne radnje, omogućavanje vršenja bluda i prostitucije, posredovanje u vršenju prostitucije, trgovina belim robljem, itd. usko povezana sa borbom protiv prostitucije. I ako je osnovni objekt zaštite kod svih ovih dela polni moral i sloboda, direktno ili indirektno ona su uperena i protiv prostitucije. Međutim, i ako postoji čitav niz krivičnih dela koja su uperena na suzbijanje prostitucije, sama prostitucija kao pojava i zanat retko se javlja kao krivično delo. U te ređe krivične zakone spadaju Mađarski KZ iz 1961. godine, KZ Lujzijane iz 1942. godine, Grenlanda iz 1954. godine, i još nekoliko krivičnih zakonika.

Mađarski KZ kvalifikuje prostituciju kao delo i zanata što se jasno vidi iz čl. 283. gde je i nadnaslov »Zanat prostitucije«. Interesantno je da prema odredbama ovoga člana zanat prostitucije ne znači samo vršenje obljube u vidu zanata već isto tako vršenje i bludnih radnji i protiv prirodnog bluda uz nagradu koja predstavlja izvor prihoda. Kazna za ovo delo je lišenje slobode do godine dana, a kod postojanja povrata do tri godine. Povrat u ovom slučaju smatra se kao pooštravajuća okolnost koja je obligatorna za sud.

KZ Lujzijane ne predviđa prostituciju kao posebno krivično delo već kao poseban vid ispoljavanja skitničenja kao samostalnog krivičnog dela. I ovde je delo kvalifikovano tako da se ne kažnjava samo za vršenje polnog akta već za sve vrste akata koje ulaze u pojam bludnih radnji ako to vršenje ima karakter zanata.

KZ Grenlanda, kao što smo videli pod naslovom »štetna zanimanja« u čl. 44. predviđa i kažnjavanje za vršenje bluda u vidu zanata. Kada se radi o maloletnom licu kažnjavanje je predviđeno i za ona lica koja dozvoljavaju da se maloltenik bavi takvim zanimanjem, a to su pre svega roditelji i svi odrasli članovi domaćinstva sa kojima maloletnik živi. Član domaćinstva će odgovarati i onda kada se ne javlja ni kao podstrekač, ni kao pomagač u vršenju bluda već samo zato što zna a ne sprečava.

Engleski zakon o krivičnim delima takođe normira prostituciju kao krivično delo ali kao osnovni element za postojanje dela traži utvrđivanje činjenice da se žena redovno bavi prostitucijom. Ovaj izraz »redovno« bio je predmet velike diskusije. Po jednom mišljenju on treba da se tumači kao često ponavljanje radnji koje predstavljaju biće krivičnog dela, a po drugom, taj izraz znači to da mora postojati prethodna sudska odluka, koja je doneta bar u toku poslednje dve godine i kojom se osumnjičena žena proglašava krivom za obavljanje zanata prostitucije.

Sa stanovišta borbe protiv prostitucije veoma je interesantan Grčki KZ iz 1959. godine, koji predviđa kažnjavanje za sve vrste pomaganja i omogućavanje bluda i prostitucije, ali obavljanje samog zanata prostitucije ne predviđa ni kao krivično delo ni kao prekršaj. Poseban kuriozitet predstavlja krivično delo izdržavanja bludom inkriminisano u čl. 350. gde je predviđena kazna zatvora do tri godine za muškarca koga

izdržava žena od svoje nemoralne zarade koju prima kao nagradu za vršenje bluda. Ova inkriminacija usmerena je pre svega protiv onih muškaraca besposličara koji nisu ni podvođači ni posrednici u vršenju prostitucije, ali koji je tolerišu ili koji svojim suprugama dozvoljavaju da vrše prostituciju kako bi živeli od njihovih zarada. Kao subjekti ovog dela pojavljuju se pre svega oni ljudi kod kojih je parazitizam ugušio svaki moralni nazor.

Najveću grupu predstavljaju zakonodavstva koja prostituciju normiraju kao prekršaj protiv javnog morala. Tipični predstavnici ovakvog tretmana prostitucije jesu Švajcarska, Francuska, Belgija, RSFSR pa i naša zemlja. Razlika je samo u tome što u zakonodavnim sistemima Francuske, Belgije i drugih zapadnih zemalja prekršaji predstavljaju krivično-pravnu a ne administrativno-pravnu materiju kao što je to slučaj kod nas. Ali ako prostitucija nije inkriminisana kao krivično delo u ovim zemljama, to ne znači da je ta pojava bez značaja za krivično pravo. Njen krivično-pravni značaj doći će do izražaja kada se licu, koje se bavi prostitucijom sudji za neko krivično delo gde se ona može pojaviti kao otežavajuća okolnost. Najzad, pojedini vidovi prostitucije mogu biti podvedeni pod pojam krivičnog dela bludnih radnji koje i ovi zakoni predviđaju.

5. Siledžijstvo (huliganstvo)

Siledžijstvo označava nasilničko ponašanje na javnim mestima koje se izražava: u maltretiranju građana i narušavanju njihovog mira i spokojstva, u drskom narušavanju javnog reda i javnog morala, u omalozavanju organa vlasti, u ometanju njihovih funkcija i dužnosti u vršenju zadatka, u nepoštovanju društvenih vrednosti, itd. Drugim rečima to je ponašanje koje se karakteriše nasiljem, to jest upotrebom fizičke sile prema ljudima i stvarima. Siledžije su ona lica koja primenom fizičke sile maltretiraju svoju okolinu u cilju afirmacije ili postizanja nekog cilja koji nisu sposobna da postignu svojim radom.

Siledžijstvo se izražava češće u grupnoj a ređe u individualnoj formi. Oblici grupnog dejstva mogu imati različitu unutrašnju strukturu i različite nazive, ali im je sadržina ista. Treba reći da pojava siledžijstva, koja je dobila tako široke razmere u naše atomske doba i za koju se često kaže da je njegoja tipična karakteristika, ustvari nije sasvim nova pojava. U pravu je Ceccaldi kad kaže da se »od vajkada mladež skupljala u bande i težila da se razlikuje od odraslih. Istorijski nam predsedani nē manjkaju, od Hermanijeve bitke, pa čak i mnogo ranije. Mladi fanatici »Rock and rolla«, koji su besneli u »Olimpiji« i jedne večeri porazbijali sve sijalice i automate za vozne karte u podzemnoj železnici kod stanice »Porte de Versailles« nisu izmislili ništa novo. Oni, uostalom, ne zaslužuju naziv »Blusons noirs« kojim ih je štampa nazvala. Njihova je razdražljivost klasična histerija frajera, a ne razdraženost onih iz filma »seme nasilja«. No, Teddi boys, a i sami Blusons noirs, sa svojom osobitom nošnjom, dugom, zamazanom kosom i čudnom zbrkom oružja u svom ponašanju povode se za dendijima i sumnjičavcima kojima su prethodili i drugi. Srednji vek je imao svoje eksentrične mla-

diće — zazue».⁵ Ali eksentričnost u ponašanju je bitna a ne u nošnji. Sam Ceccaldi navodi da je u 16 veku crkva bila prinuđena da postupa strogo sa grupama mladih, asocijalnih elemenata, koji su prouzrokovali velike neredе. U 18 veku postojale su bande skitnica, drskih i bezobzirnih mladića, koji su omalovažavali humane i moralne zakone i uživali u maltretiranju ljudi. U prvoj deceniji ovoga veka pojavile su se bande mladića u zapadnim zemljama, koje su oponašajući starije drugove iz zločinačkih udruženja podzemlja, masovno vršile prekršaje, a često i međusobno dolazile u sukobe, koji su se rešavali borbom pesnicama i noževima, to jest zločinom. Iz ovih bandi regrutovali su se gansteri, hohštapleri i podvođači, budući profesionalni delikventi.

Današnje siledžijske, odnosno huliganske bande su samo moderan izraz jedne stare pojave čija je posebna karakteristika u masovnoj raširenosti u svim zemljama sveta. Takav veliki opseg ove pojave govori o postojanju opštih uzroka koji karakterišu naše savremeno doba. A karakteristika našeg doba je ogroman tehnički progres, stvaranja jedne tehničke civilizacije čija je dinamika tako burna da dovodi do čistih i naglih socijalnih promena, koje se odražavaju na strukturu društvenih ustanova i institucija a time i na uslove života i rada. Da bi se čovek uklopio u te nagle promene, on mora da bude sposoban da se prilagođava društvu koje se kreće u pravcu tog progressa i koje teži da uskladi svoju strukturu i ponašanje svojih članova sa tom strukturom i razvojem koji ih vuče za sobom. To izaziva ogromnu tenziju i traži veliki napor da se sve to savlada i izrazi kroz pozitivan rad. Mnogi nisu u stanju da podnesu taj napor a neki i neće da se naprežu te zapadaju u konfliktne situacije, smatrajući da je za njihove neuspehe krivo društvo. Otuda i reakcija protiv društvenih vrednosti posebno protiv njegovih predstavnika vlasti i organa koji uspostavljaju javni red, reakcija kojom se teži da se putem nasilja reše konflikti i postignu uspesi. Dakle, glavni uzroci ove pojave leže u savremenim uslovima života u kome se ispoljava izvesna nesigurnost egzistencije pojedinaca i njihova neprikladnost društvu tako da oni reaguju povređujući dobra koja društvo štiti. S druge strane, stalna pretnja od atomskog rata dovodila je do još veće tenzije i do straha od budućnosti. Ratnohuškačka propaganda raspaljujući taj strah izazivala je nevericu u budućnost kod jednog dela omladine i do formiranja shvatanja da treba živeti samo za danas jer sutrašnjice možda neće ni biti. To je takođe delovalo na pojavu asocijalnih ponašanja a pre svega na siledžijstvo.

Svi ovi uzroci delovali su i u našoj zemlji, u kojoj je u toku poslednjih nekoliko godina zapaženo širenje pojave siledžizma. Koliko se ono kod nas razvilo može se videti iz sledeći podataka: a) struktura krivičnih dela koja su izvršena u periodu 1960—1962. godine u našoj zemlji pokazuju da skoro jednu polovinu čine dela kojima se ugrožava integritet građana, b) u Beogradu je 1957. godine bilo registrovano 5.480 siledžijskih akata (3.167 tuča na javnim mestima i 2.313 akata drskog ponašanja) a u 1961. godini 7.481 siledžijski akt (4.718 tuča na javnim mestima i 2.763 akata drskog i bezobzirnog ponašanja), c) Grupa stručnjaka Instituta za kriminaloško istraživanje ispitujući 150 osuđenih sile-

⁵ M. Ceccaldi: »Pojava bandi — aktuelna manifestacija omladinske delikvencije« izbor članaka iz stranih časopis, Zgreb 1962. br. 1. str. 60.

džija došla je do sledećih rezultata: 1) da su svi izvršili više od dva prekršaja protiv javnog reda i mira od čega 80 ili 53,5% više od 10 prekršaja, drugo da je 82,7% ranije vršilo krivična dela od čega je 85,5% bilo u povratu a 71% u višestrukom povratu i 3) 57,1% izjavilo je da se opija svaki dan, 25% više puta nedeljno a ostali povremeno.⁶ Ovi podaci dovoljno govore o raširenosti siledžijstva u našoj zemlji i o ličnosti siledžija.

Zbog velikog, čak nenormalnog, širenja ove pojave skoro svuda u svetu u toku poslednje decenije i ogromnog broja delikata nasilja, koji su iz nje rezultirali, u mnogim zemljama doneti su posebni krivično-pravni i administrativno-pravni propisi za njeno suzbijanje. Među značajnije zemlje koje su inkriminisale siledžijstvo spadaju: Poljska, SSSR, Mađarska, Francuska, Engleska itd. Inkriminisanje huliganstva u Poljskoj i SSSR izazvalo je živu diskusiju oko problema bića ovog krivičnog dela. Pitanje koje se postavilo jeste da li se huliganstvo može kvalifikovati kao posebno krivično delo s obzirom da se može pojaviti u raznim vidovima ili ga treba posmatrati kao karakteristiku niza krivičnih dela i kvalifikovati ga kao otežavajuću okolnost kod njihovog vršenja, koja se uvek mora uzeti u obzir kada se ustanovi njeno postojanje. Poljski zakonodavac je u zakonu za borbu protiv huliganstva od 1958. godine usvojio drugu koncepciju, ali je u velikoj meri izmenio sledeće godine donošenjem zakona o pooštavanju krivične sankcije za dela koja imaju huliganski karakter određujući pri tome huliganstvo objektivnim i subjektivnim elementima.

Engleski zakon o krivičnim delima na ulici takođe sadrži inkriminacije koje imaju karakter siledžijstva, ali ni on ne stvara posebno biće ovog krivičnog dela.

KZ RSFSR polazi od koncepcije da je huliganstvo posebno krivično delo koje se izražava u nizu umišljajnih radnji kojima se narušava javni red i izražava javno nepoštovanje društva. Pored ovog osnovnog oblika, predviđen je i kvalifikovan oblik, tzv. zlonamerno huliganstvo koje postoji u slučajevima: — ako je delo izvršeno od lica koje je već bilo osuđivano za to delo; — ako je prilikom izvršenja dela došlo do suprostavljanja predstavniku vlasti ili društva koji je vršio dužnost zaštite javnog reda; — ako se postupci huliganstva po načinu vršenja odlikuju izuzetnim cinizmom ili drskošću. Najzad, kao treći vid ispoljavanja ovog krivičnog dela KZ RSFSR predviđa i sitno delo huliganstva.

KZ Mađarske od 1961. godine je specifičan po tome što predviđa krivično delo antisocijalnog ponašanja koje ne predviđa ni jedan KZ a kojim je predviđeno kažnjavanje za svako ponašanje koje je podobno da izazove sablazan ili uzbunu na javnom mestu ili kojim se izazove sablazan ili uzbuna na nejavnom mestu. U ovako širokoj definiciji antisocijalnog ponašanja obuhvaćeno je i siledžijstvo koje redovno dovodi do uzbune u smislu ove odredbe.

U sistemu našeg kaznenog zakonodavstva i siledžijstvo se javlja kao prekršaj. U čl. 40. Osnovnog zakona o prekršajima predviđena je zaštitna mera upućivanja na boravak u određeno mesto. Ova sankcija može se izreći protiv učinioca prekršaja koji je izvršio teži prekršaj i

⁶ O. Matić, dr. Lj. Lazarević, D. Putnik »Siledžije« izd. Inst. za kriminološka istraživanja, Beograd 1966. str. 13, 17, 42.

koji je pritom ispoljio bezobzirnost prema interesima društvene zajednice i sklonost ka vršenju prekršaja ugrožavanja javnog reda i mira, spokojstva građana ili javnog morala. Međutim, i ako je sileđžijstvo normirano kao prekršaj, ono može da padne pod udar i Krivičnog zakonika u slučaju kada se sileđžijski akt pojavi kao krivično dela (na primer kao prinuda, laka ili teška telesna povreda) pri čemu se sama pojava sileđžijstva kod učenioca može uzeti kao otežavajuća okolnost kod odmeravanja kazne za to delo. Prema tome, da li će sileđžijski akt predstavljati krivično delo ili prekršaj zavisiće od intenziteta posledice.

Iz činjenica koje smo izložili, može se zaključiti da krivično pravni tretman društveno negativnih pojava u savremenom zakonodavstvu nije jedinstven. U nekim zemljama one se tretiraju kao krivična dela a u nekim kao prekršaji. Razlog što se u izvesnom broju zakonodavstva ove pojave normiraju kao prekršaji a ne kao krivična dela leži u činjenici što se radi o fluidnim pojavama čija društvena opasnost dolazi do izražaja u masovnosti akata a ne u svakom konkretnom aktu kao i u činjenici što kod nekih od ovih pojava nije moguće izgraditi biće krivičnog dela koje bi imalo karakter posebnog krivičnog dela. Međutim, i u tim zemljama ove pojave mogu imati krivično pravni tretman bilo kao okolnosti koje mogu biti od uticaja kod određivanja kazne za konkretna krivična dela koja budu izvršila lica koja su se odala navedenim parazitskim pojavama bilo time što se neke od ovih pojava mogu ispoljiti kao konkretna krivična dela koja rezultiraju iz njihovog postojanja ili kao njihove posledice. Na taj način krivično pravo se pojavljuje ili kao direktno ili kao indirektno sredstvo za borbu protiv razmatranih društveno negativnih pojava.

Dr Ljubiša Jovanović, docent
Pravno-ekonomskog fakulteta, Niš

RESUME

Dans ce travail sont analyse's les phénomènes socialement négatifs et leur traitement dans la législation pénale contemporaine. En examinant ce problème l'auteur arrive à la conclusion que la législation contemporaine n'est pas uniforme dans le traitement de ces phénomènes. Dans certains pays ils sont traités comme infractions et dans d'autres comme contraventions. Ainsi, par exemple, le vagabondage est considéré comme infraction dans le Code pénal: de Grèce, de Hongrie, de la R.S.S. de Russie, de Louisiane, de Groenland, ainsi que dans la législation d'Angleterre; la mendicité dans le Code pénal de Grèce, de la R.S.S. de Russie, de Groenland et de Louisiane; la prostitution dans la Code pénal de Hongrie, de Louisiane et de Groenland; tandis que la dévergondage est considéré comme une infraction en Pologne et en U.R.S.S. Dans un grand nombre de pays, parmi lesquels se trouve aussi la Yougoslavie, ces actes sont réglementés par la loi comme contraventions contre l'ordre et la paix publics ou contre l'ordre public et la morale.

La raison pour laquelle dans la législation d'un grand nombre de pays les phénomènes sociaux négatifs ci-dessus mentionnés ne sont pas réglementés comme infractions, l'auteur aperçoit dans le fait qu'il s'agit de

phénomènes très fluides dont le péril social se manifeste par le caractère massif des actes, et non point par tout acte concret, ainsi que dans le fait que pour l'incrimination de certains de ces phénomènes il n'est pas possible d'édifier l'être de l'infraction qui aurait des éléments constitutifs stabilisés, c'est à dire le caractère d'une infraction spéciale. L'auteur cite comme exemple typique d'un tel phénomène le dévergondage, qui apparaît le plus souvent en tant que caractéristique d'un grand nombre d'infractions commises contre la vie et l'intégrité corporelle, contre la liberté et les droits des citoyens, mais qui peut apparaître aussi comme infraction indépendante. En tant qu'infraction indépendante il peut apparaître sous forme de comportement systématiquement insolent et effronté à l'égard des hommes et des choses, qui est caractérisé par les actes de violence et le vandalisme, c'est à dire par le manque de respect et la mise en péril des valeurs humaines et sociales fondamentales.

Cependant, même dans les pays où ces phénomènes sociaux négatifs sont réglementés comme des contraventions, ils ne sont pas entièrement sans importance pour le droit criminel. En effet, à l'occasion d'un jugement pour une infraction concrète, par exemple pour vol ou pour escroquerie, on peut imputer au délinquant comme circonstance aggravante le fait qu'il s'est adonné au vagabondage, ou bien à la mendicité ou à n'importe quel autre acte socialement négatif mentionné plus haut. En règle générale dans toutes les législations ces actes sont considérés comme circonstances aggravantes presque toujours lorsque le jugement a lieu pour les infractions qui résultent du fait de l'existence des phénomènes mentionnés ou qui sont en relation avec eux.

De cette façon, à la différence de la législation qui réglemente les phénomènes socialement négatifs comme infractions et où le droit criminel apparaît comme un moyen direct, dans les législations où ces phénomènes ne sont pas incriminés, le droit criminel apparaît comme moyen indirect pour leur répression. Tout ceci plaide en faveur de la thèse que le droit criminel contemporain n'est pas indifférent à l'égard des phénomènes socialement nuisibles, sans considération de ce que la politique sociale est le moyen social fondamental pour leurs répression.

1. The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that this is crucial for ensuring transparency and accountability in the organization's operations.

2. The second part outlines the various methods and tools used to collect and analyze data. This includes the use of surveys, interviews, and focus groups to gather qualitative information, as well as the application of statistical techniques to quantitative data.

3. The third part describes the process of identifying and measuring key performance indicators (KPIs). It highlights the need to select indicators that are relevant, measurable, and aligned with the organization's strategic goals.

4. The fourth part discusses the importance of regular communication and reporting. It stresses that stakeholders should be kept informed of the organization's progress and any challenges that may arise.

5. The fifth part concludes by summarizing the key findings and recommendations. It suggests that the organization should continue to refine its processes and improve its data collection and analysis capabilities to ensure long-term success.

6. The sixth part provides a detailed overview of the data collection process. It describes how data is gathered from various sources, including internal systems, external databases, and direct observations. It also discusses the challenges associated with data collection, such as ensuring data quality and privacy.

7. The seventh part focuses on data analysis and interpretation. It explains how the collected data is processed and analyzed to identify trends, patterns, and insights. It also discusses the importance of contextualizing the data and considering external factors that may influence the results.

8. The eighth part discusses the role of data in decision-making. It highlights how data-driven insights can help managers make more informed decisions and optimize organizational performance. It also emphasizes the need for a data-driven culture where data is used to inform all levels of the organization.

9. The ninth part provides a summary of the key findings and recommendations. It suggests that the organization should continue to invest in data collection and analysis capabilities to stay competitive in the market.

10. The tenth part concludes the document by reiterating the importance of data in achieving organizational success. It encourages the organization to embrace a data-driven approach and to continuously improve its data management practices.

11. The eleventh part discusses the importance of data security and privacy. It highlights the need to implement robust security measures to protect sensitive data from unauthorized access and breaches. It also discusses the importance of complying with relevant data protection regulations.

12. The twelfth part provides a detailed overview of the data analysis process. It describes how data is processed and analyzed to identify trends, patterns, and insights. It also discusses the importance of contextualizing the data and considering external factors that may influence the results.

13. The thirteenth part discusses the role of data in decision-making. It highlights how data-driven insights can help managers make more informed decisions and optimize organizational performance. It also emphasizes the need for a data-driven culture where data is used to inform all levels of the organization.

14. The fourteenth part provides a summary of the key findings and recommendations. It suggests that the organization should continue to invest in data collection and analysis capabilities to stay competitive in the market.

15. The fifteenth part concludes the document by reiterating the importance of data in achieving organizational success. It encourages the organization to embrace a data-driven approach and to continuously improve its data management practices.

NACIJA I NACIONALNO PITANJE U SHVATANJU JUGOSLOVENSKIH SOCIJALISTA-KOMUNISTA

U nauci, uopšte uzev, nacija kao društveno-istorijska pojava nema posebnog razloga da bude rasmatrana nezavisno od ostalih globalnih društvenih zajednica kakve su još i rod, pleme, narod, čovečanstvo. Ukoliko je, u većini marksističkih udžbenika i priručnika istorijskog materijalizma nacija bila jedno od osnovnih pitanja sadržaja (uz ostale delove nadgradnje kao što su klase, država, oblici svesti itd.) to je posledica, po našem mišljenju, dveju okolnosti. Prva se odnosi na činjenicu da je nacionalni oblik ljudskih udruživanja dominirajući oblik (kao stvarnost i tendencija) savremenog društva te da su i ostale pojave u društvu dostupne savremenoj naučnoj analizi neposredno u vezi sa njihovom nacionalnom obojenošću, što, opet, zahteva i posebno mesto izučavanja nacije. Druga okolnost izuzetnog tretmana nacija stvorena je problemima koje je izazvalo savremeno rađanje nacija i međusobni odnos postojećih nacionalnih društava. Jednostavnije rečeno u tzv. »nacionalnom pitanju« leže razlozi specifičnog naučnog interesa za naciju utoliko pre što je to »pitanje« prevazilazilo okvire usko nacionalne problematike i duboko zašlo (uzročno i posledično) u »van nacionalne«; klasne, političke, državne, idejne probleme. Nacija je u savremenom društvu »poprište« kako svojih unutrašnjih protivrečnosti tako isto i mnogih drugih socijalnih suprotnosti te je izučavanje (i rešavanje) nacionalnog pitanja u vezi sa izučavanjem (i rešavanjem) ostalih socijalnih pitanja.

Nacija i nacionalno pitanje su do sada u teoriji i praksi jedino pravilno postavljali i rešavali istinski marksisti bez obzira na povremene nedoslednosti i greške koje su pritom činjene. Samo su revolucionarni predstavnici radničke klase rešenje nacionalnog pitanja videli u, onome što, je društvena nužnost, zakonitost. U svojoj borbi za socijalno oslobođenje i revolucionarni preobražaj društva i jugoslovenski socijalisti-komunisti videli su deo te svoje borbe, svog programa i neposrednih zadataka u tumačenju i rešavanju nacionalnog pitanja. Na svom putu oni su bili pred raznim iskušenjima, problemima i teškoćama ali je samo zahvaljujući i njima mogla da se do kraja razvije marksistička teorija nacija i nacionalnog pitanja i da se u sklopu socijalističke revolucije nađe njihovo praktično rešenje.

*

*

*

Još 25. novembra 1918. godine, na partijskom zboru u Beogradu, prihvaćena je deklaracija Glavne uprave Srpske socijal-demokratske partije u kojoj se kaže da bi se ujedinjenjem Srba, Hrvata i Slovenaca »skinulo nacionalno pitanje s dnevnog reda«, pošto je to »jedan narod« i da zbog toga treba »uspostaviti odmah centralni državni parlament« a »ukinuti sve ustanove koje na sebi nose karakter separatizma«.

Na svečanoj sednici srpske Narodne skupštine 29. decembra 1918. Dragiša Lapčević, poslanik srpske radničke Socijaldemokratske partije, pročitao je deklaraciju u istom duhu.

U članku »Klasna osnova ujedinjenja Jugoslovena« (»Radničke novine«, 16. II 1919.) kaže se da su »Jugosloveni jedna te ista nacija«. Da je nacionalno pitanje skinuto s dnevnog reda govori i smisao rezolucije Pokrajinske konferencije socijaldemokratskih stranaka u Dalmaciji, održane 25. III 1919. godine u Splitu. »Konferencija, kaže se u rezoluciji, pozdravlja delo nacionalnog ujedinjenja i oslobođenja našeg troimenog naroda, Srba, Hrvata i Slovenaca... — osuđuje i odbacuje od sebe sve one štetne predrasude koje, bilo u nacionalnom bilo u verskom pogledu vode k separatizmu i antagonizmu triju plemena istog naroda«.

Sa takvim shvatanjima — nerevolucionarnim i samozadovoljnim o nacionalnom pitanju ušle su jugoslovenske socijaldemokratske partije u zajednicu Socijalističke partije Jugoslavije (komunista) aprila 1919. godine. »Ovakav stav, pisao je M. Pijade 1923. god., došao je samo kao najprirodniji rezultat i posledica svega mišljenja i delovanja i težnja jugoslovenskih socijalnih demokratija pre ratova.«¹ Pa i kasnije, u vreme Kongresa ujedinjenja i Vukovarskog kongresa (1920.) od stavova socijaldemokratskih partija po nacionalnom pitanju nije se odmaklo. U akcionom programu Kongresa ujedinjenja stajalo je: »Jedna nacionalna država sa najopštijom samoupravom oblasti, okruga i opštine«, a u akcionom programu Vukovarskog kongresa se kaže: »KPJ će ostati i dalje na braniku ideja nacionalnog jedinstva i ravnopravnosti sviiju nacionalnosti u zemlji. Ona će sve sile uložiti da se spreči poništavanje političkih i građanskih prava stranim nacionalnostima koje su sastavni deo jugoslovenske države«. Znači, piše Moša Pijade u već pomenutom članku, »jedna ujedinjena vladajuća nacija, koja daje građanska i politička prava drugim nacijama koje su sastavni deo države vladajuće nacije! Prilično smo daleko od prava samoopredeljenja...«

Pa i tada kada se moglo čuti ili pročitati o zahtevima za pravo naroda na samoopredeljenje, to u partijskoj praksi nije imalo nekog odjeka i uopšte se izbegavala određenija diskusija o tome.

Međutim, politika velikosrpske hegemonije, Obznana, uzurpacija nacionalne slobode i nacionalni antagonizmi razbili su iluziju u jugoslovenskom radničkom pokretu o narodnom jedinstvu i jednoj nacionalnoj državi. Diskusija vođena na stranicama »Radnika« (»Delavec«) u okviru Nevazivne radničke partije Jugoslavije 1923. i 1924. godine, naročito je pokrenula mnoga mišljenja. Pa ipak, i u okviru ove diskusije o nacionalnom pitanju ispoljili su se frakcionaški stavovi u partiji koji su dugo vreme ometali konsolidaciju ispravne nacionalne politike.

¹ »Malo partijske istorije nacionalnog pitanja«, *Radničke novine* br. 90, 1923.

U diskusiji su se, uglavnom, ispoljila dva gledišta: *federalističko* i *autonomističko*. Za gledište koje zastupa pravo svakog naroda da slobodnom voljom odluči, na osnovu nacionalne ravnopravnosti, o pristupanju federativnom državnom uređenju,² odnosno koje traži »slobodnu federativnu republiku«,³ izjašnjavaju se predstavnici federalizma. Pored Cvejića, Novakovića još su i Sima Miljuš¹ i Nikola Kotur², Rajko Jovanović³ i mnogi drugi diskutovali na liniji ovog gledišta, a povodom referenduma u partiji o unutrašnjoj i spoljnoj politici NFRJ⁴.

Za autonomističko rešenje nacionalnog pitanja jasno se izdvojio Sima Marković, koji u svojoj brošuri »Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma« i — »Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije«, nacionalno pitanje u Jugoslaviji postavlja kao *ustavno pitanje*. Tako bi se Partija imala boriti za rešenje nacionalnog pitanja *odozgo* — autonomističkom revizijom ustava kroz centralni parlament. U članku »U čemu je suština«⁵ J. Cvejić ovako karakteriše razliku između federalističkog principa (izraženog u predlogu rezolucije NRPJ) i autonomizma S. Markovića i dr.: »Dok drug S. Marković priznaje suverenost za rešavanje nacionalnog pitanja svima trima nacijama zajednički i kroz centralni parlament, dotle predlog rezolucije priznaje svakoj pojedinoj naciji i pravo da se otcepi i pravo da unutar državnih granica suvereno i samostalno, slobodnom voljom nacije, odredi i svoj nacionalni teritorij i svoj odnos prema državnoj celini.«⁶

Najzad, kao treći stav, a u suštini privesak shvatanja nacionalnog pitanja Sime Markovića, javlja se diskusija Živote Milojkovića.⁷ Milojkovićevo shvatanje nacionalnog pitanja je, u stvari, mešavina socijaldemokratskog iluzionizma o »narodnom jedinstvu« i jednonacionalne državnosti. »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, piše on, *danās* nije ništa drugo do pitanje jedne revizije ustava u dosledno demokratsko republikanskom duhu, revizije koja bi, primenom prava samopredeljenja naroda kao i principa suvereniteta narodne volje, imala da realizuje ne samo u teoriji no i u praksi najpuniju ravnopravnost i slobodu sviju nacionalnosti u Jugoslaviji, kao i najveću moguću zaštitu nacionalnih manjina«.

Iako su, dakle, svi od reda smatrali da »kapitalizam nije u stanju da definitivno skine s dnevnog reda nacionalno pitanje ni u jednoj zemlji gde ono kao takvo postoji« (Milojković), ipak je postojala razlika u partijskoj metodi rešavanja nacionalnog pitanja u uslovima kapitalističkih odnosa i države. Pored pomenutih, toj razlici je doprinela i va-

² Đ. Cvejić, »Predlog rezolucije o nacionalnom pitanju«, *Radnik* br. 80 1923.

³ Kosta Novaković, »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji«, autonomija ili federacija», *Radnik* br. 86—87, 1923.

¹ »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji«, *Radnik* br. 77, 1923.

² »Za federativnu republiku radnika i seljaka«, *Radnik* br. 81, 1923.

³ »O nacionalnom pitanju«, *Radnik* br. 89, 1923.

⁴ Referendum je održan pošto je zabranjeno održavanje zemaljske konferencije NRPJ uoči koje se vodila diskusija o nacionalnom pitanju, a povodom projekta rezolucije koji je bio dat u javnosti preko referata Đ. Cvejića.

⁵ *Radnik (Delavec)* br. 97—99, 1923.

⁶ *Ibid.*, 96—97.

⁷ V. »Politička situacija i naši zadaci — Naša nacionalna politika«, *Radnik (Delavec)* br. 96, 1923.

rijanta Filipa Filipovića koji je, prema Kostu Novakoviću, pripadao grupi koja je tražila autonomizam pokrajina i sa Simom Markovićem u reviziji ustava videla rešenje nacionalne ravnopravnosti. Ovom mišljenju doprinela je i Filipovićeva diskusija kojom kaže da se treba »zalagati za reviziju ustava u cilju zavojevanja širokog autonomističkog državnog uređenja«. Međutim, pre će biti tačnije mišljenje Đure Cvejića po kome »Filipović pokušava donekle i da nađe srednju liniju između ta dva gledišta...². Do tog zaključka se može doći i na osnovu samog Filipovićeovog obrazloženja, suštine svog pogleda na rešavanje nacionalnog pitanja u tadašnjim uslovima, kojom, prilikom smatra drugostepenom stvari pitanje oblika (federalističkog, autonomističkog) samoopredeljenja. U svom članku »Jedno objašnjenje« piše da je on za sistem najširih pokrajinskih autonomija, čije bi granice i nadležnosti odredilo mesno stanovništvo na osnovu ekonomskih, geografskih i nacionalnih odnosa. »Koji bi poslovi došli u delokrug pokrajinskih autonomnih sabora, a koji u delokrug centralnog, državnog parlamenta, to bi se takođe odredilo putem plebiscita. Da li će drug K. N. ovaj zahtev nazvati autonomijom ili federacijom, za mene je to sporedna stvar. Glavno je sadržina a ne forma«.³ U svojoj, opet, diskusiji o nacionalnom Ne bi se, međutim, moglo reći da je politički aspekt rasmatranja tog problema bio uvek dosledno marksistički i kod samog Filipovića s obzirom na pitanje (u Beogradu) povodom referenduma NRPJ on se čak izjašnjava za predlog rezolucije, koja insistira na federalističkom principu. Tu on kaže: »I ja sam na rezoluciji saradivao iako se možda ne slažem sa ovim ili onim izrazom ili mislim da je primam, jer ona predstavlja znatan korak unapred prema dosadašnjem našem radu u toj oblasti«.⁴

Tih godina jedna od vodećih ličnosti u KPJ, kao njen prvi sekretar i teoretičar marksizma bio je Filip Filipović. Već je bilo reči o njegovim generalnim opaskama u vezi sa nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji. Filipović je, međutim, jedan od prvih jugoslovenskih marksista koji su naciju kao društvenu pojavu i nacionalno pitanje rasmatrali u kontekstu sveopštih društvenih procesa i odnosa, sa gledišta naučne misli — istorijske, sociološke, politikološke. Sa nekoliko reči osvrnućemo se na ta Filipovićeova gledišta.

Dvadesetih godina ovoga veka Filipović je javno polemisao o nacionalnom pitanju sa desnim i »centrumašima« u radničkom pokretu. Zbogom na opštu slabost jugoslovenskog partijskog vođstva po tim pitanjima u to vreme. Stavovi pak koji su kod Filipovića opšteg karaktera i tiču se samo principijelne misli o naciji, a nacionalno pitanje tretiraju u vezi sa svim ostalim društvenim pojavama — sasvim su marksistički.

¹ »Nacionalno pitanje«, *Radnik (Delavec)* br. 84, 1923.

² »U čemu je suština spora«, *Radnik (Delavec)* br. 97, 99, 1923.

³ *Radnik (Delavec)* br. 91, 1923.

⁴ »Referendum u Partiji«, *Radnik (Delavec)* br. 103, 1924.

Postanak nacije Filip Filipović vezuje za rađanje kapitalističkog načina proizvodnje. Narod epohe feudalnih odnosa, zatvorene privrede i političke rasepkanosti, nije imao objektivne uslove za svoju jaču konkrentnost, međusobnu povezanost. Među elementima feudalnog društva, piše Filipović, nije bilo jake veze: oni su se nalazili u međusobnoj vezi kao krompiri u džaku. Ovim se da objasniti, zašto velike seobe, mešavine i ratovanja, nisu tada izazivali naročito teške ekonomske potrebe.¹ U takvim uslovima nacija nije mogla postojati. Tek je pojava građanske klase i prvih oblika njenog ekonomskog života omogućila nove kombinacije povezanog delovanja ljudskih akcija kako u procesu proizvodnje materijalnih dobara, tako i u političkim i kulturnim odnosima uopšte. Nova, praktična klasa buržoazije i njena sve veća težnja ka stvaranju profita i akumulaciji kapitala, nosilac je ekonomske povezanosti izolovanih privrednih oblasti; razvija se saobraćaj i teritorijalno ujedinjuju narodi a robna proizvodnja ustanovljuje tržište, ekonomsku i duhovnu međuzavisnost društvenih grupa.² Tako je, po Filipoviću, buržoazija svojim klasnim ciljevima objektivizirala svoje težnje za relativnim ujedinjenjem i povezanošću ljudskih zajednica u pravcu uspešnijeg razvoja robnonovčane proizvodnje i zaštite ekonomskih (i drugih) odnosa koji čine sastavni deo takve proizvodnje (i iz nje proizilaze). »Buržoazija stvara nacionalnu državu, koja treba da joj čuva privatnu svojinu; ona ujedinjuje politički razjedinjene delove nacije, jer ujedinjena nacionalna država obezbeđuje puni razvitak kapitalističke robe; ...«.³

Da se nacija javlja novim oblikom ljudske zajednice koji adekvatnije izražava proces rađanja i strukture industrijske proizvodnje, to je Filipović jasno uočio podrazumevajući pod tim istorijsku činjenicu da je industrijska proizvodnja, razmena robe i koncentracija tržišta bio kraj ne samo feudalnom načinu proizvodnje, već i dotadašnjoj teritorijalnoj i političkoj rasepkanosti naroda, jezičkoj i duhovnoj izolovanosti i partikularizmu.

Šta je to nacija?

U svom radu »Pravo nacija na samoopredeljenje« Lenjin je istakao nekoliko bitnih karakteristika procesa koji je uslovio pojavu nacija. Naime, on je pisao da je definitivna pobeda kapitalizma nad feudalizmom bila praćena nacionalnim pokretima a da se ekonomska osnova tih pokreta sastojala u tome što je za pobjedu robne proizvodnje

¹ *Razvitak društva u ogledalu istorijskog materijalizma*, Beograd 1924, str. 40.

² Na takav tok stvari posebno ukazuje Filipović kada piše: »Trgovačka buržoazija preko svojih agenata — kraljeva i kneževa dalje izgrađuje i usavršava svoju novu političku organizaciju, ona ustanovljuje redovni *poštanski saobraćaj*, koji treba još čvršće da cementira centralističku državu. *Štampa* koja je ponikla u ovoj epohi trgovačkog kapitala takođe je od svoje strane konsolidovala novu državu, jer ona ujedinjuje duhovno razjedinjene elemente u jednu nacionalnu celinu« (*Razvitak društva ...*, str. 143).

³ *Ibid.*, str. 167.

¹ Jednim povodom Filipović kaže: »Nacionalni oslobodilački ratovi za ujedinjenje Nemaca, Talijana itd. bili su ratovi koji su trebali stvoriti jedinstvenu nacionalnu državu, najzgodniju formu za razvitak industrijskog kapitalizma«. (*Razvitak društva ...*, str. 214—215).

bilo potrebno da buržoazija ovlada unutrašnjim tržištem. To je, opet, zahtevalo državno jedinstvo teritorija i jedinstvo književnog jezika i stanovništva,² što je sa svoje strane uslovljavalo sveopštu kulturnu povezanost, odnosno, kompaktniju ekonomsko-teritorijalnu-narodnu zajednicu.

Filipović, koji se nije posebno bavio odredbom pojma nacije tačno je određivao osnovne oznake kojim se nacije međusobno razlikuju, ističući, pre svega, značaj geografsko-teritorijalnih razlika, ekonomskih specifičnosti, političkih i kulturnih različitosti. Povodom poznate kralice jugoslovenske buržoazije o jednom troimenom narodu Filipović je pisao: »Tvrđenje srpskih nacionalista da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedna nacija sušta je laž. Srbi, Hrvati i Slovenci živeli su u raznim geografskim i političkim uslovima. Srbi su pravoslavne vere i razvijali su se po uticajem Istoka, dok su Hrvati i Slovenci katolici i razvijali su se pod uticajem Zapada. Hrvati su bili pod vlašću Mađarske, a Slovenci pod vlašću Austrije. Prema tome, Srbi, Hrvati i Slovenci nisu pre rata živeli na jednoj teritoriji, među njima nije bilo tesnih ekonomskih veza. U kulturnom pogledu oni su se razvijali samostalno, pa zato nisu mogli predstavljati jednu naciju već tri samostalne nacije.«¹

Uopšte je karakteristično da je Filipović opšta teorijska zapažanja o naciji ispoljavao preko rasmatranja tzv. *nacionalnog pitanja*, što znači kroz nacionalnu *politiku* i klasno-političku osnovu problema međunacionalnih odnosa. Jugoslavija kao višenacionalna zemlja dala je u tom smislu obilje primera a Filipović je i kao generalni predstavnik programa jedne (komunističke) partije morao da ulazi u oblast tih pitanja. Nacionalno pitanje, pak, Filipović nije izdvajao iz celine ostalih socijalnih protivrečnosti već je u njemu video jedno od pitanja koja svojom društveno-ekonomskom i klasnom strukturom postavlja savremeno kapitalističko društvo. Kako Filipović piše »... uzrok i suština krize koju preživljava Jugoslavija sastoji se u tome što ni do danas nije rešeno nacionalno i seljačko pitanje i što imućne klase to pitanje uopšte ne mogu da reše. To dovodi do specifičnog preplitanja revolucionarnog radničkog pokreta sa seljačkim pokretom ugnjetenih naroda. U tom preplitanju krije se tendencija daljeg zaoštavanja kriza u Jugoslaviji.«² Nacionalno pitanje, međusobne sukobe rađa buržoazija svojom politikom klasnih interesa. Kapitalizam zasniva svoje »jedinstvo« ne samo na klasno-ekonomskom već i na nacionalnom antagonizmu. Nacionalna borba i rešavanje pitanja nacionalnih odnosa predstavljali su katkad najoštrij izraz socijalnih suprotnosti i revolucionarne epohe.³ Ugnjetene nacije obično u vreme oštrem socijalno-ekonomske krize bi-

² Lenjin, *Izabrana dela*, Beograd 1949, t. I, knj. 2, str. 242—243.

¹ »Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji«, *Izabrani spisi*, knj. I, Beograd 1962, str. 44.

² *Ibid.*, str. 108.

³ U vezi sa tim interesantan je sledeći Filipovićeve zaključak: »Troimeni jugoslovenski narod je fikcija iza koje se kriju veoma realni interesi velikosrpske imperijalističke buržoazije. Zato, eto, od samog postanka Jugoslavije nacionalne suprotnosti predstavljaju najoštrije suprotnosti i zato se nacionalna borba u svim oblicima — legalnim i revolucionarnim od borbe za nacionalnu školu do borbe za potpuno otcepljenje u Jugoslaviji razmahala odmah posle svršetka rata« (v. »O događajima u Jugoslaviji«, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 29).

vaju još više pod pritiskom nacije — hegemonu što povećava revolucionarno talasanje uzurpiranih nacija.¹ To se, međutim, ne odnosi, samo na sukob nacija unutar jedne države. »Nacionalno pitanje javlja se i kroz odnos država, koji u kapitalizmu poprima karkater suprotnosti između metropole i kolonije, između kapitalističke i nacionalno-oslobodilačke politike. Naravno da su imperijalisti »velikih« nacija u borbi za porobljavanjem malih naroda i nacionalnih država nastojali svim silama da izazovu nacionalnu netrpeljivost i sukob nacija i nacionalnih manjina unutar tih država kako bi lakše njima ovladali i eksploatisali njihove narode. Filipović, koji je u razvoju kapitalizma video objektivnu osnovu nacionalnog povezivanja nije prevideo i fakat da buržoazija »subjektivno« ometa nacionalno ujedinjenja ili mu daje formu koja dozvoljava mogućnost zadovoljenja njenih osnovnih ekonomskih ciljeva.² Zato, po njemu, »suština nacionalnog pitanja sastoji se sada u borbi radnog naroda protiv veleposednika, protiv zelenaša, protiv političkog ugnjetavanja i kulturnog porobljavanja od strane vladajuće srpske imperijalističke buržoazije.«³

Shvatajući nacionalno pitanje kao kompleksno agrarno pitanje, kao pitanje nacionalne kulture, nacionalne državnosti.⁴ Filipović je uviđao da je istorijska uloga proletarijata i radničke partije u objašnjenju i rešenju nacionalnog pitanja. Zato je dobrim delom problem nacija i nacionalnog pitanja kod Filipovića vezan za određivanje stava radničke klase, za analizu taktike revolucionarne delatnosti proletarijata u njegovoj borbi za likvidiranjem socijalne i nacionalne neravnopravnosti. Osnovni uslov rešenja nacionalnog pitanja, smatra Filipović, leži u samoopredeljenju naroda i oslobođenju nacija od nacionalnog ugnjetavanja i nacionalne hegemonije. »Mi moramo biti, piše Filipović, na strani potištenih nacija i dok se buržoazija i seljaštvo th naroda bore protiv ugnjetavajuće nacije, dotle smo mi dužni da ih pomazemo. Ali kada buržoazija potištene nacije otpočne da zastupa svoj čist buržoaski nacionalizam, onda mi treba da budemo protiv nje. Dakle, borba protiv privilegija i nasilja ugnjetavajuće nacije i istodobno nikakvih koncesija privilegijama potištenih nacija.«¹ To pravo naroda na samoopredeljenje Filipović nije shvatao formalno već u njegovom punom vidu: kada pravo na opredeljenje daje mogućnost prava na odvajanje,

¹ »Dakle, piše Filipović, u situaciji sve oštrije ekonomske krize nacionalno ugnjetavanje se pojačava, ubrzava se osiromašenje radnih seljačkih, masa, raste nezaposlenost, ukida se socijalno zakonodavstvo, sprovodi se generalna revizija agrarne reforme u korist feudalaca i kulaka. Usled svega toga raste revolucionarno raspoloženje radnika, seljaka i radnih masa ugnjetenih nacija« (v. »Kompartija Jugoslavije u uslovima vojno-fašističke diktature«, *Komunistička internacionala*, Moskva 1930, br. 21).

² »I zaista, zapaža Filipović jednom prilikom, težnja balkanskih naroda za nacionalnim oslobođenjem bile su u oštroj suprotnosti s težnjama nemačkog i austrijskog imperijalizma da osvoji Balkan. Austrijski bankari i mađarski veleposednici, uz aktivnu pomoć nemačkih imperijalista, ometali su svim sredstvima ujedinjenje srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda, činili sve da spreče oslobođenje i samoopredeljenje svih naroda naseljenih u jugoistočnoj Evropi«, »Balkan i međunarodni imperijalizam«, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 173).

³ »Seljački pokret i nacionalno pitanje u Jugoslaviji«, str. 43.

⁴ *Ibid.*, str. 41.

¹ »Nacionalno pitanje«, *Radnik (Delavec)*, Beograd 1932, br. 83.

pošto »... pravo na samoopredeljenje i jeste u samoj stvari pravo na samoopredeljenje do odcepljenja«.²

Kako se Filipović sa problemima nacionalnog pitanja suočava u vreme Staljinovih teorija o nacionalnom pitanju, u doba koncepcije Sime Markovića i diskusija Koste Novakovića, Lj. Jovanovića i dr. po istim pitanjima to i Filipović nije do kraja izgradio svoje definitivne stavove o nacionalnom pitanju budući da ih je menjao i pod uticajem izvesne teorijske konfuzije o nacionalnom pitanju u međunarodnom radničkom pokretu. Odgovarajući nekim svojim kritičarima povodom svojih pogleda na rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, Filipović piše: »... ja i sada zastupam gledište, da svi narodi treba da imaju *pravo samoopredeljenja*. Ali s obzirom na savremene konkretne prilike ja zastupam mišljenje da naš praktični zahtev treba da bude sada: sistem najširih pokrajinskih autonomija, čije bi granice i nadležnosti odredilo mesno stanovništvo na osnovu ekonomskih, geografskih i nacionalnih odnosa«.¹ U praksi, smatrao je Filipović, bilo je to moguće rešiti »ustavnom revizijom«, tj. putem ustavnih zakona koji bi sprečili nacionalne borbe za vođenjem autonomnog državnog uređenja, čime bi klasna borba dobila »slobodno polje« svojih akcija radi ciljeva proleterske revolucije.²

Ne bi se moglo reći, međutim, da je Filipović ostao pri tom stavu pogotovu ako se prate njegove kasnije misli u kojima on podvlači da je borba protiv buržoazije stvarni put rešenja nacionalnog pitanja a to znači nacionalne ravnopravnosti i slobode. Neposredno posle šestojanuarske diktature 1929. godine Filipović je pisao: »U oblasti nacionalnog pitanja centralni zadatak se sastoji u mobilizaciji proletarijata, seljaštva i ugnjetenih nacija u jedinstvenoj i revolucionarnoj borbi protiv *glavnog neprijatelja* — hegemonije velikosrpske buržoazije i njene monarhije, za pravo svih naroda Jugoslavije na samoopredeljenje sve do odcepljenja«.³

SUMMARY

Questions of nationalities have been raised and solved up till now correctly only by real marxists, regardless of temporary inconsistencies and faults performed by them. Only the revolutionary representatives of the working class have seen the solution of the questions of nationalities in what represented social necessity and law. In this struggle for the social

² »Jedno objašnjenje«, *Radnik (Delavec)*, Beograd 1923, br. 91.

¹ »Jedno objašnjenje«, *Radnik (Delavec)* br. 91, 1923.

² Ovdje je Filipović bio nedosledan svom ispravnom stavu da je nacionalno pitanje u osnovi pitanje suprotnosti kapitalističkog sistema, pitanje eksploatacije i porobljivanja. Filipović je još isticao: »Mi se moramo boriti i zalagati za reviziju ustava u cilju zavojevanja širokog autonomističkog državnog uređenja, jer smo svesni da će se pri takvom državnom uređenju nacionalne borbe svesti na najmanju meru, da bi klasna borba dobila široko, slobodno polje, da bi se ubrzalo klasno diferenciranje; omogućio intenzivan razvitak produktivnih snaga i stvorili najpovoljniji uslovi za vođenje međunarodne borbe u cilju ostvarenja socijalizma«. (»Nacionalno pitanje«, *Radnik—Delavec* br. 84, 1923).

³ V. »IV Kongres KPJ«, *Komunistička internacionala*, sv. 4, Moskva 1929.

liberation and revolutionary transformation of the society Yugoslav socialists-communists have seen the part of their struggle, program, and direct tasks in the interpretation and solution of the questions of nationalities. On their way Yugoslav communists encountered different temptations, problems, and difficulties, but only through these it was made possible for the marxist theory of the nationalities to become developed, and it was made possible to find in the socialist revolution the practical solution of the questions of nationalities.

In the social-democratic period, especially after the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes it was thought the the question of nationalities has been more or less solved. Social-democratic governments have cheered »the task of our national union and liberation of our three-named people.« With the foundation of the SWPY (C) and later on CPY the great debate about the questions of nationalities has begun in the Party. In this debate two opinions, in general, have been formulated: federalistic and autonomistic. As to the first opinion, every nationality has a right to decide on bases of the equality of nationalities and by its free will about its entrance into the federation. As to the other opinion, the solution of the questions of nationalities was in the constitutional revision.

During the social-democratic period one of the leading personalities in the CPY, as its first secretary and theoretician, was Filip Filipović. He was one of the first Yugoslav marxists that have analyzed the questions of nationalities in context of all the social processes and relations and from the scientific standpoint, too, i.e., from the standpoint of history, sociology and political science. »In the scope of the questions of nationalities, wrote Filipović, the central task is to move proletariat, peasants and oppressed nationalities into the united and revolutionary struggle for the right of all the people of Yugoslavia to self-determination, including the right to secession, against the principal enemy — hegemony of the Serbian bourgeoisie and its monarchy.«

PRESTANAK NASLEDNOG PRAVA BRAČNOG DRUGA OPŠTE NAPOMENE

Blizak i međusobno kompleksni odnos naslednog i porodičnog prava primećen je i konstatovan kao izuzetno aktuelan i dinamičan još od prvih ozbiljnih pokušaja da se priđe teoriskoj i praktičnoj sistematizaciji formiranih pravnih grana u središnjoj i konceptijski određenom pravnom sistemu. Nasleđivanje u širem smislu, kao socijalna funkcija određenih idejnih zahteva, smatralo se procesom u kome se imovinsko-pravni odnosi zasnovani izvan braka i porodice nastavljaju unutar porodične zajednice i nakon smrti nosioca bračnog i porodičnog autoriteta. Na taj način permanentnost (relativna trajnost) zasnovanih kauzalnih odnosa (odnosa materijalno-pravne prirode) postaje podjednako afirmativna kao i konstantna prisutnost, odnosno produbljena angažovanost ostvarenih afekcionih interesa. Teorija o alimentacionom karakteru institucije nasleđivanja samo je potvrdila više o tom procesu uzajamnog prožimanja koji je kompleksno prisutan nezavisno od izvesne metodološke i teorijske rezervisanosti, sumnje ili negacije koja se u tom smislu ističe. No bez obzira na tu činjenicu, respektujući, razume se, i suprotna gledišta, treba primetiti da se danas sve više podvlači da je institucija alimentacije, kao osnova nasledno-pravnog odnosa, prevashodno porodično-pravna institucija i da njen smisao i njena funkcionalna opravdanost leži u stvaranju materijalne pretpostavke za puni duhovni razmah i skladan emocionalni odnos koji treba da prati svakodnevni porodični život. Svu ozbiljnost i sav značaj kao i složenu protivrečnost ove problematike osetio je sa svom dubinom svoje naučne institucije i dr. Valtazar Bogišić prilikom rada na kodifikaciji Opšteg imovinskog zakonika za Crnu Goru.¹

Taj posebno osoben uzajamni odnos i na više načina izražen međusobni dodir ovih dveju pravnih grana oseća se i u našem zakonodavstvu iz oblasti porodičnog i naslednog prava u čijem okviru je paralelno, ali ne i bez jedne više unutrašnje veze, tretiran nasledno-pravni položaj bračnog druga. Zbog toga, problematika prestanka naslednog prava bračnog druga ima svoju pozitivno-pravnu funkciju kako u odredbama Osnovnog zakona o braku tako i u pravilima Zakona o nasleđivanju. Pritom treba istaći da to paralelno ali istovremeno jedinstveno pristupanje dva kodeksa u rešavanju nasledno-pravnog položaja bračnog druga u svojoj krajnjoj konzekvenci čini manje potrebnim, ako ne i

¹ Videti: dr Valtazar Bogišić, O položaju porodice i nasljedstva u pravnoj sistemu, časopis Pravnik, Beograd 1892. god. str. 293—304 i dalje.

potpuno suvišnim, teorijsku i praktičnu raspravu o međusobnom odnosu ova dva kodeksa, o problemu opštem i specijalnog zakona, o konzumiranju nasledno-pravne oblasti porodično-pravnim kodeksom ili precutnoj derogaciji odredaba porodičnog prava nasledno-pravnom sadržinom samo Zakona o nasleđivanju s obzirom na predmetni i temporalni kriterijum.² Otuda smatramo da je nužno za precizno postavljanje metodološkog problema posebno podvući da se u tom kompleksnom smislu, polazeći od samog zakonodavnog rešenja, treba da tretira nasledno-pravni položaj bračnog druga u trenutku prestanka prava na nasleđe umrlog supruga.

S obzirom na dva različita osnova pozivanja na nasleđe, prestanak naslednog prava bračnog druga treba posmatrati u zavisnosti od činjenice da li je njegov položaj naslednika određen isključivo zakonom ili je dopunjen, odnosno proširen i poslednjom voljom (testamentom) njegovog umrlog bračnog druga. Zbog toga, prestanak naslednog prava bračnog druga ima svoja dva osnovna aspekta: a) u prestanku njegovog naslednog prava ako se na nasleđe poziva po testamentu; i b) u prestanku njegovog naslednog prava ako se na nasleđe poziva po zakonu.

§ 1. PRESTANAK NASLEDNOG PRAVA BRAČNOG DRUGA AKO SE NA NASLEĐE POZIVA PO TESTAMENTU

Prestanak naslednog prava bračnog druga, u slučaju da se poziva na nasleđe po osnovu testamenta, zavisi od momenta kada je testament napisan. Ako je bračni drug kao testator izjavio svoju poslednju volju nakon razvoda braka, onda se njegov bivši bračni drug, ne poziva na nasleđe po osnovu testamenta u svojstvu bračnog druga, već u ulozi svakog drugog lica koje se može pojaviti kao testamentarni naslednik. U takvoj situaciji bračni drug se nalazi izvan dejstva uticaja posebnih pravila o nasleđivanju bračnih drugova, jer to svojstvo po zakonu više nema, i uključuje se u anonimni, neizdiferencirani i široki krug potencijalnih testamentarnih naslednika kod kojih je nasledno-pravna nada virtuelno prisutna, izvan subjektivnog naslednog prava.

S druge strane, nasledno pravo bračnog druga se ne menja ni ako je njegov suprug, kao testator, koristeći svoje pravo da suvereno određuje slobodni krug svojih naslednika, izričito istakao da se u ulozi testamentarnog naslednika ima pojaviti njegov bračni drug koji to svojstvo više nema s obzirom da je došlo do razvoda braka nakon sastavljanja testamenta. U prvom slučaju, testament prati činjenicu već razvedenog braka, kao datu, vremenski obeleženu i prisutnu konstantu, a u drugom slučaju testator činjenicu razvoda braka tretira kao eventualnu mogućnost, kao činjenicu koja se može dogoditi i koja kao takva

² O različitim razmatranjima i koncepcijskim zahvatima koji se tim povodom javljaju videti bliže: dr Bogdan Matic, Prestanak zakonskog prava nasleđivanja bračnih drugova, Glasnik A. P. Vojvodine, Novi Sad, br. 8 iz 1955. god. str. 10; dr Ana Prokop, Komentar osnovnom zakonu o braku, knjiga druga, Zagreb 1960. god. str. 185; dr Branko Bazala, Nasljedno pravo bračnog druga, Naša Zakonitost, br. 10—12, Zagreb 1955. god. str. 435—436; dr Milan Kreč i Đuro Pavić, Komentar zakona o nasleđivanju sa sudskom praksom, Zagreb 1964. god. str. 63.

ima pravno hipotetičan karakter. Ali, ono što je zajedničko u oba ova slučaja odnosi se na konstataciju da prestanak svojstva bračnog druga ne dovodi do prestanka naslednog prava tog lica, jer njegov nasledno-pravni položaj nije određen postojanjem bračne veze, već voljom ostavioa koja je podignuta na stepen nasledno-pravne institucije.

Međutim, ako je volja ostavioa prilikom testamentarnog nasleđivanja kategorija koje se, u opštim okvirima zakona, mora bezuslovno poštovati, onda se iz te činjenice, pod određenim uslovima, izvodi i slučaj prestanka naslednog prava bračnog druga na nasleđe po osnovu testamenta. U ovom slučaju činjenica razvoda braka i prestanka svojstva bračnog druga je podignuta na stepen na kome se bivši suprug tretira kao naslednik nezavisno, pa čak i suprotno od svog ranijeg bliskog odnosa sa testatorom. Njegovo pravo na nasleđe po osnovu testamenta prestaje s obzirom na odsustvo suprotno izražene volje bivšeg bračnog druga koji se pojavljuje u ulozi testatora. Kada je testament napisan za vreme trajanja braka sama činjenica da je brak naknadno razveden povlači za sobom prećutno opozivanje testamenta. Testamentalni motivi (animus donandi mortis causa), koji potiču iz činjenice bračne veze i skladnih, harmoničnih odnosa bračnih drugova, dolaze u flagrantni sukob sa činjenicom razvedenog braka i prestankom svih intimnih osećanja vezanih za nekadašnju zajednicu. Ta kolizija između ranijih afekcionih interesa i interesa koji su njima divergentni ulaze u krug onih pretpostavki koje smatramo redovnim i gotovo za svaki slučaj potpunim i tipičnim. Tražiti od bračnog druga, koji je delovao u ulozi testatora, da izričito opozove svoj testament postaje suvišno i nepotrebno s obzirom da taj zahtev odstupa od onoga što smatramo redovnim i normalnim. U pravu ne treba insistirati, u interesu ekonomije energije i izgrađenog sistema pretpostavki koje imaju svoju funkcionalnu vrednost, da neko svojom akcijom potvrđuje ono što već ulazi u krug redovnih događaja i što kao takvo u svakoj situaciji normalno primamo. Akcija nam je potrebna ako želimo da potvrdimo prisustvo izuzetaka od onoga što u datom trenutku primamo kao redovan tok stvari. Zbog toga nije potrebno da testator izričito opozove svoj testament da bi prestalo nasledno pravo bračnog druga, na isti način kao što je, tome nasuprot, potrebno da testator izričito naglasi da svom bivšem bračnom drugu daje svojstvo testamentarnog naslednika da bi bračni drug uprkos činjenice prestanka braka postao testamentarni naslednik. Ovo utoliko pre što testator može biti sprečen činjenicom smrti ili nastalom duševnom bolešću, da u redovnom postupku obavi akt opozivanja testamenta.

§ 2. PRESTANAK NASLEDNOG PRAVA BRAČNOG DRUGA AKO SE NA NASLEĐE POZIVA PO ZAKONU

Razloge za prestanak naslednog prava bračnog druga kada se poziva na nasleđe po zakonu, možemo srediti u dve osnovne grupe: a) u grupu opštih pretpostavki za prestanak naslednog prava bračnog druga, i b) u grupu posebnih pretpostavki.

Ova podela izvršena je s obzirom na kompleksan položaj bračnog druga kao nasljednika. Svoje pravo na nasleđe bračni drug izvodi iz činjenice bračne veze i ta činjenica u našem naslednom pravu ulazi u krug onih, pretpostavki koje utiču na formiranje zakonskog naslednog reda. Prema tome, bračni drug je zakonski naslednik i kao takav ima položaj svakog drugog lica koje se u našem pravu pojavljuje u ulozi zakonskog naslednika. Zbog toga, bračni drug mora ispunjavati opšte uslove koji se traže za zakonskog naslednika da bi stekao svojstvo lica koje može da primi zaostavštinu. Te opšte uslove, u koje spada i dostojnost za nasleđivanje, razmotrićemo u okviru opštih pretpostavki za prestanak naslednog prava bračnog druga.

S druge strane, bračna veza, za razliku od krvne veze, ne predstavlja jedno trajno, nepromenjeno, permanentno stanje. Bračna veza može prestati razvodom ili se može konstatovati da bračna zajednica nije ni uspostavljena s obzirom da je brak, za koji se pretpostavljalo da postoji, ustvari bio nepostojeći ili ništav. U ovakvoj situaciji osnov po kome se bračni drug smatra zakonskim naslednikom je prestao ili nije nikada ni nastao, a ta činjenica ne može biti bez uticaja na nasledno-pravni položaj bračnog druga. Zbog toga smo te slučajeve, koji su specifični za bračne drugove i njima osobeni, uvrstili zajedno sa problematikom koja ih prati, u okviru posebnih pretpostavki za prestanak naslednog prava bračnog druga.

I. OPŠTE PRETPOSTAVKE PRESTANKA NASLEDNOG PRAVA BRAČNOG DRUGA

Nasledno pravo bračnog druga prestaje po opštim pretpostavkama ako je bračni drug postao nedostojan da po zakonu nasleđi svog umrlog supruga. U ovom slučaju bračni drug se u svemu izjednačava sa svakim drugim naslednikom koji ne može biti pozvan na nasleđe ako je nedostojan za nasleđivanje.

Nedostojnost (indignitet) za nasleđivanje bračnog druga u svojoj suštini predstavlja individualni razlog za gubitak svojstva naslednika. Bračni drug koji je nedostojan za nasleđivanje gubi mogućnost da nasleđi bračnog druga prema kome se pokazao kao nedostojan. Ne gubeći sposobnost da se pojavi kao naslednik svakog drugog lica, bračni drug gubi nasledno-pravno svojstvo samo prema umrlom suprugu u odnosu na koga je preduzeo određene akte koji ga čine nedostojnim. U takvoj svetlosti nedostojnost za nasleđivanje bračnog druga predstavlja naslednopravnu kaznu za skrivljeni postupak koji je bračni drug učinio prema umrlom suprugu.

Prema našem Zakonu o nasleđivanju razlozi za nedostojnost bračnog druga su limitativno određeni: U čl. 131. Zakona o nasleđivanju se ističe da je nedostojan za nasleđivanje bračni drug koji umišljajno pokuša ili liši života svog supruga, koji onemogućiti da se poslednja volja njegovog supruga ostvari, koji ne izvrši zakonsku ili moralnu obavezu prema svom suprugu i najzad bračni drug koji pobegne iz zemlje da bi izbegao osudu za teže krivično delo ili izbegao obavezu služanja vojske (ovo se odnosi samo na bračnog druga koji toj obavezi podleže),

odnosno da bi u inostranstvu vršio neprijateljsku delatnost protiv naše zemlje pa se do smrti svog supruga ne vrati u zemlju.

Ovaj poslednji slučaj nasledno-pravne nedostojnosti izjednačuje se po svom pravnom dejstvu sa slučajem nesposobnosti (incapacitas) za nasleđivanje.³

II. POSEBNE PRETPOSTAVKE ZA PRESTANAK NASLEDNOG PRAVA BRAČNOG DRUGA

Posebne pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga, s obzirom na temporalni momenat i prirodu uzroka koji mogu dovesti do gubitka naslednog prava bračnog druga, mogu se, radi veće preglednosti i preciznije sistematizacije, srediti u dve grupe: a) u grupu redovnih posebnih pretpostavki; i b) u grupu izuzetnih posebnih pretpostavki za prestanak naslednog prava bračnog druga.

A. Redovne posebne pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga

Redovne posebne pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga karakterišu se komponentom da je vremenski momenat obeležen prisustvom oba bračna druga, a priroda uzroka činjenicom da je brak razveden, odnosno da je brak proglašen nepostojećim ili ništavim. Presuda o razvodu braka kao i presuda o proglašenju braka nevažećim postala je pravosnažna za života bračnih drugova. Iz te činjenice izvode se i pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga (koji to svojstvo više nema) u slučaju smrti bivšeg bračnog druga.

Prema tome, celokupnu problematiku posebnih pretpostavki za prestanak naslednog prava bračnog druga treba grupisati oko prethodnih pitanja vezanih za konstataciju: a) da je brak razveden; b) da je brak proglašen ništavim; i c) da je brak bio nepostojeći, jer se za svaku od tih situacija u odnosu na subjinu braka vezuju, s obzirom na različite uzroke, izvesne specifične nasledno-pravne posledice.

a) *Razveden brak.* Nasledno pravo bračnog druga prestaje u slučaju redovnih posebnih pretpostavki prestankom svojstva bračnog druga razvodom braka. U našem pravu zakonsko nasledno pravo zasniva se na činjenici srodstva kao i na činjenici bračne veze. Zbog toga ako je brak prestao razvodom, onda samim nastupanjem te činjenice bivši bračni drugovi se ne mogu jedan prema drugom pojaviti u ulozi zakonskih naslednika. Iz toga proizlazi da zakonsko nasledno pravo bračnog druga prestaje razvodom braka sa ostaviocem još za vreme njegova života.

Kad je reč o ovom slučaju prestanka naslednog prava bračnog druga, onda treba posebno primetiti da na gubitak naslednog prava

³ O samoj instituciji nedostojnosti za nasleđivanje kao i o analizi razloga koji dovode do nedostojnosti videti naš rad: *Nedostojnost za nasleđivanje*, *Pravni život*, Beograd 1965. god. br. 6 str. 1—20;

Isto tako o nedostojnosti bračnog druga videti i raspravu dr Borislava Blagojevića, *Zakonsko nasleđivanje u svojini između bračnih drugova*, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, Beograd 1939. god. broj 3.

bračnog druga nema uticaja momenat da je brak razveden krivicom umrlog bračnog druga, krivicom preživelog bračnog druga, obostranom krivicom ili odsustvom krivice bračnih drugova. Krivica za razvod braka ima značaja prema Osnovnom zakonu o braku za sticanje alimentacionog prava razvedenog bračnog druga ili za pitanje nastanka prava na povraćaj poklona, ali nema uticaja na sticanje ili gubitak naslednog prava razvedenog bračnog druga. Njihovo uzajamno nasledno pravo, prestaje razvodom braka bez obzira na uzrok koji je doveo do razvoda ili subjektivnu kvalifikatornu okolnost koja taj razvod prati.⁴

Povodom ovog oblika prestanka naslednog prava bračnog druga treba ukazati i na zanimljivu praksu Vrhovnog suda Jugoslavije⁵ prema kojoj nasledno pravo bračnog druga prestaje i u slučaju postojanja presude o rastavu od stola i postelje donete od nadležnog suda, najdalje do stupanja na snagu Osnovnog zakona o braku. Za ovo svoje stanovište Vrhovni sud Jugoslavije se poziva na bivši čl. 96. Osnovnog zakona o braku po kome je, na temelju presude o rastavi od stola i postelje, sud dužan da donese odluku o razvodu braka na zahtev oba ili jednog bračnog druga. Iz ove zakonske formulacije Vrhovni sud Jugoslavije izvodi zaključak da rastava od stola i postelje ima isto pravno dejstvo, sa stanovišta našeg prava, kao i odluka o razvodu braka. Ovo svoje shvatanje Vrhovni sud Jugoslavije posebno obrazlaže činjenicom da se po propisima bivše Jugoslavije, na određenom pravnom području, nije mogla doneti odluka o razvodu braka, te s obzirom na tu okolnost »odluka o rastavi od stola i postelje ima *suštinski isti karakter* (podvukao M. M.) kao i odluka o razvodu braka«.⁶

Ostavljajući po strani, u ovom trenutku, izvesne upadljive nedostatke ovog shvatanja koje nastoje da poistoveti dva sasvim različita pravna instituta, treba posebno istaći vidno izražen napor Vrhovnog suda Jugoslavije da izvesne pravne apsurre prošlosti (arhaičnosti kantske dogmatike) učini u našim prilikama razrešenim i uklonjenim. A taj napor, uzet sam za sebe, zaslužuje našu punu pažnju, razumevanje i podršku.

b) *Ništav brak*. Za nasledno pravo bračnog druga prema svom umrlom suprugu ne zahteva se da postoji samo brak između njega i ostavioca, već se insistira da je taj brak punovažan. Zbog toga, ako je brak ništav, odnosno ako je utvrđeno još za života ostavioca da je njegov brak zaključen pri postojanju bračne smetnje ili da nije zaključen u cilju vođenja zajedničkog života već iz nekog drugog cilja suprotnog prirodi braka i njegovoj stvarnoj sadržini, onda prestaje nasledno pravo bračnog druga.

U ovom slučaju osoba koja pretenduje na nasleđe nikad nije ni bila bračni drug umrlog lica te po tom osnovu ne može reflektirati na njegovu zaoštavštinu.

c) *Nepostojeći brak*. U čl. 27. st. 1. Zakona o nasleđivanju ističe se da nasledno pravo između bračnih drugova prestaje razvodom i po-

⁴ Isto shvatanje zastupa i prof. Silajdžić. Videti: dr Alija Silajdžić, *Nasledno pravo*, Sarajevo 1964. god. str. 109.

⁵ Videti odluku Vrhovnog suda Jugoslavije Rev: 1150/61 od 15. juna 1961. godine.

⁶ Videti pomenutu odluku Vrhovnog suda Jugoslavije, Rev. 1150/61 od 15. juna 1961. godine.

ništajem braka. U tom zakonskom stavu se izričito ne podvlači da nasledno pravo bračnih drugova prestaje u slučaju da se za života bračnih drugova utvrdi da je njihov brak nepostojeći.

Međutim, iz načina formulacije zakonskog teksta nije teško izvući zaključak da se ova okolnost sama po sebi podrazumeva. Iako Zakon o nasleđivanju na to nije izričito ukazao čini se da je očigledno da nasledno pravo bračnih drugova prestaje i u slučaju da je njihov brak još za života proglašen nepostojećim (ta teoriska teza je u Zakonu involvirana). Ma koliko da Osnovni zakon o braku ne pravi, u načelu, razliku između posledica poništaja braka i utvrđivanja braka nepostojećim, ipak ostaje, kao neoboriv zaključak, da su uzroci za proglašenje braka nepostojećim daleko ozbiljniji, značajniji i teži od razloga za poništaj braka. Prema tome, kad je Zakon o nasleđivanju pomenuo slučaj poništaja braka on je već imao u vidu i njegov teži oblik: utvrđivanja braka nepostojećim. Iz toga, sasvim prirodno rezultira da nasledno pravo bračnog druga prestaje ne samo ako je brak između njega i njegovog supruga razveden za vreme njihova života, odnosno da je sklopljen brak utvrđen, ništavim pre smrti jednog od njih, već i u slučaju kad je zaključen brak za vreme njihova života proglašen nepostojećim.

Kad je reč o ovom vidu prestanka naslednog prava bračnog druga, onda treba posebno istaći da problem savesnosti jednog bračnog druga prilikom sklapanja ništavog, odnosno nepostojećeg braka ostaje izvan pravnog uticaja na prestanak njegovog naslednog prava prema umrlom bračnom drugu. Prema tome, u ovom slučaju, savesni i nesavesni bračni drug u podjednako meri gubi nasledno pravo prema umrlom suprugu. Istina ova konstatacija ne rezultira iz izričitog stava zakona o nasleđivanju, ali takav zaključak se može izvesti bez teškoća iz same formulacije čl. 27. st. 2. tač. 2. Zakona o nasleđivanju, u odsustvu potrebe da se koristimo metodom argumentum a contrario. U samom Zakonu o nasleđivanju gubitak naslednog prava bračnog druga vezuje se samo za nesavesnost bračnog druga prilikom sklapanja nepunovažnog braka ako je konstatacija nepunovažnosti izvršena nakon smrti bračnog druga. Zbog toga, ako je ništavost utvrđena za života bračnih drugova kategorija savesnosti nema uticaja na određivanje nasledno-pravnog položaja bračnog druga. Čini nam se da je ovakvo rešenje jedino moguće i da se ne protivi opštim etičkim načelima koji preko kategorije savesnosti prodiru u pravo. U ovom slučaju nasledno pravo u subjektivnom smislu nije egzistentno ni kao pravna nada, te odsustvo svakog prava, pa makar i u njenoj prividnosti, ne dovodi do spajanja etičkih zahteva izraženih u kategoriji savesnosti sa pravom na nasleđivanje.

B. Izuzeci od redovnih posebnih pretpostavki za prestanak naslednog prava bračnog druga

Nasledno pravo bračnog druga prestaje ne samo pri postojanju redovnih pretpostavki, dakle kad je brak prestao za života bračnih drugova, već i u slučaju kad je brak bračnih drugova u momentu smrti jednog od njih još uvek postojao, ali se utvrdi da je tužba za razvod

braka, koju je podeo ostavilac, bila osnovana, odnosno da je brak nakon smrti jednog od njih oglašen ništavim ili nepostojećim, kao i u slučaju ako je bračna zajednica bračnih drugova trajno prestala njihovim sporazumom ili krivicom preživelog bračnog druga.

Prema tome, slučajevi prestanka naslednog prava bračnog druga, koji predstavljaju izuzetke od redovnih posebnih pretpostavki, mogu se klasificirati u tri posebne grupe, i to na grupu: a) po kojoj prestaje nasledno pravo bračnog druga prestankom braka razvodom; b) po kojoj prestaje nasledno pravo bračnog druga konstatacijom da brak nije ni postojao; i c) po kojoj prestaje nasledno pravo bračnog druga i pri postojanju braka.

1. Prestanak naslednog prava bračnog druga prestankom braka razvodom

Prema Zakonu o nasleđivanju (čl. 27. st. 2. tač. 1) nasledno pravo bračnog druga prestaje ako se posle smrti njegovog supruga utvrdi da je tužba za razvod braka koju je ovaj podneo bila osnovana.

Ovaj slučaj izuzetka od redovne posebne pretpostavke za prestanak naslednog prava preživelog bračnog druga karakteriše se momentom da je igra vremena onemogućila nastanak posebne redovne pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga. U ovom slučaju bračni drug je podneo tužbu za razvod braka ali je njegova smrt nastupila pre nego što je sud doneo odluku o razvodu braka. Nasledno pravo bračnog druga zasniva se na postojanju braka, odnosno na skladnim odnosima bračnih drugova. Zbog toga, ako je postupak za razvod pokrenut ta činjenica ukazuje na poremećaj bračnih odnosa i dovodi u sumnju postojanje etičkog osnova koji čini opravdanim nasledno pravo bračnog druga.

U ovom slučaju naslednici umrlog bračnog druga imaju pravo da po pravilima Osnovnog zakona o braku produže započeti brakorazvodni postupak. Ukoliko okružni sud utvrdi da je podneta tužba za razvod braka umrlog lica bila osnovana i donese odluku da u takvom slučaju nastaju posledice razvoda braka, iako je brak prestao smrću jednog supružnika, u tom slučaju prestaje nasledno pravo bračnog druga.

Treba primetiti da pritom nema značaja zbog koga je brakorazvodnog uzroka brak razveden i da li je brak razveden krivicom preživelog bračnog druga ili bez krivice bračnih drugova.

Ovaj slučaj u svemu se izjednačava sa momentom nastanka redovne posebne pretpostavke za prestanak naslednog prava preživelog bračnog druga kojom se prilikom ne traži da postoji određen subjektivni stav bračnih drugova prema uzrocima za razvod braka. Drugim rećima, u takvom slučaju se ne zahteva da je brak razveden krivicom jednog bračnog druga, obostranom krivicom ili odsustvom krivice supružnika. Zbog toga se ne može prihvatiti mišljenje da se izuzeci od redovne posebne pretpostavke za prestanak naslednog prava preživelog bračnog druga zasnivaju isključivo na krivici preživelog bračnog druga, što praktično znači, da preživeli bračni drug neće izgubiti na-

sledno pravo ako je njegov brak razveden nakon smrti njegovog supru-
ga bez ičije krivice.⁷

Osnovna zamerka ovom shvatanju odnosi se na suviše restriktivno i potpuno neadekvatno povezivanje prava na alimentaciju razvedenog bračnog druga, koje se pravo izvodi iz odsustva krivice za razvod braka bračnog druga koji izdržavanje traži, sa osnovom prava nasleđivanja bračnog druga koja se u svojoj suštini zasniva, pored ostalog, i na alimentacionoj teoriji. Osnovni zakon o braku je u tom pogledu vrlo rezolutan. Razveden brak, za razliku od svih drugih imovinsko-pravnih posledica ne povlači nasledno-pravno dejstvo u odnosu na preživelog bračnog druga. Isti kategoričan i čvrst stav zauzima u tom pogledu i Zakon o nasleđivanju. U svom čl. 27. st. 2. tač. 1. Zakon o nasleđivanju i ne pominje krivicu (sa varijantom odsustva krivice) kao subjektivnu pretpostavku za sticanje, odnosno prestanak naslednog prava bračnog druga. S tim u vezi, treba primetiti, da subjektivna komponenta, kao pretpostavka za određivanje nasledno-pravnog položaja bračnog druga, nije nepoznata Zakonu o nasleđivanju. Naprotiv, ona je vidljivo prisutna (izričito podvučena) u formi savesnosti kad je reč o ništavim i nepostojećim brakovima (čl. 27. st. 2. tač. 2). Iz toga nije teško izvući zaključak da zakonodavac kategoriju krivice izvlači iz anonimnosti kada želi da istakne njen poseban pravni značaj. Zbog toga treba konstatovati da nasledno pravo preživelog bračnog druga prestaje bez obzira da li razvod braka prati subjektivna kvalifikatorna okolnost u formi krivice ili je ta komponenta odsutna.

2. Prestanak naslednog prava bračnog druga konstatacijom da brak nije ni postojao

a) Nasledno pravo preživelog bračnog druga prestaje i u slučaju da se nakon smrti njegovog supru-
ga utvrdi da je njihov brak bio ništav ili nepostojeći (nevažeći brak). Naime, prema čl. 27. st. 2. tač. 2. Zakona o nasleđivanju posle smrti ostavioca može doći do proglašenja njegovog braka ništavim, odnosno nepostojećim. Ta činjenica, s obzirom na prirodu nasledno-pravnog položaja bračnog druga, ukazuje da je prestao osnov, ili tačnije rečeno, da nikad nije ni postojao osnov po kome preživeli bračni drug može izvesti svoje nasledno pravo prema preminulom supru-
gu. U tom smislu, dakle, u pogledu vremenskog momenta kada je utvrđena činjenica da je brak ništav, odnosno nepostojeći, ovaj izuzetak se i razlikuje od redovne posebne pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga.

Pored ovog vremenskog momenta treba primetiti da se izuzetak od redovne posebne pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga odlikuje i prisustvom određene subjektivne komponente (etičko-

⁷ Isto mišljenje deli i prof. Blagojević. Videti: dr Borislav Blagojević, *Nasledno pravo*, Beograd 1961. god., str. 80.

Međutim, suprotno shvatanje zastupa dr D. P. Radoman. Videti: *Nedostojnost za supružansko nasleđivanje*, Glasnik A. P. Vojvodine, br. 11 iz 1957. godine str. 5.

-pravne kategorije). Naime, kao što smo već istakli, ako se još za života bračnih drugova utvrdi da je njihov brak bio ništav ili nepostojeći, ta činjenica je dovoljna za prestanak njihovog uzajamnog naslednog prava. Postojanje isključivo objektivnih pretpostavki ništavosti, odnosno činjenica koje čine brak nepostojećim, dovodi do prestanka naslednog prava bračnog druga.

Međutim, ako je činjenica ništavosti, odnosno nepostojanja braka utvrđena nakon smrti, jednog od bračnih drugova, onda treba istaći da njegovo nasledno pravo prema preminulom suprugu ne prestaje samim postojanjem objektivnih pretpostavki koje čine brak ništavim, odnosno nepostojećim. Za prestanak naslednog prava bračnog druga zahteva se i prisustvo određene subjektivne pretpostavke izražene u njegovoj savesnosti. Prema tome, preživeli bračni drug gubi nasledno pravo samo u slučaju ako se utvrdi da je prilikom sklapanja ništavog ili nepostojećeg braka bio nesavestan. Zbog toga, ako je preživeli bračni drug bio savestan, tj. nije znao da prilikom sklapanja braka postoji neka činjenica koja čini brak ništavim ili nepostojećim, njegovo nasledno pravo prema preminulom bračnom drugu ne prestaje. Takav bračni drug naslediće umrlog supruga iako je utvrđeno da je njegov brak nepunovažan.

Ova koncepcija koja je prihvaćena u Zakonu o nasleđivanju, u skladu je sa etičkim načelom da pošteno vršenje prava ne dovodi do štetnih posledica. Osim toga, i izvesni praktični razlozi idu u prilog ovakvog rešenja. Naime, bračni drug kao naslednik može, samim faktom smrti svog supruga, ući u zaostavštinu i sa njom činiti ne samo akte upravljanja, već i manifestovati svoja ovlašćenja raspolaganja. U takvim slučajevima, opšte je prihvaćen pravni princip da činjenica savesnosti igra kreativnu ulogu pri sticanju prava i u odsustvu osnova koji čini to subjektivno pravo perfekuiranim. I najzad, u ovom pogledu Zakon o nasleđivanju se približio pravilima i principima na kojima se zasniva i Osnovni zakon o braku. Naime, po Osnovnom zakonu o braku za savesnog bračnog druga, u slučaju da je njegov brak utvrđen ništavim ili nepostojećim, nastupaju posledice razvedenog braka koje su daleko povoljnije za jednog supruga od posledica ništavosti.

b). U teoriji naslednog prava smatra se spornim momenat od kada se ima uzeti da je brak ništav. Naime, u praksi se može dogoditi da bračni drug podigne tužbu za poništaj braka ali ga u međuvremenu, do donošenja pravosnažne odluke suda, zadesi smrt. Ako je preživeli bračni drug bio savestan prilikom sklapanja nepunovažnog braka, onda njegovo nasledno pravo prema umrlom bračnom drugu zavisi od stava koji će se u ovom slučaju zauzeti u pogledu momenta prestanka braka. Ako se ovaj slučaj poistoveti sa nastavljanjem postupka za razvod braka koji je započeo umrli bračni drug za vreme svog života od strane njegovih naslednika, jer su procesni odnosi u ovom slučaju identični (podudarni), onda analogno ovom slučaju treba uzeti da je konstatacija nevažnosti braka izvršena još za života bračnih drugova. U takvom slučaju činjenica savesnosti preživelog bračnog druga nema uticaja na sticanje ili prestanak njegovog naslednog prava. Međutim, ako se ovaj slučaj po svome smislu (po svojoj podudarnoj mogućnosti) odvoji od

slučaja neokončanog brakorazvodnog postupka i isključivo veže za šire tumačenje odredbe sadržane u stavu 2. tač. 1. čl. 27. Zakona o nasleđivanju, kao i za shvatanje da brak prestaje od dana kada je pravosnažno poništen,⁸ onda kategorija savesnosti dobija dominantni značaj. Bračni drug, koji je bio nesavestan prilikom sklapanja ništavog, odnosno nepostojećeg braka gubi nasledno pravo prema preživlom bračnom drugu.

U oceni ovih shvatanja čini nam se da se prvo gledište snažnije nameće po svojoj vrednosti jer je procesna analogija sa slučajem razvoda braka očigledna. I u ovom slučaju činjenica smrti je onemogućila da se brak utvrdi, nevažecim za života bračnih drugova. Prema tome, smisao praktičnog rešenja je istovetan u oba ova slučaja. Osim toga ne treba smatrati ništa osobenim ako se sa posebnom tendencijom istakne da ništavost braka nastupa od momenta pravosnažnosti presude kojom je nevažnost konstatovana, jer se i brak smatra razvedenim od trenutka kada je doneta pravosnažna presuda za razvod braka. U ovom slučaju se samo htelo da spreči gotovo slepo, mehaničko, automatsko delovanje činjenice smrti koju čovek nije uspeo da savlada i koja deluje nad njim kao neshvatljiva, nepoznata i vremenski nepredviđena igra sudbine.

c) Što se tiče subjekata ovlašćenih na podnošenje tužbe za nevažnost braka treba istaći da, za razliku od slučaja prava na nastavak započetog postupka, zahtev da se utvrdi ništavost ili nepostojanje braka mogu uložiti ne samo naslednici umrlog bračnog druga već i javni tužilac kao i svako treće lice koje ima opravdan interes da se utvrdi da je taj brak ništav, odnosno nepostojeći. Osim toga, za razliku od slučaja razvoda braka, kada naslednici mogu samo produžiti postupak koji je pokrenuo preminuli bračni drug, u ovom slučaju njihovo pravo je samostalno, originarno i ne zavisi od stava preminulog bračnog druga. Prema tome, oni imaju pravo ne samo da nastave započeti postupak od strane preminulog bračnog druga, već da taj postupak i sami pokrenu podnošenjem tužbe za poništaj braka.

3. Prestanak naslednog prava bračnog druga i pri postojanju braka

Prema čl. 27. st. 2. tač. 2. Zakona o nasleđivanju nasledno pravo preživelog bračnog druga prema svom umrlom suprugu prestaje i u slučaju da je njegova zajednica života sa umrlim suprugom prestala još za vreme njihova života i pri činjenici da brak pravno i dalje egzistira.

Naime, Zakon o nasleđivanju tretira bračnu zajednicu, što je sasvim u skladu sa samom suštinom braka, kao kompleksnu zajednicu u kojoj su ispunjene ne samo njene formalne pretpostavke, već i zahtevi da bračna zajednica faktički i postoji. Na ovaj način formalni zahtevi braka poklapaju se sa njegovom stvarnom sadržinom. Zbog toga, ako postoji protivrečnost između formalnih pretpostavki braka

⁸ Na ovoj koncepciji insistira dr Branko Bazala u svojoj već citiranoj raspravi. Videti: Naša Zakonitost, Zagreb 1955. god., br. 10—12, str. 438.

i: faktičkih zahteva zajednice života i to na štetu napuštanja osnovnog cilja i stvarne suštine braka, Zakon o nasleđivanju dovodi u pitanje nasledno pravo preživelog bračnog druga. U ovom pogledu Zakon o nasleđivanju samo prati izvesne koncepcije koje su došle do izražaja u porodičnom pravu da prekid faktičke bračne zajednice, pri pravnom postojanju braka, ne povlači uvek za sobom sve pravne posledice braka, kao što je to slučaj sa pravom na supružansko izdržavanje.⁹

Pa ipak treba primetiti da gubitak naslednog prava bračnog druga nije samo vezan za odsustvo faktičke bračne zajednice. Za prestanak naslednog prava bračnog druga zahteva se da postoje i određene kvalifikatorne okolnosti, odnosno objektivna ili subjektivna pretpostavka za prestanak naslednog prava bračnog druga, a koja se sastoji u krivici preživelog bračnog druga za raskid faktičke bračne zajednice, kao i u postojanju sporazuma bračnih drugova za prekid zajednice života.

A) "Subjektivna pretpostavka. Subjektivna pretpostavka za prestanak naslednog prava bračnog druga karakteriše se prisustvom krivice preživelog supruga za prestanak faktičke bračne zajednice.

Prema tome, gubitak naslednog prava bračnog druga vezuje se ne samo za činjenicu faktičke bračne zajednice, već i za njegovu krivicu koja je dovela do raskida zajednice života. Zbog toga, ako je umrli bračni drug bio kriv za prestanak faktičke zajednice, a činjenica raskida se može pripisati u krivicu preživelog bračnog druga, onda njegovo nasledno pravo prestaje. Međutim, ako su oba bračna druga kriva za raskid faktičke bračne zajednice, onda se nasledno pravo preživelog supruga gasi. Njegovo nasledno pravo vezano je isključivo za odsustvo krivice.

Na ovaj način Zakon o nasleđivanju prati bračne poremećaje od samog njihovog početka pre nego što i dobiju oblik brakorazvodnog konflikta, pa čak i u slučaju da do brakorazvodnog postupka i ne dođe. Zbog toga, svaki nedopušten postupak bračnog druga povlači za sobom određene pravne posledice koje su u pogledu svog sadržaja veoma kompleksne (porodične i nasledno-pravne prirode). No, sa gledišta naslednog prava bitno je da su poremećaji u bračnom odnosu dobili i svoj objektivni, vidljivi karakter izražen u prekidu faktičke bračne zajednice. Tek ova činjenica ukazuje da je poremećaj dublje prirode i da se pravo može i mora za njega bliže zainteresovati. Pre toga, svi manji ili veći konflikti bračnih drugova mogu se smatrati kao veća ili manja odstupanja od pravila bračnog života, ali koja se mogu pravno tolerirati s obzirom na volju bračnih drugova da ih prebrode i savladaju održavanjem i dalje zajednice života. Zbog toga, se ne može prihvatiti mišljenje da bi se sa slučajem raskida faktičke bračne zajednice mogao izjednačiti slučaj u kome bračni drug održava i dalje bračnu zajednicu u uverenju da će se odnosi kasnije normalizovati.¹⁰

⁹ Videti naš rad o pravu bračnih drugova na izdržavanje u slučaju prestanka faktičke bračne zajednice, Pravni život, Beograd 1954. godine broj 4—5.

¹⁰ Videti: dr D. P. Radoman, Navedeni rad, Glasnik A. P., Vojvodine, Novi Sad 1957. god. broj 11 str. 5.

Međutim, prekid faktičke bračne zajednice treba shvatiti u njegovom realnom suštinskom značenju a ne u obliku koji se manifestuje samo u prostornom udaljavanju bračnih drugova. Zbog toga, prekid faktičke bračne zajednice postoji u slučaju moralnog i materijalnog kao i seksualnog prekida zajednice života bračnih drugova i pri daljem prisustvu prostorne blizine bračnih drugova. Naime, usled još uvek teških stanbenih prilika mogući su slučajevi da bračni drugovi i dalje stanuju u istom stanu, pa čak i u istoj sobi a da pritom više ne održavaju zajednicu života. Usled toga, treba biti oprezan prilikom ocenjivanja da li je zajednica života bračnih drugova stvarno prestala kako nas prividnost prostorne blizine u ovom slučaju ne bi dovela u zabludu.

Prema tome, za prestanak naslednog prava bračnog druga, i pri činjenici postojanja braka, potrebno je prisustvo krivice za raskid faktičke bračne zajednice na strani bračnog druga koji na nasleđe reflektira.

KOMPONENTE KRIVICE. Krivica kao kvalifikatorna pretpostavka naslednog prava bračnog druga ima svoje tri sastavne komponente: objektivnu i subjektivnu kao i prisutnu uzročnu vezu između ovih komponenti.

a) *Objektivna komponenta krivice.* U sastav objektivne komponente krivice ulaze dva osnovna elementa: 1. nedopušteno (protivpravno) ponašanje bračnog druga koji pretenduje na nasleđe; i 2. prisustvo trajnog poremećaja ili potpunog prestanka faktičke bračne zajednice.

aa) *Nedopušteno ponašanje.* Nedopušteno (protivpravno) ponašanje (rđavo držanje, loši postupci, negativno izražavanje osećanja, agresivnost, ravnodušnost, naklonost prema trećem licu suprotnog pola, nedoličan život) predstavlja, u svojoj suštini, sintetičan (standardan) izraz za bračnog druga koji se ne ponaša onako kako se to očekuje od bračnih drugova.

Nedopušteno ponašanje je istovremeno i protivpravno ponašanje a ta protivpravnost ima svoje osnove izražavanja u povredi (narušavanju) uzajamnih prava i dužnosti bračnih drugova predviđenih u Osnovnom zakonu o braku.

bb) *Trajni prestanak faktičke bračne zajednice.* Raskid zajednice života bračnih drugova koji ima trajni i nepremostiv karakter, predstavlja, sa gledišta naslednog prava, takvu objektivnu okolnost u kojoj je vidljivo i permanentno prisutno napuštanje svih uzajamnih moralnih dodira bračnih drugova, u kojoj je došlo do prekida materijalne zajednice i najzad u kojoj postoji odsustvo svakog bližeg uzajamnog intimnog dodira. Taj prestanak faktičke bračne zajednice mora biti ozbiljan, dubok i trajan. Povremeni, ili kraći prekid zajednice života ne predstavlja razlog za gubitak naslednog prava bračnog druga.

b) *Subjektivna komponenta krivice.* Subjektivna komponenta krivice ispoljava se u svesnom i voljnom odnosu bračnog druga prema svom nedopuštenom, odnosno protivpravnom ponašanju koje je dovelo do prekida faktičke bračne zajednice između njega i kasnije umrlog bračnog druga (umišljaj sa svojim varijantama).

Sa ovim svesnim odnosom, po svome dejstvu, izjednačava se i subjektivni stav bračnog druga iz koga možemo nepobitno utvrditi da je bračni drug, s obzirom na okolnosti slučaja, znao ili mogao znati (teži i blaži oblihi nehata) da je njegovo ponašanje nedopušteno, odnosno protivpravno i da kao takvo može ne samo objektivno, već i s obzirom na odnose u njegovom braku, svojstva i osobine (karakterne odlike i prirodu temperamenta) bračnog druga, dovesti do trajnog prekida faktičke bračne zajednice.

c) *Uzročna veza.* Za nastanak krivice, kao pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga, potrebno je i prisustvo kategorije uzročne veze. Ta uzročnost odnosi se na uspostavljanje objektivnog kontakta između svesno nedopuštenog (protivpravnog postupka) bračnog druga koji pretenduje na nasleđe i činjenice trajnog prekida faktičke bračne zajednice. Ta uzročna veza manifestuje se u obliku direktnog uzroka i neposredne posledice. Prema tome, protivpravno ponašanje bračnog druga, kao uzročni faktor, mora dovesti do trajnog prekida zajednice života kao neposredne i objektivno date posledice.¹¹

B. *Objektivna pretpostavka.* Objektivna pretpostavka za prestanak naslednog prava bračnog druga javlja se u vidu sporazuma bračnih drugova za prestanak faktičke bračne zajednice.

Ovaj oblik prestanka naslednog prava bračnog druga već na prvi pogled nameće potrebu za komparacijom sa odredbama Osnovnog zakona o braku. To upoređivanje, radi povlačenja stvarne razlike, je nužno zbog potrebe da se otkloni svaka mogućnost identifikacije institucija koje su samo prividno slične.

Naime, prema Osnovnom zakonu o braku, ne može prestati bračna zajednica razvodom na osnovu sporazuma bračnih drugova. U našem pravu nije prihvaćena institucija sporazumnog razvoda. Ta činjenica, uz postojanje instituta sporazumnog zahteva za razvod braka sa staništa prakse je opšte priznata, a sa gledišta teorije porodičnog prava potpuno objašnjena.

Međutim, ako naše porodično zakonodavstvo ne poznaje ustanovu sporazumnog prestanka braka razvodom, naše pravo, uopšte, prihvata institut sporazumnog prekida faktičke bračne zajednice koji najčešće predstavlja objektivnu pripremu za razvod braka pod uslovima koji su zakonom predviđeni. Ali valja primetiti, da naše pravo za ovaj institut vezuje samo nasledno-pravne ali ne i porodično-pravne posledice.

¹¹ Treba primetiti da institut krivice, koji predstavlja subjektivnu pretpostavku za prestanak naslednog prava bračnog druga, na isti način tretira i Vrhovni sud Jugoslavije. Videti odluku toga suda objavljenu pod naslovom: »Kad postoji trajan prekid zajednice života koji predstavlja osnov za gubitak prava bračnog druga na nasleđe«. Rev. 287/61 od septembra 1961. god.

¹² Isto shvatanje zastupa i prof. Sijaldžić. Videti: Navedeno delo, Sarajevo 1964. god. str. 111.

Nije nužno da su bračni drugovi započeli razgovore o razvodu ma da će to najčešće biti slučaj.

Prema tome, nasledno pravo bračnog druga prestaje i u trenutku postignutog sporazuma o raskidu faktičke bračne zajednice. Ovaj sporazum ne mora biti izražen u pismenom obliku. Dovoljno je da su se bračni drugovi i usmeno sporazumeli da raskinu zajednicu života.¹²

Međutim, sa ovom pretpostavkom za prestanak naslednog prava bračnog druga ne treba izjednačiti i slučaj u kome je jedan bračni drug u nastupu afekta ili mirno i metodično ali bez obaveštavanja svog bračnog druga, napustio bračnu zajednicu zbog nepodnošljivog daljeg zajedničkog života. U ovom slučaju zajednica života bračnih drugova prekinuta je jednostranim aktom jednog bračnog druga a ne sporazumno sa drugim bračnim drugom. Zbog toga, u ovom slučaju ne prestaje nasledno pravo bračnog druga, što eventualno ne isključuje prestanak tog prava po prvom osnovu (krivici za raskid zajednice života).

Za razliku od subjektivne pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga, prema kojoj preživeli bračni drug gubi nasledno pravo ako je kriv za raskid faktičke bračne zajednice, u slučaju objektivne pretpostavke nasledno pravo bračnog druga prestaje iako nema njegove krivice za raskid zajednice života. Nasledno pravo bračnog druga, u ovom slučaju, prestaje samom činjenicom da je faktička bračna zajednica prestala u sporazumu sa umrlim bračnim drugom. Prema shvatanju koje je prihvatio Zakon o nasleđivanju pravo na nasleđe bračnih drugova prestaje u ovom slučaju čak iako se kasnije, u brakorazvodnom sporu, utvrdi da je sporazumni zahtev za razvod brača bračnih drugova bio neosnovan.

Iz ovoga proizilazi da se slučaj objektivne pretpostavke za prestanak naslednog prava bračnog druga, po svojim pravnim posledicama, izjednačava sa slučajem *sporazumnog odricanja od naslednog prava*. U ovom slučaju bračni drugovi, sklapajući sporazum o faktičkom raskidu bračne zajednice, ustvari se odriču svog naslednog prava sa pravom opozivanja ovog sporazuma u trenutku ponovnog uspostavljanja bračne zajednice.

S tim u vezi treba istaći da se sud neće upuštati u utvrđivanje poremećaja bračnih odnosa ako su bračni drugovi postigli sporazum o raskidu faktičke bračne zajednice. U slučaju prekida zajednice života krivicom preživelog bračnog druga sud će to morati da učini da bi utvrdio da li je preživeli bračni drug svojom krivicom doprineo da dođe do raskida zajednice života. Krivica za raskid se može utvrditi samo ispitivanjem svakodnevnih odnosa bračnih drugova. Na taj način, u ovom slučaju, vodio bi se brakorazvodni postupak izvan brakorazvodne parnice a bez posledica koje takva parnica izaziva.

Međutim, u slučaju sporazumnog prekida faktičke bračne zajednice (slučaj objektivne pretpostavke) sud će samo ispitati da li je između bračnih drugova postignut sporazum za raskid faktičke bračne zajednice. Ako tu činjenicu utvrdi onda nastupa prestanak naslednog prava preživelog bračnog druga.

§ 3. NAČIN UTVRĐIVANJA PRETPOSTAVKI ZA PRESTANAK NASLEDNOG PRAVA BRAČNOG DRUGA

Teorija i praksa naslednog prava nalazi se pred alternativnim stavom u rešavanju problematike načina utvrđivanja pretpostavki za prestanak naslednog prava bračnog druga. Naime, razlozi za prestanak naslednog prava bračnog druga mogu se utvrditi ili po službenoj dužnosti ili samo na zahtev zainteresovanih lica (naslednika umrlog bračnog druga). Koje je rešenje bliže samom Zakonu o nasleđivanju, odnosno duhu i samoj prirodi nasledno-pravnih odnosa, teško je odgovoriti s obzirom na karakter, značaj i kompleksnost uzroka koji dovode do prestanka naslednog prava bračnog druga i posledica koje ti uzroci izazivaju.

Sam Zakon o nasleđivanju u ovom pogledu nije zauzeo određen i izričit stav. Iz te činjenice, kao što se uvek dešava, nužno se nameće potreba za interpretacijom odgovarajućih odredaba Zakona o nasleđivanju. Ta interpretacija, s obzirom na sve dobro poznate propratne elemente u tumačenju zakonskih tekstova, povlači obično za sobom i podelu stavova kao i konfrontaciju mišljenja. I u ovom slučaju ta posledica nije izostala. U teoriji našeg naslednog prava i komentatorskoj literaturi došlo je do podele mišljenja oko načina utvrđivanja razloga za prestanak naslednog prava bračnog druga. Naime, nameće se pitanje: da li razloge za prestanak naslednog prava bračnih drugova treba utvrditi po službenoj dužnosti (*ex officio*) ili samo na predlog zainteresovanih lica?

Po jednom shvatanju¹³ razloge za prestanak naslednog prava bračnog druga, koji su vezani za činjenicu da je nakon smrti bračnog druga njegova tužba za razvod braka bila osnovana (čl. 27. st. 2. tač. 1), kao i za izvršenu konstataciju nakon smrti bračnog druga da je njegov brak bio ništav, odnosno nepostojeći uz prisutnu nesavesnost preživelog bračnog druga (čl. 27. st. 2. tač. 2), sud treba da utvrdi po službenoj dužnosti. Ti razlozi, po svome značaju, izjednačavaju se sa pretpostavkama koje čine bračnog druga nedostojnim za nasleđivanje, a koje se pretpostavke utvrđuju *ex officio*. Prema tome, pozivanjem na analogiju i ovi razlozi za prestanak naslednog prava bračnih drugova imaju se utvrditi po službenoj dužnosti. Međutim, razloge za prestanak naslednog prava bračnog druga vezanih za trajan prekid zajednice života sa ostaviocem, a do koga je raskida došlo krivicom preživelog bračnog druga, odnosno sporazumom bračnih drugova (čl. 27. st. 2. tač. 3), po ovom mišljenju, sud treba da utvrdi samo na zahtev zainteresovanih lica. Karakter ovih razloga nije takvog intenziteta da ih treba izjednačiti sa značajem i dejstvom pretpostavki za nasledničku nedostojnost.

¹³ Ovo shvatanje zastupaju dr Borislav Blagojević i dr Alija Silajdžić. Videti: Navedeno delo, Beograd 1961. god. str. 81, odnosno, Navedeno delo, Sarajevo 1964. god. str. 111.

¹⁴ Videti: dr Milan Kreč i Đuro Pavić, Navedeno delo, Zagreb 1964. god. str. 64.

Međutim, po drugom mišljenju¹⁴ razlozi koji dovode do prestanka naslednog prava bračnog druga moraju se od strane suda utvrđivati po službenoj dužnosti bez obzira na svoju prirodu. Prema argumentima ovog shvatanja u pitanju je bračna veza kao osnov naslednog prava bračnog druga, a njena pravna i životna osobenost ima kompleksni karakter počev od same zajednice života pa do pravnih okvira u kojima se ta zajednica odvija.

U oceni ovih shvatanja, respektujući svu težinu i složenost ove problematike, pa prema tome snagu i vrednost svih ispoljenih mišljenja, mislimo, da drugo gledište, s obzirom na osnovne razloge i potrebe doslednosti treba praksi preporučiti. Ovo tim pre što je kriterijum za odmeravanje intenziteta (značaja i dejstva) pojedinih uzroka za prestanak naslednog prava bračnih drugova nedovoljno precizno, dat i teško ga je uopšte odrediti. Osim toga, za brži i jednostavniji rad sudova daleko je bolje stvoriti što uprošćenije i što je moguće jednoobraznije koncepcije u tumačenju odredaba Zakona o nasleđivanju. Izuzeci od pravila ako nisu dovoljno određeni ne doprinose punijem ispoljavanju samog pravila već objektivno narušavaju njegovu unutrašnju idejnu strukturu i misaonu snagu.

ZAKLJUČAK

Nasledno pravo bračnog druga prema umrlom suprugu izvodi se iz činjenice postojanja bračne veze. U toj činjenici ogleda se specifičnost nasledno-pravnog položaja bračnog druga. Za razliku od krvne veze koja predstavlja jedno prirodno, permanentno stanje, bračna veza, kao faktor koji utiče na formiranje zakonskog naslednog reda, predstavlja socijalni institut čiji je nastanak, trajanje i način prestanka tačno određen (dakle, čija je permanentnost relativizirana). Zbog toga, prestanak naslednog prava bračnog druga zavisi od postojanja samog osnova koji čini pravno i etički opravdanim njegovo nasledno pravo prema umrlom suprugu.

Izražavajući u punom vidu povezanost između bračnog i naslednog prava u određivanju pretpostavki za prestanak naslednog prava bračnog druga, nasledno pravo je u izvesnom smislu otišlo nešto dalje, dajući poseban pravni značaj faktičkoj komponenti bračne zajednice. Bez obzira na prigovor o pokušaju separatnog tretiranja bračnih komponenti koje tek u svojoj celini poprimaju svoj pravi i puni smisao, nasledno pravo čini ozbiljan pokušaj ka bližem i stvarnijem tretiranju bitnih, vrlo složenih a nekada i nedefinisanih odnosa unutar same bračne zajednice.

Protivrečnost između realnih odnosa bračnih drugova, kao stvarnog stanja, koje se okreće protiv samog cilja braka, i forme braka, koja je nužna ali koja postaje sama sebi svrha, oduvek je bila teška za svoje celishodno i kompletno razrešenje. Ekstremnosti u ovim slučajevima su uvek moguće, tim više ako je protivrečnost faktičkog stanja

i pravnih zahteva sve dublja i intenzivnija. Da li je time ugrožena institucija braka ili se daje prirodna prednost spontanom izrazu samih životnih procesa je pitanje na koje tek treba odgovoriti. Ali, u jednom možemo biti sasvim sigurni: da naše zakonodavstvo u ovom pogledu traži i u većini slučajeva nalazi sve bolja savremena i moderna rešenja.

Dr. Mihailo Mitić

docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

RÉSUMÉ

Dans la théorie du droit de succession et du droit familial, ainsi que dans les solutions législative concrètes, on sentait depuis toujours qu'il y a un lien mutuel et presque un contact très proche entre ces deux branches juridiques. Ce fait ainsi que les buts sociaux qui déterminent la fonction du mariage et l'essence même de la succession, déterminent de même la condition du droit successoral du conjoint ainsi que les hypothèses de la cessation du droit de succession du conjoint.

En considération des deux fondements différents du droit à la succession qui existent dans notre droit, la cessation du droit de la succession du conjoint est différemment réglementée si le conjoint invoque son droit à la succession en tant qu'héritier désigné par testament c'est à dire s'il fait valoir ses droits à la succession exclusivement en tant que successeur légal.

Lorsqu'il est questions des conditions et des hypothèses pour la cessation du droit successoral du conjoint, s'il invoque son droit à la succession en tant qu'héritier désigné par testament, alors il faut souligner que ces hypothèses sont déterminées en fonction du moment quand le testament a été rédigé. Si le testament a été rédigé après le divorce alors le droit de succession du conjoint divorcé ne prend pas fin. Cependant, il faut remarquer dans un tel cas le conjoint ne se présente pas comme héritier testamentaire en cette qualité, mais comme toute tierce personne qui est capable et digne de succéder. Au contraire, si la testament a été rédigé pendant la durée du mariage, alors le fait du divorce influe sur la validité du testament. Un tel testament est considéré tacitement comme étant révoqué, pour autant que le testateur n'ait expressément exprimé sa volonté qu'un tel testament conserve sa validité malgré le divorce ultérieurement prononcé.

D'autre part, le droit successoral du conjoint qui invoque son droit à la succession au titre de la loi, prend fin pour des raisons générales et spéciales. Les raisons générales se rapportent à l'indignité du conjoint. A ce sujet la condition de droit successoral du conjoint ne diffère pas de celle de tout autre successeur légal (parenté naturelle ou adoptive). Les raisons spéciales où le conjoint perd ses droits à la succession peuvent être classées en trois groupes spéciaux. Le premier groupe de raisons se rapporte au fait que le mariage a pris fin par le divorce qui a été prononcé après le décès du conjoint. Dans ce cas l'action en divorce a été intentée du vivant du conjoint qui est plus tard décédé et ses héritiers ont mané à bonne fin

la procédure engagée. D'après le deuxième groupe de raisons le conjoint n'aura aucun droit à la succession si son mariage est déclaré nul et non avvenu après le décès du de cujus. Pour la cessation du droit successoral du conjoint il est nécessaire que la cause de la nullité du mariage soint connue du conjoint survivant à l'époque de la conclusion du mariage. D'après le troisième groupe de raisons le droit à succesion du conjoint prend fin si la vie en commun avec le de cujus a cessé de façon durable par sa faute, ou bien en plein accord avec le conjoint décédé. Dans ce cas la préférence est accordée à la communauté conjugale effective per rapport aux cadres juridiques qui déterminent cette communauté. Quoique le mariage continue d'exister au point de vue juridique, le droit à la succession a pris fin par suite de l'absence de la vie en commun réelle des conjoints. De cette façon le droit successoral attribue une importance spéciale à la composante réelle du mariage. A ce sujet il a réalisé quelques progrès par rapport au droit familial qui, lorsqu'il est question de la communauté conjugale effective, se rattache aux hypothèses formelles générales pour la conclusion et la cessation du mariage.

EKONOMSKO-SOCIJALNA PODLOGA I METODOLOŠKI OKVIRI ZA PROUČAVANJE PRAVNOG POLOŽAJA RADNIKA KOD KUĆE

Uz sav intenzitet i svestranost razvoja, u nas su, između ostalih, još uvek evidentno aktuelni problem daljeg proširivanja proizvodnih i uopšte radnih kapaciteta i problem racionalnog zapošljavanja i korišćenja postojećih rezervi radne snage. Otuda, sasvim razumljivo, konstantnu pažnju naše nauke i prakse privlače svi načini i mogućnosti koje omogućavaju rešavanje ili bar dalje ublažavanje ovih problema. U tom kontekstu, između ostalog, sve češće i sve više pažnju naše nauke, zakonodavstva o radu i prakse privlači i rad kod kuće radnika kao jedan od više mogućih oblika ili sistema društvene organizacije rada.¹ Ali, rad kod kuće radnika, kao svojevrsan oblik organizacije rada, povlači za sobom čitav niz vrlo složenih problema društveno-ekonomske, socijalne i pravne prirode. U red takvih naročito spadaju: uslovi i uzroci nastanka rada kod kuće radnika, društveno-ekonomska opravdanost njegovog postojanja i pravnog regulisanja danas itd. Unutar toga se posebno proučavaju opravdanost, obim i način zakonodavne intervencije u ovoj oblasti, položaj radnika koji, umesto u prostorijama radne organizacije odnosno poslodavca, rad obavljaju kod svojih kuća, njihova zaštita, način i mogućnosti sprovođenja kontrole pri radu i dr. Radno pravo, kao naučna i pozitivno-pravna disciplina, obuhvata sve ove probleme i njima se bavi od svog postanka pokušavajući, sa manje ili više uspeha, da ih reši.² No, da bi se moglo pristupiti proučavanju pravnog položaja radnika kod kuće čini se da je nužno, prethodno, što jasnije sagledati ekonomsko-socijalnu podlogu pitanja.

Neki teoretičari smatraju da je do pojave rada kod kuće radnika, kao društveno-ekonomske kategorije, mada u embrionalnom stanju, do-

¹ Vidi: Dr N. Tintić: Društveno-privredna i pravna narav rada koji se obavlja kod kuće radnika, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, br. 1/1958 i Problem pravnog reguliranja rada kod kuće radnika, Socijalna politika, br. 9/1957; Dr A. Baltić: Rad kod kuće radnika (rad na sic.), Socijalna politika, br. 10/1960; Dr D. Paravina: Rad kod kuće radnika, doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Beogradu 1965; Dr V. Rozman: Domaća obrt in delo na domu — predvsem na slovenskom ozemlju, z aspektom delovnih razmerij in delovnim razmerjem podobnih razmerij, doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Ljubljani 1958; Zakon o delu na domu, »Uradni list LRS«, st. 30/1961 i Zakon o radnim odnosima radnika na radu kod kuće, »Narodne novine — Sl. list SRH«, br. 14/1963.

² Vidi: Dr A. Baltić, op. cit., str. 40.

šlo već posle propasti robovlasničkog društveno-ekonomskog sistema tj., u prvoj fazi feudalizma.³ Čini se da je značajnije, od utvrđivanja tačnog vremena i mesta nastanka rada kod kuće radnika, utvrditi uslove koji su omogućili i uzroke koji su zahtevali njegovu pojavu. Kroz to će se, istovremeno, moći videti da li ti uslovi i uzroci postoje i u savremenom društvu; i više od toga, da li oni postoje u našem društvu danas.

Kod Marksa vidimo da je do pojave radnika kod kuće došlo tako što su ih industrija i krupna poljoprivreda učinile »prekobrojnim«. Kako je do toga došlo?

»Za vreme manufakturnog perioda zanatska proizvodnja ostala je osnovica, mada je bila rastavljena na delove. Nova kolonijalna tržišta nisu mogla biti zadovoljena s relativno malim brojem varoških radnika koji su ostali od srednjeg veka, a prve manufakture stvorile su ujedno nova područja rada seoskom stanovništvu, koje je u vreme raspadanja feudalizma najureno sa svoje zemlje... Ukoliko radnici bivaju istiskivani sredstvima za rad, ovcama, konjima itd., akti neposrednog nasilja ovde su u prvom redu pretpostavka za industrijsku revoluciju.«⁴

Procvat mehaničkih vunarских fabrika je, uz sve veće pretvaranje oranica u pašnjake izazvao najurivanje u masama poljoprivrednih radnika, koji postadoše »prekobrojni«. »Razvitak fabričkog sistema i prekrat u poljoprivredi koji prati taj razvitak ne samo da proširuju razmer proizvodnje u svim drugim industrijskim granama nego im menjaju i karakter... Ovo važi ne samo za svu proizvodnju koja se kombinovano vrši u velikom razmeru, sa ili bez upotrebe mašina, nego i za tzv. kućnu industriju, bilo da se vrši u privatnim stanovima radnika, bilo u sitnim radionicama. Ova tzv. moderna kućna industrija nema, osim imena, ničeg zajedničkog sa starinskom, koja je imala za pretpostavku nezavisan varoški zanat, samostalno seljačko gazdinstvo, a pre svega kuću radničke porodice. Ona je sada samo jedno spoljašnje odeljenje fabrike, manufakture ili velike trgovačke radnje. Pored fabričkih i manufakturnih radnika i zanatlija, koje sabija na jednom prostoru u velikim masama i neposredno im zapoveda, kapital pokreće pomoću nevidljivih konaca još i vojsku kućnih radnika raštrkanih u velikim gradovima i po selima (podvukao D. P.). Jedan primer: fabrika košulja gg. Tila u Londonderiju u Irskoj, koja zapošljava 100 fabričkih radnika i 9000 kućnih radnika raštrkanih po selima.«⁵

Proizvodnja »wearing apareil-a (artikala za odevanje) je u Engleskoj obuhvatala: radnike slavnih i ženskih šešira, kapadžije, krojače, obučare, izradu kravata itd. Ova proizvodnja, kaže Marks, »vrši se u manufakturama koje su u svojoj unutrašnjosti samo reprodukovale podelu rada čije su raštrkane udove zatekle gotove; zatim dolaze sitni

³ V. Paulin: Le travail à domicile en France, Revue international du travail, br. 2/1938, str. 207; Dr V. Rozman, op. cit., str. 119—128.

⁴ K. Marks: Kapital, Prvi tom, Knjiga I, Beograd »Kultura«, 1958, str. 312.

⁵ K. Marks, op. cit., str. 334.

zanatski majstori, ali koji više ne rade kao ranije za individualne potrošače, nego za manufakture i velike radnje...; naposljetku dolaze tzv. kućni radnici, koji proizvode ove artikle u najvećem razmeru i koji pretpostavljaju spoljašnje odeljenje manufakture, velikih radnji pa čak i sitnih majstora (podvukao D. P.). Masu materijala za rad, sirovine, polufabrikate itd. liferuje krupna industrija, a masu jeftinog ljudskog materija sastoji se od ljudi koje su krupna industrija i poljoprivreda »oslobodile« ... U Engleskoj sada ustvari preovlađuje sistem da kapitalista koncentriše u svojim zgradama veći broj mašina, a onda razdeljuje mašinski proizvod na dalju obradu vojsci kućnih radnika.⁶

Dalje, pojava ljudi oslobođenih ropstva i kmetske zavisnosti koje su, uz to, krupna industrija i poljoprivreda »oslobodile« i od sopstvenih sredstava za rad čine zajedno društveno-ekonomske uslove pri čijem postojanju se je mogao pojaviti rad kod kuće radnika, kao svojevrsan oblik društvene organizacije rada. Ali, ako je pojava rada kod kuće radnika na istorijskoj pozornici bila omogućena kad su se stekli pomenuti društveno-ekonomski uslovi, postavlja se pitanje koji su razlozi ili uzroci izazvali njegov nastanak i omogućili mu opstanak do današnjih dana?

Uzroci nastanka rada kod kuće radnika su brojni. Najčešće se oni dele u dve grupe: na one kojima se rukovode poslodavci i one zbog kojih se radnici prihvataju ponuđenog im rada kod kuće.

Sasvim je sigurno da poslodavci, kad se još i danas prihvataju organizovanja rada kod kuće radnika, imaju za to i više nego ozbiljne razloge. U red takvih, pre svega, spadaju proširivanje proizvodnih i u opšte radnih kapaciteta bez novih investicionih ulaganja ili pak uz minimalna dodatna sredstva i uštede u režijskim troškovima proizvodnje (pogonska energija, svetlo, voda itd.). Osim toga, u vreme kada radnici kod kuće nisu bili zaštićeni odredbama zakonodavstva o radu, a ponekde je i danas tako, delimično ili potpuno, poslodavci su na ovaj način, ušteđivali sve one javne dažbine i poreze koji su bili vezani za institut radnog odnosa. Spuštali su zarade ovih radnika čak i ispod minimuma nužnog za fizički opstanak, prevaljivali na njih troškove vezane za nesreće na poslu, bili pošteđeni troškova za obezbeđivanje higijensko-tehničke zaštite na radu, produžavali radno vreme do krajnjih mogućih granica, prebacivali na radnike kod kuće rizik vezan za moralno rabaćenje mašina itd. Najzad, u vreme neizbežnih i neumitnih ekonomskih kriza u kapitalizmu, organizujući rad kod kuće radnika, poslodavci su rizikovali samo kožu radnika kod kuće, a ne i svoj kapital jer on tamo i nije bio uložen. Kao što se vidi, posredstvom rada kod kuće radnika su poslodavci dolazili i danas dolaze do visokog profita, a s druge strane, sve moguće rizike, i u najvećoj meri, prebacuju na same radnike.⁷

⁶ K. Marks, op. cit., str. 341 i 342.

⁷ Vidi o tome K. Marks, op. cit., str. 334—335 i dr.; Dr N. Tintić, op. cit., str. 35 i dr.; Dr S. Baić: Osnovi radnog prava, Beograd, 1937; str. 56—57; Dr D. Paravina, op. cit., str. 5—9 i dr.

Razloga zbog kojih se radnici prihvataju ponuđenog im rada kod kuće, takođe, ima više. U izvršnoj sociološkoj studiji francuskih autora Mareleine Guilbert i Viviane Isambert-Jamati: »Travail féminin et travail à domicile«, nalazimo ih podeljene u 6 grupe. Prvu grupu sačinjavaju radnici sposobni i voljni za rad u radnim prostorijama poslodavca za koje u tim prostorijama nema mesta; drugu oni koji moraju raditi kod kuće zbog nekog fizičkog nedostatka (slabo zdravlje, profesionalni, ratni ili prirodni invaliditet itd.); treću oni koji se ovakvog rada moraju prihvatiti zbog čuvanja i brige o deci; četvrtu oni koji su na rad kod kuće morali pristati iz ostalih porodičnih razloga; petu radnici koji se rada kod kuće prihvataju zbog njegove relativne nezavisnosti (početak radnog dana, pauze u toku rada, čas završetka radnog dana itd.) i najzad šestu oni koji se tradicionalno bave radom kod kuće.

Ako se pažljivo pogledaju razlozi zbog kojih se radnici prihvataju rada kod kuće neće biti teško uočiti da se prve četiri grupe, u stvari, moraju prihvatiti takvog rada, bez obzira na to koji ih od više mogućih razloga na to prisiljava. Samo peta i šesta grupa, ako se tako može reći, dobrovoljno pristaju da rad obavljaju kod svoje kuće pretpostavljajući ga onom u radnim prostorijama poslodavca. Ako sad ovako napravljene dve grupe izrazimo procentima onda će se videti da prva čini, po istim autorima, preko 80%, a druga ostatak⁸. Obzirom na to, mislimo da se, principijelno gledano i bez štete po krajnji zaključak, onaj ostatak može zanemariti. To je Marks i učinio kad je konstatovao da radnike kod kuće, u osnovi, čine radnici koje su krupna industrija i poljoprivreda, u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje, učinile »prekobrojnima« i da za njih rad kod kuće predstavlja jedino i poslednje прибежиште.⁹

To bi bili esencijelni društveno-ekonomski uslovi pri čijem postojanju je moglo doći do pojave rada kod kuće radnika i uzroci koji su izazvali njegov nastanak. Kakav je značaj imao ovaj oblik društvene organizacije rada u prošlosti i kakav je taj značaj danas?

Rad kod kuće radnika, vidi se kod Marksa, čini pozadinu manufakture i krupne industrije. Prva industrijska revolucija je, kao što je poznato, izvršena u Engleskoj i to u tekstilnoj industriji. U razdoblju od XV do XVIII veka, nalazimo kod Dr. R. Živkovića, mešaju se sva tri oblika organizacije rada: manufaktura, rad kod kuće radnika i fabrička proizvodnja. »Da bi jasno razlikovali pojam »kućne industrije« od primitivne »kućne privrede«, gde su članovi kuće sami sve proizvodili i trošili«, piše Dr. R. Živković, »Nemci su ga još nazivali i »Verlagsystem«-om a Englezi i »Factorysystem«-om... Sve do prelaza u XVIII vek u tekstilu preovlađuju Verlagsystem i sistem decentralizovane manufakture«.¹⁰ Potvrdu o tome nalazimo i kod Marksa. On kaže: »U Engleskoj sad ustvari preovlađuje sistem da kapitalista kon-

⁸ M. Guilbert et V. Isambert—Jamati: Travail féminin et travail à domicile, Paris, 1956, str. 180—207.

⁹ K. Marks, op. cit., str. 335 i dr.

¹⁰ Dr R. Živković: Problem pravne prirode ugovora o radu, Beograd, 1940, str. 84—85 i dr.

centriše u svojim zgradama veći broj mašina, a onda razdeljuje mašinski proizvod na dalju obradu vojsci kućnih radnika«. ¹¹

Iz rečenog se jasno vidi da je rad kod kuće radnika, kao sistem ili oblik društvene organizacije rada, imao vrlo veliki, ako ne i vodeći značaj u dugom periodu razvoja ljudskog društva. Takav je bio njegov značaj u toku skoro puna tri veka. U Marksovo vreme u Engleskoj je samo na proizvodnji čipki i predmeta od slame radilo 190.000 radnika kod kuće oba pola, i od sedme godine života pa na dalje.

Ali »pojevtinjavanje radne snage jednostavnom zloupotrebom ženske i nezrele radne snage otvorenim pljačkanjem svih normalnih uslova rada i života i prostom brutalnošću prekomernog i noćnog rada, udara naposljetku na izvesne prirodne, neprekoračive granice, a s tim nailazi na granice i pojevtinjavanje roba koje počiva na toj podlozi, kao i kapitalistička eksploatacija uopšte. Dugo traje dok se dotle dođe, ali kad se najzad dođe do te tačke, onda je kucnuo čas za uvođenje mašina i rascepkani kućni rad (ili i manufaktura) brzo se pretvaraju u fabričku proizvodnju«. ¹²

U Engleskoj i Velsu je 1861. godine samo na proizvodnji predmeta za odevanje radilo 1.024.277, uglavnom radnika kod kuće. »Naposljetku je došlo do prekretnice... Mašina kojoj pripada odlučna revolucionarna uloga i koja je ravnomerno zahvatila sve bezbrojne grane ove oblasti proizvodnje ... jeste šivaća mašina. Neposredno njeno dejstvo na radnike otprilike je kao i svake mašine koja u periodu krupne industrije osvaja nove poslovne grane. Potpuno nezrela deca odstranjuju se. Najamnina mašinskog radnika relativno raste prema najamnini kućnih radnika, od kojih mnogi spadaju u »najbednije među siromasima« ... Revolucionisanje društvenog načina proizvodnje, taj nužni proizvod preobražaja sredstava za proizvodnju, vrši se u šarenoj mešavini prelaznih oblika ... Šarenilo prelaznih oblika ipak ne prikriva tendenciju za prelaz u pravi fabrički sistem. Ovu tendenciju podržava sam karakter šivaće mašine, čija raznolika primenljivost nagoni na to da se u istoj zgradi i pod komandom istog kapitala spoje ranije odvojene grane rada; zatim okolnost da se neki pripremni šivački radovi i još neke operacije najbolje obavljaju tamo gde je sedište mašina; najzad neizbežna eksproprijacija zanatlija i kućnih radnika koji proizvode sopstvenim mašinama ...

Ova industrijska revolucija, koja se spontano odigrava, veštački se ubrzava proširivanjem fabričkih zakona na sve industrijske grane u kojima rade žene, mlada lica i deca. Prinudno regulisanje radnog dana u pogledu dužine, pauza, početka i svršetka, sistem smena za decu, isključivanje dece ispod izvesne dobi itd. prisiljavaju s jedne strane na primenu mašina u većem razmeru i na zamenjivanje mišića parom kao pogonskom snagom. S druge strane, da bi se dobilo u prostoru ono što se gubi u vremenu, proširuje se primena zajednički upotrebljivanih sredstava za proizvodnju, peći, zgrada itd., dakle jed-

¹¹ Vidi o tome opširno K. Marks, op. cit., str. 342—343 i sl.

¹² K. Marks, op. cit., str. 340.

nom reči vrši se koncentracija sredstava za proizvodnju i odgovarajuće veće zbijanje radnika.¹³

Eto tako su koncentracija sredstava za proizvodnju i veće zbijanje radnika izazvani pojavom mašina s jedne, i intervencija zakonodavca u oblasti radnih odnosa s druge strane doveli do toga da rad kod kuće radnika, kao sistem društvene organizacije rada, svoj viševjekovni primat prepusti fabričkom sistemu rada. Ali, činjenica da je rad kod kuće radnika, kao sistem ili oblik društvene organizacije rada, izgubio primat ne znači još samo po sebi da je prestao svaki značaj za njegovo postojanje.

Statistički i drugi, mada ne sistematski prikupljeni i bez jedinstvene metodologije pa kao takvi i višestrano manjkavi, podaci do kojih smo mogli doći pokazuju da se rad kod kuće radnika, kao oblik društvene organizacije rada, i u naše vreme relativno široko praktikuje u nerazvijenim i razvijenim, kapitalističkim i socijalističkim zemljama i da je poprimio relativnu stalnost i stabilnost. Poređenje podataka, mada manjkavih u gore rečenom smislu, sa kraja XIX i početkom XX veka i onih posle drugog svetskog rata će to najbolje potvrditi, a to potvrđuje i jedna anketa Međunarodne organizacije rada čiji su rezultati objavljeni 1948 g.¹⁴

U Francuskoj se broj radnika kod kuće, u periodu 1900—1901. godine, kretao između 800.000 i 1.565.000¹⁵; u Belgiji je taj broj 1909. god. iznosio 132.000;¹⁶ u Nemačkoj 1907, 405.300;¹⁷ Švajcarskoj, 1910, 120.000; Italiji, 1910, 250.000; Austriji, 1910, 760.000; Engleskoj 1911; 700.000;¹⁸ Rusiji 1910, 12.000.000¹⁹ itd.

Za sve gore navedene zemlje, nažalost, nemamo podataka za period posle drugog svetskog rata ili pak u toku njega. Ali, podaci za većinu od njih ipak postoje pa će se komparacija moći napraviti. U Italiji je 1956. god. bilo 400.000 radnika kod kuće;²⁰ u Švajcarskoj 1949, oko 92.663²¹; Federalnoj Republici Nemačkoj 1954, 163.358;²² u SAD 1938 i 1948, oko 1.000.000; u Švedskoj 1948, 16.300²³ itd.

I u našoj zemlji je, pre drugog svetskog rata, primenjivan, a i danas se primenjuje sistem rada kod kuće radnika. Međutim, naša zva-

¹³ K. Marks: Kapital (Prelaz moderne manufakture i kućnog rada u krupnu industriju. Ubrzanje te revolucije primenom fabričkih zakona na te industrije); op. cit., str. 340—345.

¹⁴ BIT: Le travail industriel à domicile, Revue internationale du travail, br. 6/1948, str. 802—821.

¹⁵ Valentina Paulin, op. cit., str. 219 i Bulletin de l'office du travail, 1901, str. 400.

¹⁶ M. Guilbert i V. Isambert—Jamati, op. cit., str. 19—20.

¹⁷ P. Boyaval: La lutte contre le sweating system, Paris 1901, str. 29.

¹⁸ M. Guilbert i V. Isambert—Jamati, op. cit., str. 20—21.

¹⁹ Reincke: Rapport sur l'industrie à domicile en Russie, Présenté au premier Congrès international du travail à domicile, Bruxelles 1910.

²⁰ P. Palumbo: Lavoro a domicilio, Roma, 1956, str. 10.

²¹ Dr N. Tintić, op. cit., str. 34.

²² Recht der Arbeit, br. 8—9/1961., str. 341.

²³ F. Miller: Le travail industriel à domicile aux Etats-Unis, Revue internationale du travail br. 1/1941, str. 51 i BIT, op. cit., str. 805.

nična statistika, kako preratna, tako ni poratna, ne poznaje pojam rada kod kuće radnika. Uz to, kod nas se, vrlo često, meša pojam rada kod kuće radnika s pojmom kućne ili domaće radinosti, a ne tako retko i s pojmom zanatskog rada. Otuda, podatke o radu i radnicima kod kuće do kojih se, mada višestruko manjkavih, tu i tamo, može doći, valja primiti s ozbiljnim rezervama. Uz ovu napomenu daćemo nekoliko cifara o broju radnika kod kuće u našoj zemlji danas.

U SR Sloveniji, nalazimo kod prof Dr R. Kyovskog, ima 20.000 radnika kod kuće.²⁴ Ispitujući postojanje rada kod kuće na terenu, Sekretarijat za rad SR Srbije je našao da su se u 1961. god., na ovaj ili onaj način, bavile organizovanjem kod kuće radnika 43 radne organizacije. Podaci o radu kod kuće radnika su, vidi se iz materijala pomenutog sekretarijata, prikupljeni na području 17 od tada postojećih 21 sreza. Broj radnika kod kuće je procenjen na nekoliko desetina hiljada.²⁵ Godinu dana kasnije, istim problemom se pozabavio i Sekretarijat za rad SR Hrvatske, naravno na svom području. Po njegovoj proceni, u SR Hrvatskoj ima oko 90.000 do 100.000 lica koja se bave domaćom radinošću, a od njih najveći broj radom kod kuće radnika.²⁶ Sekretarijat za rad SR Bosne i Hercegovine je, u 1963. god., procenio da na njegovom području ima oko 6.000 radnika kod kuće.²⁷ Doda li se tome da za SR Makedoniju i Crnu Goru ne postoje nikakvi podaci, a da se iz brojnih informacija periodične i dnevne štampe vidi da radnika kod kuće i tamo sigurno ima, onda bi se, kako mislimo, broj radnika kod kuće za SFR Jugoslaviju, u ovom času, mogao proceniti na oko 150. do 200.000.

Pomenuti podaci, čini nam se, daju dovoljno osnova da se zaključi da još uvek nisu isčezli uzroci koji su doveli do pojave organizovanja rada kod kuće radnika i viševekovnog opstanka ovog oblika ili sistema društvene organizacije rada. Šta više, oni pokazuju da se i danas određeni društveno-ekonomski problemi rešavaju i mogu rešiti putem primene ovog sistema rada, što sa svoje strane, idući dalje, znači da u njemu i danas nalaze svoju računicu poslodavci, odnosno njegovi organizatori, radnici kod kuće i društvena zajednica, kao celina. O kojim problemima je reč i kakve su prednosti njihovog rešavanja posredstvom organizovanja rada kod kuće radnika?

Na postavljeno pitanje je, delimično, već odgovoreno na mestu gde je bilo reči o razlozima zbog kojih se poslodavci odlučuju na organizovanje rada kod kuće radnika i onima zbog kojih se radnici kod kuće odlučuju na ovako ponuđeni im rad. Kroz sistem rada kod kuće radnika se i danas direktno rešavaju ili bar ublažavaju postojeći društveni i ekonomsko-socijalni problemi, a indirektno i neki drugi.

²⁴ Dr R. Kyovsky: Učbenik delovnega prava in socialnega zavarovanja, Ljubljana, 1961, str. 70.

²⁵ Sekretarijat za rad SR Srbije: Informacija o domaćoj radinosti, (neobjavljeno), Beograd, 1961.

²⁶ Sekretarijat za rad SR Hrvatske: Problemi u vezi s normiranjem rada radnika kod kuće (neobjavljeno), Zagreb, 1962.

²⁷ Sekretarijat za rad SR BiH: Obrazloženje uz Nacrt zakona o radnim odnosima radnika u domaćoj radinosti (neobjavljeno), Sarajevo, 1963.

Na privrednom planu je još uvek aktuelno pitanje proizvodnih i uopšte radnih kapaciteta. Na tom području se postižu vrlo značajne uštede primenom rada kod kuće radnika i na to se računa svuda u svetu gde god se primenjuje ovaj svojevrstni sistem društvene organizacije rada. Prema nekim podacima, u nas otvaranje novog radnog mesta u industriji košta oko 3.000.000 dinara, a u društvenom sektoru poljoprivrede i znatno više. Primenom rada kod kuće radnika se ti troškovi ili ušteđuju u potpunosti ili su samo simbolični. Ako troškova uopšte ima (manje mašine, priručni alat i dr.), oni najčešće ostaju ispod 200.000 dinara za jedno novo radno mesto. Štedi se, dakle, na izgradnji zgrada, kupovini i instaliranju mašina i uređaja, opremanju radnih mesta u skladu sa zahtevima propisa o higijensko-tehničkoj zaštiti na radu, na električnoj i drugoj pogonskoj energiji, na održavanju čistoće, vodi, mazivima, osvetljenju itd. Uz to se štedi i na čitavom nizu drugih eventualnih troškova kao što su: prevoz na posao i s posla, dodatak za odvojeni život od porodice, troškovi rešavanja stambenih problema novodoseljenih radnika i članova njihovih porodica itd. Na ovaj se način, dalje, po svemu sudeći, mogu znatno smanjiti često neopravdani izostanci s posla, naročito kod žena-majki i radnika-seljaka. Sve su to prednosti ovog sistema za koje su neposredno zainteresovani organizatori rada kod kuće radnika, pa i naše radne organizacije i privatni poslodavci, kao takvi.

I sa aspekta šire društvene zajednice rad kod kuće radnika ima prilično veliki značaj na privrednom planu. Njegovom primenom se može znatno povećati i poboljšati asortiman proizvoda široke potrošnje. Za čitavim nizom ovih proizvoda postoji nepokrivena potražnja na našem tržištu. Obzirom na to, oni se moraju uvoziti iz inostranstva, a što opet, sa svoje strane, angažuje znatna devizna sredstva. I najpovršniji uvid u statistiku naše spoljne trgovine će pokazati koliko se velika devizna sredstva daju za dugmad, štipaljke, kišobrane, suncobrane, ležaljke, rukavice, kape, katance, noževe, pribor za lov i ribolov, sportske i druge rekvizite, pušački pribor, razni nameštaj i ko zna zašto još sve. Sa samo malo više organizatorskih sposobnosti i poslovne umešnosti bi se mnogi od ovih artikala mogli skinuti sa uvoznih lista, a neki bi i na izvozne mogli preći.

Rad kod kuće radnika je, kao sistem decentralizovane organizacije rada, posebno pogodan način za ublažavanje nasleđenog problema neravnomerne privredne razvijenosti nekih naših republika i krajeva. Ovo je, inače, vanredno složen i značajan problem koji u čitavom posleratnom periodu konstantno privlači pažnju naše socijalističke zajednice. Kao takav, on je našao svoje mesto i u Ustavu SFR Jugoslavije. Tamo se o njemu, između ostalog, kaže: »Radi ujedinjavanja materijalnih uslova života i rada radnih ljudi, radi što skladnijeg razvoja privrede kao celine i radi ostvarivanja materijalne osnove ravnopravnosti naroda Jugoslavije, društvena zajednica u opštem interesu posvećuje posebnu pažnju bržem razvitku proizvodnih snaga u privredno nedovoljno razvijenim republikama i krajevima i u tu svrhu obezbeđuje potrebna sredstva i preduzima druge mere«.²⁸ Oslobođen radnih hala,

²⁸ Ustav SFR Jugoslavije: Premabula, III.

glomaznih i komplikovanih mašina i uređaja, rad kod kuće radnika je primenjiv i u najzabaćenijim planinskim krajevima. Dobar primer, u tom smislu, pruža nam Švajcarska.²⁹ Uz to je ovaj sistem, oslobođen znatnijih investicionih ulaganja, moguće primenjivati i u pasivnim krajevima i komunama. Rad kod kuće radnika, osim toga, omogućava široko korišćenje lokalnih sirovina i materijala, što se, takođe, ne sme izgubiti iz vida.

Na ekonomsko-socijalnom planu rad kod kuće radnika je, od posebnog značaja na području rešavanja problema pune i racionalne zaposlenosti. Putem njega se mogu, u znatnoj meri ublažavati kretanja i promene demografske strukture našeg društva. Poznato je da se čitav posleratni razvitak naše zemlje, između ostalog, karakteriše naglim kretanjem poljoprivrednog stanovništva prema gradskim i industrijskim centrima. Od predratnih 75%, odnos seoskog stanovništva se prema ukupnom stanovništvu smanjio na ispod 50% danas. Od ukupno zaposlenih u društvenom sektoru, radnici-seljaci su 1964. godine činili oko 45%.³⁰ I ako u osnovi pozitivna, ova kretanja nose sa sobom i čitav niz problema. U red takvih, primera radi, spadaju napuštanje zemlje i ostavljanje iste na obradu starim licima i deci, stvaranje velikog pritiska na industriju koja zbog toga nije u stanju da apsorbuje deo gradskog stanovništva, stvaranje stambenih i ostalih komunalnih problema vezanih za naglu urbanizaciju itd.

Uz sve to u našoj zemlji postoje još uvek znatne rezerve radne snage. U 1959. god. je bilo 161.000 nezaposlenih, a u 1963. god. se taj broj popeo na 230.000 lica. Na tom području poseban problem predstavlja zapošljavanje žena, invalida i još nekih kategorija lica. U 1953. god. je bilo 411.439 zaposlenih žena, u 1958., 707.000 a u 1963, 1.029.000. Učešće zaposlenih žena u društvenom sektoru povećalo se od 26,8% u 1958 na 29,1% u 1963. god. Pa ipak, žene čine oko 50% među nezaposlenim licima.³¹

Zapošljavanje invalida se, takođe, između ostalog, može uspešnije rešavati kroz organizovanje rada kod kuće radnika. Time bi se, s jedne strane, uštedela znatna novčana sredstva koja se daju za materijalno obezbeđivanje invalida, a s druge bi se omogućilo ovim licima, da i pored invalidnosti koja ih je zadesila, ponovo postanu aktivni članovi društvene zajednice i da svojim radom dalje doprinose obezbeđivanju sredstava sebi za život. Osim invalida bi ovde došlo i zapošljavanje korisnika raznih socijalnih davanja.³²

Kao što se vidi, rad kod kuće radnika, kao sistem društvene organizacije rada, nosi sobom značajne pogodnosti zbog kojih ga ne bi trebalo olako prenebreći. To važi za neposredne organizatore ovog rada,

²⁹ A. Cimmermann: Le travail à domicile en Suisse, *Revue internationale du Travail*, br. 3—4/1950, str. 264—287.

³⁰ Peti kongres Saveza Sindikata Jugosl., Bgd., 1964, str. 443.

³¹ Peti kongres SSJ, op. cit., str. 137—138.

³² Vidi o tome: Ž. Kotarac: Neka iskustva zaštitnih radionica za rehabilitaciju i zapošljavanje invalida rada, *Soc. i zdravstvena politika*, br. 3—4/1963, str. 38—42; M. Marković: Ekspoze uz Zakon o invalidskom osiguranju od 1958; Dr V. Petrović: Društvena briga o nezbrinutim i starim licima, *Soc. i zdrav. politika*, br. 5—6/1963, str. 25—42; Dr A. Kržišnik: Ustavna garancija prava na socijalnu sigurnost, *Soc. politika*, br. 1/1963, str. 3—13 itd.

radnika kod kuće, kao i društvenu zajednicu. Ali, ovaj sistem je primenjiv samo tamo gde se rad može pouzdano meriti putem učinka, a rentabilan je u proizvodnji artikala ili pružanju usluga koji se traže u malim serijama, kod kojih je veliko učešće ljudske radne snage ili kod onih čija je vrednost posebno velika ako su ručno proizvedeni. Sve to skupa ukazuje da je njegov značaj, u poređenju sa centralizovanim radom, sekundaran. Takva mu je uloga određena i prirodom ili svojstvima, savremenih sredstava za proizvodnju i prednostima savremene organizacije rada.

Međutim, osim istaknutih pogodnosti, sistem rada kod kuće radnika nosi ili može nositi i neke ozbiljne nedostatke li slabosti.

Proučavajući, svojevremeno, uslove života i rada radnika kod kuće, Marks je utvrdio da je eksploatacija radnika u manufakturi besramnija nego u pravoj fabrici, a radnika kod kuće još intenzivnija od one kojoj su podvrgnuti manufakturni radnici. Razlozi takvog stanja su prezentirani u okviru čitave jedne grupe faktora.

Na čelo te grupe, dakle, kao osnovni faktor, Marks stavlja rascepanost i neorganizovanost radnika kod kuće. Ovi radnici su, rasuti po gradovima i selima, s jedne strane izolovani od ostalih (manufakturnih i fabričkih) radnika, a s druge, međusobno nepovezani. Usled toga su oni neotporni u borbi protiv beskrupuloznih poslodavaca. Veliki, ako ne i odlučujući značaj, tome faktoru pridaju, bezmalo, i svi drugi autori koji su se bavili proučavanjem teškog položaja radnika kod kuće od početka ovog veka.³³

Drugi faktor jeste tzv. posrednički ili znojni sistem (sweating system, le regime de la seur, Schwitzsystem). Zbog rasutosti radnih mesta radnika kod kuće je onemogućena kontrola poslodavaca nad njihovim radom identična onoj koju oni vrše, ili bar mogu vršiti, nad radom koncentrisanih radnika. Ulogu kontrolora, u ovom sistemu, preuzima na sebe najamnina od komada, koja za to i čini podlogu rada kod kuće radnika. Ovdje sam oblik najamnine kontroliše kakvoću i intenzivnost rada. Ali zato, »s jedne strane«, piše Marks, »najamnina od komada olakšava da se između kapitaliste i najamnog radnika uvuku paraziti, da se rad daje u podzakup... Dobit tih posrednika proističe isključivo iz razlike između cene rada kapitalista i onog dela te cene koju posrednici stvarno daju radnicima«.³⁴ Tako se i onako izuzetno niska najamnina radnika kod kuće više snižava po odbitku dobiti ovih »posrednika«, koju oni izvlače iz znoja drugih, a po čemu je i sam sistem dobio ime znojni sistem.³⁵ Najzad, daljem snižavanju najamnine radnika kod kuće doprinosi i sistem plaćanja ovih radnika u naturi, ili tzv. truck-system.

Sledeći faktor koji doprinosi krajnje teškom položaju radnika kod kuće se sastoji u tome što siromaštvo (videli smo već da Marks

³³ M. Guilbert i V. Isambert—Jamati, op. cit., str. 24—25; G. Hanna: L'exposition allemande du travail à domicile et ses enseignements, Revue internationale du Travail, br. 4/1925, str. 559—568; Dr A. Baltić, op. cit., str. 39—55 i dr.

³⁴ K. Marks, op. cit., str. 397.

³⁵ O znojnom sistemu vidi još: P. Boyaval: La lutte contre le sweating-system, Paris, 1910; F. Millier, op. cit., str. 6—23, BIT, op. cit., str. 805—810. i dr.

kaže da radnici kod kuće pripadaju najbednijim među siromasima) otima radniku najnužnije uslove rada; prostor, svetlost, zračenje itd.

Potom dolazi neredovnost zaposlenja, kao faktor. U vezi s tim Marks kaže: »U spoljašnjem području fabrike, manufakture i robnog skladišta, u oblasti kućnog rada, koji je i inače skroz neredovan, a u pogledu sirovina i narudžbina potpuno zavisan od čudi kapitaliste kojega ovde ne vezuju nikakvi računi obzirom na zgrade, mašine itd., koji ovde rizikuje jedino kožu svojih radnika, u toj oblasti stvara se sistematski rezervna industrijska armija kojom se uvek može raspolagati i koja se u toku jednog dela godine proređuje najnečovečnijim prisiljavanjem na rad, a u toku drugog dela propada od bede usled besposlice.«³⁶

Silom prilika i sami radnici kod kuće doprinose tome da njihov položaj bude još gori. Do toga dolazi tako što u ovim poslednjim pribežištima, za one koje su krupna industrija i poljoprivreda učinile »prekobrajima«, konkurencija među radnicima dostiže maksimum.

Najzad, položaj radnika kod kuće se pogoršava i time što se na sve njih i u istoj meri, kao na ostale radnike, nije protezalo zakonodavstvo o radu. Tako kod Marksa vidimo da od 151.000 radnika kod kuće zaposlenih na proizvodnji čipki, pod fabrički zakon od 1861. g. potpada samo oko 10.000 radnika. Doda li se rečenom da siromaštvo često nagoni radnike kod kuće da pri radu koriste pomoć dece, što je, s obzirom na dislokaciju njihovih radnih mesta, vrlo teško kontrolisati i sprečiti, biće potpuno razumljivi uslovi pod kojima su ovi radnici i njihove porodice živeli i radili, a ponegde se to čak ni do današnjeg dana nije bitnije promenilo.³⁷

Obzirom na dosad rečeno već pre sto godina se pojavilo pitanje kako sprečiti negativnosti koje se vuzuju za rad kod kuće radnika? Na to pitanje se daju dva odgovora. Po prvom, rad kod kuće radnika treba zabraniti jer su njegove mane tako velike da ga ne opravdavaju ni privredno ni socijalno, a uz to se nikako, izuzev potpunom zabranom, ne mogu otkloniti. Međutim, ovom rešenju se čine ozbiljni prigovori. Najpre se kaže da, pošto u društvu još uvek postoje uzroci koji su izazvali nastanak rada kod kuće radnika, i pošto društvo još uvek nije u stanju da te uzroke eliminiše bez toga sistema, da se nedostaci vezani za rad kod kuće radnika ne mogu otkloniti njegovom zabranom. Pravno zabranjen, rad kod kuće radnika i dalje nastavlja svoju stvarnu egzistenciju, samo s tom razlikom što prelazi u ilegalnost. Osim toga, zabranom rada kod kuće radnika bi se znatnom broju lica onemogućilo da ličnim radom stiču neophodna im sredstva za egzistenciju i uopšte, njegovi organizatori i društvo u celini bi se lišili pogodnosti koje, kao što smo videli, nisu male, a koje im sistem rada kod kuće radnika nudi. Zbog svega toga se, umesto zabrane rada kod kuće radnika, predlaže njegovo striktno zakonsko regulisanje. To bi ujedno bio drugi odgovor na gore postavljeno pitanje. Na taj način bi se sačuvala i povećale prednosti i pogodnosti ovog sistema, s jedne strane, i eliminisale njegove mane, s druge.

³⁶ K. Marks, op. cit., str. 346.

³⁷ O svemu izloženom videti kod Marksa, op. cit., str. 208—225, 266—273, 288—291, 308—324, 333—347, 395—401 itd.

Sasvim razumljivo, poslodavci i njihovi teorijski zastupnici su se odmah i energično suprotstavili ovom zahtevu. Oni su istakli da je rad kod kuće radnika i onako nerentabilan, da su radnici nestabilni, da rad obavljaju na amaterski način itd. Ako se uz sve to poslodavcima nametnu obaveze prema radnicima kod kuće iste ili slične onima koje su im nametnute prema internim radnicima oni će izgubiti svaki interes za daljim organizovanjem rada kod kuće radnika.³⁸

Međutim, to su isti oni otpori i razlozi kakve su poslodavci isticali u vreme kad se postavilo pitanje zakonske zaštite internih radnika. »Bitan uslov fabričke proizvodnje«, čitamo kod Marksa, »naročito čim podleže regulisanju radnog dana, jeste normalna sigurnost rezultata, tj. proizvodnje određene količine robe ili postizanje nameravanog korisnog učinka za dati period vremena. Pored toga, zakonski odmori regulisanog radnog dana imaju za pretpostavku iznenadne i periodične prekide rada da otuda ne bude štete po izrađevinu koja se nalazi u procesu proizvodnje. Naravno da se ova sigurnost rezultata i ova sposobnost prekidanja rada lakše postiže u čisto mehaničkim granama, negoli tamo gde hemijski i fizički procese igraju izvesnu ulogu, kao npr. u lončarstvu, beljenju, bojenju, pekarstvu i većini metalnih manufaktura. Gde se zacarila rutina neograničenog radnog dana, noćnog rada i slobodnog pustošenja ljudi, tamo ubrzo gledaju u svakoj spontanij preprieci većitu »prirodnu granicu« proizvodnje. Niko nije vikao o »nemogućnostima« glasnije od gg. lončara. 1864. g. bio im je naturen fabrički zakon, a već 16 meseci kasnije bile su izčezle sve nemogućnosti ... Tek što je zakon bio dobio sankciju parlamenta gg. fabrikanti otkriše: »Nezgode koje smo očekivali od uvođenja fabričkog zakona nisu se javile. Proizvodnja, kako vidimo, ne trpi nikakav uštrb. Ustvari, proizvodimo više za isto vreme. Vidi se dakle, kako je engleski parlament, kome sigurno niko neće prebaciti genijalnost, putem iskustva došao do saznanja da jedan prinudni zakon može svojim odredbama jednostavno da zbríše sve tzv. prirodne granice proizvodnje koje ometaju ograničenje i regulisanje radnog dana.«³⁹

Jednaku sudbinu su doživeli argumenti poslodavaca i njihovih teorijskih zastupnika u vezi sa zakonskim regulisanjem rada kod kuće radnika. To najbolje potvrđuju napred izneti podaci o broju radnika kod kuće u zemljama u kojima je njihov položaj pravno regulisan, a poslodavcima nametnute jednake ili slične obaveze prema radnicima kod kuće kao što su one koje oni imaju prema ostalim radnicima. Osim toga pravno neregulisan rad kod kuće radnika, koji bi se zasnivao na širokim mogućnostima zloupotreba i eksploatacije radne snage, sigurno ne bi imao nikakvog ni privrednog ni ekonomsko-socijalnog opravdanja. Zbog toga bi, ostavljanje rada kod kuće radnika izvan zakonskih odredaba bilo najgore rešenje, čak daleko gore i od njegove apsolutne zabrane.

Skoro istovremeno kad i u zaštiti internih radnika, država je morala zakonom intervenisati i u zaštiti radnika kod kuće. Prvi propisi o

³⁸ Vidi o tome kod M. Guilbert i V. Isambert—Jamati, op. cit., str. 157—160 i dr.

³⁹ K. Marks, op. cit., str. 344—345 i dr.

ovoj zaštiti doneti su u Australiji i na Novom Zelandu 1864. g.⁴⁰ Od 1891. do 1901. god. su zakone o radu kod kuće radnika donele skoro sve države SAD⁴¹. Od evropskih zemalja je u zaštiti radnika kod kuće prva intervenisala Engleska zakonom od 1909. godine. Njen primer su sledile: Francuska 1915, Nemačka i Austrija 1918, Norveška i Švajcarska 1919. itd.⁴²

Osnovne karakteristike ovog prvog zakonodavstva o radu, odnosno radnicima kod kuće, u ostalom kao i onog kojim su se štitili interni radnici, bile su vanredno uzan krug radnika kod kuće na koje se ono primenjivalo i krug pitanja koja su se njime regulisala. Ono se je, u prvo vreme, odnosilo samo na radnike kod kuće koji su radili za potrebe tekstilne industrije, a ticalo se, skoro isključivo, samo njihove najamnine. Tako su u Engleskoj, koliko toliko, svi radnici kod kuće bili zaštićeni tek trećim zakonom koji je donet 1917. god.

Od 1919. do 1959. godine su mnoge zemlje, po prvi put, donele propise o radu kod kuće radnika, dok su one koje su ih već imale vršile njihovu modifikaciju i dalje usavršavanje. U tom periodu je Međunarodna organizacija rada objavila oko 37 tekstova iz preko 20 zemalja u svojoj zakonodavnoj seriji.⁴³ Tako je danas rad kod kuće radnika regulisan u: Federalnoj Republici Nemačkoj zakonom od 1951. koji je modifikovan 1953, Argentini 1941, Austriji 1954. modifikovanim 1957. i 1959, Belgiji 1952, Kanadi (Ontario) 1932. modifikovanim 1936, Kubi 1945, Španiji 1944, Holandiji 1933, Svajcarskoj 1940, Čehoslovačkoj 1920 (za Slovačku) i 1942 (za Češku), Urúgvaju 1959, SSSR-u 1928, Demokratskoj Republici Nemačkoj 1948. i 1961, Albaniji 1947, Japanu 1959. itd.

Kakva je bila dalja evolucija ovog zakonodavstva neka nam pokaže primer Francuske. U ovoj zemlji je pitanje najamnine radnika kod kuće bilo regulisano 1915, socijalnog osiguranja 1935, odsustava i od-mora, porodičnih pomoći i naknada za slučaj nesreće na poslu 1941, predstavništva u upravljanju preduzećem 1946, kolektivnih ugovora o radu 1950. da bi se najzad 1957. g., na radnike kod kuće, proširila kompletna zaštita zakonodavstva o radu.⁴⁴

U našoj zemlji ni pre rata nije postojao, niti danas postoji propis kojim bi se na jedinstven način i za sve radnike kod kuće regulisao njihov pravni položaj. Uprkos toj činjenici, ne može se reći da se naš zakonodavac nije interesovao za ovaj problem, a još manje da mu je institut rada kod kuće radnika bio i ostao nepoznat.

Prve propise o ovoj materiji srećemo još u zakonodavstvima zemalja koje su 1918. god. ušle u sastav stare Jugoslavije. Među najpreciznije od njih spadaju odredbe čl. 2. st. 2. Zakona o osiguranju obrt-

⁴⁰ Dr V. Rozman, op. cit., str. 85—111.

⁴¹ F. Miller, op. cit., str. 17—19.

⁴² Vidi P. Pic.: *Treté élémentaire de Législation industrielle*, Paris, 1922, str. 650—656.

⁴³ BIT: *Série législative, Répertoire analytique 1919—1959*, Genève, 1961, str. 122.

⁴⁴ C. H. Camerlynck: *La nouvelle définition du travailleur à domicile*, *Droit Sociale*, br. 6/1958, str. 334—339.

nih i trgovačkih namještenika (važio za Hrvatsku) od 1907, zatim odredbe čl. 46. Zakona o radnjama (srpskog) od 1910. god., i najzad odredbe čl. 2. Uredbe o sudu dobrih ljudi (važila za Srbiju) od 1912. godine. Od propisa donetih posle 1918. godine najznačajniji su čl. 9. tač. 1. i čl. 17. Zakona o inspekciji rada od 1921. godine, čl. 3. st. 3. Zakona o osiguranju radnika od 1922. godine i čl. 206. do 207. i 214. do 216. Zakona o radnjama od 1931. godine.

Od propisa SFR Jugoslavije najznačajniji su: Zakon o radnim odnosima od 1957. (prečišćen tekst 1961.) čl. 377, Uputstvo za sprovođenje odredaba o privremenom radnom odnosu iz Zakona o radnim odnosima od 1959. godine tač. 10. st. 2, Zakon o invalidskom osiguranju od 1958. g. čl. 119 st. 4 i čl. 122, Zakon o radu kod kuće SR Slovenije od 1961. g., Zakon o radnim odnosima radnika na radu kod kuće SR Hrvatske od 1963. godine, Opšti zakon o zanatskim radnjama samostalnih zanatlija od 1963. godine čl. 7. i dr.

U savremenim zakonodavstvima se na radnike kod kuće, uglavnom, *mutatis mutandis* primenjuju odredbe opšteg zakonodavstva o radu izuzimajući samo one koje se, obzirom na permanentnu dislokaciju radnih mesta radnika kod kuće od radnih prostorija organizacije, odnosno poslodavca, na ove radnike ne mogu primeniti. Specifičnosti proizišle iz ove dislokacije se regulišu posebno. Tako se posebno reguliše ko i u kojim radnim delatnostima može organizovati rad kod kuće radnika, ko se i pod kojim uslovima može zaposliti kao radnik kod kuće, radno vreme radnika kod kuće (posredstvom radnog učinka), njihove zarade, higijensko-tehnička zaštita na radu, zabrana rada dece, kontrola i evidencija potrebna za njeno sprovođenje i najzad sankcije za nepoštovanje propisa o radu kod kuće radnika.

Kakò pokazuje stanje u savremenoj radnopravnoj teoriji, zakonodavstvu o radu i praksi, za ispravno rešavanje svih ovih problema bilo bi nužno prethodno raspraviti dva vanredno važna, i uz to do kraja sporna pitanja. To su pitanje pojma rada, odnosno radnika kod kuće i pitanje pravne prirode odnosa u kome se radnici kod kuće nalaze sa organizacijom, odnosno poslodavcem, odnosno pitanje pravnog statusa ili položaja radnika kod kuće. Tek na temelju zaključaka proizašlih iz raspravljanja pomenutih pitanja bilo bi moguće dati predlog principa za pravno regulisanje ove materije *de lege ferenda*.

Ovako postavljenim zadatkom su već, u dobroj meri, kako se čini, određeni metodološki okviri za proučavanje problematike vezane za rad kod kuće radnika kao društveno-ekonomsku kategoriju u opšte, i upravni položaj radnika kod kuće posebno. Čitavom problemu treba istaći sa pozicija principa na kojima se zasniva društveno-ekonomski i pravni sistem naše zemlje. Vođeci ujedno računa o dosadašnjim iskustvima i rešenjima koja postoje u pravu drugih socijalističkih zemalja i onima koja su sadržana u pravu kapitalističkih zemalja. Mislimo da je tako idući moguće naći odgovarajuća rešenja za nas uz respektovanje pozitivnih iskustava drugih.

Dr. Dušan R. Paravina, docent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

SUMMARY

The author inquires and discovers socio-economic conditions whose concurrence in the given historical moment enabled the appearance of the labour at the worker's home. The reasons by which are motivated the organizers of this form or system of decentralized labour as well as the reasons by which the workers are motivated are inquired further on. Also, from the general standpoint, economic-social justifiableness for existence and vorkbidding of the labour at the worker's home has been analyzed. Finally, the author accepts the particular approach and methodological framework in searching for answers to the questions of the legal position of the worker at home.

The author thinks that with the appearance of the people free of the slavery and serfs' dependance, that have been »liberated« by the major industries and agriculture of their own means for work, socio-economic conditions for the appearance of the labour at the worker's home have been created.

Among the causes that have created and dictated the apperance and enabled the survival of the labour at the worker's home up till present day, the author appraises the advantages that the system gives to the organizers, i. e., employers. Inded, the employers using the system of the labour at the worker's home compensate for the lack of the resources necessary for the building and equipping of the working rooms, and save these resources, in case they have them, and achieve many other savings. As to the workers, author cites Marx attitude that the labour at the worker's home represents for these workers the last refuge. Actually, these workers are the persons that must secure their existence through their own work, but for whom there is no place in the working rooms of the employers.

The answer to the question if, from the general standpoint, the existence of the labour at the worker's home is justifiable author seeks through inquiries into the advantages and disadvantages of this system of the work. Author holds opinion that the labour at the worker's home is socio-economically justifiable only when the position of these workers is strictly legally regulated and this is done on the same principles on which the legal position of the other workers is based. This would make possible for the disadvantages of this system to be ejected or mitigated in greater degree, on one hand, and for its advantages to be strengthened, on the other hand.

This problem should be approached, by author's opinion, from the principles on which our socio-economic and legal system, and the legal position of the workers, too, have been based. Beside this, we must pay attention to the experiences and solutions that exist in law of the other socialist as well as capitalist countries.

OSNOVNE KARAKTERISTIKE KAPITALISTIČKOG I SOCIJALISTIČKOG RAZMEŠTAJA PROIZVODNJE

»Ako u teoriji ekonomskog razvoja veliki značaj ima faktor vremena, to u teoriji razmeštaja proizvodnih snaga, analognu ulogu ima faktor prostora. Razume se, ekonomski razvitak je nemoguć van prostora, kao što je i nemoguć racionalni razmeštaj bez odnosa prema vremenu.

Akad. V. Nemčinov

Razvoj privrede i formiranje njene teritorijalne strukture čine dve strane jedinstvenog problema, čije rešavanje zahteva odgovarajuću vremensku sinhronizaciju. U tom smislu, definisanje ciljeva opšte ekonomske politike nužno uključuje i probleme materijalne društvene proizvodnje, tako da prostorna komponenta dobija određenu i veoma značajnu ulogu, naročito u savremenim uslovima dinamičnog privrednog razvoja.

Kao konstantno akutelni zadatak, racionalni razmeštaj proizvodnih snaga zahvata sve privredne oblasti i grane delatnosti, što se praktično odražava pri izgradnji novih, odnosno proširenju i rekonstrukciji postojećih kapaciteta. Pri ovome, posebno veliki interes privlači lokacija industrijskih preduzeća, imajući u vidu izvanredni značaj industrije za opšteprivredni razvoj zemlje, odnosno njen uticaj na tempo razvoja svih ostalih ekonomskih aktivnosti.

Svaka individualna lokacija ima ujedno i širi ekonomski značaj, jer pojava novih kapaciteta stvara uslove za razvoj odgovarajućih grana za proizvodnju predmeta široke potrošnje, zatim takozvanih tercijalnih delatnosti i dovodi do izgradnje novih infrastrukturnih jedinica. Sve to utiče na formiranje, odnosno brži razvoj industrijskih centara i dalji prosperitet pojedinih privrednih područja, što izaziva određene promene u teritorijalnoj strukturi čitave privrede.

S obzirom da nivo ekonomije budućeg preduzeća i njegov položaj u društvenoj ekonomici, u velikoj meri zavise od mesta na kome je preduzeće formirano, opšti zahtev kod izgradnje privrednih objekata svodi se na obezbeđenje optimalne lokacije, koja će omogućiti maksimalnu rentabilnost u polsovanju i najveću ekonomsku efektivnost angažovanih sredstava. To zahteva kompleksnu analizu svih ekonomskih kriterijuma koji su relevantni za donošenje lokacione odluke.

Eventualne greške pri izboru lokacije povlače dalekosežne posledice, koje će se manifestovati u toku čitave egzistencije takvog objekta, odnosno u toku 30 do 50 godina, na koji period se računa pri osnivanju preduzeća. U izvesnim slučajevima negativni ekonomski efekti se čak i povećavaju, ukoliko dođe, na primer, na osnovu daljeg investicionog ulaganja, do proširenja nepravilno lociranih kapaciteta.

Kapitalistički razmeštaj proizvodnih snaga prate odgovarajuće karakteristike koje proizilaze iz opštih protivrečnosti kapitalističkog društvenog i ekonomskog uređenja i samog načina kapitalističkog privređivanja. Pri izboru lokacije kapitalističkih preduzeća, odlučujuće merilo predstavlja mogućnost ostvarenja odgovarajuće mase profita, te se kao rezultat delovanja zakona viška vrednosti javljaju velike ekonomske disproporcije u nacionalnim i međunarodnim okvirima. To je veoma ozbiljan i akutan problem savremenog kapitalističkog društva, pogotovo što zaoštravanje kapitalističke konkurencije doprinosi daljem ekonomskom raslojavanju.

Razmeštaj ekonomskih aktivnosti je od velikog značaja za pravilno usmeravanje socijalističke privrede, s obzirom da brza i dinamična izgradnja zahteva maksimalnu ekonomsku efektivnost novih investicija, a planiranje racionalnog privrednog razvitka nužno uključuje i prostorne elemente. Može se reći da jedino socijalistička privreda, zahvaljujući svojim specifičnim karakteristikama i adekvatnim merilima za izražavanje društvene rentabilnosti, može obezbediti najpovoljnija lokaciona rešenja i optimalnu teritorijalnu strukturu.

Međutim, bilo bi pogrešno i jednostrano, ukoliko bi se zaključilo da društvena merila za ocenu lokacije služe samo kao dokaz važnosti pravilnog razmeštaja u socijalizmu, pretpostavljajući isključivo pozitivne efekte u sklopu planskog usmeravanja. Polazeći od istih kriterija, sigurno je da će i posledice neracionalne lokacije biti teže, što dalje ukazuje na kompleksnost smeštajne problematike u socijalističkoj privredi i na veću uslovljenost mikrolokacije i opšteprivrednog razvoja.¹

1. Istorijski aspekt kapitalističkog razmeštaja

Problemi razmeštaja i lokacije skoro se nisu ni postavljali u uslovima dokapitalističkih društveno-ekonomskih sistema. To je sasvim razumljivo, ako se ima u vidu nivo privrednog razvoja i činjenica da su proizvodna preduzeća (i to svakako ne u današnjem smislu), predstavljala izuzetnu pojavu. Seoska privreda imala je uglavnom prirodni karakter, dok je proizvodnja koncentrisana u gradovima bila zanatškog tipa.

¹Obezbeđenje optimalnih karakteristika socijalističke privrede zahteva da se pri analizi parcijalne lokacije sagledaju i sve komponente koje omogućuju funkcionalnu povezanost preduzeća i odgovarajuće grane i privrede u celini. Na ovaj način, rad na individualnoj lokaciji dobija novi kvalitet, jer se konkretno rešenje mora uklopiti u opštu privrednu politiku i obezbediti pozitivne ekonomske rezultate, ne samo u odnosu na preduzeće, već istovremeno i na granskom i opšteprivrednom nivou. Intenzitet ovog odnosa zavisi od ekonomske politike i primenjenih organizacionih mera, zatim od raspoloživih materijalnih mogućnosti i drugih specifičnih uslova.

Smeštajna problematika dobija veći ekonomski značaj tek sa pojavom manufakturne proizvodnje i prvih kapitalističkih preduzeća u Engleskoj i Italiji — u XIV veku. U ovom periodu preduzeća su usmeravana prvenstveno prema tržištu i izvoru sirovina. Najčešće su srednjovekovni gradovi predstavljali jedina mesta u kojima su osnivana preduzeća. Gradovi su odgovarali i sa stanovišta obezbeđenja radne snage, a to je imalo posebni značaj u uslovima nerazvijene tehnike, kada nisu postojali uređaji i mašine sa tehničkim karakteristikama kakve danas imaju.

Bržem razvoju manufakturne proizvodnje doprineo je i intenzivan razvoj trgovinske delatnosti u XIV i XV veku, naročito u pojedinim gradovima na obalama Sredozemnog mora (Venecija, Đenova, Dubrovnik i dr.). Razvoj međunarodne trgovine, velika geografska otkrića i naučni pronalasci uticali su na proširenj tržišta i na veće potrebe u pogledu proizvodnje. I pored toga, industrijski razvoj tekao je vrlo sporo, s obzirom da je dugo vremena čitavu industriju predstavljala jedino tekstilna industrija.

Iako se industrija sporo razvijala, u jednom momentu njeno usmeravanje samo na gradove nije moglo da zadovolji nastale potrebe, te je došlo do osnivanja novih centara tekstilne industrije i to uglavnom duž tokova većih reka. Ovome je doprinela orijentacija na korišćenje prirodne snage voda kao jevtine pogonske energije. Manufakture, raspoređene na određenom rastojanju duž reka, dobile su naziv »vodene fabrike«. U većim lukama takođe se osnivaju brojne manufakturne radionice što je, prema Marksu, izazvalo žestoke sukobe između starih gradova sa cehovskim uređenjem i novih industrijskih centara. Međutim, osnovna karakteristika za ovaj period industrijskog razvoja ostaje korišćenje vode kao izvora pogonske energije, tako da prirodno bogatstvo pojedinih područja sa ugljem i rudom gvožđa nije imalo veliki značaj i nije privlačilo interese kapitalista u pogledu lociranja industrijskih objekata.

Krupne promene u vezi sa lokacijom preduzeća izaziva sve šira upotreba parne mašine i proces industrijske revolucije na toj osnovi. Kada je James Watt primenio parnu mašinu za pokretanje mašine radilice (1784. godine), praktično je pokrenuta revolucija u odnosu na mašinu radilicu, jer za industrijsku revoluciju osnovno je da mašina dobija dominantnu ulogu u procesu proizvodnje. »Sama parna mašina, kakva je pronađena krajem XVII veka, za vreme manufakturnog perioda i kakva je ostala sve do osamdesetih godina XVIII veka, nije izazvala nikakvu industrijsku revoluciju. A baš naprotiv, mašine alatlijske izazvaše potrebu da se parna mašina revolucionirše.«²

Primena parne mašine u procesu proizvodnje neposredno se odrazilo i na lokaciju industrijskih preduzeća. Sada industrijski pogoni nisu više vezani jedino za vodnu energiju, već mogu koristiti i druge energetske izvore za pokretanje parne mašine. »Naučivši nas da molekularno kretanje, koje se može proizvesti više ili manje svuda, pretvaramo u masovno kretanje za tehničke svrhe, krupna industrija je u znatnoj meri oslobodila proizvodnju lokalnih ograda. Vodena snaga bila

² K. Marks, Kapital, Kultura, 1947, str. 300.

je lokalna, parna snaga je slobodna«. ³ S druge strane, prednosti mašine radilice su u tome što je neumorna, odnosno radi bez prekida, što nije vremenski ograničena i nije vezana za određeno mesto.

Sve to omogućilo je podizanje preduzeća u postojećim naseljima i gradovima, ukoliko su obezbeđeni ostali činioci, kao i brzi porast stanovništva u takvim mestima. Novi uslovi povoljno su uticali na razvoj ostalih grana delatnosti. Pored tekstilne industrije javljaju se i nove industrijske grane, koje zahtevaju povećanje proizvodnje mašina radilica, što opet dovodi do povećanja obima proizvodnje uglja i gvozdene rude i do bržeg razvoja metalske industrije. »Kako za individualne kapitaliste tako i za čitave industrije i za čitave zemlje, piše Engels opstanak zavisi od toga ko ima povoljnije prirodne ili veštački stvorene uslove za proizvodnju. Pobeđeni biva nemilosrdno odgurnut. To je Darwinova borba za individualni opstanak, preneti s potenciranim besnilom iz prirode u društvo«. ⁴

Kapitalistička industrija, čiji razvoj počinje u okviru feudalnog sistema, postaje postupno, preko složene kooperacije i maunfakture, vladajući način proizvodnje sa svim odgovarajućim karakteristikama. ⁵ Ne radi se jedino o visokom nivou razvoja proizvodnih snaga, već su u pitanju i krupne promene u oblasti razmeštaja proizvodnje. Velika koncentracija sredstava za proizvodnju i radne snage, u sklopu gigant-skih preduzeća sa modernom mehanizacijom, usavršavanje transportnih sredstava i razvoj međunarodne trgovine, doprineli su prevazilaženju osnovnih karakteristika razmeštaja u feudalizmu i u periodu manufakture. Na bazi nezapamćenog porasta proizvodnje, širokog nacionalnog i svetskog tržišta, formiraju se krupni industrijski centri, umesto ranije usitnjene proizvodnje u pojedinim naseljima i izolovanim gradovima. ⁶

Sve što je karakteristično za razvoj kapitalističke industrijske proizvodnje i promene koje se, u vezi s tim, javljaju u oblasti razmeštaja industrijskih kapaciteta, mogu se konkretnije posmatrati, na primer, u Engleskoj, s obzirom da je to prva kapitalistička zemlja uopšte.

Industrijska revolucija koja je u Engleskoj počela krajem XVIII veka, povela je ovu zemlju na put brzog privrednog razvoja, tako da je s pravom dobila naziv »svetska fabrika«. Visoki stepen industrijalizacije engleske privrede predstavlja rezultat ne samo materijalnih, već i istorijskih i drugih uslova. Nova geografska otkrića, na primer, dovela su Englesku u prvi plan svetskih privrednih i političkih zbivanja (otkriće Amerike i morskog puta oko Afrike), s obzirom na povoljan geografski položaj koji ona ima. To je omogućilo i velika osvajanja novih zemalja i kolonija širom sveta. Sama borba za kolonije trajala je oko 200 godina, ali su zato kolonije veoma efikasno korišćene kao izvori

³ F. Engels, Anti-Diring, Kultura 1959, str. 323.

⁴ F. Engels, isto, str. 297.

⁵ Proces nastajanja krupne industrijske proizvodnje, na bazi kooperacije i manufakture, opisao je Marks u Kapitalu.

⁶ »Koncentrisati, proširiti ta rasturena, skućena sredstva za proizvodnju, pretvoriti ih u savremene snažne poluge proizvodnje, upravo to je bila istorijska uloga kapitalističkog načina proizvodnje i njegovog nosioca, buržoazije«. (Engels, Anti-Diring, str. 293).

jevtinih sirovina, kao sigurno tržište za plasiranje robe iz metropole i kao izvor jevtine i robovske radne snage.

Jedan od odlučujućih momenata u industrijskom preobražaju Engleske jeste i tzv. prvobitna akumulacija. U okviru prvobitne akumulacije ostvareno je odvajanje proizvođača od sredstava za proizvodnju i stvaranje najamnih radnika, što u suštini predstavlja proces nastajanja kapitalističkih proizvodnih odnosa. Prema Marks, prvobitna akumulacija predstavlja prvi ekonomski greh u istoriji političke ekonomije, koji se otprilike može uporediti sa ekonomski prerusenim prvim grehom u teologiji — sa »Adamovom jabukom«.⁷

Na osnovu razvijene tekstilne industrije, u Engleskoj se stvaraju uslovi, a javlja se i potreba, za razvojem drugih industrijskih grana. Ova potreba povećala se sa razvojem tekstilne industrije i usavršavanjem razboja i mašina za pređenje, jer to je izazvalo dalji razvoj mašingradnje. Sa pronalaskom parne mašine sve više se proizvodi ugallj, koji postaje najvažnija vrsta goriva za parne mašine. Proizvodnja gvozdene rude povećava se srazmerno broju mašina koje se proizvode i za koje je potrebna veća količina metala.

Koncentracija tekstilne industrije, metalurgije i metaloprerađivačke industrije, dovela je i do povećanja gradskih aglomeracija i do porasta potreba stanovništva u velikim gradovima. Stoga je usledio i razvoj ostalih industrijskih grana koje su proizvodile za široku potrošnju, a već su dobile materijalnu osnovu za svoj brzi progres, kao što je, na primer, prehrambena industrija, proizvodnja obuće, konfekcije i sl.

Sam proces brze industrijalizacije u Velikoj Britaniji, doveo je i do odgovarajućeg razmeštaja proizvodnje i uticao na individualne lokacije preduzeća. U vezi sa ovim, Fejgin navodi, da je uporedo sa industrijskom revolucijom u osnovi izmenjena i geografija engleske industrije. Odlučujući značaj dobili su novi industrijski rejoni — Lankašir i Zapadni Jorkšir, Južni Vels, rejon Birmingema i Šefilda i Centralna Škotska. Istovremeno su izrasle i velike trgovačke luke, kao Liverpul, Kardif, Glazgov i dr., koje su takođe ubrzale razvitak teške industrije.⁸

Za masovni prevoz velikih količina sirovina iz udaljenih kolonija, potrebna su bila transportna sredstva odgovarajućih mogućnosti u pogledu kapaciteta i tehničkih karakteristika. U tom smislu, parna mašina je izazvala revoluciju i u oblasti saobraćaja i obezbedila uporedni razvoj sa kretanjima u industriji. Primena parne vuče u železničkom i pomorskom saobraćaju, postepeno je ostvarila sinhronizaciju između potreba postojećeg nivoa industrijskog razvoja i saobraćajnih kapaciteta.⁹ Nova transportna sredstva odgovarala su visokom nivou industrije u Engleskoj i omogućila puno korišćenje postojećih industrijskih kapaciteta. Istovremeno, transport je, sa svoje strane, uticao i na razvoj i razmeštaj industrije po pojedinim ekonomskim područjima.

⁷ K. Marks, Kapital, str. 513.

⁸ J. G. Fejgin, Razmešćenie proizvodstva pri kapitalizme i socializme, Moskva, 1958, str. 31—33.

⁹ Već 1807. godine, Robert Fulton sagradio je prvi parobrod, dok je 1825. godine Stephenson pustio u saobraćaj prvu lokomotivu, što je omogućilo i otvaranje železničke pruge između Liverpula i Mančestra — 1830. godine.

2. Disproporcije u razmeštaju kapitalističke proizvodnje

Razvoj proizvodnih snaga uticao je na promenu značaja pojedinih lokacionih faktora i na teritorijalni raspored privrednih aktivnosti u kapitalizmu. U početku su kapitalistička preduzeća bila orijentisana na gradove, zatim se lociraju duž tokova većih reka, a u periodu industrijske revolucije — prema rudnicima uglja i gvozdene rude. Međutim, kao rezultat delovanja osnovnih protivrečnosti i ekonomskih zakona kapitalističkog društvenog i privrednog sistema (zakona vrednosti, prosečnog profita, zakona kapitalističke akumulacije, koncentracije, centralizacije), dolazi do velike neravnomernosti u razmeštaju kapitalističke proizvodnje.

Sami ciljevi kapitalističkog privređivanja dovode do stihijnosti i disproporcija u teritorijalnom razvoju proizvodnih snaga. Polazeći od činjenica da se kapitalistička preduzeća osnivaju jedino radi ostvarenja odgovarajućeg profita, to profit predstavlja opšte i odlučujuće merilo pri izboru lokacije kapitalističkih preduzeća. U takvim uslovima, delovanje zakona viška vrednosti, kao osnovnog zakona kapitalizma, dovodi do velikih ekonomskih nejednakosti između pojedinih regiona.

Neravnomerni razmeštaj privrede u pojedinim kapitalističkim zemljama postao je veoma ozbiljan i akutan problem, pogotovo što se postojeće protivrečnosti sve više produbljuju, na bazi forsirane industrijalizacije i zaoštavanja kapitalističke konkurencije. To ubrzava proces koncentracije kapitala i raslojavanja sitnih proizvođača, tako da ekonomski razvijeniji rejoni sve brže napreduju, dok zaostali rejoni stagniraju, te se, relativno uzev, postojeće disproporcije povećavaju. Prema tome, neravnomerni razmeštaj je jedna od osnovnih imanentnih karakteristika kapitalističke privrede i ostaje kao problem koji se u potpunosti ne može rešiti. Jedino se na osnovu državne pomoći nerazvijenim krajevima, posledice ekonomske zaostalosti mogu u izvesnoj meri ublažiti, i to samo privremeno — za određeni vremenski period.

Za trajno rešenje regionalnih diferencijacija potrebno je, pre svega, da kapitalistička država ima šira ovlašćenja, s obzirom da njene mogućnosti u sprovođenju adekvatne privredne politike ograničava sam karakter društveno-ekonomskih odnosa i privatne kapitalističke svojine. U tom cilju, neophodno je sprovesti decentralizaciju industrije, što se takođe ne može obezbediti bez odgovarajuće državne politike, ili čak ekonomske stimulacije.¹⁰

I pored ograničenih mogućnosti državne intervencije u cilju pravilnijeg razmeštaja kapitalističke privrede, treba istaći izvesne mere

¹⁰ Politika decentralizacije industrije praktično je neostvarljiva, jer privatni kapital više privlače razvijena područja, koja raspolazu brojnom kvalifikovanim radnom snagom, razvijenom infrastrukturom i drugim prednostima, dok nerazvijeni ekonomski rejoni to ne mogu pružiti. Teško je privući angažovanje privatnog kapitala u one krajeve gde se i do tri četvrtine stanovništva bavi poljoprivredom, često na bazi prekapitalističkih produkcionih odnosa i gde je, usled stalne emigracije i depopulacije uglavnom aktivnog stanovništva, ugrožen i dalji normalni razvoj poljoprivrede.

koje kapitalističke zemlje preduzimaju u okviru svojih prava i nadležnosti. Način sprovođenja takvih akcija, kao i njihov intenzitet, zavise od uslova konkretne kapitalističke države — od raznih faktora, kao što je na primer: stepen zaoštrenosti unutrašnjih protivrečnosti u privredi, zatim učešće nerazvijenih područja u odnosu na ukupnu teritoriju i privrednu snagu zemlje, politički pritisak na organe vlasti radi preduzimanja izvesnih mera itd. Obično se tkave mere svode na preraspodelu nacionalnog dohotka, ukupne akumulacije i odgovarajućih investicija na teritorijalnom principu, kao protivteža sve jačoj stihijskoj koncentraciji i centralizaciji kapitala i proizvodnje u narazvijenijim oblastima nacionalne privrede.¹¹

Karakteristično je da građanski ekonomisti dugo nisu priznavali očigledni disparitet u ekonomskom potencijalu pojedinih krajeva i privrednih područja kapitalističkih zemalja. Nasuprot ovome, isticali su princip »opšte privredne ravnoteže« kapitalističke privrede. Prema ovoj tezi, ukoliko i dođe do nekih privrednih poremećaja i regionalnih nejednakosti, to automatski reguliše institucija slobodne konkurencije.

Pojavu i postojanje regionalnih disproporcija najpre je konstatovala i naučno postavila, marksistička ekonomska teorija. Uskoro su, zatim, i građanski ekonomisti odbacili nerealnu i neprihvatljivu koncepciju privredne ravnoteže u kapitalizmu i priznali ozbiljnost problema neravnomernog razmeštaja proizvodnje sa stanovišta opšteg privrednog prosperiteta. U tom smislu, nastoje da definišu i predlože najefikasnije mere i zahtevaju hitnu državnu intervenciju, da bi se ublažile postojeće privredne disproporcije.

Problem neravnomernog razmeštaja ekonomskih aktivnosti, manifestuje se različito u odnosu na pojedine kapitalističke zemlje. Za industrijski razvijene zemlje, kao što je slučaj, na primer, sa V. Britanijom, Francuskom i Belgijom — problem se konkretizuje u prenaseľjenosti izvesnih izrazito industrijskih područja, a ne u unapređenju privrede pojedinih zaostalih krajeva. Daleko veći i značajniji problem predstavljaju regionalne nejednakosti za privredu nerazvijenih zemalja, kod kojih se i posledice daleko teže ispoljavaju. Da bi se specifičnosti u razmeštaju privrede pojedinih kapitalističkih zemalja mogle bliže da sagledaju, navešćemo primere SAD, Velike Britanije, Francuske i Italije, za koje je karakteristična pojava disproporcija u privrednom razmeštaju, iako se nalaze na visokom stepenu ekonomskog razvoja uopšte.¹²

¹¹ M. Ambrožič—Počkar, Problemi ekonomskog podizanja nerazvijenih područja Južne Italije, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1959, str. 25.

¹² Izvesne zakonitosti koje se mogu konstatovati na osnovu praćenja industrijskog razvoja i razmeštaja u jednoj zemlji, ne mogu se uzeti apriori kao opšta pravila racionalnog ili nepovoljnog razmeštaja. Takve zakonitosti mogu biti rezultat izuzetnih promena u razvoju proizvodnih snaga jedne zemlje, što može usmeriti investicije i plasman kapitala u nove industrijske grane i industrijske centre.

a) VELIKA BRITANIJA

Kao prva kapitalistička zemlja, Engleska je poslužila Marks-u da prikaže kako se kroz proces industrijalizacije stvaraju nejednakosti između pojedinih privrednih područja. Industrijski razvoj je doveo, na primer, do brzog osiromašenja ranije privredno veoma naprednih i bogatih poljoprivrednih rejona. Kasnije dolazi do ponovnog pomeranja industrijske aktivnosti u nova područja, tako da postojeći industrijski centri ekonomski propadaju, ili u najboljem slučaju stagniraju. Kada se utvrdi da neko novo mesto ima bolje prirodne uslove, da ima povoljniji položaj, da je bliže glavnim saobraćajnicama i sl. — tamo će »pohrliti« kapital da prigrabi razliku prema prosečnom profitu. U takvoj situaciji, mesta koja su ranije bila vrlo perspektivna — u naponu privredne moći, biće napuštena i zapostavljena.

Ovo se desilo u Engleskoj početkom XX veka, kada su otkriveni i formirani novi industrijski centri (Jorkšir, Lankašir, Južni Vels, Se-fild i Birmingham), što je dovelo do naglog opadanja i zaostajanja ranije veoma aktivnih ekonomskih rejona na jugu i jugo-istoku Engleske. Gradovi dotle puni života, odjednom su »stali«, od konkurencije Severa ugroženi i ekonomski uništeni. Izuzetno je London zadržao jake pozicije zahvaljujući specifičnim prirodnim i drugim uslovima.

Međutim, posle prvog svetskog rata došlo je do premeštaja« industrije na jug Engleske, što dovodi do stagniranja i nazadovanja starih industrijskih centara, koji su dotle predstavljali najjače ekonomske regione. Orijentacija engleske industrije prema jugu (izuzev Velsa), a naročito prema Londonu, objašnjava se, prema Löschu, uticajem mnogih faktora. S jedne strane, u uslovima opadanja spoljne trgovine, porasla je uloga krupnih potrošačkih centara na Jugu i povećao značaj vladinih podružbina za fabrikante. S druge strane, elektrifikacija zemlje omogućila je odvajanje preduzeća od Južnog Velsa i Severne Engleske. Pri tome, crna metalurgija je nastojala da se približi izvorima rude gvožđa, na račun veće udaljenosti od rudnika uglja.

Relokacija engleske industrije u južne krajeve nastavila se sve do drugog svetskog rata, iako takva superkoncentracija nije bila povoljna sa stanovišta ratne strategije i neposredne ratne opasnosti, s obzirom da je predstavljala veoma pogodan cilj za neprijateljsku avijaciju. Međutim, strategijski momenat nije mnogo uticao na kapitaliste da u trci za što većim profitom i dalje podižu preduzeća u južnim područjima i u neposrednoj blizini Londona. Samo je mali broj fabrika prebačen iz okoline Londona i drugih ugroženih oblasti u manje opasna područja.¹³

Neravnomernost u teritorijalnom razvoju engleske industrije i sve devijacije između dva svetska rata, uticale su na pojavu velikih razlika u ekonomskoj snazi pojedinih regiona, tako da je, u cilju likvidiranja postojećih nejednakosti i odgovarajućih posledica, usledila čak i državna intervencija.¹⁴ Potreba za takvom intervencijom dolazi do izra-

¹³ J. G. Fejgin, cit. delo, str. 68.

¹⁴ Posebno treba ceniti primenu mera državne intervencije u Engleskoj kao zemlji »klasičnog kapitalizma i liberalizma«.

žaja naročito posle velike svetske ekonomske krize od 1929. godine i odgovarajućih reperkusija ove krize na privredni razvoj uopšte, a naročito u pogledu regionalnih nejednakosti i pojave velikog broja nezaposlenih radnika.

U cilju preduzimanja praktičnih mera, formirana je posebna komisija engleskog Parlamenta, koja je obišla »specijalne zone«, odnosno »napuštene« područja i u vezi toga podnela poseban izveštaj tzv. »Barlow Report«. Prvi put u istoriji Velike Britanije, ovaj izveštaj predlaže primenu nacionalnog plana u daljem razvoju privrede. Predložena je organizacija radnog tržišta, koordinirani sistem migracije radne snage radi razvijanja veće raznolikosti privrednih aktivnosti i uspostavljanje izvesne regionalne ravnoteže. Htelo se istovremeno da uspori dalji priliv stanovništva ka Londonu i izvrši reorganizacija zagušenih gradskih naselja.¹⁵

Za realizaciju ovako formulisane politike, široka ovlašćenja dobio je »Nacionalni uréd za industriju«, koji nije mogao da ostvari postavljene zadatke, s obzirom da je u međuvremenu došlo do rata. Posle rata, na osnovu tzv. »Daltonovog zakona« ova politika je bila sankcionisana i u okviru iste preduzete su i konkretne mere. Formirano je, na primer, osam razvojnih oblasti, koje uglavnom odgovaraju specijalnim zonama formiranim pre rata. Ministarstvo industrije i trgovine dobilo je vanredna ovlašćenja u cilju izgradnje industrijskih objekata i podizanja stambenih naselja (podizanje industrijskih infrastrukturnih objekata).

Sve ove mere dale su samo delimične rezultate. Podignuto je, na primer, do maja 1951. godine 2.117 novih industrijskih preduzeća u ovim oblastima, čija vrednost iznosi 159,3 miliona funti sterlinga. To je predstavljalo 31% od ukupnih investicija u englesku industriju u ovom periodu. Usled takvih ulaganja u razvoj industrije, nezaposlenost u zaostalim područjima pala je od 900.000 na 120.000 radnika, a to već odgovara proseku u ostalim krajevima Velike Britanije.¹⁵

b) SJEDINJENE AMERICKE DRŽAVE

Iako je Velika Britanija prva kapitalistička zemlja, ipak je neravnomernost u razmeštaju industrijske proizvodnje posebno ispoljena u privredi SAD. Ovo je i razumljivo, s obzirom da su SAD postale od kraja XIX, veka vodeća kapitalistička zemlja. Na SAD otpada danas više od polovine ukupne proizvodnje svih kapitalističkih zemalja, tako da je moguća izrazitija koncentracija i ekonomska nejednakost.

Prema ekonomskom potencijalu pojedinih oblasti, čitava teritorija SAD može se podeliti na tri šira područja — industrijski sever, bivši robovlasnički jug i kolonizirani zapad. Industrijska oblast na severu zahvata samo 14% teritorije SAD, ali zato na ovaj deo zemlje (istočno od Misisipija i severno od reke Ohajo), otpada 66% industrijske

¹⁵ R. Uvalić, Regionalne nejednakosti u kapitalističkim i socijalističkim zemljama, Naša stvarnost, br. 11—12/61.

¹⁶ J. G. Gravier, Decentralisation et progres technique, Flamarion, Paris, 1953, str. 311.

proizvodnje (izražene u vrednosti) 69,5% od ukupnog broja radnika. Na sve ostale ekonomske rejone u SAD dolazi samo jedna trećina industrijske proizvodnje i manje od trećine zaposlenih radnika.

Ogromne regionalne disproporcije zabrinule su američke političare, tako da je došlo do poznatog pokušaja unapređenja zaostalih područja za vlade predsednika Ruzvelta. Preduzeti su radovi na privrednoj izgradnji i kolonizaciji doline reke Tenesi, koja je većim delom bila napuštena i nenaseljena, usled čestih poplava i erozije zemljišta. Formirani su specijalni organi koji su na osnovu posebnog zakona dobili zadatak da putem odgovarajućih investicionih ulaganja omoguće normalan privredni razvoj u ovoj oblasti. Ubrzo su obimni radovi izmenili geografsku sliku ove teritorije, jer su formirana nova naselja, izgrađeni novi putevi itd.

Rezultati u izgradnji i industrijalizaciji doline reke Tenesi, imaju relativno mali značaj u odnosu na čitavu privredu SAD. Sigurno je da se na ovaj način ne mogu rešiti tako ozbiljne protivrečnosti, kao što su, na primer, velike disproporcije u privrednom potencijalu između industrijski razvijenog Severa i poljoprivrednog Juga. Mnogi američki ekonomisti uočili su veoma »osetljivi« problem rejona, ali su nastojali da iznađu razne »objektivne« uzroke u cilju opravdanja takvog stanja, odnosno ogromnih ekonomskih razlika između naprednih i zaostalih rejona.

Ipak je značaj »problema rejona« uticao da se posle drugog svet-skog rata (1946. godine) formira Komitet za Jug, koji je imao zadatak da doprinese bržoj industrijalizaciji južnih krajeva. Komitet je bio sastavljen od predstavnika krupnih industrijskih, bankarskih i osiguravajućih korporacija, koje su imale interesa za podizanje raznih industrijskih objekata na Jugu. Pored ostalih mera, Komitet je izdao i posebnu knjigu, u kojoj se iznose sve mogućnosti za postizanje velikog profita u južnim krajevima zemlje.¹⁷

Inicijativa u pogledu decentralizacije proizvodnje, premeštaja industrije i preseljenja stanovništva, nije mogla biti ostvarena u uslovima delovanja opštih zakona kapitalističke ekonomike. Sem ovoga, relokacija industrije zahteva i zatvaranje jednog broja postojećih preduzeća i prebacivanje mašina, kao i smanjenje stanovništva u jačim industrijskim centrima, što posebno izaziva krupne posledice. Takve promene dovele bi, dalje, do smanjenja obima komunalnih delatnosti, zatim obima prevoza u železničkom i drumskom saobraćaju, a mnogi relativno skupi objekti infrastrukture ostali bi nedovoljno iskorišćeni.

c) FRANCUSKA

U Francuskoj se regionalne nejednakosti javljaju u vrlo ozbiljnoj formi. Smatra se da je u odnosu na sve ostale zapadno-evropske zemlje, »problem rejona« najteži i najakutniji baš u Francuskoj.

¹⁷ U knjizi pod nazivom »Zašto se industrija seli na Jug«, navodi se, na primer, da je u pitanju jevtina radna snaga, da se čak i zakoni mogu lakše kršiti, jer se u interesu novih preduzeća kruto ne primenjuju i da sve to predstavlja odlične uslove za obezbeđenje velike mase profita.

Sa stanovišta regionalnog razvoja, čitava teritorija Francuske može se podeliti na gusto naseljeni i industrijski razvijeni sever i retko naseljeni i ekonomski nerazvijeni južni deo zemlje. Karakteristično je da ekonomski zaostali rejoni nisu koncentrisani u jednoj široj oblasti, već su razbacani skoro po svim delovima zemlje i svaki od njih ima odgovarajuće specifičnosti u privrednom životu kao i u pogledu mogućnosti za dalji ekonomski razvoj. Pri ovome, poseban problem za dalji razvoj francuske privrede predstavlja ogromna koncentracija industrije, i stanovništva u oblasti Pariza.¹⁸

Na inicijativu samih zaostalih oblasti, ovo pitanje je počelo da se rešava, odnosno ublažava, tek posle drugog svetskog rata. Tako su u pojedinim provincijama formirani lokalni organi u cilju aktiviranja i unapređenja privrednog života na svojoj teritoriji. Ovi organi dobili su zvanični karakter tek 1954. godine, na osnovu posebnog dekreta, a pod nazivom komiteta za ekonomsku ekspanziju.

Da bi se postigla decentralizacija i ublažile posledice visoke koncentracije industrijske proizvodnje u velikim gradovima, u Francuskoj su primenjene i izvesne administrativne mere. Zabranjeno je, na primer, podizanje industrijskih objekata bez specijalne dozvole, što se u prvom redu odnosilo na područje Pariza. Izvršeno je i preseljivanje izvesnih fabrika u unutrašnjost zemlje itd.

Navedene i druge mere koje je francuska administracija preduzimala u cilju otklanjanja ekonomskih disproporcija između pojedinih regiona, dale su izvesne rezultate koji su daleko od potpunog i definitivnog rešenja problema regionalne nejednakosti. Sve ti pokušaji nisu bili ni dovoljno koordinirani, pogotovo što su inicijative poticale iz raznih izvora.

d) ITALIJA

Pored V. Britanije, SAD i Francuske, po neravnomernom razmeštaju proizvodnje karakterističan je i primer Italije. Ova zemlja i problemi njenog privrednog razvoja, od posebnog su interesa za nas, s obzirom da je u pitanju susedna zemlja, koja sa visokim procentom učestvuje u jugoslovenskom prometu sa inostranstvom.

Polazeći od ekonomskih mogućnosti pojedinih delova zemlje, Italija se takođe može podeliti na bogatiji i industrijski razvijeni Sever i privredno zaostali južni deo. Osnovni problem predstavlja nerazvijena južna teritorija, koja se i u zvaničnim publikacijama u Italiji tretira pod nazivom »nerazvijena područja Juga«.

Južna Italija se može svrstati u nerazvijena područja po nizu elemenata u svojoj privrednoj strukturi i ekonomskim rezultatima koje postiže. Učešće u nacionalnom dohotku čitave zemlje, na primer, iznosi 21%, dok u ovom delu zemlje živi oko 38% čitavog stanovništva. Dohodak po stanovniku Italije kretao se 1957. godine oko 350 dolara, po čemu se italijanska privreda u celini može ubrojiti u razvijena područja sveta. Međutim, dohodak po glavi stanovnika u Južnoj Italiji bio je nešto ispod 200 dolara. Ovakav nivo dohotka po glavi stanovnika ka-

¹⁸ R. Uvalić, cit. delo, str. 276.

rakteriše Jug Italije kao nerazvijenu oblast, s obzirom da je to ispod gornje granice, koja prema merilima OUN predstavlja osnov za klasifikaciju zemalja sveta na razvijena i nedovoljno razvijena područja.¹⁹

Oštrina regionalnih disproporcija u italijanskoj privredi zahtevala je primenu odgovarajućih mera i državnu intervenciju. Da bi se ublažile negativne ekonomske reperkusije, trebalo je aktivirati i povećati ekonomski potencijal Juga i ostvariti uspešnu integraciju ovog područja u opšti privredni život Italije. Međutim, treba odmah reći da su i pored ovakvog stanja i odnosa između Severa i Juga zemlje, državne intervencije bile prvenstveno usmerene ka razvijenim područjima na severu Italije. Od 470 milijardi lira koje je država investirala u periodu između 1944. i 1951. godine, preko 84% angažovano je u privredu razvijenih oblasti, tako da je postojeća ekonomska nejednakost još više produbljena.²⁰

Ovako nedovoljna ulaganja usledila su i pored toga što su i ratna razaranja teže pogodila privredu Južne Italije, te je administracija morala da pruži veću materijalnu pomoć u vezi što bržeg osposobljavanja oštećenih industrijskih objekata. Pored ovoga, i sam tempo ulaganja, ionako nedovoljnih sredstava, bio je vrlo spor, tako da su svi ovi momenti doveli i do javnih protesta od strane stanovništva ovih krajeva.²¹

Radi ublažavanja posledica neravnomernog razmeštaja ekonomskih aktivnosti, formiran je 1950. godine Fond za razvoj Juga (Cassa per il Mezzogiorno) — takozvana »Kasa za Jug«. Fond je predstavljao jednu administrativnu organizaciju sa specijalnim i širokim ovlašćenjima u pogledu organizacije vanrednih javnih radova koji će doprineti bržem privrednom razvoju zaostalih područja. Sredstva fonda namenjena su prvenstveno stvaranju infrastrukture, koja bi trebala da omogući brži proces industrijalizacije nerazvijenih južnih krajeva.

Ubrzo se uvidelo da se sa nedovoljnim sredstvima Fonda za razvoj Juga ne mogu postići ozbiljni rezultati u pogledu efikasnijih rešavanja ekonomskog razvoja pasivnih krajeva. Stoga je 1954. godine donet tzv. Vanonijev plan (prema tadašnjem ministru Vanoniju), na osnovu koga je trebalo rešiti problem nezaposlenosti u roku od deset godina. Prema Vanonijevom planu, otklanjanje ekonomskih disproporcija trebalo je rešiti putem aktivnije uloge države u ekonomskom razvoju Juga, a istovremeno likvidirati i postojeću nezaposlenost.

Sva nastojanja da se popravi situacija i ublaže regionalne disproporcije nisu, međutim, u većoj meri doprinela uspešnom rešavanju problema. Očekivani efekti u pogledu smanjenja nezaposlenosti i podizanja životnog standarda takođe nisu ostvareni, jer izgradnja infrastrukturnih objekata nije uspela da privuče privatni kapital u cilju podizanja prerađivačke industrije.

¹⁹ M. Ambrožič—Počkar, cit. delo, str. 20.

²⁰ M. Ambrožič—Počkar, cit. delo, str. 20—32.

²¹ Karakterističan je slučaj desetodnevnog gladovanja narodnog poslanika Danila Dolčija, u Rokamoni na Siciliji, 1963. godine, usled toga što se previše odugovlačila izgradnja jedne brane, a što je u izvesnom smislu trebalo da predstavlja, ekonomski preporod za siromašno stanovništvo i njihov pasivni kraj.

Treba istaći, na kraju, da se u pogledu regionalne problematike svih navedenih zemalja, javlja još jedna zajednička karakteristika — svuda se mere državne intervencije radi ublažavanja ekonomskih diferencijacija, primenjuju tek kada oštrina disproporcija dovede do takvih privrednih deformacija, preko kojih država ne može preći. Iako su državne akcije ponekad bile i dobro zamišljene, obično su preduzimate sa zakašnjenjem — posle pojave problema. Pretežno su to bile mere od slučaja do slučaja, a ne dobro pripremljena politika. U stvari, opšte karakteristike kapitalističkog načina proizvodnje, »objektivno« ne pružaju mogućnosti za plansko i sistematsko rešavanje i trajno rešenje regionalnih disproporcija.

3. Opšte karakteristike i principi socijalističkog razmeštaja.

Razmeštaj socijalističke privrede dobija kvalitativno nove elemente, čija se uloga sastoji u eliminisanju svih slabosti i nedostataka kapitalističkog razmeštaja proizvodnih snaga. Ovo se postavlja kao prioritetni zadatak, s obzirom da je neophodno posle pobeđe socijalizma i uvođenje socijalističkih produkcionih odnosa, privrednu strukturu zemlje nasledenu od kapitalizma korenito izmeniti, da bi mogla, da posluži kao osnova za dalju bržu i uspešnu izgradnju socijalizma.

U odnosu na stihijni i neracionalni razmeštaj kapitalističke proizvodnje, dosadašnja praksa i iskustvo socijalističkih zemalja potvrđuju velike prednosti planskog razmeštaja proizvodnje. »Samo ono društvo, pisao je Engels, koje svoje produktivne snage harmonično povezuje prema jedinstvenom velikom planu, može industriju rasporediti po celoj zemlji onako kako najbolje odgovara njenom vlastitom razvitku i održanju, odnosno razvitku ostalih elemenata proizvodnje.²²

To znači da teritorijalni princip organizacije proizvodnje dobija svoju potpunu afirmaciju tek u sklopu planski organizovane socijalističke privrede.

Preimućstva planskog usmeravanja ekonomskih aktivnosti ogledaju se u mogućnosti obezbeđenja najveće ekonomske efektivnosti investicionih ulaganja i najvećeg stepena rentabilnosti društvenih sredstava za rad. Cilj je da se na bazi racionalnog korišćenja prirodnih i ostalih faktora, ostvare najniži troškovi proizvodnje do momenta finaliziranja i da se, putem primene najnovijih dostignuća u oblasti tehničkih uslova procesa proizvodnje, uskladi proizvodnja sa rastućim potrebama potrošnje.²³

S obzirom da se opšti ekonomski rezultati ne mogu odvojiti od rezultata u oblasti razmeštaja, to se veliki uspesi u razvoju privrede pojedinih socijalističkih zemalja mogu registrovati i kao uspesi na

²² F. Engels, *Anti-Diring*, str. 323.

²³ Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju zahteva i primenu novih merila pri ocenjivanju ekonomskih rezultata investicionih plasmana. Investiranje mora da obezbedi maksimalnu društvenu racionalnost, jer se ne radi više o kapitalističkom interesu, već o interesu zajednice u celini. To ukazuje na novu — društvenu dimenziju razmeštaja socijalističke proizvodnje i na nužno uključivanje teritorijalne proporcije u opšteprivredne planove.

polju racionalnog razmeštaja materijalne društvene proizvodnje. U tom smislu, kao primer, prvenstveno može poslužiti Sovjetski Savez. U poređenju sa nekadašnjom carskom Rusijom — »trulom« imperijalističkom državom, danas je SSSR jedna od vodećih zemalja u svetu, kako prema svojim proizvodnim pokazateljima, tako i po opštem nivou ekonomskog razvoja. Ostale socijalističke države, uključujući i našu zemlju, postigle su takođe vidne rezultate u privrednoj izgradnji, zahvaljujući, pored ostalog, i pravilnom prostornom razmeštaju i, na toj osnovi, otklanjanju ekonomskim i nacionalno-političkih nejednakosti.

Ipak, socijalističke zemlje nisu u potpunosti iskoristile sve mogućnosti koje u oblasti razmeštaja pruža planska privreda. Može se reći da često, u uslovima brzog i dinamičnog privrednog razvoja, nije preostajalo dovoljno vremenskih mogućnosti za solidnija i studioznija istraživanja pri izboru optimalnih varijanti razmeštaja proizvodnih snaga. Na ovaj način, potreba što bržeg porasta proizvodnje nije dozvoljavala dugoročnije sagledavanje ekonomskih efekata pojedinih lokacionih rešenja. U izvesnim slučajevima to je dovelo do slabljenja opštedruštvenog kriterija, tako da je kod mikrodeterminisanja odlučivala uglavnom individualna rentabilnost. Sličan primer predstavlja i izdvajanje regionalne problematike iz okvira opšte ekonomske politike, što može negativno delovati, ne samo na uspeh u rešavanju regionalnih disproporcija, već i na čitav privredni razvoj.

Kao preduslov za obezbeđenje kompleksnog i skladnog razmeštaja u sklopu privrede socijalističke zemlje, postavlja se problem pravilnog rasporeda ekonomskih aktivnosti između i unutar pojedinih privrednih područja i regiona, da bi se omogućilo racionalno korišćenje postojećih i novih izvora osnovnih sirovina (uglja, nafte, rude gvožđa i sl.). U tom smislu, prioritetni zadatak socijalističke izgradnje predstavlja likvidiranje raznih nasleđenih nejednakosti i neravnopravnosti, kao što su ekonomske, socijalne, političke i dr. Likvidiranje postojećih nejednakosti ujedno predstavlja i uslov za ostvarenje socijalističkih produkcionih odnosa, što se, u prvom redu, može postići putem izbora najoptimalnijih varijanti razmeštaja proizvodnje.

U Sovjetskom Savezu, na primer, posle oktobarske socijalističke revolucije, preuzeta je od carske Rusije veoma neravnomerno raspoređena industrijska proizvodnja. U carskoj Rusiji postojao je veći disparitet u teritorijalnom razmeštaju proizvodnje u odnosu na kapitalističke države Zapadne Evrope. Naročito visoki stepen koncentracije dostigla su velika industrijska preduzeća u centralnim industrijskim regionima i Petrogradu.²⁴ Preko jedne trećine čitave industrijske proizvodnje obuhvatao je centralni industrijski bazen, dok je na Ukrajinu otpadalo 18%, a na sam Petrograd 10,5%.

U takvoj situaciji, mlada sovjetska država morala je da preduzme niz mera da bi ublažila i perspektivno likvidirala nasleđene ekonomske

²⁴ U Rusiji je, na primer, u preduzećima sa 500 i više radnika bilo obuhvaćeno 54% od ukupnog broja zaposlenih, dok je istovremeno u SAD u analognim preduzećima bilo zaposleno svega 33% od ukupnog broja radnika. (J. G. Fejgin, cit. delo, str. 168).

disproporcije. Prve mere u smislu usmeravanja teritorijalnog razmeštaja proizvodnje, obuhvatao je plan GOELRO. (donet još 1920. godine). Planom je bio predviđen, pored zadataka na polju elektrifikacije,²⁵ i novi razmeštaj proizvodnih snaga zemlje, tako da je uključivao regionalne planove za 8 privrednih područja.²⁶

S obzirom da je donet u relativnom kratkom vremenu i u izuzetno teškim uslovima građanskog rata, plan GOELRO nije mogao detaljno i precizno da postavi pojedine zadatke, te se politika razmeštaja privrednih aktivnosti u SSSR-u počela da sprovodi tek u okviru zadataka prvih petogodišnjih planova. Takva politika, usklađena sa odgovarajućom nacionalnom politikom, imala je za cilj brži ekonomski razvoj i prosperitet zaostalih krajeva na istoku zemlje.

Znatna investiciona ulaganja za razvoj privrede istočnih oblasti, predviđena su već u prvom petogodišnjem planu. Povećanje je bilo relativno značajno, imajući u vidu ulaganja u ranijim periodima, ali je apsolutno posmatrajući veći deo sredstava i dalje ostajao namenjen razvoju centralnih (industrijskih) krajeva. Ovim planom prvi put je predviđeno i ekonomsko rejoniranje zemlje. Čitava teritorija SSSR podeljena je na četiri grupe rejona — industrijske, poljoprivredne, mešovite i šumske rejone. Na ovaj način izvršena podela, nije mogla obezbediti striktno i precizno razgraničenje između pojedinih rejona, s obzirom na poteškoće u vezi specijalizacije, tako da su formulisane samo opšte karakteristike pojedinih rejona.

Na osnovu politike, definisane Drugim petogodišnjim planom, došlo je do obimnih investicionih ulaganja u istočne krajeve Sovjetskog Saveza i do formiranja novih velikih industrijskih centara u ovom delu zemlje. Tako je u godinama izvršenja petogodišnjih planova, u periodu između dva svetska rata, izgrađeno i pušteno u rad oko 9.000 krupnih državnih industrijskih preduzeća, od čega je na hiljade izgrađeno u istočnim rejonima. Krupni industrijski centri i nova preduzeća za proizvodnju uglja, nafte, za crnu i obojenu metalurgiju, podignuta u istočnim rejonima RSFSR, u Kazahstanu i drugim ranije zaostalim krajevima na istoku zemlje, doprineli su ublažavanju velike neravnomernosti u razmeštaju privrede SSSR.²⁷

Posle II svetskog rata ponovno je nastavljeno sa forsiranjem razvoja industrije u istočnim rejonima, u sklopu akcije za smanjenje postojećih razlika u ekonomskoj snazi pojedinih oblasti. U toku izvršenja zadataka Četvrtog i Petog petogodišnjeg plana, na primer, izgrađeno je

²⁵ Plan je predviđao izgradnju 30 velikih elektrana sa proizvodnjom od 1.750 hiljada KW.

²⁶ Plan je rađen na inicijativu i pod kontrolom Lenjina. Iako je imao više simboličan značaj, ipak je Lenjin očekivao i odgovarajuće ekonomske i političke efekte.

²⁷ Kada su nemački osvajači okupirali ukrajinske ugljo-metalurške centre, novoformirani industrijski centri na Istoku, omogućili su skoro normalnu proizvodnju u toku drugog svetskog rata. Postojanje novih industrijskih objekata omogućilo je i prihvatanje i funkcionisanje oko 1.300 industrijskih preduzeća, koja su u toku nekoliko ratnih meseci preseljena na Ural, u Sibir, Kazahstan i republike Srednje Azije.

preko 9.200 novih krupnih industrijskih preduzeća, od čega je veći broj lociran na istoku zemlje.²⁸

Pored brze industrijske izgradnje istočnih rejona, u Sovjetskom Savezu su primenjene i druge mere za sprečavanje superkoncentracije proizvodnje i stanovništva u pojedinim velikim gradovima, odnosno velikim industrijskim centrima. Jednu od takvih mera predstavlja i odluka CK Partije od 1931. godine, kojom se zabranjuje podizanje novih industrijskih preduzeća na području Moskve i Lenjingrada. Zabrana je kasnije proširena i na gradove: Kijev, Harkov, Rostov, Gorki i Sverdlovsk.

Usled širokog prostranstva zemlje, ekonomsko rejoniranje se postavlja kao poseban problem u razvoju privrede Sovjetskog Saveza, jer se od optimalnih rešenja očekuje najefikasnije i najracionalnija eksploatacija mnogobrojnih izvora korisnih sirovina razbacanih širom zemlje. Velike razdaljine između pojedinih ekonomskih rejona povlače visoke transportne troškove, tako da u većini slučajeva to predstavlja dominantni faktor lokacije, jer izaziva ogromne ekonomske efekte u odnosu na privredu u celini. Stoga su transportni troškovi stalni predmet izučavanja od strane sovjetskih ekonomista, dok Fejgin navodi niz primera neracionalne lokacije i grešaka pri razmeštaju, iz čega proizilaze godišnji gubici od više stotina miliona rubalja.²⁹

Sovjetski autor P. Alampiev ističe veliki značaj racionalne teritorijalne organizacije proizvodnje za razvoj socijalističke narodne privrede, s obzirom da formiranje ekonomskih rejona ima za cilj da prikaže i razgraniči krupne teritorijalne proizvodne komplekse, koji se javljaju kao važna komponenta svesavezne teritorijalne društvene podela rada i koji su sposobni da u sebi razviju određeno povezivanje osnovnih grana proizvodnje. Ekonomsko rejoniranje, nastavlja Alampiev, daje mogućnosti za pravilno planiranje svih grana proizvodnje, najracionalnije povezivanje na širim teritorijama i sa najboljim proizvodnim efektom, koristeći prirodne ekonomske uslove i izvore.³⁰

Ekonomski rejonirani mogu doprineti pravilnom rešavanju pojedinih krupnih ekonomskih problema koji predstavljaju smetnju za brži privredni razvoj pojedinih krajeva zemlje, što ukazuje na potrebu primene naučnih metoda prilikom utvrđivanja pojedinih teritorijalnih kompleksa.³¹

²⁸ J. G. Fejgin, isto str. 249.

²⁹ Pojedine transportne relacije dostižu i do 4.000 km, kao što je slučaj sa prevozom uglja od Kuznjeckog basena do Moskve i dalje na zapad. Takva dužina transportnih relacija uslovlila je i deficit goriva u evropskom delu SSSR u toku izvršenja zadataka petogodišnjih planova.

³⁰ P. Alampiev, O setke ekonomičeskijh rajonov SSSR, Planovoe hozjajstvo, 6/1956, str. 25.

³¹ Pitanju naučnog rejoniranja zemlje prvi put je poklonjena odgovarajuća pažnja u sklopu zadataka plana GOELRO. Planom su postavljeni i praktično rešavani problemi rejoniranja kroz podelu Sovjetskog Saveza na osam ekonomskih rejona — Centralno-industrijski, Severni, Volžski, Južni, Kavkaski, Uralski, Zapadno-Sibirski i Turkeštanski.

Za uspešno korišćenje prirodnih uslova od posebnog je značaja obezbeđenje odgovarajuće specijalizacije, a istovremeno i kompleksnosti svakog ekonomskog reiona, da bi se industrija približila izvorima sirovina i da bi se omogućila bolja ekonomija društvenog rada na bazi optimalne organizacije transporta.³²

U pitanju ekonomske rejonizacije ima dosta spornog i nejasnog, kaže Alampijev u zaključku napisa o mreži ekonomskih reiona. Ova konstatacija svakako odgovara posmatrajući problem rejoniranja uopšte, a pogotovo za uslove u Sovjetskom Savezu, s obzirom na velika prostranstva zemlje, gde jedan ekonomski rejon obuhvata površinu nekoliko puta veću od ukupne površine naše zemlje, sa stanovništvom od oko 40 miliona. U takvim uslovima treba postići najpravilniji razmeštaj privrede preko odgovarajuće mreže ekonomskih reiona, što nije ni malo jednostavan zadatak. Stoga sovjetski autori i ističu potrebu učestvovanja većeg broja naučnika, ekonomista i ekonomskih geografa, da bi se problemi ekonomskog rejoniranja što uspešnije rešavali.

Pored ovih problema, specifičnu poteškoću u sprovođenju racionalnog razmeštaja proizvodnje u Sovjetskom Savezu, predstavlja i centralizovano rukovođenje privredom. Postavljen je problem usklađenja neophodne samostalnosti ekonomskih reiona sa opštim principima centralističkog upravljanja. To je dovelo do donošenja odgovarajućih zakonskih propisa na osnovu kojih se formiraju sovnarhozi — organi koji će biti na čelu svakog ekonomskog administrativnog reiona, kao neka forma ekonomskog saveta. Sovnarhozi su dobili i određena prava u oblasti upravljanja preduzećima pod njihovom nadležnošću, odnosno da mogu samostalno rešavati izvesna pitanja ekonomske i finansijske prirode. U stvari, sovnarhozi se javljaju kao jedan nova forma koordinacije privrednih aktivnosti na određenoj teritoriji, što obezbeđuje i odgovarajuće promene u upravljanju preduzećima.³³

Imajući u vidu veliki značaj pravilnog razmeštaja proizvodnje, poznati sovjetski autor u oblasti razmeštaja proizvodnje Fejgin, formulisao je osnovne principe razmeštaja, »koji ukazuju na puteve praktičnog razmeštaja proizvodnih snaga u periodu prelaza od socijalizma ka komunizmu, ... koji zavise od nivoa razvoja proizvodnih snaga i međunarodne socijalističke podele rada između zemalja »socijalističkog lagersa«.

³² Prema Alampijevu, uslovi za kompleksnost reiona su: gorivo i energetska baza (proizvodnja elektroenergije), mašinogradnja i hemijska industrija, remontna baza, proizvodnja građevinskog materijala, proizvodnja poljoprivrednih sirovina za prehrambenu i laku industriju reiona, proizvodnja životnih namirnica, robe široke potrošnje, sistem transporta. (P. A. cit. delo, str. 31).

³³ Sovnarhozi su formirani u odnosu na čitavu teritoriju SSSR, po odgovarajućim ekonomsko-administrativnim rejonima (63 za RSFSR, 11 za Ukrajinu, 9 za Kazahstan, 5 za Uzbekistan i po jedan za ostale republike). Na osnovu istog zakona (kojim su formirani sovnarhozi) ukinuta su i izvesna savezna, savezno-republička i republička ministarstva.

Iz objektivnih ekonomskih zakonitosti socijalističke proizvodnje i opštih zadataka izgradnje komunizma u našoj zemlji, piše Fejgin, proizilazi da se razmeštaj socijalističke proizvodnje opredeljuje sledećim principima:³⁴

— planski razmeštaj proizvodnje po čitavoj teritoriji zemlje u cilju maksimalnog iskorišćenje prirodnih i radnih resursa i stalnog porasta produktivnosti društvenog rada;

— potpuno približenje industrije izvorima sirovina i potrošačkim rejonima u cilju skraćenja velikih razdaljina i svih vrsta neracionalnog prevoza;

— planska privredna podela rada između ekonomskih rejona i republika SSSR, specijalizacija i kompleksni razvoj privrede u ekonomskim rejonima;

— učvršćenje odbrambene moći SSSR na osnovu pravilnog razmeštaja proizvodnih snaga po republikama i ekonomskim rejonima;

— planska povezanost industrije i poljoprivrede, gradova i sela;

— međunarodna podela rada između zemalja socijalističkog lagersa na osnovu saradnje i ekonomske, kulturno-tehničke i političke međusobne pomoći.

Sovjetski akademik V. Nemčinov, ukazuje takođe na izvesne principe u razmeštaj socijalističke proizvodnje. Prema Nemčinovu, socijalistička teritorija razvoja i razmeštaja proizvodnih snaga mora da sadrži osnovne principe i najvažnije ekonomske kriterije, koji će obezbediti najbolji ekonomski razmeštaj centara proizvodnje, odnosno izbor optimalnih varijanti prostornog razmeštaja društvene proizvodnje. Za razliku od Fejgina, Nemčinov postavlja samo tri osnovna principa u razmeštaju proizvodnje:

1. Glavni princip racionalnog razmeštaja sastoji se u obezbeđenju maksimalne ekonomije društvenog rada, u svim fazama proizvodnje i obrade. Drugim rečima, u pitanju je obezbeđenje minimalnih troškova radnog vremena na jedinicu finalnog društvenog proizvoda.

2. Kompleksno korišćenje radnih i prirodnih resursa, što je povezano sa kooperiranjem i kombinovanjem proizvodnje.

3. Razvoj onih privrednih grana koje će obezbediti najefikasnije korišćenje prirodnih i ekonomski faktora u konkretnim uslovima. Radi se o najefikasnijem korišćenju lokalnih sirovinskih izvora, u skladu sa razvojem privrede pojedinih ekonomskih rejona i privrede čitave zemlje.³⁵

Osnovni principi koje je postavio Fejgin, definisani su više sa stanovišta specifičnih uslova razmeštaja proizvodnje u Sovjetskom Savezu. Usled ovoga je i njihova primena ograničena, te se samo delimično mogu koristiti u praksi ostalih socijalističkih zemalja. Međutim, Nemčinov je osnovne principe razmeštaja potpuno generalisao, tako da se mogu tretirati kao opšta pravila socijalističkog razmeštaja pro-

³⁴ J. G. Fejgin, cit. delo, str. 208.

³⁵ V. Nemčinov, Teoretički voprosi racionalnogo razmeščenia proizvoditel'nih sil, Voprosi ekonomiki, 6/1961. str. 12—13.

izvodnih snaga i mogu se koristiti u teoriji i praksi drugih socijalističkih zemalja.

U odnosu na privredu naše zemlje, problemi razmeštaja imaju odgovarajuću »specifičnu težinu«, što proizilazi, kako iz opštih uslova socijalističkog razvoja, tako i iz konkretnih uslova u razvoju jugoslovenske ekonomike. Stoga, poznavanje i izučavanje teritorijalne strukture jugoslovenske privrede zahteva posebnu pažnju, imajući u vidu specifične komponente koje u znatnoj meri deluju kod utvrđivanja mesta za formiranje preduzeća.

U uslovima radničkog upravljanja i komunalnog uređenja, osnovnu pokretačku i stvaralačku snagu u daljoj izgradnji naše socijalističke ekonomije čine neposredni proizvođači. Njihovu aktivnost i inicijativu usmeravaju organi samoupravljanja u preduzeću, zatim komune i ostale društveno-političke zajednice do federacije. To u oblasti razmeštaja zahteva, pre svega, usklađivanje pojedinih investicionih odluka preduzeća, komuna i šire zajednice, radi obezbeđenja kompleksnog korišćenja ekonomskog i društvenog potencijala na čitavom teritorijalnom frontu.

Sem navedenih specifičnosti, koje imaju više subjektivni karakter, razmeštaj proizvodnje u našoj zemlji uslovljava i nasleđena privredna struktura, kao i postojanje neravnomernog razmeštaja. Na razmeštaj privrednih aktivnosti, naročito u periodu neposredno posle rata, znatno su uticale disproporcije između pojedinih privrednih oblasti delatnosti, što je, pored opšte nerazvijenosti, bilo karakteristično za privredu predratne Jugoslavije. S druge strane, regionalne ekonomske diferencijacije takođe su doprinele formiranju odgovarajuće privredne politike, koja se praktično realizuje pri izgradnji novih kapaciteta u određenim područjima i konkretnim mestima.³⁶

dr Nikola Jovanović, docent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

RÉSUMÉ

La disposition rationnelle des forces productives représente le devoir constamment actuel par rapport à tous les domaines économiques et à toutes les branches d'activité, et elle se manifeste pratiquement à l'occasion de l'édification des nouvelles capacités, c'est à dire de l'élargissement et de la reconstruction des capacités existantes. De cette manière, tout placement individuel a en même temps une plus grande importance économique, car l'apparition de nouveaux objectifs économiques crée les conditions pour le développement des branches correspondantes pour la production des biens de consommation courante, ensuite des activités tertiaires

³⁶ O specifičnim karakteristikama razmeštaja naše privrede, posebno je objavljen članak u »Privrednom glasniku«, broj 7—8, Niš, 1966.

et aboutit à l'édification des unités d'infrastructure. Tout ceci influe sur la formation, c'est à dire sur le développement plus efficace des centres industriels et la prospérité ultérieure de certains secteurs économiques et provoque des changements déterminés dans la structure territoriale de l'économie toute entière.

Etant donné que le niveau de l'économie de la future entreprise et sa position dans l'économie de la société dépendent dans une large mesure de l'emplacement sur lequel l'entreprise est formée, l'exigence générale se réduit à assurer le placement optimum, qui permettra la rationalité maxima dans la conduite des affaires et l'efficacité économique la plus forte des moyens engagés. Ceci exige une analyse complexe de tous les critères économiques qui sont essentiels pour prendre les décisions de placement concrètes.

La disposition capitaliste de la production est accompagnée de caractéristiques qui sont le résultat des caractères généraux de l'organisation sociale et économique capitaliste et du mode de production capitaliste. Les buts mêmes de la production capitaliste ont pour conséquence l'anarchie et les disproportions dans le développement spatial des forces productives. Le seul motif pour la formation des entreprises capitalistes représente la possibilité de réaliser les profits correspondant, ce qui est en même temps le critère général et décisif à l'occasion du choix de l'emplacement de l'entreprise. Dans de telles conditions, l'action de la loi de la plus-value, en tant que loi fondamentale du capitalisme, conduit à de grandes différenciations économiques entre les diverses régions.

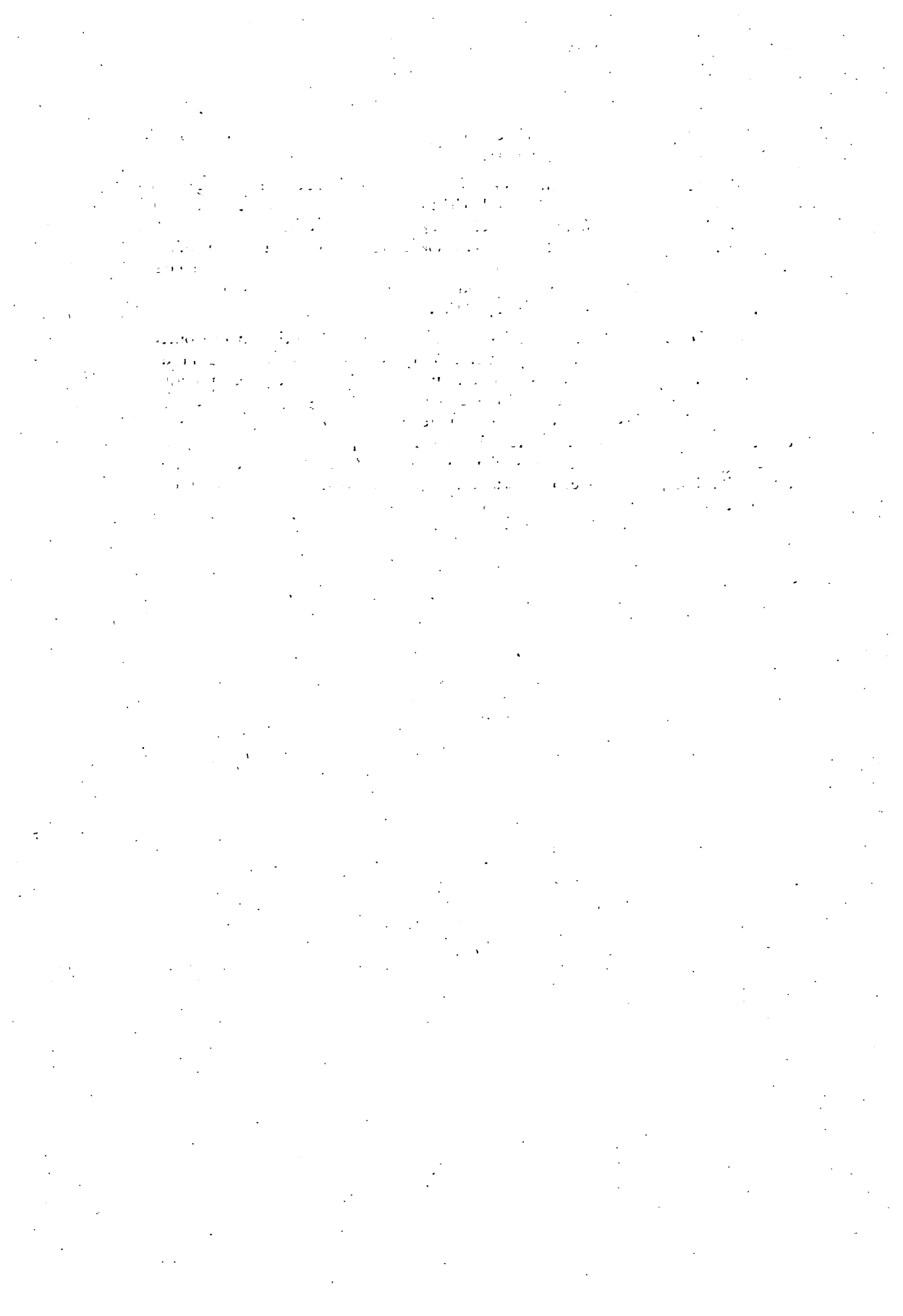
La disposition inégale de l'économie dans certains pays capitalistes devient un problème de plus en plus grave, car les contradictions existantes deviennent de plus en plus profondes, en vertu de l'industrialisation forcée et de l'intensification de la concurrence capitaliste. Ce fait accélère le processus de la concentration des capitaux et de l'éparpillement des petits producteurs, en sorte que les régions économiquement plus développées prospèrent encore plus vite, tandis que les régions arriérées restent dans un état stagnant, d'où il s'ensuit, en considérant relativement, que les disproportions existantes augmentent. Par conséquent, la disposition inégale des activités économiques est l'une des caractéristiques immanentes fondamentales de l'économie capitaliste et elle représente un tel problème qu'il est pratiquement impossible de le liquider entièrement. Ce n'est qu'en vertu de l'aide de l'Etat aux régions sous-développées qu'il est possible d'atténuer dans une certaine mesure les conséquences économiques de leur état arriéré, mais ce n'est qu'un palliatif, qui a un caractère provisoire.

Comme condition préalable pour assurer la disposition complexe et harmonieuse dans la structure de l'économie des pays socialistes, le problème se pose de la répartition régulière des activités économiques entre les diverses régions économiques et dans leur sein, dans le but de l'utilisation la plus rationnelle des possibilités matérielles disponibles, des cadres et des autres possibilités. En d'autres termes, il est indispensable d'organiser avec exactitude la production dans toutes les parties du pays, en fonction des conditions existantes. Dans ce sens, le devoir prioritaire de l'édification socialiste représente la liquidation de l'inégalité en droits et de toutes, les

autres inégalités différentes héritées du passé, telles que les inégalités économiques, sociales, politiques et autres.

Jusqu'à présent la pratique et l'expérience acquise des pays socialistes confirment les grands avantages de l'orientation planifiée du développement et de la disposition économiques. Les résultats considérables dans le développement économique des divers pays socialistes peuvent être considérés comme des succès dans le domaine de la disposition rationnelle, eu égard que les résultats économiques généraux ne peuvent pas être séparés des résultats dans le domaine de la disposition.

Cependant, les Etats socialistes n'ont pas utilisé entièrement toutes les possibilités que l'économie planifiée assure dans le domaine de la disposition. Bien souvent, dans les conditions du développement économique rapide et dynamique, il ne restait pas assez de temps disponible ni d'autres possibilités pour des recherches plus solide et plus studieuses à l'occasion de la détermination des variantes de placement optima. Il en est résulté un affaiblissement des critères sociaux généraux et l'inaptitude de faire la discrimination des effets économiques à long terme dans certaines solutions de placements individuels.

UTICAJ EKONOMSKIH FAKTORA NA RASPADANJE OSTATAKA USTANOVA KUĆNE ZADRUGE U ZAPLANJU U POSLERATNOM PERIODU

(Neki aspekti društveno-ekonomskih kretanja u Zaplanju 1945—1965.)

Uvodne napomene

— Zaplanje — područje u jugoistočnoj Srbiji — je zatvoreno Suvom Planinom sa istoka, Seličevicom sa zapada i Babičkom Gorom sa juga. Sastoji se ustvari od dve »gorske kotlinice« (Melik): Gornjeg i Donjeg Zaplanja. Ima 34 sela u kojima živi 23.965 stanovnika raspoređenih u 5.101 domaćinstvo.¹ Po ovim planinama Zaplanjci su i dobili ime jer su iza — za planina. Međutim, ta činjenica ima šire značenje. Zaplanjci su zahvaljujući delimično geografskoj, a više društvenoj uslovljenosti do rata živeli veoma izolovano i zatvoreno. Iako pretežno stočari i ratari, oni su se bavili uporedo i sa svim drugim vidovima poljoprivrednih aktivnosti. Oni su zapravo do rata bili u punom smislu prirodni proizvođači jer su skoro sve potrebe podmirivali proizvodima kako sa svojih gazdinstava, tako i iz bavljenja kućnom i zanatskom aktivnošću. Živeći tako izolovano i zatvoreno, oni su izgradili i odgovarajući društveni život i društvene ustanove ili pak zadržavali izvesne prevaziđene oblike toga života.

Zbog svega toga u Zaplanju srećemo čak i danas u 1966. godini raznovrsne i pojedine još davno prevaziđene oblike društveno-ekonomskog života. Bilo da su ti oblici nazvani »seoske regule i uredbe«,² »društveni fosili« ili drugačije, ipak je interesantno da ih danas možemo prilično uspešno rekonstruisati na bazi brojnih ostataka, koji su svakako izrazitiji nego u drugim područjima koja su inače bila izložena modernim uticajima.

U ovome radu mi ćemo pokušati da ukažemo samo na jedan oblik toga prevaziđenog društveno-ekonomskog života — na kućnu zadrugu, koja je inače toliko bila karkateristična za naše narode, da je bila predmet proučavanja ne smo nših istaknutih pisaca, već je dobrim delom bila predmet proučavanja i mnogih pisaca sa strane pa i klasika marksizma.

¹ Popis stanovništva 1961, dokumenti Elektronskog centra, podaci po opštinama, Dadžin Han. Ostali statistički podaci u ovome radu uzeti su iz ovoga popisa, ili iz popisa Individualnih poljoprivrednih gazdinstava 1960, kao i iz popisa 1948. i 1953. godine.

² Sreten VUKOSAVLJEVIĆ u svojim delima »Istorija seljačkog društva« i »Organizacija dinarskih plemena« na više mesta pominje Zaplanje i njegove društveno-ekonomske institucije, a delo »Seoske uredbe o vodama« je napisano dobrim delom zahvaljujući istraživanjima u Zaplanju, kojom prilikom su osobito dobro proučeni zaplanjski redovnički mlinovi (vodenice), pojila za stoku kao i sistemi navodnjavanja.

O kućnim zadrugama kod naših naroda, F. Engels je, govoreći o razvitku porodice u svome poznatom delu »Poreklo porodice, privatne svojine i države«, ovako pisao o kućnoj zadruci kod Srba: »S patrijarhalnom porodicom stupamo na područje pisane historije i time na područje gde nam poredbena pravna znanost može pružiti bitan napredak. Maksim Kovalevski (...) zadužio nas je dokazima da je patrijarhalna kućna zajednica, kako je još danas nalazimo kod Srba i Bugara pod imenom *zadruga* ili bratstvo, a u modificiranom obliku kod orijentalnih naroda, sačinjavala prelazni stupanj između grupnog braka i proizašle matrijarhalne porodice i individualne porodice modernog sveta.«³

Na istom mestu F. Engels dalje piše da »južnoslovenska zadruga daje najbolji još živi primer takve porodične zajednice«⁴ i opisuje njenu unutrašnju strukturu, zadržavajući se naročito na funkcijama domaćina i domaćice zadruge. Analizom ostataka ove ustanove u Zaplanju mogu se otkriti podudarnosti sa ovim opisom.

Smatrajući patrijarhalnu kućnu zadrugu prelaznim stupnjem ka individualnoj monogamnoj porodici, F. Engels ukazuje da »prelazom sredstava proizvodnje u kolektivno vlasništvo prestaje pojedinačna porodica da bude ekonomska jedinica.«⁵ Razrešenje toga prelaznog oblika »južnoslovenske zadruge« ili kućne zadruge, F. Engels dakle vidi u podruštvljavanju sredstava za proizvodnju u poljoprivredi. Kakvi će biti prelazni oblici ka podruštvljavanju, Engels je bliže pisao u radu »Seljačko pitanje u Nemačkoj i Francuskoj« ističući posebno postepenost toga prelaza i neophodnost da seljak »na svojoj parceli dobije i produžni rok za razmišljanje.«⁶ Razume se da je ovde Engels mislio na fazu pošto su se kućne zadruge već raspale na seosko gazdinstvo i domaćinstvo i pošto je već došlo do usitnjavanja i gazdinstava i parcela.

Karl Kaucki je takođe u »Agrarnom pitanju« pisao o našoj kućnoj zadruci. Kaucki kaže: »Velike seljačke kućne zadruge nalazimo u Srednjem Veku i još danas kod onih naroda čija se poljoprivreda nalazi na srednjovekovnom stupnju razvitka, napr., kod Južnih i Istočnih Slovena.«⁷ U ovome delu Kautski je posvetio dosta pažnje ovome pitanju i dao solidne teorijske osnove za proučavanje ove ustanove. Ne ulazeći u ovo pitanje, možemo istaći da je Kautski raspadanje ustanove kućne zadruge posmatrao kao odvajanje seoskog gazdinstva, kao ekonomske jedinice u poljoprivredi, od seoskog domaćinstva kao pretežno ako ne i potpuno potrošačke jedinice na selu. U tome smislu on i piše da »će prestati veza, još danas svojstvena poljoprivredi, između domaćinstva i gazdinstva, dom će se odvojiti od ekonomskog dvorišta; ali nikakvog razloga neće biti da se kuća u kojoj seljak stanuje pretvori u kolektivnu svojinu.«⁸ U odnosu na Engelsove stavove ovo je, kako se vidi, dalja razrada.

³ F. Engels: »Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države«, Zagreb 1945, str. 51.

⁴ Isto kao pod 3, str. 51.

⁵ Isto kao pod 3, str. 67.

⁶ Marks—Engels: »Izabrana dela«, tom II, Beograd 1950, str. 425.

⁷ K. Kaucki: »Agrarno pitanje«, Kultura 1953, str. 160.

⁸ Isto kao pod 7, str. 436.

Od naših pisaca, između ostalih, naročito kod Vuka Karadžića u njegovim zapisima »Život i običaji naroda srpskog« nalazimo brojne opise kućne zadruge. Na jednome mestu imamo čak i konstataciju: »Srbi žive ponajviše u zadrugama«.⁹

Interesantni su opisi Sretena Vukosavljevića o raspadanju ove ustanove kod nas. Govoreći o pravim razlozima raspadanja kućne zadruge, Sreten Vukosavljević piše: »Svi veliki ekonomski uzroci, zbog kojih se *raspala stara zadruga*, novac i uticaj novčane privrede uopšte, koji su razbili privrednu autarhiju, promena plana seljačkog gazdinstva, od stočarstva ka ratarstvu, od ekstenzivnog ka ekstenzivnijem — svi ti veliki uzroci delovali su samo da se onaj oblik zadruge raspadne«.¹⁰

U posleratnom razvitku naše zemlje, zahvaljujući, pre svega ubrzanom industrijalizaciji, došlo je do krupnih promena na selu i u poljoprivredi, došlo je do značajnih društveno-ekonomskih kretanja koja su, između ostalog, ubrzala i raspadanje kućne zadruge u onim krajevima naše zemlje gde su se ti oblici zatekli.¹¹

Kad mi danas govorimo o kućnoj zadrugi ili o njenim ostacima, onda treba ukazati da se u savremenoj našoj naučnoj i stručnoj terminologiji čak i oni zatečeni pravi oblici kućne zadruge nazivaju imenom individualno (ili ponegde još: seljačko) gazdinstvo, odnosno seosko domaćinstvo, što je svakako savremena i adekvatna terminologija. Međutim, kućna zadruga je termin koji označava kvalitetno drugačiju ustanovu od individualnog gazdinstva, ustanovu u kojoj ima ne samo veći broj članova, tipična untraušnja organizacija i podela rada, već i takvu ustanovu koja uglavnom ima prihode iz ekonomskih aktivnosti na svome gazdinstvu. Drugim rečima, ako govorimo o kućnoj zadrugi, onda su termini gazdinstvo i domaćinstvo sinonimni, tj. oblik privređivanja je autarhičan, svi članovi kućne zadruge imaju isti izvor prihoda koji je ujedno rezultat zajedničke socijalne i ekonomske organizacije. Savremeno pak seosko domaćinstvo je, u tome smislu, manje ili više jasno razgraničeno od individualnog gazdinstva, tj. domaćinstvo je pretežno potrošačka jedinica, a njegovi članovi imaju prihode ne samo iz rada na gazdinstvu, već i van njega, kakav je slučaj, naprimer, sa tzv. mešovitim gazdinstvima. Otuda je ustanova kućne zadruge prevaziđena i ukoliko još postoji u nekom kraju, ona je u bržem ili sporijem procesu raspadanja. Stoga u procesu društveno-ekonomskih kretanja na selu, raspadanje ustanove kućne zadruge predstavlja samo jedan aspekt tih kretanja i to aspekt koji ima duboku društvenu-istorijsku pozadinu. Stoga i smatramo da je od značaja videti kako se pod uticajem socijalističke rekonstrukcije poljoprivrede i sela odvijaju procesi raspadanja ovakvih prevaziđenih društveno-ekonomskih oblika.

Nekoliko osnovnih ekonomskih faktora je uticalo da se u posleratnom razvitku Zaplanja ubrza raspadanje preživelih ostataka ustanove kućne zadruge. Od ovih faktora mi ćemo bliže analizirati sledeće:

⁹ Vuk Karadžić: »Život i običaji naroda srpskog«, »Vukovi zapisi«, Beograd 1964, str. 63.

¹⁰ Sreten Vukosavljević: »Pisma sa sela«, Beograd 1962, str. 162.

¹¹ Milenko S. Filipović: »Poslednji dani ustanove kućne zadruge u Bosni« (»Sociologija«, br. 3—4, 1961, str. 70).

uticaj stvaranja radnih zadruga i uticaj industrijalizacije, zatim uticaj socijalističke proizvodne kooperacije i radničkog samoupravljanja u poljoprivrednim zadrugama kao i uticaj ostalih faktora (druge aktivnosti poljoprivrednih zadruga, stvaranje i aktivnost ostalih privrednih organizacija kao i dejstvo društveno-političkih organizacija).¹²

1. Uticaj stvaranja radnih zadruga

Ako pažljivo pratimo posleratna društveno-ekonomska kretanja u Zaplanju, onda ćemo uočiti da su prvi značajni faktori tih kretanja bile seljačke radne zadruge. Prvi počeci raslojavanja kućnih zadruga javljaju se baš u fazi osnivanja i rada radnih zadruga. U Zaplanju su, od 34 sela, u 10 njih osnovane radne zadruge. Te zadruge su bile sve III tipa, tj. onog u kome se »zemlja unosi u obliku udela«. Sve ove zadruge su formirane tokom 1947. i 1948. godine. One su takođe sve rasformirane tokom 1953. 1954. godine.

Uticaj ovih socijalističkih proizvodnih organizacija na raspadanje kućnih zadruga bio je višestruk.

U fazi stvaranja seljačkih radnih zadruga, naime, za razdoblje od 5 godina, tj. od 1948. do 1953. došlo je do povećanja individualnih poljoprivrednih gazdinstava od 4.607. na 4.795 ili povećanje za 188 gazdinstava ili za 10,4%. Ovo povećanje broja gazdinstava došlo je uglavnom kao rezultat raspadanja preostalih kućnih zadruga. Popis od 1948. godine našao je da u Zaplanju postoji ukupno 396 kućnih zadruga, odnosno seoskih domaćinstava sa preko 10 članova.¹³ Prost razlog, između ostalog što su se preostale kućne zadruge počele da raspadaju na 2 — 4 gazdinstva, a nekada i na više, u uslovima stvaranja SRZ jeste zbog predstojećeg učlanjivanja u radnu zadrugu i radi zadržavanja 1 ha zemlje na ime okućnice. Ako bi se cela kućna zadruga učlanila u radnu zadrugu, onda je ona na ime okućnice zadržavala samo 1 ha zemlje, a

¹² Pored ovih faktora koji su, prema našem istraživanju, bili za Zaplanje najizrazitiji, mogu se navesti i drugi. To osobito može biti značajno za druga područja naše zemlje. Tako, na primer, u Bosni — prema Milenku S. Filipoviću — »iščezavanju zadruge kao ustanove doprineli su i neki drugi uzroci. Posle oslobođenja, mnogi zakonski propisi o maksimumu zemljišnog poseda uopšte, a i obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda u prvim posleratnim godinama, umnogome su doprineli deobama pojedinih zadruga i iščezavanju zadruge... U poslednje vreme tome doprinose i propisi o dečjem dodatku... I socijalno osiguranje za slučaj bolesti i starosti...« Zatim i »agrarne reforme i fiskalne mere... kategorisanje domaćinstava...« (Milenko S. Filipović, rad naveden u privedbi pod 11, str. 79 i 81). Ovakvi faktori prisutni su neosporno i u Zaplanju, međutim, mi smo se zadržali u ovome radu samo na gore navedenim.

¹³ Ovaj podatak se daje na bazi preračunavanja podataka za ondašnji Niški srez, u čijem je sastavu bilo i Zaplanje. Iz statističkih podataka se ne može videti kada jedno domaćinstvo predstavlja kućnu zadrugu, a kada ne. Nekada se radi o kućnoj zadrugi iako domaćinstvo ima 7—9 članova, a nekada nije reč o kućnoj zadrugi iako domaćinstvo ima 10 i više članova. Pa ipak, orijentaciono se može uzeti da domaćinstvo od 10 i više članova predstavlja kućnu zadrugu. Kretanje broja domaćinstava sa 10 i više članova daje tabela na str. 168.

u protivnom, ako je podeljena, onda je svako novo gazdinstvo proizašlo iz kućne zadruge imalo pravo na svoj 1 ha zemlje koliko se u Zaplanju ostavljalo na ime okućnice članovima radnih zadruga. Možemo računati da se je na ovaj način raspalo nekih 70 kućnih zadruga.

Samo reorganizacija radnih zadruga u toku 1953. i 1954. godine imala je takođe određeni uticaj u pravcu raspadanja kućnih zadruga. Naime, rad u radnoj zadruzi kod pojedinih zadrugara izmenio je u priličnoj meri tradicionalna shvatanja o ekonomici kućne zadruge, tako da možemo uzeti da se je jedan broj zadruga raspao u toku reorganizacije.

U periodu postojanja radnih zadruga tekao je i proces smanjenja ukupnog stanovništva u Zaplanju, tj. dolazilo je do napuštanja Zaplanja. Tako je za navedeno razdoblje došlo do smanjenja za 539 stanovnika. Stvaranje SRZ je ukazalo na veliki agrarni pritisak na postojeće zemljišne fondove, jer je Zaplanje u ovo vreme imalo na 100 ha zemlje 136 stanovnika dok je jugoslovenski prosek za 1948. bio 110. Stoga je i došlo do napuštanja Zaplanja, a samim tim i kućnih zadruga.

Za vreme postojanja seljačkih radnih zadruga najviše je imala uslova da napusti Zaplanje omladina. Omladina je preko školovanja ili preko izučavanja zanata stvarala uslove da se definitivno iseli iz Zaplanja. Takođe i pojedina kvalifikovana radna snaga u ovo vreme napustila je Zaplanje. To je bio slučaj sa pojedinim zanatlijama kao što su zidari, stolari i dr. Možemo pouzdano računati da je ovaj odliv ubrzao raspadanje nekih 20 kućnih zadruga.

Ukupno uzevši za razdoblje dok su u Zaplanju postojale seljačke radne zadruge, raspalo se je oko 90 — 100 kućnih zadruga.

Ali SRZ su sa svojom novom organizacijom razorile ne samo kućne zadruge koje su se formalno podelile na nova gazdinstva, već su izazvale duboke promene i unutar onih zadruga koje su opstale. Bilo da se je radilo o tome, po rečima S. Vukosavljevića, da »jedno dete uči školu, drugo ne; jedno se sprema da ne bude seljak, drugo postaje seljak« ili pak, što je svakako daleko značajnije, da se radi o tome da su SRZ do 1953. dovele u Zaplanje prve traktore i druga moderna poljoprivredna sredstva, što u istoriji ovoga područja znači *prvu* mehanizaciju i *pravu* revoluciju. Ovde bi valjalo pomeunti i *prve* zadrugne građevinske objekte koji su u ovo vreme podizali. Mislimo na zadrugne domove i na ekonomska dvorišta (staje za stoku, torove, šupe, za čuvanje stočne hrane, podrume i sl.). Ovi objekti predstavljali su revolucionarnu novinu koja je itekako doprinela razaranju tradicionalne seljačke strukture privređivanja. Drugim rečima, radi se o modernim proizvodnim snagama koje su prirodno izazvale i promenu društveno-ekonomskih odnosa, a samim tim i ubrzale raslojavanje preživle organizacije kućne zadruge.

Uprkos činjenici da su radne zadruge u Zaplanju, kojih je bilo 10 u odnosu na 34 sela, sve rasformirane, ipak njihov pozitivan uticaj se je ogledao na raspadanje kućnih zadruga još u tome što su prve otpočele da razbijaju *privrednu autarhiju* kućnih zadruga i da traže i nalaze mogućnosti za uključivanje u socijalističku robnu proizvodnju.

Godina popisa	Broj domaćinstava sa 10 i više članova	
1948.	Ukupno domaćinstava	396
1953.	ukupno domaćinstava	240
	sa 10 članova	98
	sa 11 i više	142
1961.	ukupno domaćinstava	161
	sa 10 članova	75
	sa 11 i više	86

To se je ogledalo u organizovanju slobodnog otkupa, u prodaji viškova pojedinih proizvoda seljačkih gazdinstava koji su bili rezultat nove proizvodne orijentacije radnih zadruga, kao i same nove orijentacije proizvodnje.

Tradicionalne ekonomska organizacija kućne zadruge u Zaplanju, prema našim istraživanjima,¹⁴ imala je oko 17 delatnosti, ili »ekonomskih jedinica«, koje su, svaka za sebe, predstavljale određenu ekonomsku celinu, a sve skupa opet predstavljale su jednu objektivnu nužnu strukturu koja je u suštini značila naturalni vid privređivanja, proizvodnje koja je imala autokonzumne svrhe. Te delatnosti ili aktivnosti bile su najpre oko (1) *polja* ili *njiva* (što je obuhvatalo organizaciju ratarske proizvodnje: pšenica, kukuruz, raž, ječam i ovas); zatim su (2) *livade* i *pašnjaci* takođe bili posebna jedinica, zatim (3) *bašta* (gradina), takođe je i proizvodnja (4) *konoplje*, (5) *bostana*, (6) *luka* i (7) *krompira* predstavljala svojevrsne »ekonomske jedinice« koje su u okviru svake kućne zadruge morale biti organizovane. U okviru kućne zadruge izdvojena je u posleratnom periodu jedna nova »ekonomska jedinica«: proizvodnja (8) *duvana*. (9) *Voćnjaci* i (10) *vinogradi* su takođe predstavljali celinu za sebe. (11) »*Planina*« ili *šuma* je isto tako morala biti deo klasične kućne zadruge. A radi pravilne i potpune organizacije navedenih »ekonomskih jedinica«, morala je da postoji i jedinica (12) *zaprežne stoke*, zatim jedinice za gajenje ostale stoke: (13) *ovaca*, (14) *svinja*, (15) *kokošaka*. U ovaj spisak još se moraju uvrstiti i dve jedinice koje su predstavljale svojevrsnu nadopunu ostalima. To su (16) *kazanica* (sa kazanom za pečenje rakije) i (17) *vodenica potočara* (redovnički mlin). Koliko su ovo važni ekonomski elementi klasične kućne zadruge, zbog kojih je ona i u mogućnosti da egzistira, može se videti tek kod raspadanja jedne kućne zadruge na 2 — 4 gazdinstva, na 2 — 4 nove organizaciono-ekonomske zedinice. Novoizdvojeno gazdinstvo mora imati bar jedan minimum od navedenih »ekonomskih jedinica« jer je u protivnom njegova ekonomska egzistencija nemoguća. A posleratni razvitak Zaplanja značio je upravo stvaranje sve izrazitijih uslova za raspadanje ovakve organizacije. Na taj način, prosta ili naturalna integraciona ekonomska celina raznovrsnih poljoprivrednih aktivnosti, kao preživela raspadala se je da bi pod dejstvom ekonomskih zakona i robne proizvodnje našla nove puteve

¹⁴ Dragoljub Simonović: »Društveno-ekonomska kretanja u Zaplanju 1945—1964«, doktorska disertacija, odbranjena 29. maja 1965. godine (rukopis).

za pravu ekonomsku integraciju. Ta nova integracija je, međutim, u kvalitetu drukčija. Ona više nije mogla biti motivisana logikom autokonzuma, već potrebama tržišta.

Bitno je, pak, ovoga puta istaći da su ovi novi procesi razaranja autarhičnosti kućnih zadruga bili otvoreni u Zaplanju stvaranjem radnih zadruga. Da je ta klasična organizacija, kako smo je ukratko prikazali, bila preživela, dokaz je i njeno ubrzano raspadanje. Ali samo to raspadanje klasične seljačke strukture u Zaplanju značilo je i prvi korak u socijalističkoj rekonstrukciji zaplanjske poljoprivredne proizvodnje. Novoizdvojena individualna gazdinstva, oslobođena tradicionalnosti i rutinerstva u samoj organizaciji, nužno su se morala povezivati u nove i moderne ekonomske celine. To se je osobito osetilo posle reorganizacije SRZ, kada su opšte zemljoradničke zadruge izbile u prvi plan i svojom višestrukom ekonomskom aktivnošću počele da povezuju individualna gazdinstva. Motivi toga novog povezivanja bili su moderni, novi i oni se ukratko mogu označiti kao potreba za većom i savremenom proizvodnjom.

Utuda raspadanje kućnih zadruga u Zaplanju u fazi stvaranja i reorganizacije radnih zadruga predstavlja jednu početnu fazu socijalističke rekonstrukcije zaplanjske poljoprivredne proizvodnje.

2. Uticaj industrijalizacije

Drugi ekonomski faktor koji je izazvao dalje i dublje raslojavanje kućnih zadruga u Zaplanju jeste industrijalizacija.

Za vreme od 1953. do 1961. godine broj individualnih gazdinstava u Zaplanju se je povećao od 4.795 na 5.101 ili povećanje za 318. To znači i preostale kućne zadruge su se u ovom periodu uglavnom raspale. Tako je 1961. godine zaplanjsko individualno gazdinstvo posedovalo u proseku 3 ha zemlje, a usitnjenost je postala vrlo velika, tako da svako gazdinstvo ima u proseku 18,8 odvojenih delova zemlje. Iste 1961. godine Zaplanje je imalo ukupno 13.780 aktivnih poljoprivrednika, a od njih je 3.538 stalno ili povremeno zaposleno van poljoprivrede. Dakle, svaki treći aktivni poljoprivrednik radi i van gazdinstva. Tako što bilo je nemoguće u periodu postojanja kućne zadruge. Zadnji popis od 1961. godine našao je da 77% gazdinstava ima do 3 radnika.

Ovakva kretanja, koja su bila započela još do 1953. godine, bila su nastavljena zahvaljujući upošljavanju radne snage iz Zaplanja u nepoljoprivrednim delatnostima. A to je omogućila industrijalizacija. To upošljavanje na strani za Zaplanje je ionako bilo ekonomska nužnost jer, kako smo naveli, na 100 ha obradive površine u Zaplanju je dolazilo 136 poljoprivrednika (u proseku za Jugoslaviju ovaj podatak 1961. godine iznosi 89, ali je u Z. Nemačkoj 49, u Francuskoj 30, Holandiji 51, Danskoj 32 itd.).

Na ovaj način stvarala su se mešovita gazdinstva, kojih je u Zaplanju bilo 34% (1961), ali koja su u priličnoj meri uticala na raspadanje preostalih kućnih zadruga. Ako jedan član domaćinstva radi na strani i donosi svoju zaradu, onda mnoge »ekonomske jedinice« kla-

sičnog gazdinstva (kućne zadruge) mogu bezbolno otpasti, one su više nerentabilne za organizaciju. Tako je prvo otpalo gajenje *konoplja*, jer se sada kupuje industrijska roba, a druge »ekonomske jedinice« ukoliko se ne ukidaju, onda se smanjuju ili reorganizuju, tako se *zaprežna stoka* svodi na jednu kravu, takođe se smanjuje i broj *ovaca*, *svinja* itd. Time se dakle pokazuje da je raspadanje kućnih zadruga uslovljeno ekonomskim faktorom industrijalizacije.

Stvaranje mešovitih gazdinstava predstavlja sa svoje strane interesantnu pojavu.¹⁵ U zaplanjskim prilikama ona su u posleratnom razvitku imala uglavnom dva pravca svoga razvitka koji se međusobno isključuju. Jedan pravac je bio da se za zarađeni novac dokupi zemlja i ubrza izgrađivanje ostalih potrebnih »ekonomskih jedinica« kako je i znatan deo mešovitih gazdinstava postupio. Ta mešovita gazdinstva nisu u toj prvoj fazi želela da raskinu sa seljačkom strukturom. Ali su zato ona ostala dosledna u tome da svoju decu školuju i time dakle i ona pokazuju opštu tendenciju napuštanja poljoprivrede i Zaplanja. Drugi pravac bio je da se sopstveno gazdinstvo lagano zanemaruje, a da se u prigradskom naselju (za Zaplanje u Nišu i Leskovcu kao jakim industrijskim centrima) podigne određeni objekat za stanovanje i definitivno prevede u grad i cela porodica.¹⁶ Ali to je proces koji je veoma dug. Na ovaj način se stvaraju ustvari staračka domaćinstva na selu, koja sada utiču negativno, koja koče bržu emancipaciju polutana od sela i poljoprivrede. Novonastalo domaćinstvo u prigradskom naselju na taj način još dugo zadržava polovičnu fizionomiju i seoskog i gradskog domaćinstva.

Jasno je da, bilo da se radi o prvoj ili drugoj orijentaciji mešovitih gazdinstava, da se više ne vodi politika autarhije i politika klasične kućne zadruge. Industrijalizacija je, otvorene procese društveno-ekonomskih kretanja dalje produbila i dala im jedan veoma dinamičan i složen karakter.¹⁷

Sa stvaranjem mešovitih gazdinstava u Zaplanju je došlo do smanjenja stanovništva od 26.182 u 1953. godini na 23.965 u 1961. godini, odnosno smanjenje za 2.345 stanovnika, ili oko 650 porodica se je iselilo iz Zaplanja. Te iseljene porodice su dobrim delom izdvojene iz preostalih kućnih zadruga.

Stvaranje pak mešovitih gazdinstava ne samo da je imalo snažan uticaj na opšta društveno-ekonomska kretanja u Zaplanju već je značilo i jedan ubrzani raskid i sa tradicionalnom svešću o kućnoj zadruzi i selu, običajima i posebno je značajno što je došlo do velike promene

¹⁵ Videti opširnije: Dr Cvetko Kostić: »Seljaci industrijski radnici«, Beograd 1955. god.; Dr Miloš Macura: »Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije«, Beograd 1958, str. 134 i dalje; »Sociologija sela«, 7—8, Zagreb 1965.

¹⁶ U prigradskom radničkom naselju »Cele Kula« u Nišu Zaplanjci su u toku posleratnog perioda podigli veliki broj kuća tako da se čitavo ovo područje grada često naziva Zaplanjsko naselje. Ovo područje se prostire između istorijskog spomenika Cele Kula i Elektronske industrije Niš.

¹⁷ Detaljnije o ovome videti: Institut za ekonomiku poljoprivrede: »Društveno-ekonomska kretanja u području sreza Niš«, Beograd 1964.

u proizvodnoj politici gazdinstva.¹⁸ Jednom rečju, novi socijalistički elementi su se snažno probijali i postajali dominirajući u toku celog posleratnog razvitka.

Pored opisanih uticaja industrijalizacije na ove procese, tj. prelaskom radne snage iz sela u grad, imamo i čitavi niz drugih uticaja industrijalizacije na društveno-ekonomska kretanja na selu. Pre svega ovde bi trebalo pomenuti jedan od najvažnijih, a to je da su novopodignuti industrijski kapaciteti bili u stanju da proizvedu znatna sredstva koja su itekako bila potrebna za poljoprivrednu proizvodnju koju je, u sklopu opisanih društveno-ekonomskih promena, trebalo organizovati na novim, socijalističkim proizvodnim snagama. Ta sredstva su u Zaplanju dolazila preko opštih zemljoradničkih zadruga, kojih u Zaplanju ima 8. Ovde mislimo u prvom redu na mehanizaciju i reprodukcioni materijal (sortno seme, rasna stoka, sredstva za zaštitu bilja, veštačka đubriva i sl.). Ove nove socijalističke proizvodne snage značile su osnovu i za stvaranje novih socijalističkih društvenih odnosa.

3. Uticaj socijalističke proizvodne kooperacije i radničkog samoupravljanja u poljoprivrednim zadrugama

Raslojavanje klasične seljačke strukture stvorilo je istovremeno potrebu novoizdvojenih gazdinstava da se čvršće i potpunije vezuju za opšte zemljoradničke zadruge koje su u ovakvim uslovima, kako smo istakli, otpočele ubrzano da jačaju svoja sredstva, u prvom redu svoju mehanizaciju.

To prvobitno povezivanje zadruga kao kolektivne organizacije sa individualnim gazdinstvima na svoje području¹⁹ bilo je neposredno posle 1953. godine neznatno i sastojalo se je u prodaji veštačkog đubriva, nabavci sortnog semena i sredstava za zaštitu bilja kao i u uslugama u vršaju, a neznatno i u oranju. Ali je posle 1957. godine dobilo prilično široke razmere i ujedno istaklo ove organizacije kao osnovne nosioce socijalističke rekonstrukcije zaplanjskih sela.

Što se tiče uticaja socijalističke kooperacije na raslojavanje kućnih zadruga, on je mnogostruk i veoma veliki. Međutim, kako je kooperacija u proizvodnji duvana najrazvijenija to ćemo ukratko prikazati uticaj ove kooperacije na raslojavanje kućnih zadruga.

Sa proizvodnjom duvana u Zaplanju počelo se je neposredno posle oslobođenja. Duvan je nova kultura za Zaplanje. Njeno prodiranje na zaplanjske njive bilo je veoma sporo i kroz čitav posleratni period. Tako je 1960. godine bilo pod duvanom u Zaplanju svega 124 ha, a

¹⁸ O ovim aspektima videti studije u »Sociologiji«, br. 1—2, Beograd 1962, koje su date pod zajedničkim naslovom: »Društvena kretanja u naselju Jalžabet 1945—1961«.

¹⁹ Prof. Vučković definiše zadruge ovako: »Zadruge su kolektivne ekonomske organizacije čije ciljeve i zadatke, formu i sadržinu, pravu ulogu i karakter u krajnjoj liniji određuju društveni uslovi u kojima se one rađaju, razvijaju i prestaju da postoje, odnosno dostižu viši razvojni stepen«. (Dr M. Vučković: »Radničko samoupravljanje u zemljoradničkom zadrugarstvu«, Beograd 1961, str. 87).

1961. godine taj broj se je skoro udvostručio i iznosi 211 ha, 1962. godine iznosi 230 ha, 1963. godine dostiže visinu od 540 ha, a 1964. godine 700 ha da bi se tu ustalio, tj. i 1965. i 1966. god. zasejano je pod duvanom 700 — 750 ha.

Ovo lagano usvajanje proizvodnje duvana koja je u kooperaciji sa Preduzećem za obradu duvana iz Niša, značilo je ujedno i izlazak iz naturalne zatvorenosti i uključivanje u robnu proizvodnju. Prihodi od duvana su bili u proseku po gazdinstvu 10 — 30.000 dinara 1958. godine ovi prihodi su porasli na 60 — 200.000 istarih dinara, dok su pojedina gazdinstva ostvarivala prihode i od milion dinara.

Za Zaplanje kao celinu, koje ima ukupan bruto prihod od oko 22 milijarde starih dinara, samo prihodi od duvana kretali su se oko 700 miliona dinara, a što predstavlja skoro jednu trećinu. To je nesumljivo značajna činjenica koja ima ogroman značaj za privredu Zaplanja.

Ovako brzom razvitku proizvodnje duvana u kooperaciji doprili su pre svega povoljni kako prirodni, tako društveno-ekonomski uslovi. Što se tiče prirodnih uslova, brdsko-planinsko područje Zaplanja daje duvan dobrog kvaliteta sa izvesnim i posebnim svojstvima. Ekonomski uslovi su povoljni takođe jer je tržište stabilno, a sa druge strane, i razaranje klasične strukture kućne zadruge pogoduje daljem širenju ove proizvodnje.

To širenje proizvodnje duvana značilo je ustvari razaranje kućnih zadruga. Novoizdvojeno gazdinstvo nikako nije moglo da organizuje sve »ekonomske jedinice«, ali je zato moglo da dobar deo svoje radne snage usmeri na *duvan*, na ovu modernu i jedinu »ekonomsku jedinicu« koja proizvodi robu ne za autokonzum već za tržište. Novostvoreno gazdinstvo ukoliko zasadi samo 30 ari pod duvanom ostvaruje godišnji prihod od oko 300.000 starih dinara, a time stvara uslove da ostalu ekonomsku aktivnost na svome gazdinstvu svede na minimum, tj. ono seje samo pšenicu i kukuruz i povrće, a ostale proizvode dokupljuje. Na taj način je proizvodnja duvana omogućila brže raspadanje kućnih zadruga koje stvarno više nemaju, u ovakvim uslovima, ekonomsko opravdanje za svoj opstanak. Da je duvan ubrzao raspadanje kućnih zadruga pokazuje i činjenica da pojedini članovi kućne zadruge koji su bili aktivni u proizvodnji duvana, mogli su lako i precizno izračunati koliko su radili u toku godine. Time su oni postali samostalniji i sigurniji, a otpala je i potreba da se dve ili više porodica pokoravaju jednoj prevaziđenoj ekonomskoj organizaciji kakva je bila kućna zadruga. Još ako se napravi kombinacija, a što nije redak slučaj, da se novoizdvojena monogamna porodica angažuje kako u proizvodnji duvana, tako i ako domaćin porodice postane radnik-seljak, onda više stvarno nije moglo biti nikakvih ekonomskih razloga zbog kojih bi mogla opstati preživela ustanova kućne zadruge. Time se i na ovom primeru potvrđuje poznata Marksova teza da način proizvodnje materijalnih dobara uslovljava i odgovarajuću društvenu strukturu.

Socijalistička kooperacija u proizvodnji duvana omogućila je daleke emancipaciju od seljačke naturalne strukture u proizvodnji i potrošnji. Ali ona je uporedo stvarala i nove društvene promene, tj. stvo-

ren je na ovaj način nov društveni profil radnika-koperanta — proizvođača duvana.

Ekonomsko-sociološki specifikum, dakle, u ovoj kooperativnoj proizvodnji jeste lagano pretvaranje autarhičnog proizvođača, opterećenog prevaziđenom društveno-ekonomskom strukturom kućne zadruge, u svojevrsnog poljoprivrednog radnika. Osnovna pak karakteristika ovoga procesa bila je postepenost. Naime, permanentno jačanje izvora prihoda od duvana utiče na lagano ali sigurno menjanje seljačkog mentaliteta koji se je razvijao u uslovima autarhičkog privređivanja. Uz ovo ide, razume se, i povećani životni standard kao i stvaranje modernih kulturnih tradicija.

Razaranje kućnih zadruga pod uticajem kooperativne proizvodnje duvana u jednom širem ekonomskom okviru značilo je pripremu procesa potpunog objedinjavanja individualnih gazdinstava preko jedne socijalističke organizacije. Otuda raspadanje kućnih zadruga je jedna prelazna etapa ka jednoj potpunijoj i modernijoj integraciji. To dokazuje i činjenica da je Preduzeće za obradu duvana iz Niša postalo kombinat koji povezuje na hiljade proizvođača duvana. Same parcele individualnih proizvođača na kojima je zasejan duvan su ustvari brojne pogonske jedinice, ali organizacija te proizvodnje u potpunosti je preuzeta od Preduzeća za obradu duvana. Preduzeće obezbeđuje potrebno seme, potrebna zaštitna sredstva, potreban inventar, obezbeđuje stručni nadzor, organizuje otkup — tako da se individualni proizvođač javlja kao poljoprivredni radnik koji je nagrađen prema kompleksnom učinku.

Otuda sa agrarno-ekonomskog aspekta ovakve procese raspadanja kućnih zadruga da bi bile zamenjene višim organizaciono-ekonomskim oblicima, možemo označiti kao veoma povoljne.

Da bi individualni poljoprivredni proizvođač postao poljoprivredni radnik on se pre svega mora emancipovati kako od tradicionalnosti sopstvene ekonomske organizacije na gazdinstvu, tako isto mora izgubiti i osećaj zemljišne svojine jer u proizvodnji duvana zemljišna svojina se pokazuje najmanje bitan element. Ali, ovaj uticaj kooperacije u proizvodnji duvana na raspadanje kućnih zadruga kako se odvija u Zaplanju, svakako je interesantan primer socijalističkog preobražaja poljoprivrede u jednom zaostalom području kakvo je Zaplanje.

Da li će Zaplanjci postati monokulturni proizvođači, proizvođači duvana, ili će se na sličan način aktivirati i drugi vidovi poljoprivredne proizvodnje zavisice pre svega od mogućnosti poljoprivrednih zadruga da se brže uklope u šire integracione celine. Ali to će zavisiti i od daljeg jačanja ovih organizacija i daljeg razvijanja kooperacije.

Onako kako je razvijena socijalistička kooperacija u proizvodnji duvana, tako je pa i više, razvijena kooperacija — servis vršaja zadružnim vršalicama i kombajnima. Nema gazdinstva u Zaplanju koje ne vrše zadružnom vršalicom. Zadnjih pak godina, posle nabavke kombajna, zadruga preuzima i žetvu. Međutim, ostala poljoprivredna proizvodnja na individualnim gazdinstvima još je u dobroj meri u organizaciji samih individualnih proizvođača. Pored vršaja (eventualno žetve), zadruga još utiče na ovu ratarsku proizvodnju nabavkom veštačkih đubriva, sredstava za zaštitu bilja, eventualno sortnog semena, a kod pojedinih individualnih proizvođača obavlja i oranje kao i setvu.

Opšte zemljoradničke zadruge u Zaplanju još su daleko od toga da potpuno preuzmu organizaciju ratarske kao i ostalih proizvodnji — kao što je to slučaj sa Preduzećem za obradu duvana — ali iz gore navedene strukture operacija koje je preuzela zadruga, može se očekivati da će dalja društveno-ekonomska kretanja biti u ovome pravcu.

U celini uzevši, socijalistička kooperacija snažno utiče na ubrzanje procesa raspadanja ostataka preživle kućne zadruge i na izgrađivanje novih socijalističkih proizvodnih oblika.

Pored socijalističke kooperacije važan faktor koji utiče na raspadanje kućnih zadruga jeste i radničko samoupravljanje u zemljoradničkim zadrugama. Ono utiče pozitivno u smislu čvršćeg povezivanja individualnih proizvođača sa zadrugom, u dopuni organizaciono-ekonomskog obrazovanja individualnih proizvođača, u pravilnijem postavljanju proizvodne tehnike samoga gazdinstva. Radničko samoupravljanje utiče da individualni proizvođači poljoprivrednu zadrugu na svome području tretiraju kao socijalističku organizaciju koja ih prirodno ekonomski povezuje i usmerava. Na taj način se poljoprivredna zadruga u neku ruku javlja kao zamena negdašnjoj preživeloj patrijarhalnoj zadrugi.

4. Uticaj ostalih faktora

Od ostalih faktora koji su uticali na raspadanje ostataka ustanove kućne zadruge u Zaplanju možemo istaći još: aktivnost poljoprivrednih zadruga koju smo delimično sagledali, stvaranje novih nepoljoprivrednih privrednih organizacija u samome Zaplanju, postojanje i dejstvo mnogih društveno-političkih organizacija, kao i mnogobrojne težnje samih Zaplanjaca da se prevaziđe klasična seljačka struktura, da se preseli u grad i sl.

Kako smo već naveli, u Zaplanju postoji 8 zemljoradničkih (poljoprivrednih) zadruga koje su obuhvatile sva sela i skoro sva domaćinstva. Preko svojih raznovrsnih delatnosti od kojih valja posebno istaći sledeće: poljoprivredna proizvodnja kako na sopstvenoj ekonomiji tako i u socijalističkoj kooperaciji sa individualnim gazdinstvima; zatim mašinski park sa pogonskom radionicom za opravku i održavanje parka; otkup poljoprivrednih proizvoda i promet reproduktionog materijala kao još uvek i trgovinu industrijskom robom kao i neke druge još manje važne delatnosti. Kako se vidi ovaj konglomerat privrednih delatnosti zadruga je u neku ruku pandan navedenim »ekonomskim jedinicama« klasične seljačke strukture (kućne zadruge). I upravo, ukoliko su zadruge jačale delatnosti, utoliko je slabila struktura »ekonomskih jedinica« gazdinstava. U tome je, kako smo videli, delatnost socijalističke kooperacije odigrala najveću ulogu. Ali raspadanju ostataka ustanove kućne zadruge doprinele su i ostale delatnosti zadruge, doprinelo je izrastanje ovih zadruga kao ekonomskih organizacija jer su to prve i često jedine socijalističke proizvodne organizacije koje postoje, pored ekonomskih jedinica kakve su individualna gazdinstva. Ona sela u kojima je postojala poljoprivredna zadruga počela su da se pretvaraju u manje privredne centre, a to je i početak prve ekonom-

ške diferencijacije zaplanskih sela. Znači, uporedo sa propadanjem kućnih zadruga izrastala je nova i savremena socijalistička poljoprivredna zadruga. U čitavom posleratnom periodu razvoj ovih zadruga imao je osnovni smisao u prerastanju ovih organizacija od trgovačkih nabavno-prodajnih u poljoprivredne organizacije. Iz tih razloga su poljoprivredne zadruge u Zaplanju osnovni organizacioni oblik koji je nastao kao rezultat složenih društveno-ekonomskih kretanja u posleratnom periodu.

Pored zemljoradničkih zadruga u Zaplanju postoji još 5 privrednih organizacija koje su osnovane posle oslobođenja i koje su upravo rezultat navedenih promena i potreba da se savremeno privređivanja Zaplanja izmeni i prilagodi savremenim zahtevima. Ove organizacije su, pored ostalog, omogućile da se prilično rasterete postojeći zemljišni fondovi od suviše radne snage.

Ovde, bi trebalo takođe pomenuti i one organizacije čije je sedište van Zaplanja, a deluju na teritoriji Zaplanja. Takvih organizacija ima 5: Preduzeće za obradu duvana iz Niša koje u Zaplanju ima svoja predstavništva, Preduzeće za putnički saobraćaj iz Niša koje u Zaplanju ima nekoliko stalnih linija, Preduzeće za distribuciju električne energije iz Niša, Elektronska industrija iz Niša koja u Zaplanju ima svoj pogon, Šumsko gazdinstvo i Osiguravajući zavod iz Niša.

Na kraju bismo još samo pomenuli postojanje i dejstvo školskih, zdravstvenih i društveno-političkih organizacija.

Sve te institucije su direktno ili indirektno podsticale društveno-ekonomska kretanja u samome Zaplanju i doprinele su razaranju tradicionalnih ekonomskih organizacija — kućnih zadruga.

Jedan primer raspadanja ustanove kućne zadruge u Zaplanju

Daćemo jedan kratak primer kako se je raspala jedna kućna zadruga u Zaplanju u posleratnom periodu.

U selu Vilandrici, domaćin Dušan Stojiljković nasledio je 1930. godine kućnu zadrugu od 17 ha ukupne površine. Imao je 4 oženjena sina i ukupno 14 članova zadruge.²⁰

Ovakva *očinska* kućna zadruga postojala je sve do 1939. godine. Ove godine ona se raspala na sledeća gazdinstva:

- (1) ostaje otac Dušan sa sinovima Vasilijem i Mladenom,
- (2) izdvaja se u samostalno gazdinstvo sin Dimitrije i
- (3) sin Vlajko.

Prema tome, otac Dušan je iz svoje kućne zadruge koja i dalje ostaje jer ima u zajednici još dva sina, izdvojio dva nova gazdinstva.

²⁰ »Kod nas su se sve do drugog svetskog rata, pa i posle toga, zadržale *porodične zadruge* (podvukao — D. S.) sa 10—20, pa i više članova porodice. Ta gazdinstva nalazila su se mahom u brdsko-planinskom području, gde je prirodna plodnost zemljišta relativno mala, tako da ta gazdinstva, iako su površinski velika nisu imala dovoljno zemlje čak ni za korišćenje svoje radne snage, a kamoli da uzimaju tuđu najamnu radnu snagu.« (S. Popović: »Poljoprivreda« u »Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije«, Beograd 1962, str. 384—385).

Dalje je raslojavanje išlo ovako. Godine 1947. izdvajaju se sledeća nova samostalna gazdinstva:

- (4) gazdinstvo Dobrivoja (sin Vasilija),
- (5) gazdinstvo Todora (sin Vasilija) i
- (6) gazdinstvo Čedomira (sin Mladena).

Na taj način iz preostale kućne zadruge Dušana izdvojila su se 1947. godine još tri nova gazdinstva. Tako je od jedne kućne zadruge nastalo 6 gazdinstva.

Godine 1960. gazdinstvo Vlajka cepa se na dva:

— gazdinstvo Vlajka koji je ostao sa jednim sinom i

- (7) novoizdvojeno gazdinstvo Vukadina.

Sad imamo ukupno 7 gazdinstva.

Godine 1962. preostala matična kućna zadruga Dušana cepa se opet na dva gazdinstva:

- (8) gazdinstvo Radisava (sin Vasilija) i

— gazdinstvo Svetislava (sin Vasilija) kao ostatak matične kućne zadruge Dušana.

Godine 1939. na 17 ha živelo je 14 članova zadruge, a godine 1966. na 21,96 ha živi 27 članova u 8 gazdinstva.

Atomiziranje kućne zadruge nametnulo je i potrebu da se poveća poljoprivredna površina, tj. da se dokupi zemlja poveća na drugi način. Stoga je interesantno kako je došlo do ovog povećanja od 4,96 ha. To je učinjeno na sledeći način:

- (1) gazdinstvo Dimitrija povećano je za 0,30 ha zemlje koja je dobivena na ime miraza i to u ataru susednog sela, a u ataru svog sela kupljeno je 0,10 ha;

- (2) gazdinstvo Vlajka povećano je putem miraza za 0,30 ha, a dokupljeno je 0,20 ha sve u ataru svog sela;

- (3) gazdinstvo Dobrivoja povećano je putem miraza za 0,70 ha, a dokupljeno je 0,50 ha sve u ataru svoga sela;

- (4) gazdinstvo Todora dokupilo je 0,96 ha u ataru svoga sela;

- (5) gazdinstvo Čedomira — bez promena;

- (6) gazdinstvo Vukadina povećano za miraz od 0,20 ha i kupovinom za 0,80 ha sve u ataru svoga sela;

- (7) gazdinstvo Radisava — bez promena;

- (8) gazdinstvo Svetislava — bez promena.

Iz ovih 8 gazdinstava trojica su danas radnici-seljaci, tj. privređuju i van svoga gazdinstva.

Svako od ovih 8 gazdinstava podizalo je novu kuću. Od privrednih objekata podizano je još 6 plemnji za smeštaj stočne hrane u okviru kojih su i staje za stoku. Podignuta su i tri ambara za smeštaj žitarica. Svako gazdinstvo moralo je da obezbedi sopstvenu zapregu koju danas ima 6 gazdinstava. Svako gazdinstvo ima u proseku 5 — 8 ovaca, 1 — 2 svinje i 8 — 10 kokošaka.

Iz ovoga primera se vidi kako je išlo raspadanje jednog jakog i krupnog gazdinstva, odnosno kućne zadruge. Deljenje, odnosno izdvajanje novih gazdinstava je prosto, fizičko (poput amebe!). To znači, novostvorena gazdinstva moraju najpre podići kuću za stanovanje, privredne zgrade, obezbediti zapregu i upotpuniti potreban poljoprivredni inventar. Otuda je ovakvo cepanje, raspadanje kućne zadruge ujedno i prvi korak ka odumiranju klasičnog seljačkog gazdinstva i klasične seljačke strukture.

Ovakvo pak cepanje moguće je samo ako su stvoreni novi uslovi privređivanja. A svako od navedenih gazdinstava u toku posleratnog perioda imalo je po nekog člana koji je bio radnik-seljak. To je u ovom primeru izazvalo i omogućilo ovakvo cepanje kućne zadruge. U pitanju je dakle uticaj industrijalizacije. U ovome primeru još jedan je ekonomski faktor omogućio i ubrzao cepanje ove zadruge. To je bila orijentacija na proizvodnju duvana. Duvan je omogućio da se svaka monogamna porodica (dakle sada 8 u odnosu na 1939. godinu kada ih je bilo 5) ekonomski osamostali. Danas sva gazdinstva sade duvan. Duvan omogućava da se ovih 8 porodica na atomiziranim, minijaturnim gazdinstvima ekonomski održi. Ali duvan razotkriva na ovome primeru i činjenicu da poljoprivredna proizvodnja može da se održi jedino zahvaljujući socijalističkoj kooperaciji.

Zaključak

Iz svega izloženog može se izvući zaključak da su u posleratnom razvitku Zaplanja bili veoma izraženi procesi raspadanja preživjele ustanove kućne zadruge. Ti procesi su bili rezultat socijalističke rekonstrukcije Zaplanja. Njihove specifičnosti proizilazile su iz društveno-ekonomske nerazvijenosti. Naš posleratni dinamičan privredni razvitak povukao je razvitak Zaplanja izazivajući i veoma složena društveno-ekonomska kretanja. Otuda je posleratni razvitak proizvodnih snaga u Zaplanju prirodno izazvao i raspadanje kućnih zadruga i stvaranje novih socijalističkih društvenih odnosa. U vezi s ovim Engels je, kako smo već naveli, i pisao o budućnosti kućnih zadruga da »prelazom sredstava proizvodnje u kolektivno vlasništvo prestaje pojedinačna porodica da bude ekonomska jedinica društva«. Na primeru Zaplanja ovakav istorijsko-materijalistički zaključak se je u potpunosti potvrdio, jer je stvarno došlo do razgraničenja odnosa porodice i ekonomske jedinice — gazdinstva. Razbijanjem i raspadanjem ustanove kućne zadruge porodica je prestala da bude ekonomska jedinica društva.

Razaranjem klasične seljačke strukture u Zaplanju u okviru koje je organizovano 17 privrednih delatnosti (»ekonomskih jedinica«) moralo je da otpočne stvaranjem radnih zadruga, jer do njihove pojave Zaplanje je uglavnom živelo svojim pretežno autarhičnim životom, nepovezano ili slabo povezano sa ostalim privrednim kretanjima u zemlji. Radne zadruge su razblie tu strukturu ne samo svojom organizacijom, već i svojim proizvodnim snagama (traktori, ekonomska dvorišta i dr.). Iz tih razloga je za zaplanjske prilike, uprkos činjenici da su sve radne zadruge reorganizovane, sa stvaranjem radnih zadruga ot-

počela prva faza socijalsitičke rekonstrukcije zaplanske poljoprivredne proizvodnje. A da bi ova faza otpočela, bilo je potrebno najpre da se raskine sa zatečenom i prevaziđenom strukturom u kojoj je ustanova kućne zadruge imala dominantan značaj.

Uticaoj industrijalizacije je bio takođe značajan jer su započeta društveno-ekonomska kretanja dobila novu dubinu i novi značaj. To se naročito ogledalo u stvaranju većeg broja mešoviti gazdinstava (34% u 1961) kao i u dovođenju nove mehanizacije i potpunijeg snabdevanja reprodukcijom materijalom.

Socijalistička proizvodna kooperacija se je u Zaplanju razvijala baš zahvaljujući razaranju ostataka ustanove kućne zadruge. To se naročito vidi u primeru kooperativne proizvodnje duvana. Socijalistička kooperacija ne samo da povećava poljoprivrednu proizvodnju i da je dalje razvija već i stvara posebnu socijalnu kategoriju — svojevrsne poljoprivredne radnike — kooperante. Isto tako i radničko samoupravljanje u poljoprivrednim zadrugama ima svoj pozitivan uticaj u ovim procesima jer doprinosi čvršćem povezivanju individualnih proizvođača sa socijalističkom poljoprivrednom organizacijom i dopunjuje njihovo organizaciono-ekonomsko obrazovanje.

Stvaranje i razvijanje poljoprivrednih zadruga kao i izgrađivanje drugih privrednih organizacija javlja se u ovim uslovima kao zamena za prevaziđenu klasičnu organizaciju kućne zadruge koja se je raspala.

Svi navedeni faktori imali su snažan uticaj na raspadanje preživele ustanove kućne zadruge u Zaplanju. Ali svi ti faktori bili su pokrenuti privrednim razvitkom naše zemlje, razvitkom koji nije mogao d amimoide i Zaplanje iako je to područje, uprkos relativnoj blizini značajnih jugoslovesnkih industrijskih centara Niša i Leskovca, bilo do rata prilično izolovano i zatvoreno.

dr Dragoljub Simović, docent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

RÉSUMÉ

Dans son travail l'auteur a traité la question de la désagrégation des vestiges de l'institution de la coopérative de famille (Zadruga) dans la région sud-est de la Serbie Zaplanje. Dans cette région il y a 34 villages et 23.965 habitants répartis en 5.101. ménages. La caractéristique fondamentale de Zaplanje est son état sous-développé et son isolement. C'est pourquoi les vestiges de l'institution de la coopérative de famille se sont maintenus, puisqu' elle est depuis longtemps dépassée.

Dans l'introduction de ce travail sont cités les auteurs qui ont écrit sur la coopérative de famille ainsi que certaines thèses principales qu'ils avaient développé à ce sujet. Les idées des auteurs suivants sont exposées: F. Engels, K. Kaucki, Vuk Karadžić et Sreten Vukosavljević.

En analysant les facteurs qui ont contribué à la désagrégation des vestiges de l'intitution de la coopérative de famille dans la région de Za-

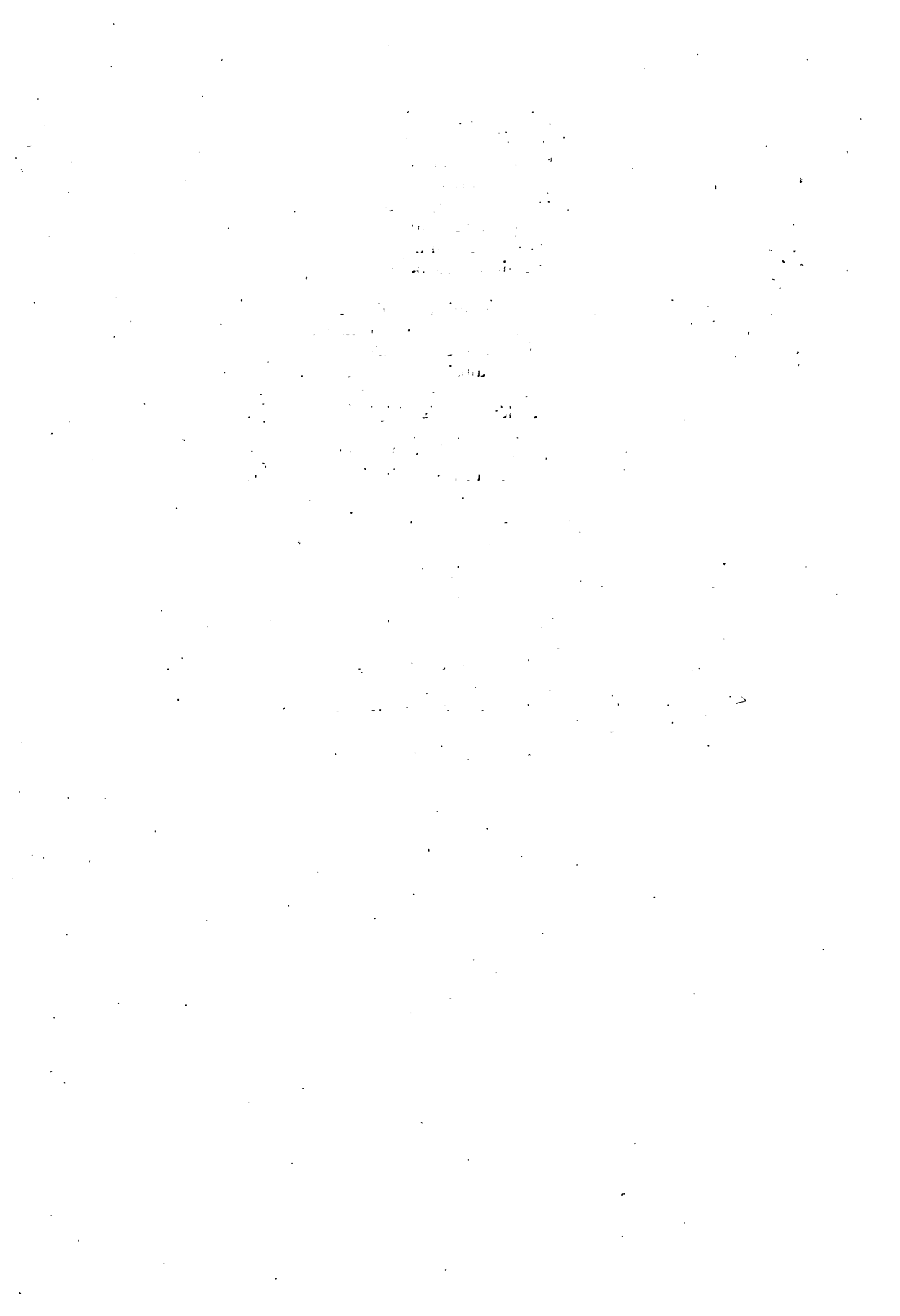
planje dans la période d'après-guerre, l'auteur fait ressortir en premier lieu les coopératives de travail qui ont été fondées dans le courant des années 1947 et 1948 dans dix villages, et réorganisées au cours de l'année 1953. Elles ont agi sur la désagrégation des vestiges de la coopérative de famille tant par leur organisation que par leurs forces productives. En 1948, on avait recensé à Zaplanje 236 coopératives de famille et sous l'influence de la création des coopératives de travail 70 coopératives de famille se sont dissoutes.

L'industrialisation est le facteur suivant qui a accéléré le processus de la désagrégation des coopératives de famille restantes. Cette influence s'est manifestée tout d'abord par la création d'un plus grand nombre d'exploitations mixtes (34% en 1961) ainsi que par l'application de la nouvelle mécanisation et l'approvisionnement en matériel de reproduction.

Un autre facteur qui a accéléré la désagrégation des coopérative de famille à Zaplanje est, selon l'auteur, la coopération de production socialiste. Il considère, de même, que l'autogestion ouvrière dans les coopératives agricoles a été un facteur important qui a contribué à la désagrégation des coopératives de famille.

En plus l'auteur cite les facteurs suivants: la formation de nouvelles organisations économiques et l'existence et l'action des organisations socio-politiques.

L'auteur a souligné dans sa conclusion que tous les facteurs ci-dessus mentionnés ont exercé une forte influence sur la désagrégation de l'institution surannée de la coopérative de famille à Zaplanje. Mais tous ces facteurs ont été mis en mouvement par le développement économique de notre pays, or ce développement ne pouvait pas laisser de côté Zaplanje, quoique cette région, en dépit de sa proximité relative avec les centres industriels yougoslaves importants Niš et Leskovac, est restée depuis la guerre assez isolée et fermée.

HUMANITARNA INTERVENCIJA I DANAŠNJE MEĐUNARODNO PRAVO

Savremena međunarodnopravna doktrina nekim ustanovama klasičnog međunarodnog prava obraća sve manju pažnju. I pored toga što praksa ove ustanove smatra aktuelnim i sprovodi ih u život one i dalje ne dobijaju svoj odgovarajući međunarodnopravni tretman, nego se posmatraju kao posebni pravni fenomeni. Takav je slučaj sa humanitarnom intervencijom u današnjem međunarodnom pravu. Ovaj se utisak možda stiče zbog manjeg broja članaka i studija koje se posvećuju ovom pitanju, kako kod nas tako i u inostranstvu. Pravni pisci, ustvari, radije proučavaju problem prava čoveka na međunarodnom planu uopšte kao prava pojedinaca i zalažu se za njihovu zaštitu, a ostavljaju po strani zaštitu koja se već sprovodi i koju treba i dalje sprovoditi sve dok individualna prava čoveka ne budu zaštićena neposredno od međunarodnog prava. Zbog toga pri sadašnjem stanju međunarodnih odnosa humanitarna intervencija još uvek postoji, ali se oseća težnja njenog nestajanja, odumiranja i pretvaranja u novi, progresivniji način zaštite čovekove ličnosti — individualnu zaštitu prava čoveka, koja je sve prisutnija u međunarodnom pravu, ali koja, objektivno uzevši, još uvek predstavlja ideal kome treba težiti u svetskim razmerama i pored jasno izražene tendencije zaštite individualnih prava u regionalnim okvirima. O tome govore izvesne konvencije kao naprimer Evropska konvencija o pravima čoveka iz 1950. godine, u skladu sa kojom je dopušteno individualno pribegavanje Komisiji za prava čoveka.¹ Zbog svega toga međunarodna zajednica neće moći da interveniše da bi zaštitila prava pojedinaca pošto to još uvek predstavlja oblast »unutrašnje nadležnosti«.² Stvar potpuno drugačije stoji, prema

¹ Države koje su pristupile članu 25. Evropske konvencije o pravima čoveka u skladu sa kojim je dopušteno individualno pribegavanje Evropskoj komisiji, ukupno njih deset, navedene su u H. Golsong: *Action accomplie en 1964 par le Conseil de l'Europe dans le domaine du droit, Revue de droit international et de droit comparé*, no 3—4/1965, p. 191. Velika Britanija je, takođe, pre izvesnog vremena izjavila da će priznati ovu nadležnost: *Le Monde* 22. décembre 1965.

² Evo šta je o tome rekao naš predstavnik u Komisiji za prava čoveka: »Treba razlikovati dve vrste narušavanja ljudskih prava. Može biti individualnog narušavanja koje se javlja u svim državama. Narušavanje takve prirode ima biti rešeno od strane nacionalnih kompetentnih organa, a organima UN je mešanje u ovom slučaju zabranjeno po sili stava 7. člana 2. Povelje.

Ali ako se narušavanje ljudskih prava vrši u masovnim razmerama a naročito na osnovu nacionalne, rasne ili neke diskriminacije onda takva na-

našem mišljenju, kad se radi o masovnoj povredi prava ljudi. Intervencija organizovane međunarodne zajednice, u ovom slučaju, je dopuštena i može se slobodno reći obavezna. Prema tome pitanje humanitarne intervencije ostaje i dalje aktuelno sve dok se, u skladu sa sve većom demokratizacijom i humanizacijom međunarodnog prava u pogledu zaštitnog objekta, ne razbije na mnogo sitnije delove i na taj način nestane.

Problem proučavanja humanitarne intervencije naročito se nameće pri današnjem stanju stvari u ovoj oblasti obzirom da smo još jednom prisutni flagrantnim povredama prava čoveka jednostranim proglašenjem nezavisnosti Južne Rodezije. Posle Južno-afričke Unije, čije se pitanje gaženja najminimalnijih prava čoveka³ već godinama nalazi nerešeno pred Organizacijom Ujedinjenih Nacija i Južna Rodezija je pošla putevima apartheida. U vezi sa tim još uvek se nameće primena intervencije iz razloga humanosti, odnosno mera koje protiv apartheida treba preduzeti da bi se zaštitilo obojeno stanovništvo.

Međutim treba naglasiti da svaka povreda prava ljudi neće i ne treba da predstavlja povod za humanitarnu intervenciju. Da bi do nje došlo smatrao da treba da postoje sledeći uslovi: 1) Pre svega potrebno je da bude povređen minimalni standard prava ljudi koji je propisan Sveopštom Deklaracijom o pravima čoveka. Prava koja su uneta u ovu Deklaraciju predstavljaju objektivan refleks današnjeg stanja stvari po pitanju prava čoveka. To naravno neće ni u kom slučaju sputavati progresivan razvoj ovog minimalnog standarda, jer kao i u svim drugim oblastima međunarodnog prava i ova će biti u punom razvoju što znači da će minimalni standard biti na sve višem nivou u zavisnosti od sveopštih kretanja u međunarodnoj zajednici. Minimalni standard ustvari je minimum prava koji svako ljudsko biće treba da poseduje na određenoj teritoriji bez obzira na nacionalnost, rasu, jezik ili veru. Posebno je poželjno odbaciti različita ekstenzivna ili restriktivna tumačenja ovih prava koja se daju u zavisnosti od društveno-političke zajednice u kojoj ona postoje. 2) Povreda prava ljudi treba da vređa osnovne principe čovečanstva.⁴ 3) Povreda mora da bude masovne prirode, da vređa prava mase ljudi, jer, kao što je već rečeno,

rušavanja mogu ugrožavati bezbednost drugih država i predstavljati ugrožavanje mira uopšte. Znači da takva narušavanja koja predstavljaju po svojoj suštini pripremu rata mogu i čak treba da budu predmet razmatranja od strane međunarodne zajednice. Ovo proizlazi iz obaveza OUN za očuvanje mira i sprečavanje rata«. Citirano prema Dušanu Janičijeviću: Međunarodna zaštita prava čoveka, Beograd 1953, str. 51.

³ O intenzivnosti povrede prava ljudi u Južnoafričkoj Uniji da to prelazi u genocid videti članak Josipa Đerđe: Sadržina i putevi rešenja Južnoafričkog problema, Međunarodni problemi br. 1/1964, str. ; Predstavnik Kube na Međunarodnoj konferenciji rada rasnu diskriminaciju u Južnoafričkoj Uniji uporedio je sa zverskom politikom nacista u Nemačkoj — Conference internationale du travail, 48-me session, 1964, Compte rendu provisoire, Genève 1964, p. 532; O nekim slučajevima gaženja osnovnih prava govori i Frane Li: Društveno-ekonomska osnova apartheida u Južnoj afriki, Međunarodna politika br. 3/1964, str. 14—16.

⁴ Neki to u svom shvatanju humanitarne intervencije nazivaju »manifestne povrede prava čovečnosti« — Stefan Glaser: Remarques sur les projets élaborés au sein des Nations Unies en matière de droit international pénal, Revue internationale de droit pénal, no 1—2/1964, p. 314.

danas još uvek prava pojedinaca predstavljaju oblast iz stava 7. člana 2. Povelje UN. Neki pisci, kao naprimer von der Heyde, smatraju da jedan od elemenata i uslova treba da bude i »saglasno mišljenje svetskog javnog mnjenja«⁵). Mislimo da se ovom faktu potrebno dati mesta tek kad međunarodni mehanizam bude pokrenut, a da do raspravljanja pitanja o povredi treba da dođe i bez ovog uslova. Unošenje njegovo u sam pojam samo bi otežavalo stavljanje pitanja na dnevni red Organizacije UN. Posebno što, u krajnjoj liniji, ovaj uslov može da bude shvaćen kao politički, pošto će zacementirana svaka vlada biti inspirisana političkim motivima i okolnostima pri kvalifikovanju povrede prava ljudi, o čemu govori i praksa Ujedinjenih Nacija. Iz tog razloga ovakvom stavu ne bi bilo mesta u jednoj pravnoj definiciji humanitarne intervencije kakvu nam je autor prezentirao.⁶

Uzimajući u obzir gore navedene elemente i spajajući ih u jednu celinu došli bismo do pojma humanitarne intervencije iz koga proizilazi logičan zaključak da je to obavezna akcija organizovane međunarodne zajednice primenom određenih mera koje joj stoje na raspolaganju zbog masovne povrede opšteg minimalnog standarda prava ljudi radi zaštite sveg stanovništva određene državne teritorije ako ta povreda vređa osnovne norme čovečnosti.

Da bismo odredili mesto humanitarne intervencije u sveopštem sklopu mera kojima je međunarodno pravo raspolagalo i koje je koristilo za zaštitu prava ljudi potrebno je ukratko osvetliti razvojni put prava ljudi na međunarodnom planu. U teoriji međunarodnog prava, prema saglasnom mišljenju, prava ljudi na međunarodnom planu nisu bila zaštićena sve do XVI. veka. Prvi je bio Francisko de Vitorija koji je u svojim predavanjima De Indis teorijski obrazložio međunarodnu zaštitu prava čoveka 400 godina pre Povelje UN.⁷ Smatra se da otada počinje era međunarodne zaštite prava čoveka, odnosno od tog perioda međunarodno pravo nameće obaveze državama da poštuju prava ljudi koji žive na njihovoj teritoriji, inače u suprotnom može da bude preduzeta akcija od strane ostalih država ili samo jedne države protiv države-prekršioca. Ova mogućnost još uvek nije značila pojavu humanitarne intervencije, koja je primenjivana počev od XIX. veka⁸ kad su Engleska, Francuska i Rusija intervenisale u Grčkoj 1827, a zatim i intervencija velikih sila 1860. da bi sprečile pokolj hrišćana u Srbiji od strane muslimana. Ovakvi postupci predstavljali su kršenje principa

⁵ Friedrich August von der Heydte: *Völkerrecht*, Band I, Köln-Berlin 1958, S. 267.

⁶ *Ibid.*, S. 267—268.

⁷ Alfred Verdross: *Meždunarodnoe pravo*, ruski prevod izdanja iz 1955, Moskva 1959, str. 568; A. Verdross: *Völkerrecht*, Wien 1959, S. 496; F. A. von der Heydte: *op. cit.*, S. 267.

⁸ Paul Fauchille: *Traité de Droit International Public*, Tome premier, 1922, p. 571: »U XIX veku počela je da se javlja ideja o odbrani prava čovečnosti. Ova ideja najpre se stidljivo primenjivala na necivilizovane narode, sa kojima je u ovom pogledu izjednačavana Turska, a zatim je, logikom i snagom stvari, primenjivana čak i protiv civilizovanih država. Nije li, uostalom, povreda pravila čovečnosti još oštrija kad je sprovodi jedna civilizovana zemlja«; St. Glaser: *op. cit.*, p. 314.

neintervencije koji je u teoriji još od Vatela i Huga Grociususa imao svoje mesto u međunarodnopravnoj doktrini, a koji već dugi niz godina postoji kao pozitivnopravno načelo međunarodnog prava. Događaj iz 1860. godine imao je veliki odjek, jer je sprovedena intervencija protiv Turske kojoj je nekoliko godina pre toga na Pariskom Kongresu 1856. rečeno »da saopštavanje portinog hatihumajuma (turske reforme!) neće dati pravo silama da se ikada i ma u kome slučaju bilo pojedince bilo kolektivno umešaju u odnošaje portine prema njenim podanicima, niti uopšte u unutarnju upravu njene države«. ⁹ Ovo je bilo uneto i u članu 9. Pariskog ugovora 1856, a već četiri godine kasnije prekršena je ova- kva stipulacija u korist Turske. Međutim iz tog fakta učestanosti i po- jave ovog instituta ne treba izvući zaključak, kao što čine neki pisci, istina ne izričito, ¹⁰ da je humanitarna intervencija primenjivana samo u XIX. veku, a da su zatim, prava ljudi bila štice- na drugim putem (kon- vencijama i drugim). Praksa između dva svetska rata ¹¹ kao i praksa Ujedinjenih nacija ¹² jasno ipak govore da humanitarna intervencija nije istorijsko-pravna kategorija, već ustanova koja i na današnjem stupnju međunarodnih odnosa dobija svoje posebno mesto u sklopu mera koje imaju za cilj međunarodnopravnu zaštitu opšteg minimalnog standarda prava ljudi. Treba ipak naglasiti da je ona umnogome izme- nila svoje karakteristike u skladu sa neprestanim razvojem prava čo- veka na međunarodnom planu.

Evolucija se pre svega ogleda u pogledu zaštitnog objekta. U po- četku se pravo zaštite odnosilo na vlastite građane koji su živeli u inostranstvu da bi se 1535. proširila na sve strance-hrišćane intervenci- jom Francuske u Turskoj. Tokom vremena zaštita je prešla granice državljanstva i počela da obuhvata zaštitu prava ljudi protiv same njihove države. Prvi korak ka tome učinjen je 1740. kada je pravo zaštite koje je stekla Francuska prošireno i na ljude sa katoličkom ve- rom, mada su oni bili otomanski podanici. Turska je 1774. godine Kučuk-Kajnardžijskim mirom priznala Rusiji »pravo zaštite pravoslav- ne crkve u turskoj carevini«, ¹³ bez obzira na to što su vernici bili turski podanici. Kao što se odmah iz ove hronologije događaja vidi ¹⁴ »najfla-

⁹ Giga Geršić: »Ustanci i intervencije po današnjem međunarodnom pravu« (povodom najnovijih događaja na Istoku), Otadžbina, sveska 12, str. 655.

¹⁰ Albert Verdoodt: Naissance et signification de la Declaration Uni- verselle des droits de l'homme, Louvain-Paris 1964, p. 35; Marcel Sibert: Traité de Droit International Public, Tome deuxieme, Paris 1951, p. 591.

¹¹ Progoni Jevreja od strane nacističke Nemačke i intervencija zapad- noevropskih država i SAD radi njihove zaštite.

¹² Problem zaštite prava čoveka u Južno-afričkoj Uniji, koji se već godinama nalazi pred UN. Diskusija u Ujedinjenim Nacijama o povredi prava čoveka u Bugarskoj, Mađarskoj i Rumuniji. Intervencija protiv franki- stičkog režima u Španiji itd. O svim tim pitanjima posle Drugog svetskog rata videti studiju Jana Tomka: Vnutrenjaja kompetencija gosudarstv i OON, prevod so slovacckogo, Moskva 1963.

¹³ Miloš Radojković: Rat i međunarodno pravo, Beograd 1947, str. 176.

¹⁴ Ovde se ustvari radilo o poznatom sistemu kapitulacija koji je dr- žavama davao pravo da se mešaju u unutrašnje stvari Turske.

grantnije i najmasovnije povrede prava ljudske ličnosti imale su za posledicu humanitarne intervencije koje su velike sile sprovodile naročito u zemljama Bliskog istoka,¹⁵ a pre svega protiv Turske i bile u skladu sa njenim postepenim slabljenjem koje je počelo porazom kod Beča. Evropske velike sile intervenisale su i u Kini 1900. godine prilikom »bokserskog ustanka« zbog napada na Evropljane od strane pobunjenika tzv. »boksera« koje su kineske vlasti pustile na slobodu.¹⁶

Zaštita koja se u početku vršila na bazi religije vremenom će se proširiti i na mnoge druge oblasti, pre svega na zaštitu od rasne diskriminacije (koja je naročito danas aktuelna). Ta transformacija zaštitnog objekta dovela je do toga da se humanitarna intervencija u savremenom svetu sprovodi da bi se zaštitili državljani države koja krši prava svojih građana. Neki pisci¹⁷ ograničavaju ustanovu humanitarne intervencije na zaštitu manjine na teritoriji određene države, te ovu vrstu intervencije izlažu u okviru zaštite manjine. Ovakvo gledište je bilo opravdano nekada, ali je danas time obuhvaćen samo jedan deo lica kojima treba pružiti zaštitu. Zaista u prvim godinama praktične primene ove vrste intervencije zaštita manjina je bila najčešće vršena.¹⁸ One i danas postaju vrlo često objekti kojima se uskraćuju najminimalnija prava kao naprimer u Južno-afričkoj Uniji (jer se u njoj većina koju predstavlja crnačko stanovništvo smatra manjinom). Ipak zbog tog fakta prvorazrednog značaja ne bi trebalo i ustanovu humanitarne intervencije ograničavati *ratione personae* samo na zaštitu manjine, jer bez obzira da li se radi o manjinama ili ljudima koji ne pripadaju njima osnovne norme čovečnosti biće štice. Recimo u slučaju epidemije nepreduzimanje mera za njeno suzbijanje moći će da bude povod za intervenciju. A epidemija ni u kom slučaju ne zahvata samo pripadnike manjina. Zato bi ova zaštita trebalo da obuhvati sve ljude koji žive na određenoj državnoj teritoriji obezbeđujući zaštitu od arbitrernih postupaka teritorijalnih država¹⁹ kako strancima tako i građanima dotične države.²⁰

¹⁵ René-Jean Dupuy: *Le droit international, »Que sais-je?«, Preses universitaires de France, Paris 1963, p. 34.*

¹⁶ *Istorija diplomatije u redakciji V. P. Potemkina, sveska druga, Beograd 1949, str. 135 i dalje.*

¹⁷ Paul Guggenheim: *Traité de Droit international public, Tome premier, Genève 1953, p. 289.*

¹⁸ Milan Marković: *Ljudska prava i zaštita manjina, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo, br. 3/1958, str. 442.*

¹⁹ Milan Bartoš: *Odlike novih tendencija u međunarodnom pravu, Nove tendencije u razvoju međunarodnog prava, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 1961, str. 13: »Danas je međunarodno pravo dobilo mnogo šire i raznovrsnije zadatke, pored ostalih i zaštitu čoveka ne samo u trećim državama nego i prema njegovoj sopstvenoj državi«; von der Heydte: *L'individu et les tribunaux internationaux, Recueil des Cours de l'Académie de Droit international de la Haye, 1962, Tome 107; Jean Charpentier: De la nondiscrimination dans les investissements, Annuaire Francais de Droit International, 1963, p. 55; Ernst Sauer: Grundlehre des Völkerrechts, 1958, S. 107; A. Verdross: Völkerrecht, Wien 1959, S. 76.**

²⁰ St. Glasser: *op. cit., p. 314.*

Iz svega gore rečenog dolazi se do zaključka da su pojedine države bilo individualno ili u nekim prilikama grupno²¹ sprovodile humanitarnu intervenciju. Aktivni subjekti ovakve zaštite prava ljudi bile su znači individualne države, a ne organizovana međunarodna zajednica. Jedna od važnijih posledica ovakvog stanja sastojala se u nepostojanju objektivnosti prilikom odlučivanja da li preduzeti ili ne preduzeti korake ovakve vrste za zaštitu ljudskih prava. U velikom broju slučajeva vršena je zloupotreba ove intervencije zbog humanosti pa su se pod njenim plaštom krile koncepcije političke suprematije. Engleska je tako 1898. godine, pod izgovorom intervencije iz razloga humanosti, izvršila pritisak na Transval da engleskim podanicima obezbedi specijalni status iz koga bi izvlačili korist. Ili slučaj Nemačke koja je preterane zahteve prema Kini htela da opravda ubistvom dvojice svojih misionara. Karakterističan je i primer Rusije čiju su Oktobarsku socijalističku revoluciju 1917. zapadne velike sile pokušale da uguše intervencijom, koja je trebalo da ima humanitarni karakter, »jer tobože novi režim ne priznaje osnovna prava, koja čine međunarodni standard i koja ulaze u obim opštih načela civilizovanih nacija«. ²² Najrečitiji odgovor ovoj »humanitarnoj« intervenciji dao je sam sovjetski narod odbranivši svoju zemlju od intervencionista. Danas su ovakvi slučajevi ređi i svedeni na najmanju moguću meru zbog toga što se uspeva da samo organizovana međunarodna zajednica bude inicijator i sprovodilac humanitarne intervencije. Treba reći, međutim, da i danas pri postojanju svetske međunarodne organizacije izvesne države pokušavaju da individualnom intervencijom, pod izgovorom humanosti, odnosno zaštite svojih državljana u inostranstvu ostvare svoje političke ciljeve. Takav je slučaj sa akcijom Sjedinjenih Američkih Država u Kongu, kao i intervencijom u Dominikanskoj Republici²³ da bi se ugušio nacionalno-liberalni pokret pod izgovorom zaštite i evakuacije svojih i ostalih inostranih građana. Pokušavajući da opravda intervenciju SAD Državni sekretar za inostrane poslove Velike Britanije Stewart iznosi gledište kojim priznaje državi pravo intervencije kako bi zaštitila svoje građane od neposredne opasnosti u kojoj su se iznenadno

²¹ Slučaj intervencije iz humanih razloga u korist grčkog naroda za vreme grčkog ustanka 1827. kad su Engleska, Rusija i Francuska intervenisale protiv Porte. Ili slučaj koji navodi Paul Guggenheim u navedenom udžbeniku kad su zapadne evropske sile i SAD intervenisale protiv nacističke Nemačke zbog progona Jevreja. Međutim bila je to »platonska« intervencija, prema Guggenheim-ovim rečima, jer je nisu pratile nikakve sankcije. Grupna intervencija bila je i englesko-francusko-japansko-poljska intervencija protiv Oktobarske Rusije. O ovoj poslednjoj intervenciji videti u knjizi Istorija svesavezne komunističke partije (boljševika), Beograd 1945, str. 259—284. Takođe Potemkin: op. cit, str. 325—340.

²² Milan Bartoš: Međunarodno javno pravo, knjiga prva, Beograd 1954, str. 284.

²³ O izjavama koje je davao predsednik SAD Johnson da su američke trupe upućene u Santo Domingo »da bi osigurale zaštitu stotine amerikanaca koji se još nalaze u Dominikanskoj Republici« kao i o celom slučaju američke intervencije videti Charles Rousseau: Chronique des faits internationaux — États-Unis et République Dominicaine, Revue générale de droit international public, no 4/1965, pp. 1122—1127.

našli u drugoj državi.²⁴ Isti stav je zauzeo i predsednik SAD Johnson.²⁵ Ovi stavovi čija je politička pozadina neosporna poseduju niz nedostataka. Jer i pored konstatacije da bi ovakva intervencija, u izvesnim trenucima, zaista mogla da bude celishodna, ne može se poreći da ona u sebi krije i mnogobrojne opasnosti neopravdanog mešanja u unutrašnje stvari drugih država pošto bi mogla da posluži, što je i praksa pokazala, kao način da se prikriju sasvim drugi motivi koji nemaju ničeg zajedničkog sa čovečnošću. Posebno što ovakve akcije, u konkretnom slučaju akcija SAD, nisu u skladu sa međunarodnim pravom pošto predstavljaju kršenje stava 4 člana 2 Povelje UN, odnosno predstavljaju intervenciju u pravom smislu reči bez obzira kakvi joj se atributi pripisivali. Inače bi u suprotnom došli na stanje koje je postojalo u XIX. veku kada je obeležje humanosti bilo samo izgovor za izigravanje principa neintervencije.²⁶ Današnje međunarodno pravo, putem Povelje UN, zabranjuje svaku intervenciju sem one koju preduzimaju Ujedinjene nacije, pa bi u tom svetlu trebalo zauzeti stav i po ovom pitanju. Zbog svega toga opredeljujemo se za isključivu intervenciju organizovane međunarodne zajednice i u oblasti prava čoveka što je još Mileta Novaković izrazio rečima: »Danas, međutim, kada postoji Društvo naroda, situacija je kud i kamo prostija. Zahvaljujući njemu, mi možemo danas isticati nepotrebnost individualne intervencije i zahtevati na mesto nje kolektivnu intervenciju, to jest intervenciju Društva naroda. Društvo naroda ipak može pružiti ono što nam ništa ne može zajemčiti kod individualne intervencije, a to je objektivnu ocenu osnovanosti same intervencije ... Zahvaljujući postojanju Društva naroda možemo istaći kao princip da je individualna intervencija zabranjena apsolutno, bez izuzetka, a da je u slučajevima, gde je ranije mogla biti opravdana, samo Društvo dužno da interveniše«.²⁷ Ove reči i danas mogu da nađu mesto u međunarodnim odnosima i međunarodnom pravu samo bi umesto reči Društvo naroda trebalo staviti Ujedinjene nacije.

Individualno prosuđivanje o potrebi preduzimanja humanitarne intervencije nije bio jedini uzrok postupaka lišenih svake objektivnosti. Svoj doprinos ovakvom stanju dao je i nesiguran osnov intervencije. Ustvari radi se o tome da nije bilo tačno utvrđeno zbog povrede kojih prava može da dođe do preduzimanja mera za zaštitu čovečnosti. Do današnjeg stanja u ovoj materiji po pitanju osnova, koji i danas daje mogućnost različitih interpretacija, prošlo je dosta vremena.

Nekad je u vreme vladavine *ius naturalis* povreda ovog prava predstavljala osnov za preduzimanje akcije. U tom smislu je i Hugo Grocius u svom delu *De iure belli ac pacis* smatrao da bi rat koji bi

²⁴ Times od 12. maja 1965. godine.

²⁵ Videti belešku pod brojem 23.

²⁶ »U vreme kad se negira pravo država na intervenciju u unutrašnje stvari drugih, konstruiše se nova teorija o intervenciji, intervencija u korist vaspostavljanja osnovnih prava i sloboda« — M. Bartoš: Pravni aspekti mirne aktivne koegzistencije, Beograd 1956, str. 24.

²⁷ Mileta Novaković: Osnovi međunarodnoga javnoga prava, knjiga prva, Beograd 1936, str. 98.

se poveo protiv onih društava koja vređaju osnovne norme prirodnog prava (gusari, ljudožderi) mogao biti shvaćen kao *bellum iustum*. Ovaj osnov čija je sadržina mogla da bude tumačena na mnogo načina, zbog svoje nesigurnosti davao je mogućnosti različitim državama za mnogobrojne zloupotrebe, jer se razlog humanosti mogao uvek uzeti kao osnov za niz neprijateljskih akata. Zatim je kao osnov ove vrste intervencije poslužio termin ljudska civilizacija,²⁸ obzirom da nije postojao neki koknretan akt na koji bi moglo da se pozove. I ovaj osnov je bio jako nesiguran, pa je u slučaju povrede principa ljudske civilizacije mehanizam intervention²⁹ d'humanité stupao u dejstvo ili nije, što je zavisilo od političkih i drugih međunarodnih okolnosti. Mnogo puta je zbog toga ova ustanova međunarodnog prava zloupotrebljavana, jer je poslužila kao sredstvo za ostvarenje posebnih interesa u inostranstvu, dok je na drugoj strani u pojedinim slučajevima dolazilo i do pravog pokolja stanovništva, a da ostale države nisu ništa preduzimale. Očigledan primer su pokolji Jermena²⁹ koji su naišli na mali odjek kod velikih sila, čak i kod Rusije koja je trebalo da štiti jermensku nacionalnost.

U vezi sa pitanjem osnova javlja se problem prava kao i pravnih dokumenata koji sadrže ova prava zbog povrede kojih može da se interveniš. Ova prava su pretrpele korenite izmene, jer su tokom godina bila proširivana sa sve većom demokratizacijom međunarodnog prava, ali su u nekim slučajevima ona i sužavana uporedo sa razvojem međunarodnih odnosa. Tako Fauchille u svom delu navodi dva osnovna prava čija bi povreda prouzrokovala humanitarnu intervenciju: pravo na život i pravo na slobodu.³⁰ Međutim ta prava iako još uvek osnovna u pokretanju ove vrste intervencije nisu i jedina u sklopu sveopšteg razvoja ljudske misli i međunarodnog života kao i sve većeg značaja čovekove ličnosti, pa je pravo na jednakost čija je neposredna suprotnost izražena u rasnoj diskriminaciji došlo u isti red sa prva dva. I politička prava u slučaju njihove masovne povrede bila bi, takođe, pokretači mehanizma humanitarne intervencije. Sa druge strane, međutim, danas bi bilo zaista nemoguće prihvatiti Fauchille-ov stav: »Pravo svojine budući kao oblik slobode i aktivnosti čoveka može ... da odluči da je oduzimanje svojine od vlasnika van javne potrebe i bez naknade povod koji pravda humanitarnu intervenciju.«³¹ Raspravljajući ovog pitanja prevazilazi okvire našeg izlaganja te u vezi sa tim možemo jedino da kažemo da bi ukoliko se radi o oduzimanju svojine od stranaca diplomatska zaštita bila najbolji put rešenja ovakvih sporova, ukoliko individualno pribegavanje međunarodnim instancama nije regionalno priznato. Prema tome, pošto se prema svemu sudeći Fauchille-ove reči odnose na nacionalizaciju treba reći da je pravo nacionalizacije u me-

²⁸ Arntz: *Révue de Droit International*, t. VIII, p. 673: »Kad jedna vlada, delajući u granicama svojih suverenih prava, vređa prava čovečnosti preteranom nepravdom i svirepošću, koji duboko vređaju običaje i civilizaciju, pravo intervencije je dopušteno«.

²⁹ Potemkin: op. cit, str. 109 i dalje.

³⁰ P. Fauchille: op. cit, p. 570: »Dakle ova prava se sažimaju u dve osnovne ideje: pravo na život i pravo na slobodu«.

³¹ *Ibid.*, p. 571.

međunarodnom pravu danas priznato svakoj državi i da će u slučaju spora za njegovo rešavanje biti nadležne međunarodne sudske instance. I sama međunarodna praksa prevazišla je ova Fauchille-ova shvatanja, pa je Organizacija Ujedinjenih Nacija odnosno Generalna skupština po pitanju Frankovog fašističkog režima u Španiji posle Drugog svetskog rata preporučila svim članicama OUN da prekinu diplomatske odnose sa Španijom dogod u ovoj zemlji ne budu ponova uspostavljena političke slobode građana što prevazilazi Fauchille-ova shvatanja slobode. Po pitanju nacionalizacije do ovog zaključka se dolazi analizom spora Anglo-Iranske kompanije o kome je rešavao Međunarodni sud pravde.³²

Pri današnjem stanju stvari može se reći da postoje međunarodno-pravni akti na koje bi moglo da se pozove u slučaju da do kršenja prava ljudi dođe. Ipak i danas ostaje činjenica da ti akti nisu dovoljno sigurni. Jer Povelja UN štiti prava čoveka uopšte, bez preciziranja na koja se to prava odnosi, a Sveopšta Deklaracija o pravima čoveka pored moralno-političke snage ima samo izvesno pravno dejstvo.³³ Paktovi o pravima čoveka ni do danas nisu usvojeni. Međutim Sveopšta Deklaracija u sebi sadrži opšti standard prava ljudi,³⁴ te može da posluži kao osnov intervencije³⁵ organizovane međunarodne zajednice zbog povrede opšteg minimalnog standarda prava čoveka sadržanog u njoj, ali pod uslovom preciziranja kakve te povrede treba da budu uzimajući za bazu elemente koje smo ranije izneli. Ovo tim pre što su se i Ujedinjene nacije više puta prilikom donošenja akata pozivale na Sveopštu Deklaraciju.³⁶

³² Jan Tomko: op. cit, str. 301 i dalje.

³³ R. Alfaro: »Kad 58 nacija potvrdi da prava čoveka treba da budu zaštićena, onda se njihova mišljenja ne mogu ignorisati«. Citirano prema A. Verdoodt: op. cit, pp. 322—323. Ovo gledište kod nas zastupaju Bartoš, Janković, Marković, Patrnogić, Milojević i drugi.

³⁴ Branimir M. Janković: Osnovi međunarodnog javnog prava, knjiga prva, Sarajevo 1958, str. 248; M. Marković: op. cit, str. 448.

³⁵ Eugène Aroneanu: L'intervention d'humanité et la Déclaration universelle des droits de l'homme, Revue de Droit international de sciences diplomatiques et politiques (Ant. Sottile), no 2/1955, p. 132.

³⁶ Stavovi 2 i 3 nacarta Paktova o pravima čoveka, kao i članovi 1,8 i 11 Deklaracije o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije koju je jednoglasno usvojila Generalna skupština UN 20. novembra 1963; član 7 Deklaracije o davanju nezavisnosti kolonijalnim zemljama i narodima koju je Generalna skupština donela rezolucijom br. 1514 (XV) od 14. decembra 1960. kao i u Konvenciji o rasnoj diskriminaciji koju je Generalna skupština usvojila rezolucijom br. 2106 (XX) 21. decembra 1965. godine. I Savet bezbednosti se u svojim rezolucijama pozivao na Sveopštu Deklaraciju o pravima čoveka, naprimer u rezoluciji od 4. decembra 1963 S/5471.

O sve većem značaju Sveopšte Deklaracije i aktima koji se na nju pozivaju videti sledeće radove: Möres S. Mc Dougal and Gerhard Bebr: Human Rights in the United Nations, The American Journal of International Law, no 3/1964, pp. 632—640; Momir Milojević: Sveopšta Deklaracija o ljudskim pravima i njen pravni značaj, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo br. 2—3/1965, str. 209—222; Vojin Dimitrijević: Prava čoveka u Ujedinjenim nacijama, Međunarodni problemi br. 3/1965; Vrlo podroban pregled uticaja Sveopšte Deklaracije na međunarodne sporazume, nacionalne Ustave, zakonodavstvo, kao i njeno navođenje od strane sudija Međunarodnog suda pravde i nacionalnih sudova sadrži brošura The Impact of the Universal Declaration of Human Rights, New York 1953.

Da bismo humanitarnu intervenciju sagledali u svetlu današnjeg međunarodnog prava moraćemo da se zadržimo na pitanju spojivosti zaštite prava ljudi usled njihove masovne povrede sa unutrašnjom nadležnošću države. Pitanje je značajno, jer u slučaju negativnog odgovora ova vrsta intervencije mogla bi biti primenjena, dok bi potvrđan odgovor zabranjivao njeno sprovođenje.

O tome da li prava čoveka spadaju u isključivu unutrašnju nadležnost ili mogu da budu predmet međunarodnog ispitivanja i raspravljavanja, a samim tim i o osnovanosti same humanitarne intervencije i u novije vreme u literaturi ne postoji saglasnost. Još u drugoj polovini XIX veka pravnici i državnici u ime potpune suverenosti, postavili su načelo da država može da radi sa svojim stanovništvom šta god hoće i da prema tome niko spolja ne može da interveniše. I pokolj čitavog stanovništva na teritoriji jedne države, prema njihovom shvatanju, bio bi dozvoljen. Ovo gledište najbolje ilustruju ove Lorensove reči: »Kad su 1860. velike sile intervenisale da bi zaustavile pokolj hrišćana u oblasti Libana, njihov postupak je bio za pohvalu, iako se nije slagao sa pravom«. ³⁷ Sličan stav brani i Bonfils, samo što on intervenciju spolja ne pravda čak ni razlozima morala. ³⁸

Pitanje je ostalo akutelno i posle donošenja Povelje UN zbog stava 7. člana 2. Povelje. Do ovih nesporazuma i neslaganja dolazi zato što stav 7. člana 2. nije utvrdio sadržinu unutrašnje nadležnosti država, niti je precizirao ko će odlučiti o primeni ove klauzule, ³⁹ pa utvrđivanje njene sadržine zavisi od političkih tendencija izraženih u većini glasova u pojedinim organima. ⁴⁰

Analiza teorije i prakse međunarodnog prava dovodi do kristalisanja sledeća tri gledišta po ovom pitanju.

Zastupnici prvog gledišta smatraju da prava čoveka spadaju u unutrašnju nadležnost država i da međunarodna organizacija u ovim slučajevima ne bi mogla da interveniše. Pri odbrani ovog svog stava teoretičari su polazili sa različitih pozicija. Preuss je smatrao da se u Povelji UN po pitanju prava čoveka nalaze samo rukovodna načela, a ne i obavezne norme. ⁴¹ Tavrov nalazi da bi to predstavljalo grubo naru-

³⁷ Citirano prema Luj le Fir: Međunarodno pravo, prevedeno sa francuskog, Beograd 1934, str. 206.

³⁸ H. Bonfils: Manuel de droit international public, 1894, et 7 édition par Fauchille, 1914, no. 321: »Intervencija koja ima za cilj primoravanje (države — S. M.) da sledi zakone čovečnosti, nezakonita je: ona pretpostavlja da pravo kažnjavanja pripada svakoj državi u odnosu na druge države; ona je negacija nezavisnosti. Nijedna država nema prava da se postavi kao sudija drugima. Zločini koje jedan narod izvrši u granicama svoje teritorije, ma kako grozni mogli oni da budu, ne vređaju prava drugih«.

³⁹ Charles Chaumont: L'Organisation des Nations Unies, Paris 1964, p. 56; Videti o tome i članak Đure Ninčića: Povelja Ujedinjenih nacija i problem unutrašnje nadležnosti država, Jugoslovenska revija za međunarodno pravo br. 3/1954, str. 24—41.

⁴⁰ Đura Ninčić: Evolucija Organizacije ujedinjenih nacija, Nove tendencije u razvoju međunarodnog prava, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd 1961, str. 31, 32.

⁴¹ L. Preuss: Article 2, paragraph 7 of the Charter of the United Nations and matters of domestic jurisdiction, Recueil des Cours de l'Académie de Droit international de la Haye, 1949, p. 619.

šavanje principa državnog suvereniteta.⁴² U izdvojenom mišljenju, datom uz savetodavno mišljenje Međunarodnog suda pravde 30. marta 1950. godine po pitanju tumačenja ugovora o miru, zaključenih sa Bugarskom, Mađarskom i Rumunijom, sudija Krilov je izneo svoj stav da je pitanje prava čoveka u isključivoj nadležnosti država i da zato Međunarodni sud pravde ne može da o njemu raspravlja. Ovo gledište su zastupale i mnoge vlade, naprimer vlada Južno-afričke Unije kad se njeno pitanje postavilo pred Ujedinjenim nacijama. Francuska i Engleska su u početku uvek glasale protiv rezolucija koje su se odnosile na Južnoafričku Uniju pozivajući se na stav 7. člana 2. Povelje UN. Kasnije one napuštaju ovo gledište, prvo Engleska, a zatim i Francuska, obrazlažući svoj stav činjenicom da i Južno-afrička Unija treba da shvati da joj se ne nameću neki strani zakoni, nego da i ona treba da vodi politiku, koja će biti u skladu sa ciljevima Povelje.⁴³ Drugo gledište polazi od činjenice da prava čoveka treba da budu na sredini između materija koje su međunarodnopravno regulisane i onih koje reguliše nacionalno — unutrašnje pravo. Ovo gledište zastupa prof. Verdross. Poznati bečki profesor smatra da su prava ljudi »pitanja koja načelno reguliše međunarodno pravo, ali ostavljajući vrlo širok okvir nacionalnom regulisanju«. ⁴⁴ Njegov je stav istina da su prava čoveka postala duboke međunarodna, ali ih ipak ubrajā u pitanja regulisana i međunarodnim i unutrašnjim pravom. Slično gledište je Verdross izneo i u svom udžbeniku ističući da su prava čoveka u principu pod zaštitom međunarodnog prava.⁴⁵ Moglo bi se reći da i Morozov deli prava čoveka po kriterijumu unutrašnjeg ili međunarodnog raspravljanja. Prema njemu ni Generalna skupština ni Savet bezbednosti ne bi mogli da razmatraju prava čoveka i da po njima daju preporuke, osim ako njihova povreda ne bi predstavljala ugrožavanje mira i međunarodne bezbednosti. S tim u vezi on kritikuje buržoaske teoretičare i diplomate što »isključuju iz unutrašnje nadležnosti države i prenose u oblast međunarodnopravnog regulisanja posebno u sferu jurisdikcije OUN, sva pitanja, koja su u vezi sa zaštitom osnovnih prava čoveka«. ⁴⁶ Međutim po pitanju Južno-afričke Unije Morozov smatra da kršenje prava čoveka u ovoj zemlji ugrožava međunarodni mir i bezbednost i da zato spada u međunarodnu nadležnost, kao i zato što rasi-

⁴² G. Tavrov: O međunarodnoj zaštite prav čeloveka, Sovetskoe gosudarstvo i pravo br. 7/1948, str. 8.

⁴³ Revue des Nations Unies, 1963, no. 12, pp. 92 et ss.

⁴⁴ Alfred Verdross: La compétence nationale dans le cadre de l' ONU, Revue générale de Droit international, no 2e 1965, p. 323.

⁴⁵ A. Ferdross: Meždunarodnoe pravo, Moskva 1959, str. 569: »Povelja Organizacije Ujedinjenih nacija je odbacila princip saglasno kome država može da podvrgne svoje sopstvene građane tretmanu po svom nahodenju, i taj princip zamenila novim, proglašavajući da zaštita prava čoveka u načelu spada u oblast međunarodnog prava. Ovakav princip, označavajući raskid sa ranijim shvatanjem države, isključuje mogućnost podizanja u toj oblasti bilo kakvih protesta na osnovu člana 2 stava 7 Povelje OUN«.

Isti stav, da prava čoveka predstavljaju »u principu međunarodnopravnu stvar«, nalazi se u izdanju njegovog udžbenika iz 1959: Völkerrecht, Wien 1959, S. 497.

⁴⁶ Predgovor Morozova ruskom prevodu knjige Jana Tomka: Vnutrenjaja kompetencija gosudarstv i OON, Moskva 1963, str. 15.

stička politika protivureći osnovnim principima Povelje UN.⁴⁷ Ustvari je to potvrda gledišta Jana Tomka da prava čoveka izlaze iz okvira unutrašnje nadležnosti samo ako njihova povreda predstavlja ugrožavanje mira i međunarodne bezbednosti⁴⁸ i ne samo njegovog shvatanja, već i oficijelnog stava gotovo svih socijalističkih zemalja.⁴⁹ Isto shvatanje zauzelo je i Međunarodno udruženje demokratskih pravnika 1963. godine obrazlažući svoj stav oprežnošću da ne dođe do neopravdanog mešanja u unutrašnje stvari pojedinih država.⁵⁰

Prihvatanjem ovog gledišta, međutim, dolazi se do situacije u kojoj se prava čoveka štite ne kao prava čoveka nego kao drugorazredna institucija koja je od značaja samo zato što može da predstavlja ugrožavanje međunarodnog mira i međunarodne bezbednosti. Iz toga proizilazi da bi država sa pravima ljudi na svojoj teritoriji mogla da radi šta god hoće, a da o tome ne bude rsappravljano sve dok to ne pređe u ugrožavanje mira i međunarodne bezbednosti. Čini se da bi ovoj kvalifikaciji trebalo dati mesta tek kad se radi o merama koje treba primeniti protiv dotične države u kom slučaju na raspolaganju stoje i mere iz glave VII Povelje. Na taj način Organizaciji Ujedinjenih nacija dala bi se mogućnost da raspravlja o povredama prava ljudi bez obzira što te povrede još uvek ne predstavljaju ugrožavanje mira i međunarodne bezbednosti. Jer ako je cilj Ujedinjenih nacija »da sačuvaju međunarodni mir i bezbednost«⁵¹ isto je tako njihov cilj »da ostvaruju međunarodnu saradnju ... podržavanjem i razvijanjem poštovanja prema ljudskim pravima i prema osnovnim slobodama za sve bez obzira na rasu, jezik ili veru«⁵² tim pre što je jedan od zadataka Ujedinjenih nacija da preduzimaju mere »radi sprečavanja i otklanjanja svega što ugrožava mir«⁵³. Prema tome pre svega treba sprečiti da povrede prava čoveka ne dovedu do ugrožavanja mira i međunarodne bezbednosti, a to će se postići raspravljanjem pitanja masovnih povreda prava ljudi u Ujedinjenim nacijama, a ako ta povreda dovede do ugrožavanja mira onda je postupak jasan.

Treće gledište koje je danas najvećim delom zastupljeno u teoriji, a koje je potvrdila i praksa polazi od teze da su prava čoveka u slučaju njihove masovne povrede u nadležnosti međunarodnog prava. I ovde su razlozi koje navode teoretičari različiti. Ulrich Scheuner⁵⁴ smatra da povrede prava ljudi istovremeno predstavljaju i povredu principa opšteg međunarodnog prava. Alfaro je na zasedanju Generalne skupštine ovaj svoj stav o međunarodnoj zaštiti prava čoveka izveo iz vrednosti i značaja koji Povelja ima.

⁴⁷ Ibid., str. 17.

⁴⁸ J. Tomko: op. cit., str. 235.

⁴⁹ »La protection internationale des droits de l'homme« — Le droit au service de la paix, Association internationale des juristes democrates, Bruxelles 1963, p. 39.

⁵⁰ Ibid., p. 39.

⁵¹ stav 1. člana 1. Povelje UN.

⁵² stav 3. člana 1. Povelje UN.

⁵³ kurziv naš, stav 1. člana 1. Povelje UN.

⁵⁴ U. Scheuner: Sovereignty and the United Nations — Domestic Jurisdictions, The United Nations Ten Years' Legal Progress, The Hague 1956.

Na današnjem stepenu razvoja međunarodnog prava, naročito posle donošenja Povelje UN i Sveopšte Deklaracije o pravima čoveka prvo gledište apsolutno gubi svaku teorijsku i praktičnu vrednost i osnovanost. Pre svega član 55. Povelje UN govori o tome u stavu c) gde se kaže da će Ujedinjene nacije pomagati »sveopšte poštovanje i uvažavanje prava čoveka, kao i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik i veru«. Zbog toga stav 7. člana 2. Povelje treba posmatrati u neposrednoj povezanosti sa članovima 55. i 56. kao i sa ostalim članovima — stav 3. člana 1, 13, 66, 68, i tačkom c) člana 76, kao i sa samim Uvodom Povelje, koji govore o pravima čoveka.⁵⁵

Ne bismo se složili ni sa drugim gledištem iz razloga koje smo ranije naveli.

Ostaje treće mišljenje koje jedino odgovara stvarnosti i koje je do sada potvrđeno i u praksi Ujedinjenih nacija, prema kome će prava ljudi usled njihove masovne povrede biti pod zaštitom međunarodnog prava.

Postoje mišljenja da bi međunarodna organizacija trebalo da interveniše iz humanih razloga i za vreme unutrašnjeg oružanog sukoba i da u tom slučaju ne bi bilo mesta primeni stava 7. člana 2. Povelje UN.⁵⁶ Slično mišljenje deli i Geršić, ali on odvaja situaciju građanskog rata u kome nema mesta intervenciji⁵⁷ od slučaja građanskog rata u kome »izvesna stranka ili vlada nogama gazi sama opšte priznata i osveštana čovečanska prava«⁵⁸ u kome je dopuštena intervencija. Ipak da li bi građanski rat mogao da se odvija bez ovih uslova koje je naveo Geršić? Čini se da danas ovo diferenciranje u okviru građanskog rata gubi od značaja.⁵⁹

U vezi sa iznetim zaključkom da prava čoveka spadaju u međunarodnu nadležnost i da će za njihovu povredu kao jedna od mera zaštite biti primenjena humanitarna intervencija, ako dođe do ispunjenja uslova koje smo ranije naveli, stoji i pitanje mera koje će biti preduzete protiv države prekršioca. Te mere predstavljaju u izvesnom smislu sankcije koje se preduzimaju protiv dotične države, ali se primenjuju ne da bi se država kaznila, već da bi se zaštitili ljudi od daljih povreda njihovih prava. Kad prestanu ti akti kršenja prava čoveka, pretaće i intervencija organizovane međunarodne zajednice za njihovu zaštitu. Ono što je neodvojivo vezano za problem mera jeste i pitanje organa koji su pozvani da o kršenju prava raspravljaju i o tome donesu odluku. Sva ova pitanja pokušaćemo da sagledamo na primeru Južno-

⁵⁵ O odnosu Povelje UN i prava čoveka videti Mc Dougal and G. Bebr: op. cit., pp. 612—613.

⁵⁶ G. Draper: Les Conventions de Genève de 1949, predavanja na Haškoj Akademiji za međunarodno pravo u toku 1965. godine, manuskript.

⁵⁷ G. Geršić: op. cit., sveska 11, 1875, str. 489.

⁵⁸ G. Geršić: op. cit., sveska 12, 1875, str. 654.

⁵⁹ o osnovanosti humanitarne intervencije u građanskom ratu videti kod Geršića u citiranom članku strana 655 gde se navode mišljenja Vattel-a, Riquelme-a, Beach Lawrence-a, Bluntschli-a, Heffter-a i drugih.

afričke Unije, a delom na primeru Južne Rodezije, ne zato što je politika apartheida predstavljala jedinu povredu prava ljudi posle rata, već što smatramo da su mere preduzete protiv njih karakteristične za savremeno stanje u ovoj oblasti.

Nekada je mera koja je najčešće korišćena u sklopu humanitarne intervencije bila primena oružane sile, a ređe su se koristila druga sredstva naprimer nepriznavanje vlade, prekid diplomatskih odnosa itd., što je bilo u skladu sa mišljenjem Hervé-a da »pravo intervencije nije ništa drugo do u modernu odeću preobučeno pravo sile«. Poznat je niz ovakvih primera iz međunarodne prakse. Međutim danas se to gledište suštinski izmenilo zajedno sa izmenom statusa sile kao sredstva za rešavanje sporova. Internacionalisti su se po ovom pitanju podeliti u dva oprečna tabora. Jedni, na primer G. Dahm smatraju da ona ne može biti preduzeta,⁶⁰ dok se drugi slažu u konstataciji da je i snaga oružja dopuštena ako se radi o povredi opšteg minimalnog standarda prava ljudi.⁶¹ Mi se u osnovi slažemo sa ovim drugim mišljenjem, uz napomenu koju je učinio i Aroneanu,⁶² da se pre oružane akcije iskoriste sve mogućnosti koje stoje na raspolaganju, a tek ako sve te mere nisu dovele ni do kakvog rezultata usvajamo i ovakvo rešenje. Svedoci smo da danas mnoge zemlje (naročito afričkog kontinenta) traže primenu vojne sile protiv Južne Rodezije.⁶³ Međutim i u ovom slučaju OUN su se opravdano držale pravila o gradaciji prinudnih mera. U skladu sa ovom gradacijom i prve mere protiv Južno-afričke Unije preduzimate su tek posle 1960. godine, a rezolucije donete pre toga⁶⁴ ograničavale su se samo na zaštitu induske manjine u Južno-afričkoj Uniji. Tako rezolucije Generalne skupštine do 1960. nisu dovele ni do kakvih rezultata, jer su izražavale ili zabrinutost Generalne skupštine⁶⁵ ili su apelovale na Uniju da revidira svoju politiku.⁶⁶

Po prvi put su sankcije protiv nje, u Organizaciji Ujedinjenih Nacija, preduzete usvajanjem projekta koji je podnela specijalna poli-

⁶⁰ Georg Dahm zastupa gledište da »sila (pod tim se podrazumeva Waffengewalt — oružana sila — prim. S. M.) nije više međunarodnopravno priznato sredstvo za sprovođenje prava. Ona takođe ne sme da bude sprovedena ni kao »humanitäre Intervention« za zaštitu ljudskih prava«. Citat iz *Völkerrecht*, Band I, S. 199.

⁶¹ Hersch Lauterpacht: *International Law*, Vol. II, 6 th. edition (Oppenheim-Lauterpacht) 1944, pp. 279; G. A. Osnickaja: *Gosudarstvokolonizatori objazani sobljudat principi i normi meždunarodnogo prava*, Sovetskoe gosudarstvo i pravo br. 19/1966, str. 49; St. Glaser: op. cit., p. 315.

⁶² E. Aroneanu: op. cit., p. 130.

⁶³ U saopštenju sa sastanka premijera Komonvelta od 14. januara 1966. predviđa se i mogućnost predlaganja akcije ne samo na osnovu člana 41. već i primena sankcija iz člana 42. Povelje UN: »Neki predsednici vlada su rezervisali za sebe pravo da ukoliko se za to ukaže potreba predlože akciju Ujedinjenih nacija na osnovu člana 41. i 42. poglavlja VII Povelje Ujedinjenih nacija«. Saopštenje je objavljeno u *Spoljnopolitičkoj Dokumentaciji* br. 1/1966, str. 37 i dalje.

⁶⁴ *Bulletin des Nations Unies*, 1950, t. II, p. 732; *Revue des Nations Unies* 1952, no. 7, pp. 44 et ss.

⁶⁵ *Revue des Nations Unies*, 1955, no. 11., p. 32; no. 12, p. 92.

⁶⁶ *Revue des Nations Unies*, 1957; no. 1, pp. 44—47; no. 12, p. 15.

tička komisija 6. novembra 1962. godine.⁶⁷ Na ovo preduzimanje efikasnih mera uticalo je a) činjenica da ova zemlja nije pokazala ni trunku spremnosti da postupi prema zahtevima UN, kao i b) povećanje broja i uticaja afričkih zemalja u svetskoj organizaciji.⁶⁸ U projektu se tražilo od Generalne skupštine da preporuči prekid diplomatskih odnosa, bojkot luka, brodova i proizvoda Južno-afričke Unije, zatvaranje aerodroma za njene avione i zabranu izvoza u ovu zemlju. Zatim je Svet bezbednosti, koji je 1960. godine prvi put počeo da raspravlja o ovom pitanju, 7. avgusta 1963. usvojio rezoluciju u kojoj se traži od svih država da obustave prodaju i odašiljanje oružja, municije i vojnih vozila u Južno-afričku Uniju.⁶⁹ Ova zabrana je kasnije proširena na zabranu prodaje materijala koji bi mogao da se koristi u vojne svrhe.

Bilo je i predloga da se protiv Unije preduzmu mere saglasno glavi VII Povelje UN. Predlog je dao Specijalni komitet za apartheid i u vezi sa tim je traženo preduzimanje ekonomskih sankcija.⁷⁰ One su i preduzete, međutim nisu imale velikog dejstva jer su razmenu sa Južno-afričkom Unijom održavale neke najrazvijenije države kao SAD, Velika Britanija, Francuska. Problem preduzimanja ekonomskih sankcija je ustvari veoma složen i krije u sebi i izvesna povratna dejstva prema državama koje ih preduzimaju. One s jedne strane mogu veoma da pogode zemlju protiv koje se preduzimaju, ali takođe pogađaju i onu zemlju koja ih preduzima bilo time što ih, u izvesnim slučajevima, lišava izvora sirovina, bilo što preduzimanje sankcija dovodi do prekida liferovanja određenih predmeta na koje je dotična zemlja računala. Ovaj problem je i u međunarodnoj praksi bio aktuelan naročito za vreme napada Italije na Abisiniiju kad se u primeni ekonomskih sankcija protiv Italije otišlo izvan člana 16 Pakta Društva naroda.⁷¹ Navedeno pitanje i danas nameće određene probleme, ali ni u kom slučaju ne može da posluži kao opravdanje velikim silama⁷² što nisu preduzele efikasne mere protiv Južno-afričke Unije. Kao što smo već istakli, neprijatnosti u ovom pogledu svakako da postoje, ali opasnost od rata koji podstiče politika apartheida predstavlja još veću opasnost, pa se u ovom slučaju treba pridržavati principa da se žrtvuje manje da bi se spaslo više. Pogotovo što ekonomske sankcije primenjuju neke zemlje sa mnogo manjim ekonomskim potencijalom. Sve ovo uticalo je da se afričke zemlje koje su i bile pokretači politike sankcija protiv Unije založe da ovaj delimični put ekonomskih sankcija skrenu na teren is-

⁶⁷ Revue des Nations Unies, 1962, no. 11, pp. 13 et ss.

⁶⁸ Ranko Petković: Dvadeset godina Ujedinjenih nacija, Beograd 1965, str. 167.

⁶⁹ Revue des Nations Unies, 1963, no. 8, pp. 13 et ss et pp. 54—55.

⁷⁰ Revue des Nations Unies, 1964, no. 5, p. 45.

⁷¹ Georges Fischer: Le problème rhodésien, Annuaire Français de Droit International 1965, p. 65 i literaturu navedenu pod beleškama 95 i 96.

⁷² Ovde mislimo na diskusiju delegata Velike Britanije na Konferenciji 29 zemalja za preduzimanje ekonomskih sankcija protiv Južno-afričke Unije održane u Londonu 1964. godine, koji je istakao da bi tim ekonomskim sankcijama 150.000 ljudi koji rade u preduzećima direktno vezanim za ekonomske odnose između ove dve zemlje, ostalo bez posla.

ključenja Unije iz međunarodnih organizacija. Međutim i na ovom putu pojavile su se dve smetnje.⁷³ Pre svega Povelje ovih organizacija, naprimer F.A.O-a, Međunarodne organizacije rada, nisu sadržavale klauzulu o isključenju, a druga smetnja se sastojala u tome što bi isključenje Unije bilo u suprotnosti sa pravom svake države članice OUN da učestvuje u ovim organizacijama. Navedeni razlozi imali su za posledicu da se ovaj direktni način traženja isključenja Unije transformiše u posredni. I ovaj je urodio plodom, jer se Južnoafrička Unija svojom izjavom od 12. marta 1963. godine povukla iz Međunarodne organizacije rada⁷⁴ zbog niza neprijateljskih akata koji su u ovoj organizaciji bili preduzeti protiv nje. Zatim je istupila i iz F.A.O.⁷⁵ krajem 1963. Što se tiče diplomatskih odnosa sve afričke države su ih prekinule posle 1963, a iste godine ih je prekinula i naša zemlja.

Ipak do isključenja Unije iz OUN nije došlo i pored toga što su bili ispunjeni svi uslovi predviđeni članom 6 Povelje UN.⁷⁶ Radilo se o članu Ujedinjenih Nacija »koji uporno narušava načela, sadržana u ovoj Povelji« o čemu jasno svedoče mnogobrojne rezolucije koje su donosili i Generalna skupština i Savet bezbednosti, a koje kod Južnoafričkih vlasti nisu imale potrebnog odjeka.⁷⁷ Zbog svega mišljenja smo da bi pri današnjem stanju stvari jedna od sankcija za masovnu povredu prava ljudi trebalo da bude i isključenje iz članstva Ujedinjenih nacija.⁷⁸ Ne treba strepiti da bi Unija neometano mogla da nastavi sa ovakvom prkasom, odričući se svih prednosti i koristi koje pruža članstvo. Kako je već u OUN rezolucijama Saveta bezbednosti, u skladu sa članom 39 Povelje UN, prihvaćeno gledište da kršenje prava čoveka

⁷³ Jacques Soubeyrol: *L'action internationale contre l'apartheid*, *Revue générale de Droit International Public*, no. 2/1965, p. 349.

⁷⁴ O procesu povlačenja Južnoafričke Unije iz MOV-a: P. Gusin: *Protiv apartheida i za obešćenje osnovnih prav čeloveka, Sovetskoe gosudarstvo i pravo* br. 2/1965, str. 134—136; G. A. Osnickaja: *op. cit.*, str. 46.

⁷⁵ G. A. Osnickaja: *op. cit.*, str. 46.

⁷⁶ Pitanje isključenja Unije na osnovu člana 6. Povelje UN pokrenuto je predlogom rezolucije od 30. oktobra 1961. godine kojom se od Saveta bezbednosti traži da razmotri pitanje daljeg članstva ove države u Ujedinjenim nacijama. Međutim, kad je došlo do glasanja o ovom pitanju ono nije moglo da dobije dvotrećinsku većinu.

⁷⁷ O tome govori najnovija praksa Južnoafričke Unije koja još uvek donosi zakone zasnovane na principima diskriminacije na primer *Bantu Laws Amendment Act* od 6. maja 1964. Vlada u ovoj zemlji takođe naoružava pripadnike bele manjine za borbu protiv crnog stanovništva itd. O ovome videti deo koji govori o Južnoafričkoj Republici u *Godišnjaku Instituta za međunarodnu politiku i privredu* za 1964, str. 752 i dalje. Detaljni pregled diskriminatorskih mera sadržanih u pojedinim zakonima Južnoafričke Republike dao je Marko Firšt: *Južnoafrička Republika*: a) dokumenti o rasnoj diskriminaciji, b) Južnoafrički problem pred UN, *Međunarodni problemi*, br. 1/1964, str. 141—154. Navedeni zakonodavni akti citirani su prema delu K. L. Roskaw: *Apartheid and Diskrimination*, Leyden 1960, pp. 55—59. O položaju stanovništva u Južnoafričkoj Uniji videti i rad Miljenka Markovića: *Položaj domaćeg (neevropskog) stanovništva u Južnoafričkoj Uniji*, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* br. 3/1958, str. 512—522.

⁷⁸ G. Dahm: *op. cit.*, S. 424; G. A. Osnickaja: *op. cit.*, str. 43.

predstavlja opasnost za mir i međunarodnu bezbednost i povredu glave VII Povelje onda bi Organizacija mogla da interveniše bez obzira što se ne radi o članu Organizacije, jer se glava VII primenjuje kako na države članice tako i na nečlanice.

Analizom svega onog što je do sada rečeno dolazi se do zaključka da sve ove sankcije koje su preduzimane protiv Unije nisu dovele do zadovoljavajućih rezultata, bilo zbog toga što su neke zemlje Komonvelta sa simpatijama gledale na vladavinu belih, bilo zbog podrške koju su joj kolonijalne sile davale,⁷⁹ ali svakako zbog određenih interesa koje su zapadne sile imale u Južno-afričkoj Uniji, koja u Africi ima vrlo povoljan strateški položaj. Jedan od razloga bile su, po svemu sudeći, i investicije koje kapitalističke zemlje mogu da investiraju u ovu zemlju.⁸⁰ Zbog toga bi u slučaju Južne Rodezije trebalo unekoliko ići drugim putevima, obzirom da danas postoji Organizacija afričkog jedinstva, osnovana 1963, a sankcije se protiv Južne Rodezije već preduzimaju⁸¹ i to kako od strane SAD i Engleske tako i od strane ostalih država koje protiv Južno-afričke Unije nisu želele da prihvate takav način rešavanja problema.⁸² Vlada UAR je zatvorila sav tranzit kroz Suecki kanal brodovima Južne Rodezije, a biće konfiskovana sva roba koju bi brodovi ma koje zemlje prevozili za nju. Pored toga Velika Britanija je proučila ekonomske mere koje bi preduzela protiv Južne Rodezije i zauzela stav da će protiv rasističkog režima Jana Smita morati da primeni i oštrije ekonomske sankcije. Tako je zabranjen izvoz petroleja, a mnoge zemlje su obustavile uvoz iz J. Rodezije (pre svega duvana kojim je ona vrlo bogata). Iskustva stečena sa Južno-afričkom Unijom govore da treba više angažovati Organizaciju afričkog jedinstva u rešavanju pitanja rasne diskriminacije u Južnoj Rodeziji, koja nije imala veliku ulogu prilikom preduzimanja sankcija protiv Južno-afričke Unije⁸³ pošto je osnovana tek posle njihovog preduzimanja. Treba istaći da su prednosti regionalne akcije mnogostruke. Pre svega regionalne države su najbolje upoznate sa stanjem u dotičnoj državi, one su i najzainteresovanije za brzo i uspešno rešavanje problema, a i njihove sankcije bi pogodile državu prekršioca pre svega zbog geografske blizine i u pogledu izvoza i u pogledu uvoza.

⁷⁹ G. Fischer: op. cit., p. 69.

⁸⁰ Franc Li: op. cit., str. 16; o uvozu i izvozu u Južnoafričku Uniju izraženim u procentima kao i o milionima dolara profita što svedoči o rentabilnosti ulaganja inostranog kapitala videti Aleksandar Božović: *Kolonijalizm i neokolonijalizm*, izdanje Međunarodne politike, ruski prevod, Beograd 1964, str. 23—25.

⁸¹ O uzrocima Rodezijske krize i njenim međunarodnim vidovima, kao i o merama koje su protiv nje preduzete videti G. Fischer: op. cit., pp. 41—69; posebno u *Yearbook of the United Nations* 1961, pp. 435 i dalje; 1962, p. 426 i dalje; 1963, p. 469 i dalje.

⁸² Ovo je istakao i delegat Obale Slonovače na 1265. zasedanju Saveta bezbednosti.

⁸³ OAJ je zatražila prekid diplomatskih odnosa i stvarno bojkotovanje trgovine sa Unijom, zatim zatvaranje luka i aerodroma za brodove i avione Unije — *Revue des Nations Unies*, 1963, no. 7, p. 14.

Sve ovo još uvek svedoči da će svaka akcija i na ovom planu zavisi od političkih interesa izvesnih zemalja, posebno velikih sila. Ti interesi će u većoj meri moći da dođu do izražaja u Savetu bezbednosti zbog prava veta koje velike sile, stalne članice Saveta bezbednosti, imaju u njemu. Iz tog razloga bi Generalna skupština mogla objektivnije da razmatra ovo pitanje na osnovu svoje nadležnosti iz člana 13. Povelje UN. Druga je stvar kad se radi o sankcijama iz glave VII Povelje za čije je donošenje nadležan Savet bezbednosti. Međutim, povodom Južno-afričke Unije Generalna skupština je donosila rezolucije i o onim sankcijama koje spadaju u glavu VII, mada na to nije imala prava, jer Savet bezbednosti nije bio onemogućen u daljem radu stavljanjem veta, na koji bi razlog Generalna skupština mogla da se pozove na osnovu rezolucije »Uniting for Peace«. ⁸⁴

Iz ovoga proizilazi da bi Generalna skupština, na osnovu svoje opšte nadležnosti iz člana 10. Povelje UN, a posebno iz člana 13. tačka b), mogla da raspravlja o svim pitanjima koja se tiču »pomaganja da dođe do ostvarenja prava čoveka i osnovnih sloboda za sve bez obzira na rasu, pol, jezik ili veru«, i da po ovim pitanjima daje preporuke, sa izuzetkom ograničenja navedenih u članu 12. Povelje. Ali čim bi te rezolucije implicirale mere iz glave VII Povelje, kao što je to bio slučaj sa prekidom diplomatskih i drugih odnosa sa Južno-afričkom Unijom, na scenu bi stupio Savet bezbednosti, jer je on jedini nadležan za njihovo donošenje što je *expressis verbis* rečeno u članu 41. U tom slučaju Generalna skupština bi mogla da donosi rezolucije jedino pod pretpostavkom primene mera u skladu sa Aćesonovom rezolucijom (»Ujedinjeni za mir«), odnosno ako je Savet bezbednosti u nemogućnosti da dalje radi zbog uloženog veta.

*
* *

Sve ovo što je do sada rečeno mogli bismo da svedemo na nekoliko konkretnih zaključaka koji bi nam pružili mogućnost da humanitarnu intervenciju sagledamo u svetlu današnjeg međunarodnog prava, za razliku od klasičnog stanja u ovoj oblasti. Osnovne niti ovog problema predstavljale bi, dakle, izmene do kojih je došlo u toku ovog sredstva za zaštitu prava ljudi na određenoj teritoriji:

— Pre svega stvoren je osnov za ovakvu vrstu intervencije koji predstavlja Sveopšta Deklaracija o pravima čoveka, kao i Povelja Ujedinjenih nacija, a određen je i opšti minimalni standard prava ljudi;

⁸⁴ J. Soubeyrol: op. cit., p. 368; contra — izvesni autori se pozivaju na tumačenje Međunarodnog suda pravde koje je dao po pitanju ovlašćenja Saveta bezbednosti — Cour Internationale de Justice, Recueil 1962, pp. 166—167 — i izvode zaključak da i Generalna skupština takođe može da preporuči sankcije.

— Zaštitni objekt predstavljaju ne manjine i određene grupe ljudi, već je ta zaštita proširena na sve stanovnike određene države;

— Mere koje prate humanitarnu intervenciju izmenile su se ne samo u kvalitativnom nego i u kvantitativnom pogledu obzirom da u praksi dolazi do postupne primene ovih mera zavisno od njihovog intenziteta;

— Sprovodioci ove vrste intervencije nisu više države, već je to pravo prešlo na organizovanu međunarodnu zajednicu Organizaciju Ujedinjenih nacija;

— U pogledu uslova ove vrste intervencije može se reći da je ona postala obavezna za razliku od klasičnog stanja u ovoj oblasti kad su države samostalno odlučivale da li će intervenisati ili ne. Međutim danas sve više prevladava ubeđenje da države imaju i pravnu obavezu da zaštite minimalni standard prava ljudi, jer su vezane ugovornim tekstom Poveljom UN, kao i rezolucijom Ujedinjenih nacija — Sveopštom Deklaracijom o pravima čoveka, da tu zaštitu pruže.

Slobodan Milenković, asistent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

SUMMARY

In this paper the author analyzes the question of the humanitarian intervention which was especially actual in the XIX century. This institution has a special position in the contemporary international law, too. Humanitarian intervention finds itself nowadays among the measures for protection of the rights of a mass of people, because individual rights of man on the universal plane come under the paragraph 7, Article 2 of the United Nations Charter.

The protection of the rights of man has had a long tradition and it is thought that Vittoria in the XVI century was the first one to explain this institution of protection. But, three centuries had to pass until this protection was implemented. Humanitarian intervention represented the first measure; from the XIX century it changed many of its characteristics, but it survived as one device for the protection of the rights of man. This view is opposite to the standpoints of Dahm, Sibert and Verdoodt, who stated, thought not explicitly, that the humanitarian intervention was practised only in the XIX century, and that later on it was superseded by some other devices (for example, conventions on the rights of man).

The changes of the characteristics of the humanitarian intervention during its applying can be summarized in the following way. First of all,

evolution of this institution can be traced on the example of the evolution of the subject of protection. It is no more the protection of one's own citizens in foreign countries, nor different minorities in particular countries (Guggenheim), but of all the people living on the particular state territory. Humanitarian intervention is practised even in order to protect the citizens'-rights violated by their own state (Bartoš, von der Heydte, Sauer, Verdross).

Active subjects of this protection of the rights of people are no more individual states, as it was the case in the XIX and even XX century, but the organized international community. Though the organized international community should have exclusive right to intervention, international practice gives us contrary examples (the intervention of the USA in the Dominican Republic and Congo).

The ground for this kind of intervention had an evolution of its own. At the beginning, the ground for undertaking of such measures was violation of *ius naturalis* (Crotius), later on it was violation of the principles of the human civilization (Arntz), and violation of certain rights of people (Fau-chille). Nowadays there exist certain international acts which can be taken as a ground in case of existence of violation of the rights of man (United Nations Charter, Universal Declaration on the Rights of Man). In close connection with this is the question of compatibility of the paragraph 7, Article 2 of the United Nations Charter and the protection of the mass rights of people. As to this problem, there were formulated three standpoints. As to the first one, the rights of man are part of domestic jurisdiction of the state, which means that the international community may not intervene in order to protect them (Preuss, Tavrov, Krilov, some of the governments — of the South African Federation, and in certain occasions of France and England). As to the second standpoint, the rights of people consist of »questions which are generally regulated by international law, leaving the broad scope for regulation to the nations (Verdross), or it is argued, that the rights of people are under domestic jurisdiction of the state except if their violation does not represent a threat to peace and international security (Morozov, Tomko, International Federation of Democratic Jurists). As to the third standpoint, the rights of man are in case of their mass violation under the jurisdiction of the international law (Scheuner, Alfaro). United Nations Charter and Universal Declaration on the Rights of Man accept this last view.

In the scope of measures undertaken while performing humanitarian intervention there have appeared some important changes, too. Once among the most applied measures was armed force, and less frequent nonrecognition of governments, break of diplomatic relations etc. Nowadays, as to the question of applying the armed force, doctrine has divided itself into two blocs. Some authors are against its applying (Dahm), while some except even such a possibility (Lauterpacht, Glaser, Osnickaja). In this paper the view is taken that applying of the armed force as an instrument of the humanitarian intervention should not be ejected, but that it should be only

applied gradually, i.e., that the armed force should be applied only if other instruments had not given any results. The contemporary state in applying of this measure is explained through the analysis of the measures undertaken by the United Nations against the South African Federation, and South Rhodesia, partly. General Assembly shall be competent for the providing of this measures, as well as the Security Council concerning the measures from the Chapter VII of the United Nations Charter, though the General Assembly brought resolutions concerning the sanctions out of the Chapter VII which is not in accordance with the United Nations Charter.

The states nowadays obliged to undertake the measures of humanitarian intervention on bases of the United Nations Charter and the resolution of the United Nations that has certain legal effect (Universal Declaration on the Rights of Man). Because of that, states can no more perform humanitarian intervention or not on behalf of their own interests.

POJAM JAVNIH I DRUŠTVENIH SLUŽBI KOD NAS

Iako se prilično pisalo i govorilo o javnim i društvenim službama, ipak smatramo da je ovaj problem vrlo interesantan kod nas naročito posle donošenja Ustava SFRJ i izgrađivanja novog zakonodavstva posle ovog Ustava. Postavljaju se vrlo interesantna pitanja u vezi sa ovim problemom, kao, da li su to dva odvojena pojma, ili je to jedan pojam. Ako su dva pojma šta znači pojam javne službe a šta društvene službe. Ako je to jedan isti pojam, onda kakav je on sada, da li se promenio u odnosu na pojam koji se se stvarao i stvorio kod nas pre ustava SFRJ. Sva ova pitanja se još više postavljaju zbog toga što Ustav SFRJ i pozitivno zakonodavstvo ne razvijaju do kraja određenu koncepciju i ne upotrebljavaju termin javna služba. Teorija isto tako nije mnogo doprinela razjašnjavanju ovih pitanja posle ustava a u oblasti politike i prakse vrlo često se pod ovim terminom daju različita tumačenja, objašnjenja i pojmovi, tako da još uvek stoji potreba razjašnjavanja i određivanja ovih pojmova kod nas.

1. Razvoj institucije javne službe u teoriji.

Institucija javne službe naročito se razvila u Francuskoj. Tome je posebno doprinela praksa francuskog Državnog saveta (Conseil d'État). Ali čitavu teoriju javnih službi stvorio je Leon Digi (Léon Diguët). Digi je centralno mesto dao javnim službama. Osnova javnog prava nije više pravo zapovedanja, već pravo o uređenju i upravljanju javnim službama. Javne službe treba da zamene suverenu ličnost države, da država predstavlja samo »skup javnih službi«. Namesto javne vlasti, suverenosti, subjektivnog prava, prava zapovedanja države, pojavljuje se pojam javne službe, socijalne funkcije, dužnosti vladajućih. Digi izlaže da pojam javne službe nije nov, već da je stvoren onda kada se pojavila razlika između upravljača i onih nad kojima se upravlja.¹ »Zaista još od toga trenutka shvatilo se da se upravljačima nameću izvesne obaveza prema onima kojima upravljaju, da je izvršenje tih obaveza u isto vreme posledica i opravdanje veće sile. To je u suštini pojam javne službe.«² »Ukratko, pojam javne službe izgleda da se ovako može izraziti: to je svaka ona delatnost čije vršenje upravljači treba da regulišu, obezbede i kontrolišu, pošto je ona neophodna za ostvarenje i razvitak društvene međuzavisnosti i takve prirode da može biti obezbeđena samo

¹ Leon Digi, Preobražaji javnog prava, Beograd 1929. g., str. 34.

² Isto.

posredovanjem sile kojom raspolažu upravljači.«³ Predmet javnih službi čine delatnosti koje su dužni da ispune upravljači. To su one delatnosti čije ma i najkraća obustava dovodi do društvenog nereda. Izlažući stavove Digi-a ne treba izgubiti iz vida da je on bio predstavnik tzv. teorije socijalnih funkcija i da je ustvari ovim teorijama opravdavao buržoasku državu prkrivajući klasne suprotnosti i klasnu borbu.

Posle Digi-a imamo veliki broj pisaca koji su razrađivali pojam javnih službi. Valja navesti Gastona Žeza (Gaston Jeze). Po njemu javne službe su one »potrebe opšteg interesa« koje su upravljači u datom vremenu odlučili da zadovolje u posebnoj formi, formi javne službe. Bitna je namera upravljača da jedna delatnost bude javna služba. Za te delatnosti »postoje i specijalna pravna pravila koja imaju za cilj da olakšaju uredno i neprekidno funkcionisanje javne službe, postoje pravila koja treba da omoguće što brže i potpunije zadovoljenje opštih interesa.« Zatim ovaj pojam određuju R. Bonnerd, L. Rolland, Waline, André de Laubadère i drugi. André de Laubadère piše: Javnom službom se naziva svaka aktivnost javne ličnosti usmerena na zadovoljenje potreba opšteg interesa: nacionalna odbrana, železnice ... »Osnovni elemenat u definiciji javne službe je opšti interes, javna služba ima za cilj da zadovolji potrebu opšteg interesa. Država ustanovljava jednu delatnost kao javnu službu umesto da je prepusti privatnoj inicijativi, jer smatra da javna potreba ne može biti zadovoljena ili će biti rđavo zadovoljena kroz privatnu aktivnost.«⁴ Takvo zadovoljenje potrebe opšteg interesa opravdava i prožima javnu službu. Ta ideja definiše javnu službu u razlikovanju od privatnih poduhvata uprave.«¹ Laubadère dalje ističe da je oblast javne službe promenljiva prema epohama i koncepcijama upravljača. Danas se vrši transformacija pojma javne službe, nacionalizacijom i drugim merama stvaraju se razna tela u privredi i trgovini koja imaju javni karakter, stvaraju se industrijske ili privredne službe. Tako imamo na primer formiranje mešovitih ekonomskih društava i drugih.²

I u drugim državama se razmatra pojam javnih službi. Treba pomenuti belgijskog teoretičara Buttgenbach-a, nemačke pisce Otta Mayer-a i Fritz-a Fleiner-a.

Normativna pravna škola, čiji je najznačajniji predstavnik Hans Kelzen, iznosi da je »svaki izvršilac prava javni organ, svaka individua koja vrši neku funkciju, bilo da je to stvaranje ili primena prava — koja je određena pravom, predstavlja državni organ, te je prema tome, i svako vršenje prava (dakle i pojedinih »privatnih« građana) javna služba.

U anglosaksonskom pravu isto se proučavaju delatnosti koje nacionalizacijom menjaju svoj karakter, kao i delatnosti u kojima država sve više interveniše. Ali, kako piše Bernard Švarc »francuski pravnik naviknut da u pojmu javne službe vidi osnovu na kojoj je izgrađeno

³ isto, str. 51.

⁴ Andre de Laubadère, Manuel de droit administratif, Paris 1963 str. 19.

¹ André de Laubadère, Traité élémentaire de Droit administratif, Paris 1953.

² André de Laubadère, Manuel de droit administratif Paris 1963. str. 212.

francusko pravo uzalud će tražiti nešto tome slično u američkom sistemu.³ U Francuskoj se pojam javne službe stvorio kroz praksu posebnog suda, Državnog saveta. Sporovi nastali iz funkcionisanja javnih službi ne raspravljaju se po istim principima i pred redovnim sudovima kao sporovi u kojima su interesi pojedinaca, već po posebnom postupku i kod posebnog organa. U anglosaksonskom, te američkom pravu građani ostvaruju svoja prava uglavnom pred redovnim sudovima. Prema tome, »onakav pojam javne službe kao što je onaj na kome se osniva izuzimanje sporova prava iz nadležnosti redovnih sudova, ne može imati sličnu ulogu u američkom sistemu.«⁴ Međutim, i u Americi su javne službe stavljene »u naročitu kategoriju u njihovim odnosima sa administracijom, čak i ako nisu sasvim podčinjene posebnom sudskom sistemu.« B. Švarc zaključuje da savremena država zaista ne može drukčije da postupa sa svojim osnovnim službama, »službe koje su u Americi od životnog značaja razlikuju se od onih koje se tiču isključivo privatnih interesa, naime time što su eventualno regulisane administrativnim propisima.«¹

Javne službe su se stvorile u buržoaskoj državi i razvijale su se zajedno sa ovom državom. U prvo vreme kada je broj funkcija, delatnosti koje je vršila država bio mali i broj javnih službi je bio mali. Ali, kako se država sve više meša u društvene odnose, te delatnosti koje vrše privatnici, delatnosti koje su u privatnom sektoru postaju predmet državne intervencije, to broj javnih službi postaje sve veći. Država reguliše, kontroliše i obezbeđuje mnoge delatnosti. Javne službe se postavljaju kao protivteža privatnih. Javne službe obuhvataju skoro sve delatnosti, ne samo prosvetu, kulturu, zdravlje, socijalnu zaštitu i slične delatnosti, nego i narodnu odbranu, javni poredak, pravosuđe itd. Javne službe se izjednačavaju i sa državnim službama, državnim delatnostima.

2. Razvoj instituta javne službe kod nas.

1. Institut javne službe razvio se i kod nas u novoj socijalističkoj državi i pravu. Ali, kad posmatramo ovaj institut kod nas moramo pravi razlike između uslova nastanka i razvoja ovog instituta kod nas i prilika pod kojima se taj institut razvijao i nastajao u buržoaskoj državi i buržoaskom pravu. U buržoaskoj državi ovaj institut se stvarao sa razvojem buržoaske države. Nasuprot privatnih delatnosti stvaraju se državne ili u privatnim delatnostima država raznim merama interveniše, stavlja te delatnosti pod određenu kontrolu, stvara za njih nov, poseban pravni režim. U opštem interesu država određene delatnosti podržavljuje. I ukoliko se država sve više razvija, sve više meša u privatni život građana i organizacija, ukoliko država prima karakter nove monopolističke organizacije, ulazi u državni kapitalizam, ukoliko se sve više povećava broj ovakvih delatnosti koje u stvari predstavljaju javne službe.

³ Bernard Švarc, Američko administrativno pravo, opšti deo, Beograd 1956. g. str. 21.

⁴ Isto kao pod 3.

¹ Bernard Švarc, Američko administrativno pravo, opšti pojmovi, »Naučna knjiga«, Beograd 1956. g., str. 21.

U našoj socialističkoj državi institut javne službe se stvara potpuno obrnutim putem, kroz decentralizaciju i deetatizaciju. Ne kroz polarizaciju državnog i privatnog interesa, kroz jačanje države i njene uloge, nego naprotiv kroz slabljenje države i prenošenje njenih funkcija na ne državne, društvene organizacije (radne i druge organizacije). U tom procesu odumiranja države i prava pojavljuje se pojam javnih službi kao polarizacija države i drugih organizacija van državnog organizma, ali vezanih u određenim relacijama sa državom a sa tendencijom sve većeg podruštvljavanja i osamostaljivanja kao samostalnih i samoupravnih organizacija. Tako, u prvo vreme stvaranja i razvoja socijalističke države i prava, kada je država obuhvatala skoro sve delatnosti i regulisala sve aktivnosti, pojam javnih službi se i ne pojavljuje. Sve poslove obavljaju ili regulišu državni organi. Izvesne organizacije, (preduzeća, ustanove i dr.), iako se formiraju za obavljanje mnogobrojnih delatnosti, ipak su u potpunosti državne, u sklopu državnog mehanizma. Poslovi se obavljaju u opštem interesu, teži se izgradnji socijalističkog društva i gubljenju klasnih razlika, ali se javne službe ne pojavljuju kao pojam ovakvih, državnih delatnosti. Pojam javnih službi nastaje sa prenošenjem tih delatnosti na organizacije koje se postupno odvajaju od državnog organizma i postupno postaju nova društvena tela. Međutim, u tom razvoju pojam javnih službi i vremenski menja svoje značenje obuhvatajući sve veći broj delatnosti. Tako, prema Osnovnoj uredbi o ustanovama sa samostalnim finansiranjem («Službeni list FNRJ» br. 51/53) pod javnom službom podrazumeva se komunalna, naučna, kulturna, prosvetna, zdravstvena i socijalna delatnost, kao i delatnost koja ima za cilj zadovoljenje određenih potreba stanovništva ili unapređenje pojedinih grana uprave ili privrede.

U Uredbi o osnivanju preduzeća i radnji («Službeni list FNRJ» br. 51/53) bilo je propisano da se preduzećima koja vrše javnu službu mogu propisima staviti u dužnost da obavljaju upravne poslove, te donose rešenja u upravnom postupku.

U Zakonu o radiodifuznim stanicama («Službeni list FNRJ» br. 52/56) propisano je da je radiodifuzija javna služba.

U Uredbi o kontroli kvaliteta poljoprivrednih proizvoda namenjenih izvozu («Službeni list FNRJ» br. 32/55) propisano je da je kontrola kvaliteta poljoprivrednih proizvoda namenjenih izvozu javna služba.

U Zakonu o elektroprivrednim organizacijama određeno je da se delatnost koju vrše elektroprivredne organizacije smatraju poslovima javne službe («Službeni list FNRJ» br. 52/58).

Prema Zakonu o javnim službenicima (čl. 1 — «Službeni list FNRJ» br. 53/57) javnom službom se obezbeđuje vršenje poslova od opšteg interesa, kao i vršenje drugih javnih poslova utvrđenih zakonom.

U Zakonu o opštem upravnom postupku («Službeni list FNRJ» br. 52/56) predviđena je obaveza za samostalne ustanove i organizacije da postupaju po ovom zakonu kad na osnovu ovlašćenja datog im zakonom ili propisom donetim na osnovu zakona za vršenje javne službe rešavaju o pravima, obavezama ili pravnim interesima pojedinaca, pravnih lica ili drugih stranaka ako posebnim propisima nije drukčije određeno.

I najzad, prema Zakonu o društvenom knjigovodstvu («Službeni list FNRJ» br. 43/59) društveno knjigovodstvo se ustanovljava kao javna služba.

Na osnovu zakonodavstva da se zaključiti da pojam javnih službi nije bio dovoljno i precizno određen. On je obuhvatao postupno sve novije i novije delatnosti, prilično raznovrsne, tako, da je završio i s tim da su i poslovi upravne funkcije dobile karakter javnih službi, da su i državne delatnosti postale javne službe, a ne samo komunalne i društvene (prosveta, kultura, nauka, zaštita zdravlja, železnica, električna i dr.). S druge strane, pojmovi koji su dati u nekim propisima vezani su samo za taj propis. Propisuje se »pod javnom službom u smislu ove uredbe podrazumeva se ...«. U nekim propisima se ne navodi termin javna služba, ali se iz celokupnog propisanog režima može zaključiti da je u pitanju javna služba. Tako se iz zakonodavstva teško moglo zaključiti i dati jedan određen zajednički pojam koji bi obuhvatio tačno određene vrste delatnosti.

2. U našoj teoriji pre Ustava SFRJ dato je dosta definicija i pojmova javnih službi. Dr. Nikola Stjepanović¹ izlaže da termin javna služba ima dva značenja, šire i uže. Prvo, šire značenje označava »organizacione jedinice«, organe, organizacije i druga javna tela. U formalnom pogledu, to su sve organizacione jedinice države i javne uprave. U materijalnom — to je sve što država i drugi opštedruštveni organi rade. Drugo, uže značenje termina javne službe označava izvesnu vrstu delatnosti opštedruštvenih organa, kao i organizacione jedinice preko koje se te delatnosti obavljaju.

Po profesoru Dr. Krbeku za pojam javne službe odlučna je sadržina i svrha te službe. Izvesnu službu smatra zajednica tako važnom da je podvrgava posebnom pravnom režimu, odnosno posebnim upravno-pravnim propisima. Odlučno je uvek shvatanje konkretnog društva u određeno vreme, koje se izražava u pravnim propisima. Za pitanje da li se radi o javnoj službi odlučna je i intencija tih propisa. Nema nekog pojedinačnog kriterijuma, mora se uvažiti čitav niz momenata. Javna služba u organskom smislu je služba koju vrše neka javna tela (država itd.), a u materijalnom — to su aktivnosti čije vršenje leži u naročitom opštedruštvenom interesu.¹

Objašnjavajući pojam javne službe, koju vrše samostalne ustanove i organizacije, Dr. Slavoljub Popović daje osnovna obeležja javne službe. To su: poveravanje vršenja javne službe vrši se zakonom ili propisom zasnovanim na zakonu; poveravanje poslova vrši se u cilju zadovoljenja opštih potreba stanovništva; delatnosti koje mogu imati karakter vršenja javne službe i organizacioni oblici preko kojih se vrše delatnosti koje imaju karakter javnih službi; delatnosti koje se vrše u formi javne službe imaju poseban pravni režim; neprekidnost u funkcionisanju javne službe; jednakost pri korišćenju javnih službi; obaveze državnih organa, da organizacione jedinice koje vrše javnu službu ne mogu po

¹ dr Nikola Stjepanović: Upravno pravo FNRJ, opšti deo, drugo prepravljeno i dopunjeno izdanje («Savremena administracija», Beograd, 1958. godine, str. 29).

¹ Dr Ivo Krbek: Upravno pravo FNRJ, I knjiga, str. 19, Beograd, 1955. g. i Pravo javne uprave FNRJ, I knjiga, str. 7 i 8, Zagreb, 1960. god.

pravilu vršiti regulatornu i represivnu delatnost; da se vršenje usluga i činidbi vrši uz naknadu ili bez naknade i da je način korišćenja javnih službi fakultativan ili obavezan.² U svojoj raspravi »Neka pitanja u vezi sa pojmom javne službe Dr. Slavoljub Popović iznosi da je osnovna karakteristika u tome što se osnivaju radi zadovoljenja određenih potreba od opšteg interesa.³ U udžbeniku Upravno pravo, Dr. Slavoljub Popović objašnjava pojam javne službe u organizacionom smislu (s gledišta organa koji vrše javnu službu) i u funkcionalnom smislu (s gledišta sadržine, delatnosti javne službe). U prvom, javna služba je opštekorisna delatnost koju vrše određeni organi i to državni organi, ustanove i organizacije. U drugom, to je opštekorisna delatnost, koja se mora vršiti stalno i neprekidno, jer svaki poremećaj u njenom funkcionisanju nanosi štetu društvu. Na osnovu ovoga zaključuje »potpuni pojam javne službe može se dati kombinovanjem oba elementa, organizacionog i funkcionalnog. Prema tome javna služba se može definisati kao opštekorisna delatnost koju vrše državni organi, a prvenstveno organi državne uprave i ustanove i organizacije kad su na to ovlašćene posebnim propisima.«⁴

Dr. Pavle Dimitrijević odvaja pojam »javne službe« od pojma »društvene službe«. »Ako se pođe sa čisto formalnog stanovišta kao javna služba« imala bi se smatrati svaka delatnost koja je od značaja za društvo.« Dalje, izlaže da su delatnosti, koje predstavljaju javne službe one »čije je neprekidno i nesmetano funkcionisanje u interesu društva, tako da bi svaki poremećaj u tom pogledu mogao naneti velike štete društvu u celini.« Ali, da bi se obezbedilo funkcionisanje ove delatnosti moraju biti posebno organizovane i da imaju jedan poseban režim. Dakle, ističu se dva elementa — funkcionalni i organizacioni. U pogledu delatnosti koje predstavljaju javne službe ističe se da to zavisi od niza okolnosti. Broj i vrsta delatnosti je promenljiv. Društvena služba je »podvrsta« javne službe i užu je pojam od javne službe. »Sa funkcionalnog stanovišta pod pojam društvene službe podpadale bi one opštekorisne društvene delatnosti koje se ostvaruju u određenim oblastima društvenog života, tj. u oblastima nauke, kulture i prosvete, narodnog zdravlja, socijalne zaštite, upravljanje zgradama za stanovanje, kao i izvesnim privrednim delatnostima koje su od značaja za kulturu i vaspitanje (izdavačka, filmska i novinska preduzeća)«. Za sve ove delatnosti karakterističan je i sistem društvenog upravljanja. To je organizacioni momenat. Prema tome, pojam društvene službe obuhvata dva osnovna elementa: »a. to je opštekorisna društvena delatnost u tačno određenim oblastima javne upravne (područje društvenih službi) i b. to je delatnost koju vrše organi (ili organizacije) obrazovane po sistemu društvenog upravljanja.«¹

² Dr Slavoljub Popović: Upravno pravo, III-izdanje, Beograd, 1962. g., str. 38—45.

³ Dr Slavoljub Popović: Neka pitanja u vezi sa pojmom javne službe, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, br. 2/54.

⁴ Isto kao pod 3), str. 37—38.

¹ Dr. Pavle Dimitrijević, Organizacija i metodi rada Javne uprave, »Savremena administracija«, Beograd, 1959. god.

Podela na javne i društvene službe, kao i pojam društvene službe dali su i drugi pisci. Dr. Slavoljub Popović daje pojam društvene službe u organizacionom i funkcionalnom smislu. U prvom, to je »delatnost ustanove i organizacije u kojima je primenjen sistem društvenog upravljanja.« U drugom, to je »delatnost koja ima za zadatak zadovoljenje određenih potreba građana na području prosvete, kulture, narodnog zdravlja, socijalne zaštite, upravljanja stanbenim zgradama.« Kombinovanjem ova dva elementa pisac daje potpun pojam: »pod društvenom službom podrazumeva se opštekorisna delatnost u određenim oblastima društvenog života koja služi zadovoljavanju određenih potreba građana, koju vrše ustanove i organizacije sa organima društvenog upravljanja.«² U pogledu razlike od javnih službi Dr. Popović izlaže da je pojam »društvene službe« s jedne strane uži, jer »javne službe« obuhvataju pored »društvenih službi« i delatnosti državnih organa, naročito državne uprave i delatnost izvesnih organizacija. S druge strane, pojam društvene službe je širi, jer izvesne privredne organizacije u kojima je uvedeno društveno upravljanje ne vrše javnu službu.¹

Tako se počinje razlikovanje između javnih i društvenih službi. Uporedo se pojavljuju dva pojma. Međutim, mnogi psici ne prave razliku između ovih pojmova. Javne i društvene službe imaju isto značenje.

Pored navedenih pisaca i mnogi drugi su dali objašnjenja ovog instituta i određivali pojmove ili davali karakteristike. Međutim, može se reć da nema velikih razlika u gledištima i da se u suštini gledišta dosta približavaju.

3. Posle donošenja Ustava SFRJ malo je dato objašnjenja ovog instituta obzirom na izvesne nove odredbe ustava. Profesor Dr. Slavoljub Popović konstatuje da je došlo »do sužavanja pojma službe« ali »da se mogu izdvojiti izvesne aktivnosti koje bi se mogle označiti kao javna služba, i da se aktivnosti koje imaju karakter javne službe razlikuju od aktivnosti koje imaju karakter društvene službe, da se pod društvenim službama podrazumevaju izvesne po pravilu neprivredne delatnosti koje su vezane za određena područja i oblasti društvene delatnosti«. Dalje se izlaže šta se može uzeti kao osnovno obeležje javnih službi: »a. da se radi o društvenim aktivnostima koje su od osnovnog značaja za društvenu zajednicu; b. da te društvene aktivnosti imaju po pravilu neprivredni, ali da mogu imati i privredni karakter; c. da javnu službu mogu vršiti pored ustnova i drugih organizacija još i privredne organizacije; d. da se pravilno funkcionisanje društvenih aktivnosti koje imaju karakter javne službe može obezbeđivati primenom javnih ovlašćenja.« Analizom razvoja pojedinih delatnosti zaključuje se: »iz izloženog razvoja javne službe proizilazi da i ukoliko su se ostaci javne službe zadržali na području železničkog saobraćaja, poštansko-telegrafsko-telefonskog saobraćaja, proizvodnje, prenosa i distribucije električne energije, kao i na izvesnim drugim područjima, postoji

² Dr. Slavoljub Popović, Upravno pravo, »Savremena administracija«, Beograd, 1962. god., str. 224.

¹ Dr. Slavoljub Popović: Upravno pravo, opšti deo, Beograd, 1962. g., str. 225.

ozbiljna tendencija da se sistem javnih službi napusti i na tim područjima.«²

S druge strane Ustav SFRJ, republički ustavi i zakonodavstvo ne upotrebljavaju više izraz javne službe. Jedino se u Zakonu o društvenom knjigovodstvu (»Službeni list SFRJ« br. 23/65) upotrebljava ovaj izraz kada se propisuje da se ustanovljava društveno knjigovodstvo kao javna služba. Ali obzirom da je ovo jedina upotreba ovog termina, zaključilo bi se da je do upotrebe ovog termina došlo slučajno i da se njime ne daje nikakav pojam. Međutim, Ustav SFRJ i republički ustavi upotrebljavaju drugi termin — društvene službe. Tačno je da se on ne određuje i da se upotrebljava posredno, govoreći o radnim organizacijama i o tome u kojim se oblastima radne organizacije osnivaju. U čl. 13. st. 2. Ustava SFRJ i u odgovarajućim propisima republičkih ustava, kad se govori o osnivanju radnih organizacija, propisuje da se radna organizacija osniva kao preduzeće ili druga privredna organizacija za delatnosti obrazovanja, nauke, kulture, zaštita zdravlja, socijalne zaštite i drugih društvenih službi. Isto tako, kad govori o pravnoj pomoći Ustav propisuje da »društvena zajednica stvara uslove za pružanje pravne pomoći putem advokature kao samostalne društvene službe ...« (čl. 67. Ustava SFRJ). Sve ovo ukazuje na potrebu objašnjenja instituta javne i društvene službe kod nas danas, posle donošenja Ustava SFRJ i pozitivnog zakonodavstva.

3. *Određivanje pojma javnih i društvenih službi*

Pošto naš nov Ustav, kao i zakonodavstvo nisu upotreбили više izraz javne službe, postavlja se pitanje, da li uopšte postoji taj institut kod nas danas. S druge strane, pošto je upotrebljen izraz društvene službe i nabrojane izvesne delatnosti koje ulaze u oblast društvenih službi, postavlja se pitanje i problem u vezi sa određivanjem ovog pojma, kao i to da li su društvene službe sada zamenile pojam javne službe.

Ustav SFRJ i republički ustavi propisuju da se radna organizacija osniva kao preduzeće ili druga privredna organizacija za delatnosti u oblasti privrede, ili kao ustanova ili druga organizacija za delatnosti u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zaštite zdravlja, socijalne zaštite i drugih društvenih službi.¹ Tako se delatnosti društvenih službi nalaze na jednoj strani, odvojene od privrednih delatnosti. To bi se moglo reći i za advokaturu koja se predviđa u Ustavu kao samostalna društvena služba.² I zaista kada posmatramo ove dve oblasti delatnosti — privredne i društvene (ma da ne možemo reći da i privredne nisu društvene delatnosti u smislu njihove uloge i značaja za društvo), nailazimo na izvesne razlike koje i nameću ovakvu podvojenost. Tako, društvene službe pružaju usluge. Kod društvenih službi je osnovni uslužni ka-

² Dr Slavoljub Popović: Upravno pravo, opšti deo, IV izdanje, Beograd, 1966. g., str. 67—68.

¹ Čl. 13. Ustava SFRJ i odgovarajući propisi republičkih ustava.

² Čl. 67. st. 2. Ustava SFRJ.

rakter. Ukoliko se i pojavljuju pojedini privredni elementi i privredne delatnosti, one su sporedne i služe osnovnoj, uslužnoj delatnosti. U društvenim službama se ne proizvode materijalna dobra kao u oblasti privrede, već se vrše razne tehničke uslužne radnje, kao zdravstvena i socijalna pomoć itd. Pružaju se usluge kojima se zadovoljavaju razne potrebe. Međutim, i kod izvesnih privrednih delatnosti može se pojaviti uslužni karakter (trgovina, ugostiteljstvo, itd.): Međutim, karakteristično je kod privrednih delatnosti uzetih u celini, da uslužni karakter nije dominantan, već da se on pojavljuje samo kod nekih privrednih delatnosti. S druge strane da je taj uslužni karakter kod mnogih privrednih delatnosti takve prirode i značaja da se na njega može da dejstvuje i ekonomskim opštim zakonima i merama planiranja, pa čak i putem slobodne konkurencije, putem tržišta (kao što je slučaj sa trgovinom i ugostiteljstvom). Međutim, kod izvesnih delatnosti privrednog karaktera uslužni momenat može da bude tako jak da se po njemu ove delatnosti približavaju društvenim službama (kao slučaj sa saobraćajem, električkom, itd.). Ovde se pojavljuje jedna zajednička tačka ovih dveju oblasti delatnosti koja nas vodi pojmu javnih službi.

Drugo obeležje društvenih službi je da se njima ne zadovoljavaju samo potrebe korisnika, pojedinačne potrebe, već i opšte, društvene potrebe. Ove društvene potrebe su mnogo jače izražene kod društvenih delatnosti (društvenih službi) nego kod privrednih delatnosti. Međutim, ne može se reći da se i privrednim delatnostima ne zadovoljavaju opšte, društvene potrebe, ali je kod ovih delatnosti dominantno zadovoljenje pojedinačnih potreba i kroz to zadovoljenje dolazi se do ispunjenje opšte potrebe društva. I kod privrednih delatnosti se izražava društveni interes ali je njega moguće, zbog ovakvog karaktera privrednih delatnosti, ostvariti igrom tržišta, borbom na njemu, konkurencijom uz izvesno određeno planiranje, regulisanje od države. Kod privrednih delatnosti moguće je ostvarivanje dobiti, i rentabilnosti kao osnovnog zadatka. Sve se te pojave regulišu na tržištu uz određeno planiranje i regulisanje od strane državnih organa. Kod društvenih službi to nije slučaj. Kod njih se mora ostvariti funkcionisanje bez obzira na rentabilnost i dobit. To se naročito ogleda kod izvesnih vrsta delatnosti ili kod delova tih delatnosti, kao na primer: osnovno obrazovanje, zdravstvena zaštita kod izvesnih bolesti važnih za društvo itd. Ovakve delatnosti moraju se vršiti bez obzira na ekonomske zakone i dobit. Tako dolazimo da ni sve delatnosti društvenih službi ili delovi tih delatnosti nisu od istog društvenog interesa, od istog stepena važnosti, značaja za društvo. Neke su jače a neke slabijeg značaja, te većeg ili manjeg društvenog interesa.

Kod izvesnih privrednih delatnosti (saobraćaj, elektrika, itd.) ispoljava se jači opšti interes, naime interes istog intenziteta kao i kod izvesnih delatnosti društvenih službi. Tu je isto zajednička tačka nekih privrednih i nekih društvenih delatnosti. Prema tome, iako se privredne i društvene delatnosti razlikuju, ipak se kod izvesnih ovih delatnosti i javljaju zajednička obeležja, ono što ih vezuje i što prouzrokuje kod društva određeni, jači interes. Socijalističko društvo ima interesa da sve delatnosti služe društvu, da imaju opšti, zajednički interes, ali usled značaja i karaktera pojedinih delatnosti u oblasti privrede i dru-

štvenih službi taj interes zajednice, društva, biće jače izražen. Stepen interesa zavisiće od razvoja društvenih odnosa, te ne mora uvek da iste delatnosti ili njeni delovi, imaju isti značaj. Značaj za društvo će se menjati sa razvojem društva, ma da će izvesne delatnosti, kao osnovno obrazovanje i dr., najviše zadržati taj jače izražen interes društva.

Naš Ustav ovaj jače izražen društveni interes ustvari naziva »poseban društveni interes«.

Zbog ovakvog karaktera ove delatnosti moraju neprestano i neprekidno funkcionisati. Svaki prekid u njihovom funkcionisanju može da dovede do ozbiljnih poremećaja savremenog društva, do takve mere da se postavlja problem funkcionisanja i ostalih delatnosti pa čak dovodi u pitanje i opstanak zajednice kao celine. One delatnosti ili delovi (pojedine grupe poslova) delatnosti koje imaju ovakav karakter su ustvari javne službe. Prema tome, javne službe mogu biti i privredne i društvene službe. Nije bitno kojoj oblasti pripadaju poslovi, delatnosti, nego kakve su to delatnosti i kakav je njihov značaj za društvo. Međutim, stoji da je veći broj delatnosti društvenih službi nego privrednih delatnosti u institutu javnih službi. Isto tako, naše zakonodavstvo je skoro sve delatnosti društvenih službi proglasilo (propisima normiralo) kao delatnosti od posebnog društvenog interesa. U oblasti privrede to nije slučaj, pa čak ni sa onim delatnostima koje u samoj svojoj aktivnosti nose elemente javnih službi, kao što je saobraćaj, električna energija itd. No, bez obzira na zakonodavstvo, smatramo da ono što prouzrokuje jače izraženi društveni interes treba da čini javne službe. Taj izražaj se pojavljuje i u društvenim službama i u oblasti privrede.

Zbog ovakvog karaktera ove grupe delatnosti, koje po našem mišljenju čine javne službe, propisuje se za njih i poseban pravni režim, pravni tretman delatnosti, kao i pravni tretman za one koji vrše ove delatnosti. Ove delatnosti mogu vršiti razna tela. Kod nas se sada pojavljuju radne organizacije i to najviše ustanove, ali ove delatnosti mogu vršiti i druge radne organizacije (preduzeća, zajednice korisnika, zajednice interesenata itd.). Organizaciona forma nije bitna, mada ona utiče na obavljanje delatnosti. Bitan je karakter delatnosti i zbog toga organizacioni oblici imaju određeni poseban pravni režim. Tako u upravljanju ovim organizacijama učestvuju, pored članova radne zajednice organizacije, i predstavnici građana, organizacija i društvene zajednice, bolje rečeno skupa predstavnici zainteresovanih društvenih snaga za poslove koje obavlja organizacija. Koje će to društvene snage biti zavisi od samog društvenog značaja i vrste poslove koje obavlja organizacija. Oblici učestvovanja zainteresovanih društvenih snaga mogu i treba da budu raznovrsni, a osnovni cilj svih tih oblika treba da bude ostvarenje određenog društvenog posebnog interesa. Taj interes treba ostvarivati u saglasnosti, u relaciji sa interesom radne zajednice organizacije koji predstavlja isto tako faktor u funkcionisanju ovih delatnosti. Pored poslova (organizacija rada i raspodela dohotka) koji su u isključivoj kompetenciji radne zajednice organizacije, radna zajednica učestvuje i u ostvarenju posebnog društvenog interesa.

Poseban tretman ovih delatnosti se ogleda dalje i u mnogim drugim oblastima pravnog i drugog normiranja. Opšti akti koje donose organizacije ovih delatnosti su pod većom kontrolom države. Tako dr-

žavni organi mogu davati na ove akte potvrdu, saglasnost. Država dalje može propisivati tarifu, cenu usluga, normirati uslove i načine vršenja usluga; davati javna ovlašćenja tim organizacijama, vršiti pojačanu kontrolu rada tih organizacija, itd. Sve ove dolazi kao posledica pojačanog društvenog interesa koji se pojavljuje kod ovih delatnosti. Tako zaključujemo da su društvene i javne službe dva odvojena pojma. Društvene službe čine delatnosti koje se suprotstavljaju privrednim delatnostima i po određenim iznetim obeležjima razlikuju, ali da i ta obeležja u većini tih delatnosti dovodi do pojačanog društvenog interesa koji se pojavljuje i kod nekih privrednih delatnosti čija su obeležja ista kao i kod društvenih službi i po tome sve ovakve delatnosti stvaraju posebnu oblast delatnosti istih obeležja koja dovode i do posebnog tretmana tih delatnosti i tela koja ih vrše — što čini institut javne službe.

Polazeći od koncepcije Ustava smatramo da postoji i institucija službe za razliku od društvenih službi i da je institut javnih službi dobio uži značaj. Naime, da se pod javnim službama ne mogu podrazumevati i druge delatnosti, kao što je to bilo ranije, delatnosti koje se obavljaju od državnih organa, pa i vršenje izvesnih poslova upravne funkcije. Eventualno uvođenje i ovih delatnosti u pojam javnih službi, obzirom da se i državne delatnosti (narodna odbrana, pravosuđe itd.) naročito u socijalističkoj državi i izgrađivanju socijalističkog društva pogotovu vrše u opštem interesu, dovelo bi do proširivanja pojma javnih službi u najširem smislu, što bi nas približilo starom pojmu javnih službi.

dr. Momčilo Dimitrijević, docent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

SUMMARY

The concepts of the public and social services have become interesting in Yugoslavia after the adoption of the Constitution of the SFRY and new legislation because of the constitutional conception about these services and lack of the clear interpretation of these concepts in the theory after the adoption of the Constitution.

The institution of the public service has especially developed in France and has been seriously analyzed by many authors. Among these the most deserving were L. Diguít, G. Jeze and others. This institution has been developed in other countries as well as within the Anglo-american law.

In Yugoslavia this institution had different path of development. The concept of the public service did not appear at the very beginning of our socialist state and law. At that time, everything was in the hands of the state organs. In Yugoslavia the concept of the public service has been connected with processes of decentralization and deetatization, with transferring of tasks from the state organs upon the non-state organs and organizations. That is where the difference between the function of the public service in the bourgeois and our state appears; in the bourgeois

states the public service appears with the strengthening of the state and its interventions in the society. In the bourgeois theory the concept of the public service appears as the balance to the private initiative, embracing the activities performed by the state organs and other bodies, but only if these later have been regulated, safeguarded and controled by the state.

With the development of the processes of deetatization the concept of the public service has been created in Yugoslavia. At the beginning the public service has embraced small number of activities, but later on this number increased. Because of that, the public service, as to the positive legislation, comprises not only education, science, protection of health, and the similar, but the administrative activities and the activities of the state organs, too.

In our theory the concept of the public service has been widely discussed and many characteristics and definitions of this concept have been given. Also, beside the concept of the public service there appeared in our theory the concept of the social service, and because of that explanations of both the activities have been given in the theory. Some authors, on the other hand, have denied the existence of these two specific concepts — of the public and social services, and equated these two concepts.

Constitution of the SFRY and the new legislation do no more use the term public service, but only when it is spoken about the establishment of the working organization, they mention indirectly the new term — social service.

On the bases of the constitutional conceptions that some activities or their parts are of special concern to the social community, the efforts to define these concepts nowadays in Yugoslavia have been made. Social services represent a special sort of activities different from the economic ones; these activities are characterized by their beneficial character and the fulfillment of the communal needs beside the individual ones. These characteristics make these activities have a stronger importance for the society; they are of special concern to the social community. This special concern may appear in one whole activity or some of its parts. These characteristics of the social services may appear in some economic activities as well (transportation, electrics, etc.) and because of that these activities may in one stage of social development have a stronger importance for society, may be of the special concern to the social community. These common characteristics make some activities of the social services and economy represent the institution of the public service. That is why we think that as to the constitutional conception the institution of the public services has received a more narrow importance and concept when compared to the earlier concept of the public services.

IZVRŠENJE NA IMOVINSKIM PRAVIMA-OVLASĆENJIMA

Prilog diskusiji povodom nacrtu ZIP-a¹

Pošto je Zakon o izvršenju i obezbeđenju od 9. jula 1930.² izgubio pravnu snagu jednog normativnog akta, to su se, shodno odredbama Zakona o nevažnosti pravnih propisa donetih pre 6. aprila 1941. i za vreme neprijateljske okupacije, do donošenja propisa iz ove oblasti imala primenjivati pravna pravila izvršnog prava. To nije značilo da su se morala primeniti pravna pravila IP u svim slučajevima, kada ona nisu bila u suprotnosti sa Ustavom SFRJ, ustavima socijalističkih republika i drugim našim pozitivnim propisima, odnosno kada nisu u suprotnosti sa načelima ustavnog poredka SFRJ i njenih republika (čl. 4). Primena ovih ne dolazi u obzir i u svim onim slučajevima, kada sud nađe, da u odnosnom slučaju može primeniti pravna pravila koja pružaju bolja, progresivnija rešenja.³ U skladu sa ovakvim ovlašćenjima, sudska praksa je uvela izvesne novine u izvršnom postupku. Sve su one uglavnom fiksirane u Nacrtu Zakona o izvršnom postupku.⁴

Iz složene problematike koja se nameće prilikom donošenja jednog tako važnog procesnog zakona, odabrali smo onu povezanu sa izvršenjem na imovinskim pravima. Za ovaj izbor postojala su tri razloga. Pre svega, izvršenje na imovinskim pravima, kao relativno noviji institut izvršnog prava, izazvalo je divergentna shvatanja u teoriji po najbitnijim pitanjima organizacije ovog izvršenja. Sudska praksa morala je da nalazi rešenja za mnoga pitanja koja nisu razjašnjena u teoriji.⁵ Pored toga, i sama praksa sudova je vrlo konfuzna.⁶ Drugo, to je oblast u kojoj Nacrt najviše »odstupaa« od IP, pa se u odsustvu

¹ Nacrt ZIP-a je skraćena za nacrt Zakona o izvršnom postupku od 10. januara 1962.

² U daljem tekstu ovaj zakon će biti navođen uobičajenom skraćenicom IP.

³ Vidi dr M. Konstantinović: Stara pravna pravila i jedinstvo prava u Analima Pravnog fakulteta u Beogradu br. 4, 1957. i dr A. Gams: Uvod u građansko pravo, Opšti deo, Beograd, 1961. str. 84.

⁴ Veliki je nedostatak da ovaj Nacrt ne sadrži motive bar u pogledu novina.

⁵ Vidi Zakon o izvršenju i obezbeđenju (izvršni postupnik) s odlukama vrhovnih sudova od dr F. Zilić—dr M. Santek. Hrvatska književna naklada, Zagreb, 1938. a posebno uz čl. 269.

⁶ Vrlo ilustrativna je presuda Vrh. privrednog suda Sl. 452/65 ZSO knj. X sv. 2. Odluka br. 269. o kojoj će kasnije biti detaljnije govora.

teoretskih osnova za to, mora postaviti pitanje o osnovanosti takvog »odstupanja«. Najzad, imovinska prava-ovlašćenja kao predmet izvršenja dobijaju relativno na značaju. Naime, sve je manje privatnih vlasnika u klasičnom smislu te reči. Sve je više uposlenih ljudi tj. onih koji zaradu ostvaruju radom kod poslodavca. Ova kategorija ljudi stvarno poseduje stvari koje se mogu smatrati ličnom svojinom. To su ekonomska dobra neophodna za ličnu egzistenciju ili profesionalnu upotrebu. Takva dobra, međutim, izuzimaju se od prinudnog izvršenja. Zato, najčešći i najvažniji objekt izvršenja kod ove, sve više rastuće, kategorije ljudi, jesu njihova novčana potraživanja po osnovu rada tj. njihova imovinska prava-ovlašćenja (radni odnos, povremeni rad, autorstvo, pronalazaštvo itd).⁷

Izvršenje na imovinskim pravima-ovlašćenjima je najsloženiji institut izvršnog prava. Nije intencija ovog rada da rasmatra čitavu problematiku vezanu za ovo izvršenje. Nacrt ZIP-a je svojom koncepcijom o izvršenju na ovim pravima postavio kao neophodnu potrebu da se rasmotre, pre svega, fundamentalna pitanja u vezi sa ovim izvršenjem. A to su: pojam i klasifikacija imovinskih prava-ovlašćenja, način unovčavanja ovih prava i položaj i ovlašćenja organa posrednog unovčavanja.

I. POJAM I KLASIFIKACIJA IMOVINSKIH PRAVA⁸

a) *Pojam imovinskih prava*

U današnjem pravu je opšte prihvaćeno stanovište da se za imovinske obaveze može odgovarati samo celokupnom svojom imovinom.⁹ Ali, izuzimajući stečaj, kao generalno izvršenje nad imovinom određenih pravnih subjekata, poverilac ne može tražiti prinudno izvršenje na celokupnoj imovini dužnika kao universitetas iuris, već samo izvršenje na njegovim određenim imovinskim objektima (tzv. specijalno izvršenje).¹⁰ Specijalno izvršenje, dakle, nužno nameće izvesnu klasifikaciju imovine kao najopštijeg predmeta izvršenja.¹¹ Najšira klasifikacija ovih objekata jeste ona, prema kojoj su predmet izvršenja u najširem smislu, stvari i prava izvršenika.¹²

Klasifikacija imovine na stvari i prava neodrživa je sa stanovišta građanskopravne nauke. Imovina, po shvatanju civilista, jeste skup

⁷ To nikako ne znači da ovo izvršenje nije dobilo na značaju i kod radnih organizacija.

⁸ Već iz samog naslova je jasno da se radi o imovinskim pravima kao predmetu izvršenja.

⁹ Celokupna imovina je bila pogođena samo u slučaju *missio in bona*.

¹⁰ Vidi dr B. Blagojevića: *Sistem izvršnoga postupka*, Beograd, 1938. str. 36.

¹¹ Za univerzalno izvršenje je takva klasifikacija nepotrebna.

¹² Dr B. Blagojević: *Sistem*, str. 205 i 211. Dr S. Culja: *Građ. proc. pravo*, Beograd, II sv. 1938. str. 23 i 32. Dr L. Rosenberg: *Lehrbuch des deutschen Zivilprozessrechtes*, 9 Auflage, München und Berlin, 1961. str. 887 i 992.

prava koja jednom licu pripadaju a koja se odnose na stvari odnosno čiji je predmet »posredni ili neposredni, stvar odnosno novac kao naročita vrsta stvari«. ¹³ Stoga, stvari kao predmet izvršenja nužno impliciraju kao takva i prava izvršenika, jer izvršenje na stvarima ustvari je izvršenje na pravima, konkretnije, na pravu svojine kod prodaje stvari a pravu korišćenja kod prinudne uprave. I obrnuto. Prava mogu biti predmet izvršenja samo ukoliko se odnose na stvari dakle, na objekte koji se mogu unovčavati.

Sasvim drugi značaj i smisao ima gornja klasifikacija imovine u izvršnom pravu. Cilj je prinudnog izvršenja da se pribavi određena suma novca i da se ona preda radi izmirenja zahteva tražioca izvršenja. ¹⁴ Izvršenje bi zato bilo veoma jednostavno, kada bi izvršenik imao potreban iznos novaca. Izvršno pravo, međutim, pri određivanju predmeta izvršenja, polazi od toga, da izvršenik nema novaca. ¹⁵ Da bi se do njega došlo, nužno je potrebno da se izvrši unovčavanje imovinskih objekata dužnikovih. Unovčavanje čini najvažniju fazu prinudnog izvršenja. S obzirom na ono što se neposredno unovčava govori se o stvarima i pravima izvršenika kao predmetima izvršenja odnosno unovčenja.

O izvršenju na stvarima govorimo onda, kada izvršni organ vrši neposredno unovčavanje stvari izvršenika. Neposredno se mogu unovčavati stvari koje su u posedu izvršenika. Isto važi i za stvari koje se nalaze kod trećeg lica, ako ih ono na poziv faktički izruči. ¹⁶ Izvršni organ vrši unovčavanje na jedan od načina koji je dostupan i samom izvršeniku tj. otuđenjem ili iskorišćavanjem stvari. ¹⁷

Stvari u vlasti izvršenika najčešće neće sačinjavati čitavu njegovu imovinu. Imovinu, pa prema tome i predmet izvršenja, čini sve ono što ima novčanu vrednost. A to mogu biti i razne činidbe koje je izvršenik ovlašćen da zahteva od trećih lica. Ove se činidbe sa stanovišta izvršenika pojavljuju kao njegova imovinska prava ili ovlašćenja. Predmet izvršenika, stoga nisu u takvom slučaju stvari koje tek treba da se steknu, već imovinska prava ili ovlašćenja prema trećim licima. ¹⁸

Međutim, ne radi se samo o tzv. tražbinskim pravima. Takav slučaj na pr. nije kad se radi o izvršenju na ovlašćenju da se ostvaruje jedno nasledno pravo. Termin imovinska prava ili ovlašćenja, dakle, jeste opšti pojam koji je samo negativno određen. Pod tim podrazumevamo *izvršenje na svim imovinskim objektima izvršenikovim kada se ono ne ostvaruje neposrednim unovčavanjem izvršenikovih stvari.* ¹⁹

¹³ Dr A. Gams: Uvod u građansko pravo, Opšti deo, Beograd, 1961. str. 162.

¹⁴ Izvršenje na imovinskim pravima nužno podrazumeva samo takve izvršne zahteve.

¹⁵ Ova pretpostavka zasnovana je na činjenici da se novac lako krije.

¹⁶ Pogrešno se u čl. 212/2 i 302. IP kaže »kad je treće lice voljno da ih izda«.

¹⁷ Dakle, upotrebljava se termin ekonomskog a ne pravnog prometa.

¹⁸ Termin je prvi u ovom smislu upotrebio kod nas dr B. Blagojević, Sistem, str. 520 i sl.

¹⁹ Detaljnije o ovim pravima vidi u sledećem odeljku: klasifikacija imovinskih prava.

B. KLASIFIKACIJA IMOVINSKIH PRAVA

1. Klasifikacija po IP

IP deli imovinska prava na novčane tražbine (čl. 241—282), zahteve da se izruče ili dadu telesne stvari (čl. 282—287) i na druga imovinska prava (čl. 288—300).

Novčana je svaka tražbina koja glasi na domaći ili strani novac bez obzira na osnov postanka.

Takođe i kod zahteva za izručenje stvari bitno je da se radi o stvari podobnoj za izvršenje bez obzira na osnov postanka zahteva. Ovaj može biti stvarnopravni ili obligacionopravni.

U kategoriju »druga imovinska prava« spadaju sva ostala neimеноvana inače vrlo heterogena imovinska prava ili ovlašćenja. Ona su dakle, samo negativno određena. U pozitivnom određivanju tih prava postoji nesaglasnost.²⁰

2. Klasifikacija po Nacrtu ZIP-a

Nacrt ZIP-a u okviru odeljka B. »Izvršenje radi namirenja novčanih potraživanja« predviđa u glavi VII »Izvršenje na novčanom potraživanju« (čl. 133—158). Drugu kakvu kategoriju imovinskih prava ovaj Nacrt ne predviđa.

Međutim, u odeljku C. koji reguliše izvršenje radi namirenja nenovčanih potraživanja, u glavi X koja se odnosi na predaju stvari, predviđa se, da će sud ovlastiti tražioca izvršenja da zahteva predaju stvari od trećeg lica i da ga može ovlastiti da u ime izvršenikovo ostvaruje zahtev za predaju stvari prema trećim licima. Prema tome, Nacrt poznaje izvršenje na zahtevima za predaju stvari, ali samo kada se radi

3. Problem klasifikacije imovinskih prava

Klasifikacija imovinskih prava kao specifičnog predmeta izvršenja mora biti tako izvedena da odgovori postavci o punoj imovinskoj odgovornosti s jedne i specijalizaciji izvršnih sredstava i mera shodno objektu izvršenja, s druge strane. Klasifikacija u Nacrtu ZIP-a uopšte ne odgovara ovim zahtevima a ona u IP, nedovoljno odgovara ovom poslednjem zahtevu.

²⁰ Vidi o tome dr B. Blagojević: Sistem, str. 523 i dr S. Culja: Građan. procesno pravo, II, Beograd, 1938, str. 161. o nenovčanim zahtevima (čl. 174/2).²¹

²¹ Ovakvu odredbu je teško izmiriti sa pravom vlasnika da tuži svakog držaoca neposredno tj. sa pravom sledovanja. Vidi detaljnije dr A. Gams: Osnovi stvarnog prava, Beograd, 1961, str. 269, dr Vojislav Spaić: Osnovi građanskog prava, Opći dio, Sarajevo, 1961, str. 200.

a) Pitanje o obimu imovinske odgovornosti

Istorijski posmatrano, za imovinske obaveze se najpre odgovaralo samo ličnošću, zatim paralelno ličnošću i imovinom, već prema izboru poverioca i najzad, samo imovinom. U skladu sa ovim procesom određivan je obim jedne i druge odgovornosti. Postojanje personalne egzekucije oslabljuje imovinsku odgovornost.²² Likvidiranje personalnog izvršenja nužno je nametalo, da lična neodgovornost dužnika bude kompenzirana punom imovinskom odgovornošću tj. odgovornošću celokupnom svojom imovinom i samo imovinom.²³ Vidljiva posledica takve odgovornosti jesu brojni propisi o ograničenju odgovornosti tokom 19. veka tj. o određivanju imovinskih objekata koji se izuzimaju od izvršenja.²⁴ Na tim osnovama bio je izrađen i IP.

Sigurno je, jer za to nema nikakvih razloga, da naš budući zakon o izvršenju i obezbeđenju ne stoji na principu pune imovinske odgovornosti. To se delimično potvrđuje i time, što se u Nacrtu ZIP-a na tradicionalan način vrši izuzimanje od izvršenja: u pogledu nepokretnosti (čl. 58), pokretnih stvari (čl. 121. i 122) i u pogledu novčanih potraživanja (čl. 139. i 140). Može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti, da redaktori Nacrta ZIP-a nisu van tih okvira hteli da ograniče imovinsku odgovornost. Pa ipak, lošom klasifikacijom imovinskih prava, ili bolje rečeno, odsustvom koncepcije o imovinskim pravima kao predmetu izvršenja, oni su to prećutno učinili. Zato smatramo, da pored ovog ukazivanja, nije uopšte potrebno braniti princip o punoj imovinskoj odgovornosti.

b) Interna klasifikacija imovinskih prava

Klasifikacija imovinskih prava prema IP je takva da udovoljava prvoj postavci u potpunosti, dok drugoj samo delimično. Novčane tražbine i zahtevi za predaju stvari su najvažnije vrste imovinskih prava, koje nesumnjivo zaslužuju izdvajanje. Ali nakon tog izdvajanja u okvir tzv. drugih imovinskih prava obuhvaćen je čitav niz heterogenih imovinskih prava ili ovlašćenja, tako da specijalizacija izvršnih sredstava odnosno načina unovčenja nije mogla biti detaljnije niti posebno naglašena. Zato smatramo, da pored novčanih tražbina i zahteva za predaju stvari, treba kao posebne vrste imovinskih prava ili ovlašćenja smatrati još neka imovinska prava i izvršiti dalju specijalizaciju izvršnih sredstava.

Pre svega, u obzir dolaze prava čiji je predmet korišćenje tuđih stvari. Ovo korišćenje predstavlja skoro uvek imovinskopravno ovla-

²² Dr B. Blagojević: Sistem, str. 20. navodi podatak da su dugovinski zatvori u Francuskoj ukinuti zakonom od 22. jula 1867. a u Nemačkoj zakonom od 29. maja 1868. Zivilprozessordnung za Ugarsku, Hrvatsku i dr. zemlje od 1852. u čl. 396—406. ima odredbe o provizornom personalnom zatvoru.

²³ Vidi Z. Perić—dr D. Arandelović: O izvršenju odluka sudskih, Prva knjiga, Beograd, 1912. str. 149.

²⁴ Izuzimanje od izvršenja predstavlja samo po sebi vrlo složeno pitanje.

šćenje koje se može unovčavati. Kao što je poznato, korišćenje biva po stvarnopravnom ili obligacionopravnom osnovu. Ovlašćenje za korišćenje tuđih stvari po stvarnopravnom osnovu poznato je u nauci i zakonodavstvu kao pravo službenosti. Službenosti su same za sebe neprenosive. Stvarne su vezane za određeno dobro i prenose se samo s njim. I lične su službenosti vezane za ličnost, ali to važi isključivo za usus i habitatio. Usufruktuar, međutim, može stvari na kojima ima pravo plodouživanja preneti na drugo lice radi iskorišćavanja uz naknadu.²⁵ A čim jedno pravo može biti preneto odnosno vršeno od drugog lica a ne samo od titulara prava, ono samim tim može biti i predmet prinudnog izvršenja. Po obligacionopravnom osnovu, moguće je korišćenje tuđih stvari, na temelju ugovora o zakupu i ugovora o posluži. Izvršenje se može voditi na ovlašćenju zakupoprimca da iskorišćava tuđu stvar.²⁶

Jednu vrstu ili podvrstu imovinskih prava čiji je predmet korišćenje tuđih stvari činila bi prava odnosno ovlašćenja čiji je predmet iskorišćavanje proizvoda autorstva i pronalazaštva odnosno predmeta industrijske svojine. Izvršenje bi bilo slično onom koje se vodi na ovlašćenju zakupoprimca, ali je nužno da se zbog posebne važnosti i specifičnosti posebno reguliše.²⁷

U izvesnim situacijama zna se da izvršenik ima imovinu podložnu prinudnom izvršenju, ali stvari koje sačinjavaju takvu imovinu ne mogu biti predmet neposrednog izvršenja, jer nije tačno opredeljena imovina izvršenika odnosno stvari nisu separirane iz neke integrisane zajednice ili celine i kao takve učinjene predmetom samostalnog poseda i korišćenja. U ovu vrstu dolaze u obzir svi oni slučajevi zakonom predviđeni kada i sam izvršenik kao titular odnosnih prava ne može u datoj situaciji raspolagati svojom imovinom odnosno stvarima bez njihovog separiranja. To će biti u slučaju na pr. susvojine stvari, zajedničke tečevine, prinovka, članskih uloga, alikvotne susvojine u skupu stvari odnosno prava itd. Neposredno izvršenje nije moguće na imovini odnosno stvarima ali je moguće na onom ovlašćenju koje pripada i samom izvršeniku a to je na ovlašćenju da traži deobu, izdvajanje odnosno izlučenje i individualisanje imovine koja mu pripada. Takvo ovlašćenje je i predmet neposrednog izvršenja.

Ostvarivanje naslednih prava bila bi poslednja vrsta imenovanih imovinskih prava. Nasledno pravo, ni kao subjektivno pravo, nije po-

²⁵ Pravo trajnog korišćenja zemljišta u društvenoj svojini ne spada u klasično pravo plodouživanja pa ne može biti predmet izvršenja po ovom osnovu.

²⁶ U teoriji i u sudskoj praksi ističe se, da je predmet izvršenja u okviru ove vrste imovinskih prava i pravo zakupa. Vidi dr B. Blagojević: Sistem, str. 523. Žiliš—Šantek, c. d. uz čl. 292. str. 308. Stvar data u zakup ne može biti predmet izvršenja dok zakupni odnos traje, već je predmet izvršenja zakupnina (novčana tražbina zakupodavca ako je on izvršenik) i ovlašćenje na korištenje tuđe stvari, kada je izvršenik zakupoprimac.

²⁷ Dr B. Blagojević: Sistem, str. 523. i dr S. Culja: c. d. str. 161. pogrešno navode da su predmet izvršenja patentna prava odnosno pravo industrijske svojine i autorsko pravo. Kao kod zakupa, predmet izvršenja je samo ovlašćenje autora ili korisnika. Ako je izvršenik autor, onda je predmet izvršenja njegova novčana tražbina-honorar, a suprotno-pravo na korišćenje tuđe stvari-dela ili pronalaska.

dobno da bude predmet prinudnog izvršenja, jer ne sadrži ni stvarna ni obligaciona ovlašćenja. Pod naslednim pravom smatra se samo pretendovanje nekog lica na stvari i prava ostavioca.²⁸ Međutim, nezavisno od teoretskih postavki, koje su više čisto doktrinarne, poznato je, da se nasleđem može steći imovina koja može biti predmet prinudnog izvršenja. Zar bi pravo moglo dopustiti da se dužnik odriče nasleđa, dakle imovine. Umesto da vrši pobijanje pravnih radnji dužnika koji se ne prihvata nasleđa, izvršno pravo pruža mnogo efikasniji način ostvarenja zakonskih interesa poverioca, a i pravnog poredka. Ono dopušta, da se poverilac odnosno tražilac izvršenja ovlasti da ostvaruje nasledna prava izvršenika, razumljivo, ukoliko je nasleđe otvoreno a naslednička izjava nije data.²⁹

Na kraju valjalo bi zadržati vrstu »druga imovinska prava«, ma da posle ovakve klasifikacije teško da još ima imovinskih prava koja dolaze u obzir. Da ne bude zabune ističemo, da ne dolazi u obzir izvršenje na pravima stečenim na osnovu koncesije za vođenje obrtnih, industrijskih, trgovačkih i sličnih preduzeća (čl. 296—300 IP). Naše radne organizacije ne rade na osnovu koncesije a to nije slučaj ni sa dozvolama pojedincima za vođenje zanatskih radnji.

II. UNOVČAVANJE IMOVINSKIH PRAVA-OVLAŠĆENJA

A. UNOVČAVANJE PO IP

IP predviđa redovan i supsidijarni način unovčenja. U okviru svakog predviđeno je više sredstava izvršenja odnosno sredstva su specijalizovana prema vrstama imovinskih prava.

1. Redovan način unovčavanja

Kod novčanih tražbina je prenos tražbine na tražioca izvršenja ili umesto isplate ili radi naplaćivanja (čl. 264).

Kod zahteva za predaju stvari je prenos izvršenikovog zahteva na tražioca izvršenja radi ostvarivanja (čl. 285—286) dok je prenos umesto isplate izričito zabranjen (čl. 284).

Kod tzv. drugih imovinskih prava je teško odrediti redovan način unovčenja, jer on zavisi od vrste imovinskih prava. Ipak, kao takvi se mogu označiti: a) ovlašćivanje tražioca izvršenja da ova prava ostvaruje umesto izvršenika (čl. 291/1) b) prinudna uprava nad imovinskim pravima (čl. 292. i 293) i c) zakup namesto prinudne uprave (čl. 295).

2. Supsidijarni način unovčenja

IP predviđa čitav niz slučajeva kada izvršenje nije moguće na jedan od redovnih načina, a naročito: a) ako je naplaćivanje tražbine odnosno ostvarivanje zahteva zavisno od izvršenikove protivčinidbe

²⁸ Dr A. Gams: Uvod u građ. pravo. Beograd, 1961. str. 155 i sl.

²⁹ Ako je izvršenik legatar, onda se može raditi o izvršenju na zahtevu za predaju stvari.

koja se ne može prinduno ostvariti, b) ako dospelost tražbine odnosno zahteva zavisi od otkaza, na koji ima pravo izvršenikov dužnik, ili ako je ugovorom određen otkazni rok na koji izvršenik ima pravo duži od pola godine, c) ako tražbina iz kojeg drugog razloga dospeva tek pošto proteče pola godine posle plenidbe, d) ako je pokušaj naplaćivanja učinjen posle prenosa ostao bez uspeha, ali ne zbog toga što izvršenikov dužnik ne može da plati, ili što je pravosnažnom sudskom presudom utvrđeno da tražbina pravno ne postoji, ili što se tražilac izvršenja ovlašćen za naplatu odrekao naplaćivanja (čl. 279).

U napred navedenim slučajevima izvršni sud može odrediti prodaju novčane tražbine odnosno zahteva za prodaju stvari (čl. 280—282) i prinudnu upravu nad tražbinom odnosno zahtevom (čl. 282/2).³⁰

Supsidijarni način unovčenja kod drugih imovinskih prava je prodaja, koja je dopuštena »kad ne može biti drugog načina unovčenja, ili kad to može biti samo sa nesrazmerno velikim troškovima«.

B. UNOVČAVANJE PO NACRTU ZIP-a

Nacrt ZIP-a predviđa izvršenje na novčanom potraživanju i izvršenje na novčanim sredstvima dužnika kod banke, pa će stoga o njima biti govora.

1. Unovčenje novčanih potraživanja izvršenika

Za razliku od IP, Nacrt predviđa samo jedan način unovčavanja. To je prenos tražbine na tražioca izvršenja. Ne kaže se da li je to prenos umesto isplate ili prenos radi naplaćivanja, već se jednostavno govori o prenosu. Ipak, iz brojnih odredbi Nacrta (čl. 134/1, 135/3, 146/1 i 149) vidi se da se radi o prenosu radi naplaćivanja, jer se tražilac izvršenja ovakvim prenosom ovlašćuje da u ime izvršenikovo preduzima radnje za održavanje i naplatu tražbine.

Prema tome, Nacrt ne predviđa prenos tražbine umesto isplate, kao i napred navedene supsidijarne načine unovčavanja.

2. Izvršenje na novčanim sredstvima dužnika kod banke

Nezavisno od izvršenja na novčanom potraživanju, Nacrt ZIP-a predviđa izvršenje na novčanim sredstvima dužnika kod banke u okviru glave IX »Posebne odredbe o izvršenju na imovini u društvenoj svojini«.³¹

³⁰ Pošto će se imovinska prava prodavati po propisima koji važe za pokretne stvari (čl. 280) to najniža prihvatljiva ponuda iznosi jednu trećinu vrednosti (čl. 230). Da spreči veliko oštećenje izvršenika IP zabranjuje prodaju javnom dražbom tzv. sigurnih tražbina (281).

³¹ Ovakva koncepcija polazi od toga da iz kontokorentnog odnosa ne nastaje novčana tražbina i da kod banke ima samo sredstava u društvenoj svojini. Obe pretpostavke su pogrešne. Vidi dr. Z. Antonijević: Privredno pravo FNRJ, Beograd, 1961. str. 285.

Unovčavanje se vrši na taj način, što sud naređuje banci da izvrši isplatu tražioca izvršenja prenosom na njegov tekući račun (čl. 167/2 i 168/1) odnosno isplatom u gotovu tražiocu izvršenja koji nema tekući račun (čl. 168/4). Ako banka ne izvrši ovaj nalog, onda odgovara za štetu tražioca izvršenja.³²

C. RUKOVODNA NAČELA ZA IZBOR NAČINA UNOVČAVANJA

1. Postavljanje pitanja

Osnovno pitanje koje se u vezi načina unovčenja odnosno sredstava izvršenja na imovinskim pravima postavlja jeste, da li se zakonodavac u kreiranju načina unovčavanja rukovodi određenim načelima ili tom prilikom postupa po svom nahodjenju. Ako usvojimo prvu koncepciju onda moramo istraživati rukovodna načela pri određivanju načina unovčavanja a zatim vršiti i ocenu načina unovčenja po IP i Nacrtu ZIP-a. U suprotnom, iluzorno je uopšte i pomišljati na ma kakvu ocenu načina unovčenja u prednjim aktima.

Smatramo, da se shodno današnjim shvatanjima zakonodavac, pri izboru načina unovčavanja rukovodi načelom supstitucije i načelom istovrsnosti radnje.

2. Načelo supstitucije

Polazeći od činjenice, da za imovinske obaveze može biti predmet izvršenja samo imovina izvršenika; izvršno pravo mora pri kreiranju sredstava izvršenja da pođe od jedne pretpostavke a naime, da je neizvršenje obaveze posledica neaktivnosti dužnika u pravcu njenog izmirenja.

Polazeći od toga, da dužnik nema novca i da sam mora vršiti unovčavanje stvari ili prava, on mora pokazati određenu aktivnost u tome. Stvari su inertne, pasivne i povrgnute vlasti čoveka.³³ Isto tako i imovinska prava treba vršiti odnosno ostvarivati da bi se došlo do stvari odnosno novca. U ovom slučaju može biti i vršenja pa i ostvarivanja, ali se dobijeni iznos novca krije odnosno ne koristi za izmirenje obaveze. Zbog toga, prinudno izvršenje pretpostavlja zamenu za neaktivnost dužnika, zamenu o kojoj se pri izboru sredstava izvršenja mora voditi (načelo supstitucije).

Shodno ovom načelu, sredstva izvršenja mogu se primeniti samo u slučaju kada se radi o pravima koja umesto izvršenika može vršiti drugo koje lice. Supstitut je u pravilu sudski izvršni organ ili drugo lice postavljeno od izvršnog suda.³⁴

³² Vidi presudu Vrhovnog privrednog suda Sl. 707/64 ²SO knj. IX. sv. 3, br. 536.

³³ Dr V. Spaić, c. d. str. 200.

³⁴ Načelo supstitucije je, kao što ćemo videti, mnogo izraženije kod izvršenja na imovinskim pravima.

3. Načelo istovrsnosti radnje

Ma da je načelo supstitucije jedno opšte načelo u izvršnom pravu, ipak za samu fizionomiju sredstava izvršenja odnosno načina unovčavanja nije toliko bitno, što će prinudne radnje vršiti drugo lice, koliko način na koji će to drugo lice vršiti radnje koje znače unovčavanje dužnikove imovine. Hoće li se supstitutu prepustiti da to učini na način koji smatra celishodnim ili će način unovčavanja odrediti zakonodavac držeći se izvesnih načela. Prvi je način karakterističan za primitivno i uopšte antičko pravo a drugi za savremeno pravo.³⁵ Supstitutu se redovno određuje način unovčavanja prema svakoj vrsti imovinskih objekata shodno načelu o istovrsnosti radnje tj. za svaki imovinski objekat određuje se onaj način unovčavanja kakav bi shodno odredbama materijalnog prava mogao preduzeti i sam izvršenik, kada bi kao dobar domaćin pristupio unovčavanju svojih stvari ili prava.³⁶

D. OPŠTE DOPUŠTENI NAČINI UNOVČAVANJA

Poznato je, da dužnik može izvršiti unovčavanje svojih stvari na taj način, što će ih ili otuđiti uz naknadu ili otuđiti plodove koje dobije njihovim iskorišćavanjem.³⁷ Kod imovinskih prava mogli bi razlikovati

Prinudna (sudska) cesija

Poznato je, da na području materijalnog prava dužnik može izmiriti svoju obavezu prema svom poveriocu na taj način, što će mu cedirati svoju tražbinu koju ima prema nekom trećem licu. Ovakvoj dobrovoljnoj cesiji odgovara na području izvršnog prava prinudna ili sudska cesija (pravno pravilo čl. 278 IP).³⁸ Naravno da ova biva određivana samo na predlog tražioca izvršenja. A nesumnjivo postoje uslovi da tražilac izvršenja predloži takav prenos, naročito u dva slučaja.

Prvo, ako izvršeniku pripada kakva tražbina protiv samog tražioca izvršenja, tražilac izvršenja može tražiti sudsku cesiju takve tražbine, ustvari, uzajamnu kompenzaciju tražbina u izvršnom postupku.

Drugo, mogu postojati svi uslovi za cesiju kao i na području materijalnog prava na pr. u slučaju, kada tražilac izvršenja A. traži da se na njega prenese potraživanje B. koje ima prema C. pogotovu, ako i sam A. duguje C. U takvom slučaju, lice A. ujedno naplaćuje i izmiruje dug; naplaćuje prema licu B. a izmiruje prema licu C. Takav in-

³⁵ Tako, u Rimu je dužnika poverilac mogao po svom nahođenju ubiti, prodati trans Tiberum ili podčiniti svojoj vlasti kao roba. Vidi dr B. Blagojević: Građ. sudski postupak u rimskom pravu, Beograd, 1960. str. 16.

³⁶ Dr B. Blagojević: Sistem, str. 454 i 551 i sl.

³⁷ Kao što vidimo, prinudna uprava nad nepokretnostima nije ništa drugo do izvršenje prodajom izvršenikovih stvari, samo s tom razlikom što se ne otuđuje stvar koja daje plodove, već plodovi (ne njiva — već žito). četiri opšta načina unovčavanja.

³⁸ Dr S. Jakšić: Obligaciono pravo, Opšti dio, Sarajevo, 1960. str. 418.

teres ovih subjekata ne može zakon da spreči, već, naprotiv treba da ga kanališe.

Razumljivo je, da prinudna cesija dolazi u obzir kada se radi o izvršenju na novčanim tražbinama. Tada se radi o istovrsnim tražbinama koje se mogu kompenzirati. Stoga, ako je u pitanju druga koja vrsta imovinskih prava, onda sudska cesija ne dolazi u obzir (pravno pravilo iz čl. 284. IP).

2. Prinudna naplata (ostvarenje, vršenje) imovinskih prava

Na račun svojih imovinskih prava dužnik može izmiriti svoj dug na taj način što će prinudno naplatiti svoju novčanu tražbinu prema licu C. ili svoj zahtev za predaju stvari prema njemu, ili što će ostvariti svoje nasledno pravo, ili pak što će izvršiti separaciju i obračun imovine koja je u zajednici dobara sa drugim licima. U svim navedenim slučajevima radi se o realizaciji prava a time se dolazi do stvari (novac ili druge stvari) koje su nakon toga predmet neposrednog izvršenja.

Pošto je neizmirenje obaveze posledica neaktivnosti dužnika to se pravo mora pobrinuti da taj nedostatak aktivnosti nadomesti aktivnošću supstituta. Supstitut u takvim slučajevima vrši one radnje odnosno ovlašćenja koja pripadaju izvršeniku, sve to u cilju da se dobije novac ili koja druga stvar podobna za unovčenje, kako bi ona poslužila za izmirenje izvršnog zahteva.

Kao što je poznato, prema pravnim pravilima IP u ovakvom slučaju radilo se je o prenosu tražbine na tražioca izvršenja radi naplaćivanja; (čl. 264. i 269. IP) odnosno o prenosu izvršenikovog zahteva na tražioca izvršenja radi ostvarivanja (čl. 285—286. IP). U vezi sa ovakvim prenosom pojavile su se dve koncepcije o prirodi toga prenosa: građanskopravna (mandatorska) i javnopravna (procesualistička) koncepcija.

Pristalice mandatorske koncepcije vide u takvom prenosu građanskopravni institut rimskog prava *mandatum in rem suam*.³⁹ Po prof. Jakšiću, materijalno građansko pravo poznaje cesiju umesto ispunjenja (mesto isplate) i cesiju radi ispunjenja (radi naplate). O ovoj drugoj je reč kada »cedent ustupa svoju tražbinu cesionaru samo u cilju da je cesionar naplati od cedentovog dužnika pa koliko naplati toliko da upotrebi za podmirenje cedentovog duga cesionaru«. ⁴⁰ Dosledno tome, po njemu, postoje i dva oblika sudske cesije: prenos umesto isplate što odgovara dobrovoljnoj cesiji umesto ispunjenja i prenos radi naplaćivanja, što odgovara dobrovoljnoj cesiji radi ispunjenja (radi naplate).

Stanovište mandatorske koncepcije nije održivo. *Mandatum in rem suam* je specifični institut rimskog prava kojim se je postizavalo dejstvo singularne cesije tražbine. Nastao je kao rezultat suprotnosti između nedopustivosti singularne cesije s jedne i potrebe za takvom

³⁹ Dr S. Jakšić: c. d. str. 418—419, dr D. Godina: Priručnik novog Zakona o izvršenju i obezbeđenju, Beograd, 1932. str. 132. Dr Rudolf Pollak: *System des Österreichischen Zivilprozessrechtes*, Wien, 1906. str. 827.

⁴⁰ Dr S. Jakšić, c. d. 418.

cesijom koju je nametao relativno razvijeni robni i s tim u vezi pravni promet, s druge strane.⁴¹ Prema rimskom shvatanju obligacije, svaka je obligacija zasnovana na ličnom odnosu između stranaka, i raskidanjem toga odnosa ma na koji način, smatralo se je, da će se i sama obligacija uništiti.⁴² Rimski pravnici su morali tražiti posredne puteve da omoguće cesiju. U formularnom procesu bilo je predviđeno zastupanje na taj način, što je intencija i demonstracija formule glasila na vlastodavca a *condemnatio* na zastupnika (*cognitor* ili *procurator*).⁴³ Pravni odnos vlastodavca i zastupnika nastajao je na osnovu mandata. Po ovome, mandator je bio dužan da verno izvrši posao, da položi račun i izruči mandantu sve što je ostvario. Međutim, u slučaju kada se je htela ostvariti singularna cesija, onda je običnom mandatu dodavana klauzula o tome, da mandator neće polagati račun a posebno da neće izručiti mandantu ono što je ostvario već da će to zadržati za sebe. Tada, mandatovoj *actio mandata directa* (*bonae fidei*) mandator-cesionar je mogao protivstaviti klauzulu o nepolaganju računa. Zato se je takav mandat, za razliku od običnog (redovnog) i nazivao *mandatum in rem suam*.⁴⁴

Današnjem pravu nije potreban takav surogat cesije. Prvo, jer je dopušteno neposredno prenošenje obligacija s jednog lica na drugo sporazumom stranaka. Drugo, danas je moguće neposredno zastupanje a zastupnik uvek radi u tuđe ime i za tuđ račun.⁴⁵ Danas se pod cesijom tražbine razume promena poverioca u jednoj obligaciji odnosno ugovor poverioca (*cedenta*) sa trećim licem (*cesionarem*) na osnovu koga tražbina iz obligacije prelazi od dosadašnjeg poverioca na to treće lice kao novog poverioca.⁴⁶ Takvoj cesiji odgovara jedino prenos tražbine umesto isplate.

Pristalice javnopravne koncepcije prenosa vide u takvoj cesiji »samo cesiju vršenja prava i ovlašćenja koja potiču iz zaplenjenog imovinskog prava-ovlašćenja«. Slučaja takvog prenosa tj. prenosa radi naplaćivanja, nema promene materijalno-pravnog stanja imovinskog prava«, već samo »formalno-procesualno« na mesto izvršenika, shodno sudskoj odluci stupa radi vršenja konkretnih ovlašćenja tražilac izvršenja.⁴⁷ Čini nam se, da je ova koncepcija ispravna, i da izraz »prenos tražbine na tražioca izvršenja radi naplaćivanja« ustvari nije nikav prenos tražbine.⁴⁸

⁴¹ Za univerzalnu sukcesiju vidi Eisner-Horvat: Rimsko pravo, Zagreb, 1948. str. 377.

⁴² Vidi L. Arnds Ritter von Arnesberg: Pandekte ili današnje rimsko pravo, knjiga III, prevod, Beograd, 1895. str. 668 i sl.

⁴³ Tako je omogućeno zastupanje uz održanje načela »*nemo alieno nomine lege agere potest*«. Vidi Eisner-Horvat, c. d. str. 575 i 590.

⁴⁴ Vidi Eisner-Horvat, c. d. str. 378 i 436.

⁴⁵ Vidi dr A. Gams: Uvod, str. 222 i sl.

⁴⁶ Dr S. Jakšić, c. d. str. 416.

⁴⁷ Dr B. Blagojević: Sistem, str. 553 i 570.

⁴⁸ Sasvim drugo značenje ima prenos menice-*procura indosament*. Vidi dr M. Bartoš, Z. Antonijević, V. Jovanović: Menično i čekovno pravo, Beograd, 1953. str. 90 i sl.

⁴⁹ Ovo ističu i dr A. Lazarević: Osnovi, str. 267. dr B. Poznić: Građansko procesno pravo, Beograd, 1962. str. 403.

Takođe, neadekvatan principu istovrsnosti radnje je i način unovčavanja tražbina iz kontokorentnih odnosa.⁴⁹ Izvršenikov dužnik ne može nikada da ima položaj izvršnog organa. Tada je u jednom licu sjedinjeno kako lice koje treba da plati, tako i ono koje treba prinudno da izvrši. Između izvršnog suda i banke u takvom slučaju uspostavlja se određeni pravni odnos. U pravnoj literaturi je učinjen pokušaj da se taj pravni odnos objasni. U objašnjenju odnosa, međutim, došlo se je dotle, da je banka u svakom slučaju i bezuslovno dužna da izvrši nalog suda o tzv. prenosu sa jednog na drugi tekući račun. Ako ona ne bi izvršila isplatu, smatralo se je da time »uzima na sebe ulogu nekog višeg pravosudnog foruma koji ocenjuje zakonitost već donetih pravosnažnih arbitražnih odluka i izvršuje samo one za koje nalazi da nisu u suprotnosti sa nekim od zakonskih propisa«.⁵⁰ U praksi, međutim, takav odnos između suda i banke nije mogao da se uspostavi i održi, naročito u praksi pivrednih sudova. Prema praksi ovih sudova, sudskim nalogom banci za isplatu ne zasniva se nikakav odnos između suda i banke, već samo odnos između banke i tražioca izvršenja. Naime, banka odgovara za štetu tražiocu izvršenja ako sudski nalog ne izvrši ili ga ne izvrši uredno.⁵¹ Zašto? Na osnovu čega banka ima da odgovara?

Redovni pravni put za ostvarivanje prava jeste parnica. Sud može jednom licu naložiti da plati određenu sumu ili izvrši kakvu činidbu drugom licu samo u parnici i to presudom ili platnim nalogom. Stoga, tobožnja naredba banci, ustvari nije nikakav sudski nalog za isplatu, već obaveštenje izvršenikovom dužniku da je ovlašćenje za naplatu preneto od izvršenika na tražioca izvršenika koje dejstvuje od momenta dostavljanja sudskog obaveštenja. Zato, tražilac izvršenja ne ostvaruje nikakvu štetu, već po tom ovlašćenju ostvaruje zaplenjenu tražbinu nakon sudskog obaveštenja o plenidbi, onda takva isplata nema pravnog dejstva i izvršenikov dužnik će morati da plati tražiocu izvršenja. Ako banka odnosno izvršenikov dužnik neće da plati dobrovoljno, onda i takvom tražiocu izvršenja ne ostaje ništa drugo nego da redovnim putem ostvaruje svoje zahteve.⁵² To nalaže pravilo o tome, da izvršeno pravo mora da očuva redovni pravni put.

3. *Prinudna uprava imovinskog prava*

Dok se kod prethodnog opšteg načina unovčenja realizuje jedno pravo odnosno ovlašćenje a time i dobijaju stvari koje će biti neposredan predmet izvršenja, dotle se kod prinudne uprave imovinskih prava izvršenje vodi iskorišćavanjem toga prava, tj. na plodovima koje to pravo pruža.

⁴⁹ Vidi Slobodan Savić: Prinudna izvršenja na tekućem računu izvršenika privr. organizacije i sa budžetskog akreditiva narodnih odbora i ustanova — *Pravni život* br. 4—5/54 str. 24—25.

⁵¹ Vidi presudu Vrhovnog privrednog suda Sl. 707/64 od 11. XI 1964. ZSO knjiga IX sveska 3. Odl. br. 536.

⁵² Ovakva koncepcija o banci kao izvršnom organu nastala je u toku arbitražne prakse po ugledu na sovjetsku arbitražu. Vidi prof. K. S. Judelson i dr. Sovj. građ. procesno pravo, Moskva, 1965. str. 338.

Prinudna uprava kao način unovčenja kod imovinskih prava ima isti ratio primene kao i kod stvari. Osnovno je da se primenom ovog sredstva ne pogađa pravo kao takvo, već samo plodovi koje ono daje. To će biti npr. ako se sprovede prinudna uprava na pravu plodouživanja. Ili prinudna uprava na pravu uloga, kada se iz kamate i drugih prihoda podmiruje izvršni zahtev itd.

Prinudna prodaja imovinskog prava

U pravnoj teoriji se ističe, da »samo apsolutna prava mogu biti predmet prava prometa« a da su relativna prava samo sredstvo pravnog prometa i da kod njih može biti »ustupanja ili cesije«. ⁵³ Ovo bi se gledište moglo prihvatiti, ali s tom korekturom, da cesija može biti uz naknadu ili bez naknade i da se u vezi s tim govori o prodaji odnosno poklonu tražbine. ⁵⁴ Takve mogućnosti na području materijalnog prava o, istina, ograničenom prometu tražbina i uopšte imovinskih prava moraju da dobiju svoje odgovarajuće mesto i na području izvršnog prava shodno već istaknutom principu o istovrsnosti radnje.

Pored navedenih, izvršenik bi mogao i drugim načinima doći do novaca na teret svoje imovine, pa bi se shodno tome i u izvršnom pravu mogli konstruisati dalji načini unovčenja imovine. U našoj zakonodavnoj praksi poznata je odredba čl. 103. Zakona o stambenim odnosima, prema kojoj je stambeni organ opštine mogao zaključiti zajam »u ime vlasnika zgrade« radi pokrića troškova za održavanje. Uopšte, moguće je da zalaganjem stvari ili prava izvršenik dođe do novca. Takav način unovčenja, međutim, izvršno pravo ne može prihvatiti, jer on znači poslovanje izvršenikovom imovinom. Prinudno izvršenje mora da ima za posledicu efektivno umanjeње izvršenikove imovine, onda kada se radi o izmirenju imovinskopravnih zahteva.

E. REDOSLED PRIMENE NAČINA UNOVČAVANJA

Dok se stvari uvek neposredno unovčavaju, kod imovinskih prava, usled prirode ovih prava, moguće je posredno i neposredno unovčavanje. Posredno unovčavanje imamo u slučaju kada se prvo realizuje imovinsko pravo a zatim na dobijenoj stvari sprovodi neposredno unovčavanje, kao i u slučaju prinudne uprave. ⁵⁵ Neposredno unovčavanje imovinskih prava imamo, međutim, onda kada se vrši prodaja imovinskih prava. Otudjenjem imovinskog prava neposredno se dobije novčana suma kao protivrednost samog imovinskog prava, u istom smislu kao i kod otudjenja stvari. Otuda, kod izvršenja naimovinskim pravima pitanje o redosledu primene ovih opšte dopuštenih načina unovčavanja. Videli

⁵³ Vidi dr. A. Gams: Uvod, str. 178.

⁵⁴ Dr S. Jakšić, c. d. str. 422.

⁵⁵ Sudska cesija je način unovčavanja koji nije karakterističan za izvršno pravo. Ovdje se ustvari i ne sprovodi unovčavanje do kraja, već se samo umesto toga uspostavlja jedan novi građanskopravni odnos.

smo, pravna pravila IP daju prioritet posrednom unovčavanju. Neposredno unovčavanje se primenjuje samo ako posredno unovčavanje nije moguće ili kad to može biti samo sa nesrazmerno velikim troškovima (pravno pravilo iz čl. 290/1 IP). Smatramo da je ovo pravilo prihvatljivo i za naše novo izvršno pravo. Evo za to razloga.

1. Osnovi prioriteta posrednog unovčavanja

a) Causa cessionis

U slučaju cesije i prodaje imovinskih prava kako smo ih napred opisali, pravno nema razlika. Cesija (ili prenos umesto isplate po IP) je izraz za otuđenje izvršenikove tražbine (odn. imovinskog prava) samom tražiocu izvršenja. Međutim, ako se to čini prema nekom drugom licu, onda govorimo o prodaji imovinskog prava. Stoga, ograničenost domena cesije znači i ograničenost domena prodaje ovakvih prava.

Tvrđenje, da »samo apsolutna prava mogu biti predmet pravnog prometa«, tačno je ako ne pravno a ono faktički. U ekonomskom pa prema tome i u pravnom prometu, promeću se stvari koje imaju u krajnjoj liniji upotrebnu vrednost. Pribavljanje potrebnih stvari je redovna causa ekonomskog i pravnog prometa.⁵⁶ Nije to slučaj kod cesije odnosno prodaje tražbine. Ovde nije motiv u tome da se pribave ekonomska dobra, jer se cesijom takvih tražbina i ne stiču dobra već samo ovlašćenje da se traži predaja dobara. Postavlja se pitanje, zašto da neko pribavlja stvari tako posrednim putem, kada mu je dostupno njihovo neposredno dobavljanje? Zato, cesija, »nije samostalni nego pomoćni pravni posao«. Causa cessionis ili stvarni osnov cesije je onaj osnovni posao koji je stranke naveo da učine cesiju. To je redovno ili podmirenje nekog duga, uzajamno prebijanje (kompenziranje) tražbina i slično. Van tog osnovnog pravnog posla cesije nema nikakvog smisla. Zato, prodaja tražbina mora da bude izuzetna mera na području izvršnog prava.

b) Ekonomičnost i socijalnost u postupku unovčavanja

Neposrednim unovčavanjem imovinskih prava, pravni odnosi se dalje veoma komplikuju. Pored tražioca izvršenja, izvršenika i trećeg lica (izvršenikovog dužnika), prodajom imovinskog prava-ovlašćenja na pozornicu stupā i četvrto lice-kupac a nijedna faktička realizacija nije izvršena. Nelikvidnost pravnih odnosa ne samo što stvara složenost tih odnosa već i pojačava dalju pravnu nesigurnost.⁵⁷ Zato, kod ovakvog načina unovčavanja tražbina jedini motiv koji može pokrenuti kupca jeste eventualno mogućnost da se kupovinom tražbina ostvaruje nesrazmerna korist.

⁵⁶ Dr A. Gams: Uvod, str. 172 i sl.

⁵⁷ Vidi dr B. Blagojević: Sistem, str. 543.

Imovinska prava odnosno tražbine, morale bi se prodavati po propisima koji vrede za pokretne stvari. To znači da bi najniža prihvatljiva ponuda bila jedna trećina vrednosti tražbine. A šta bi rekli o valjanosti pravne norme, koja jedni tražbinu od 300.000 din. dopušta da se prinudno proda za 100.000 dinara? I takav kupac samo par meseci kasnije naplati punih 300.000 din.! Takav način unovčavanja tražbina odnosno imovinskih prava protivi se načelu socijalnosti u izvršenju, načelu koje najjasnije dolazi do izražaja baš u postupku unovčavanja stvari ili prava izvršenika. Takvo unovčavanje međutim, nije ni u interesu samih tražilaca izvršenja. Tražilac izvršenja, bi npr. u našem gornjem primeru bio izmiren prodajom samo za jednu trećinu svoje tražbine a da je bila određena prinudna naplata (ostvarivanje ili vršenje) imovinskog prava bila bi ostvarena čitava njegova tražbina od 300.000 dinara.

2. Uslovi primene neposrednog unovčavanja

Posredno unovčavanje u nekim slučajevima neće biti moguće.⁵⁸ Tada se postavlja pitanje: treba li izvršni postupak obustaviti ili izvršenje nastaviti. Izvršno pravo mora prihvatiti drugo rešenje, jer se izvršenje ne može obustaviti kada se zna da izvršenik ima imovinu koja se može unovčiti. Treba samo promeniti način unovčavanja. Tada će se pristupiti prodaji tražbina odnosno imovinskog prava-ovlašćenja. Ova prodaja biva po propisima za pokretne stvari.

Međutim, ovakva prodaja nije nikakva kazna, jer izvršenik nije kriv što se u određenim slučajevima ne može sprovesti posredno unovčavanje njegovih imovinskih prava. Zato izvršno pravo, primenjujući prodaju kao jedino mogući način unovčenja ne može da se odrekne svih onih mera koje su učinjene radi kanalisanja izvršenja shodno potrebi u konkretnom slučaju i shodno načelu socijalnosti. Ako je mogući spekulativni karakter prodaje tražbina i većeg osiromašenja izvršenika zabranjivao prodaju tražbina kao osnovni način unovčavanja, onda se o tome razlogu mora voditi računa i u slučaju kada se pokaže da je prodaja jedini mogući način unovčavanja. Samo, ograničenje sada važi samo za tzv. sigurne tražbine.⁵⁹ Tražbine koje imaju dovoljno pokrića ne mogu biti prodane javnom dražbom, već samo prodajom iz slobodne ruke »kad tražilac izvršenja ili izvršenik označe izvršnom takvoga kupca, koji je voljan preuzeti tražbinu uz prihvatljive uslove« (čl. 282/1 IP). To znači, da će takve tražbine odnosno imovinska prava, tamo gde je prodaja moguća, biti prodane u visini njihove nominalne ili procenjene vrednosti a da će samo tzv. nesigurne tražbine tj. tražbine bez pokrića doći pod udar prodaje za najnižu prihvatljivu ponudu od najmanje jedne trećine vrednosti.⁶⁰

⁵⁸ Vidi supsidijaran način unovčenja po IP pod II A/2.

⁵⁹ Vidi dr S. Culja: Građ. proc. pravo, II, Beograd, 1938. str. 159.

⁶⁰ Kao što se vidi nedostaci Nacrta ZIP-a su u ovoj oblasti veoma značajni.

III. ORGANI ZA SPROVOĐENJE POSREDNOG UNOVČAVANJA I NJIHOV PRAVNI POLOŽAJ

A. ORGANI UNOVČAVANJA PO IP

Za posredno unovčavanje imovinskih prava IP predviđa dva organa: tražilac izvršenja ili skrbnik.

1. Tražilac izvršenja kao organ unovčavanja

Prinudnu naplatu odnosno ostvarivanje ili vršenje imovinskog prava koje je naređeno odlukom izvršnog suda sprovodi prvenstveno tražilac izvršenja odnosno jedan od tražilaca izvršenja prema njihovom sporazumu, ako ih je više (čl. 269—276).

Tražilac izvršenja je ovlašćen da u ime izvršenikovo vrši sve radnje potrebne za održanje i ostvarenje prava iz tražbine a posebno, da realizuje naplatu (ostvari) tražbinu odnosno imovinsko pravo.

Prinudnu upravu sprovodi prinudni upravitelj.

2. Postavljenje skrbnika

Skrbnik za naplatu odnosno ostvarenje tražbine (imovinskog prava) postavlja se u sledećim slučajevima:

a) Ako je potrebno da se utuži tražbina iz papira od vrednosti u cilju da se prekine zastarevanje ili da se spreči kakva druga šteta dok se ovaj papir nalazi kod izvršnog suda (dakle, još nije određen način unovčavanja) — čl. 257/3.

b) Ako tražilac izvršenja ovlašćen za prinudnu naplatu zadocni sa naplaćivanjem tražbine, a postavljenje skrbnika predlože ostali tražioci izvršenja — čl. 272/4.

c) Ako se radi o naplati manjeg iznosa nego što glasi tražbina iz vrednosnog papira a ni jedan tražilac izvršenja neće položiti obezbeđenje kod izvršnog suda o tome, da će višak preko izvršnog zahteva biti vraćen izvršeniku ili izvršnom sudu — čl. 276/1.

Srbniku pripadaju sva ovlašćenja koja su priznata i tražiocu izvršenja. Izvršni sud nadzire rad skrbnika i mora ga prinuditi da što pre izvrši dati mu nalog. Takođe, on je dužan da položi izvršnom sudu sve ono što je naplatio od izvršenikovog dužnika (čl. 277).

B. ORGANI UNOVČAVANJA PO NACRTU ZIP-a

Nacrt ZIP-a predviđa tri vrste organa posrednog unovčavanja.

1. Sudski službenik i privremeni zastupnik

Kada se radi o izvršenju na potraživanjima iz vrednosnih papira, pa je potrebno preduzeti radnje radi očuvanja prava iz isprave, onda te radnje »preduzima u ime dužnika sudski službenik po ovlašćenju suda« (čl. 157/1).

Ako je radi istog cilja potrebno da se pokrene parnica, onda sud određuje privremenog zastupnika i ovlašćuje ga da u ime izvršenikovo pokrene parnicu za naplatu potraživanja (čl. 157/2).

2. Tražilac izvršenja

Prinudnu naplatu novčanih tražbina, sem onih iz kontokorentnih odnosa, naplaćuje tražilac izvršenja.

Tražilac izvršenja uvek istupa u ime dužnika tj. izvršenika (čl. 146/1 i čl. 174).

Nacrt ZIP-a ne predviđa slučaj kada ima više tražilaca izvršenja niti slučajeve slične onima kada je potrebno postaviti skrbnika.

3. Banka

Tražbine iz kontokorentnih odnosa, kao što smo videli, treba da izvršava banka. Njen pravni položaj je veoma neodređen.

C. OSNOVI LAIČKE SUPSTITUCIJE

Sprovođenje izvršenja je deo sudske funkcije. Za vršenje ove, država predviđa posebne organe-sudove. Međutim, metod sprovođenja izvršenja u izvesnim slučajevima je takav, da nije celishodno da izvršenje sprovode sudski izvršni organi, pa se postavlja pitanje postavljenja specijalnih organa izvršenja, organa izvršenja ad hoc.

1. Metodi sprovođenja izvršenja

a) Izvršenje faktičkim radnjama

Obično se u pravnoj teoriji izvršni postupak karakteriše od drugih građanskosudskih postupaka time, što se on sastoji od niza faktičkih radnji, kao što su oduzimanje, čuvanje i prodaja izvršenikovih stvari, ili predaja kakve stvari odnosno ispražnjenje zemljišta i zgrade itd.⁶¹ To je tačno, ali samo u napred navedenim slučajevima.

b) Izvršenje privrednim poslovanjem

Kada se odredi prinudna uprava izvršenikovih nepokretnosti, onda se prinudno izvršenje sprovodi metodom privrednog poslovanja. Ovo stoga, što je cilj takve uprave da se ekonomskom metodom prikupi što veći prihod od izvršenikovih nepokretnosti.

Pod prinudnom upravom razumemo samo takvo poslovanje prinudnog upravitelja a ne i izdavanje izvršenikovih nepokretnosti u zakup, što može činiti putem javne dražbe i sudski izvršni organ.

⁶¹ Ili se kaže da je to u mnogo većoj meri od drugih postupaka. Vidi dr S. Culja, c. d. str. 3 i 18.

c) Izvršenje pravnim radnjama

Za razliku od izvršenja na stvarima tj. od izvršenja faktičkim radnjama i izvršenja privrednim poslovanjem, u slučaju kada se radi o posrednom unovčavanju imovinskih prava radi se o izvršenju pre svega, pravnim radnjama. Ovde se ne radi samo o neposrednom odnosu dužnika prema svojoj stvari, pa prema tome o prostoj zameni dužnika sudskim izvršnim organom, već redovno o pravnom odnosu dužnika prema trećem pravnom subjektu, dakle redovno o pravnom odnosu Stoga, prinudno izvršenje mora biti vršeno, u krajnjoj liniji, preduzimanjem niza pravnih radnji radi realizacije izvršenikovog prava.

2. Razlozi nepodobnosti sudskih izvršnih organa

Kao što je poznato iz prakse, sudski izvršni organi sprovode samo izvršenja faktičkim radnjama, dok izvršenja pod b) i c) uvek sprovode posebno postavljeni izvršni organ. Razlozi nepodobnosti sudskih izvršnih organa su kako u prirodi tj. metodu izvršenja, tako i u vremenskom trajanju izvršenja.

Koliko bi se moglo govoriti o osnovanosti sistema izvršnog prava koji bi dopustio postavljenje sudskih izvršnih organa koji bi npr. određivali zemlju izvršenika da bi iz nje dobili prihod za izmirenje tražilaca izvršenja! Obrada zemljišta je posao zemljoradnika i izvršno pravo ima takav posao poveriti licu koje redovno takav posao vrši. Nešto drukčiji razlozi su za nepodobnost kod izvršenja pravnim radnjama. Ostvarivanje prava, pa makar i u izvršnom postupku, označava jednu stranačku ili pravozastupničku delatnost. A takva delatnost je inkompatibilna sa sudskom funkcijom uopšte. Sud koji postaje stranka ili zastupnik stranke prestaje biti sud. Najčešće, ako se poklopi nadležnost izvršnog i parničnog suda, u jednom licu će biti spojena uloga tužioca odnosno zastupnika tužioca i sudije istovremeno.

3. Izbor izvršnog organa ad hoc

Kod prinudne uprave se postavlja prinudni upravitelj, koji u pravilu nije tražilac izvršenja. Kod posrednog unovčenja imovinskih prava, u pravilu, će naplatilac tražbine biti baš tražilac izvršenja. Tražilac izvršenja je lice koje je zainteresovano za ostvarenje izvršenja, pa će kao takvo uspešno sprovesti izvršenje. Pored toga, tražilac izvršenja je lice koje određuje tražbine na kojima će se sprovesti izvršenje i snosi rizik za ovo sprovođenje.

Međutim, smatramo da istaknemo, da treba predvideti mogućnost postavljenja drugog lica za organa ad hoc. Naročito, to treba dopustiti uvek kada tražilac izvršenja predloži i to postavljenjem advokata. U takvom slučaju uloga tražioca izvršenja se nimalo ne umanjuje. On predlaže imovinsko pravo na kome treba sprovesti izvršenje, predlaže način unovčavanja, snosi rizik za uspešno obavljanje izvršenja itd. Omogućuje se samo, da jednu pravnu funkciju stvarno vrši pod punom odgovornošću jedno stručno lice, čiji je inače to redovni posao.

D. POLOŽAJ IZVRŠNIH ORGANA AD HOC

Pod ovim ćemo se u najkraćim crtama osvrnuti na opšti pravni položaj i procesni položaj ovih organa.

1. Opšti pravni položaj izvršnih organa ad hoc

Opšti pravni položaj tražioca izvršenja ili drugog lica ovlašćenog za naplatu odnosno ostvarivanje izvršenikovih imovinskih prava mora se prosuđivati shodno koncepcijama o položaju sudskih izvršnih organa. U pravnoj teoriji, položaj ovih organa ocenjuje se u zavisnosti od odgovora na pitanje o tome, ko je nosilac egzekutivnih ovlašćenja.

Prva, civilistička koncepcija smatra, da je nosilac izvršnih ovlašćenja jedino poverilac odnosno tražilac izvršenja. On se može sam koristiti tim ovlašćenjima ili se poslužiti sudskim izvršnim organima, koji se tada pojavljuju samo kao vršioci prava odnosno njegovih egzekucionih ovlašćenja.

Po drugoj koncepciji, nosilac egzekutivnih ovlašćenja je država. Ali ona, u cilju vršenja, prenosi ova na poverioca a ovaj ih opet vrši preko sudskog izvršitelja kao svoga zastupnika.⁶²

Egzekuciona vlast je deo opšte državne vlasti, državnog monopola prinude, smatra treća koncepcija. Prinudno izvršenje je deo sudske funkcije i vrši se putem ovih organa. Izuzetno, država se može »za tu svrhu poslužiti i samim pojedincima, a posebno i samim poveriocima«⁶³ kada je to nužno.

Ako ove koncepcije primenimo polazeći od toga da je izvršni organ u slučaju izvršenja na imovinskim pravima tražilac izvršenja, onda prema prvoj koncepciji u jednoj ličnosti nastaje sjedinjenje uloge tražioca izvršenja i izvršnog organa, a to je stanovište ranijeg, posebno rimskog prava. Po drugoj koncepciji uloga tražioca izvršenja i zastupnika izvršeniku se sjedinjuje u jednoj ličnosti, pa se postavlja pitanje: kako jedno lice može ostvarivati svoja prava a istovremeno biti zastupnik svog protivnika! Prema trećoj koncepciji, izvršni organ ad hoc ima položaj jednog javnog organa.⁶⁴

Čini nam se, da je prihvatljiva jedino poslednja koncepcija, prema kojoj izvršni organ ad hoc ima položaj javnog organa koji dela pod nadzorom izvršnog suda. U tome je i smisao odredbe čl. 264. IP, da o prenosu tražbine može da odlučuje samo izvršni sud. Samo dakle izvršni sud određuje ko će biti izvršni organ ad hoc i vrši nadzor nad njegovim radom.

2. Procesni položaj izvršnog organa ad hoc

Kod izvršenja faktičkim radnjama pitanje o procesnom položaju izvršnog organa se nikad ne postavlja. Uostalom, sud radi u svoje ime ma da presude izriče u ime naroda. To je stoga, što se izvršenje spro-

⁶² Na ovaj način se objašnjava položaj huissier-a (sudskih izvršitelja u Francuskoj) odnosno položaj Gerichtsvollzieher-a u Nemačkoj. Vidi dr Leo Rosendberg: Lehrbuch, 1961. str. 104 i sl. i str. 223 i sl.

⁶³ Vidi dr B. Blagojević: Sistem, str. 55, primedba br. 23.

⁶⁴ Vidi dr B. Blagojević: Sistem, str. 553 i 570.

vodi neposredno »prema stvarima«. Kada se radi o izvršenju na imovinskim pravima i treba da se sprovodi pravnom metodom tj. putem posrednog unovčavanja, čim treće lice tj. izvršenikov dužnik zauzme negativno držanje, mora doći do parnice. Samim tim, odmah se postavlja pitanje o procesnom položaju tražioca izvršenja ovlašćenog za ostvarivanje izvršenikovog zahteva.

Činjenica, da izvršni organ ostvaruje jedno imovinsko pravo koje pripada izvršeniku (dakle drugom licu), niukoliko ne govori u prilog tome, da izvršni organ ad hoc ima i položaj mandatara odnosno punomoćnika. Isto tako, ni materijalnopравни ni procesno-pravni opšti položaj tražioca ne nameću takvo rešenje.⁶⁵ Ovakav njihov položaj je posledica principa istovrsnosti radnje a ne nekog odnosa punomoćstva. Izvršni organ ad hoc kao i svaki javni organ istupa uvek u svoje ime.⁶⁶

Dr Slavko Marković
docent pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

L'auteur examine dans ce travail, en se référant à l'Avantprojet de la Loi sur les voies d'exécution du 10 janvier 1962, certaines questions théoriques fondamentales relatives à l'organisation de l'exécution forcée sur les droits patrimoniaux.

Dans la première partie l'auteur a exposé la notion des droits patrimoniaux et il procède à leur classification. Il critique l'Avant-projet ci-dessus mentionné, car ses rédacteurs ne sont pas partis d'une conception des droits patrimoniaux en tant qu'objet de l'exécution forcée. De même il a exposé la classification des droits patrimoniaux en tant qu'objet de l'exécution forcée. Dans ce cas, l'auteur part du fait que la classification de ces droits doit correspondre à l'exigence relative de l'entière responsabilité patrimoniale d'une part et au besoin de la spécialisation des moyens exécutoires d'autre part.

Dans la deuxième partie l'auteur examine les modes de transformation en argent des droit patrimoniaux. A cette occasion, l'auteur insiste sur le principe de la substitution et sur le principe de l'identité de l'acte en tant que principes dirigeants lors de la création et du choix du mode transformation en argent c'est à dire à la prévision des moyens d'exécution dans le système des voies d'exécution. Par ce qui précède, il considère que conformément aux principes mentionnés on peut estimer les régularités du mode prévu de la transformation en argent. En conformité avec ces principes il prévoit quatre modes généraux admis de la transformation en argent des droits patrimoniaux, la cession, le paiement forcé (la réalisation ou l'exécution) du droit patrimonial, l'administration coercitive du droit pa-

⁶⁵ Za radnje izvršenika i tražioca izvršenja važi načelo jedinstva radnje. Presuda Sl. 452/65 ZSO knj. X. sv. 2. Odl. br. 269. je protivna tome načelu, pa stoga i pogrešna.

⁶⁶ Tako je u nemačkom pravu. Vidi Rosenberg, Lehrbuch, str. 1025, kao i u našoj predratnoj i posleratnoj sudskoj praksi.

trimonial et la vente forcée des droit patrimoniaux et il établit les critères pour la détermination de l'ordre par lequel seront appliqués ces moyens d'exécution. Par ailleurs, il critique comme inadéquats les modes de transformation en argent, le transfert de la créance aux fins du recouvrement d'après l'ancienne Loi relative à l'exécution et à la garantie du 9 juillet 1930 et l'exécution sur les moyens du débiteur dans une banque, ce qui en réalité ne représente rien d'autre que l'exécution sur l'avoir en argent et, par conséquent, doit être réalisé par les procédés généralement admis sur la transformation en espèces des créances en argent.

Enfin, dans la troisième partie l'auteur examine la position générale et processuelle des organes d'exécution ad hoc. A ce propos il souligne que ces organes ne peuvent pas se prévaloir de la condition d'un mandataire exécuteur, mais seulement de la condition des organes publics, en raison de la nature de la fonction qu'ils exercent. De même, l'auteur considère que les organes mentionnés dans la procédure se présentent en leur nom, ainsi que tous les organes publics et nullement au nom de l'exécuteur, quoique leurs actes sont étroitement liés aux actes de l'exécuteur d'après le principe de l'unité de l'acte.

PRAVNA PRIRODA STANARSKOG PRAVA.

I. ZNAČAJ STAMBENOG PITANJA

Stambeno pitanje koje se usled nagle industrijalizacije u socijalizmu zaoštrava iziskuje veliku pažnju u pogledu njegovog pravnog regulisanja. Postojeći propisi iz te oblasti¹ regulišu detaljno ovu materiju. To je potvrda značaja stana u životu radnih ljudi. Obezbeđenje stana u savremenim urbanim uslovima je osnovna i jedina materijalna mogućnost čoveka da ostvari niz svojih ljudskih relacija, da svojoj egzistenciji dade punu ljudsku dimenziju.

U našoj zemlji su područstvljenjem stambenog fonda stvoreni osnovni uslovi za realizaciju ravnopravnih odnosa u rešavanju stambenog pitanja. Pravno je ukinuta mogućnost upotrebe stambene svojine kao izvora eksploatacije. Stanarsko pravo se suštinski razlikuje od nekadašnjeg obligacionog ugovora o zakupu stana. Pravna teorija još uvek traži odgovor gde je mesto ovom novom, specifičnom pravu. Rešenja ovog pitanja kreću se od gledišta da je stanarsko pravo po svojoj suštini ugovor o zakupu, koji je doživeo izvesne transformacije, do gledišta da se ovde nalazimo na terenu jednog novog, specifičnog prava karakterističnog za naše društvene odnose.

Ono što se nesumnjivo može utvrditi je činjenica da je volja stranaka u oblasti regulisanja stambenog pitanja ograničena pozitivnim propisima, a ovo daje stambenom pravu izgled vrlo blizak stvarnom pravu svojine ili službenosti stana. Istovremeno se ne mogu negirati određeni elementi ugovaranja (naročito u najnovijim propisima iz ove oblasti), sa doduše još velikim ograničenjima volja stranaka. Ta se ograničenja naročito potvrđuju u činjenici, da jednom stečeno pravo na korišćenje stana može prestati samo u slučajevima zakonom predviđenim.

II. ISTORIJSKI RAZVOJ STANARSKOG PRAVA KOD NAS

Pravna priroda stanarskog prava ne može se u potpunosti osvetliti bez sagledavanja razvoja društvene svojine na stambenim zgradama. Isto je potrebno, bar u najkraćim crtama dati prikaz postepenog ograničavanja i transformacije postojeće privatne svojine u ovoj oblasti.

¹ Zakon o stambenim odnosima («Sl. list SFRJ», br. 17/62, 10/65).
Osnovni zakon o privrednom poslovanju (gazdovanju) stambenim zgradama u društvenoj svojini («Sl. list SFRJ», br. 35/65).

Najamna svojina u stambenoj oblasti bila je osnovni i gotovo isključivi oblik svojine u staroj Jugoslaviji.

I. Konfiskacija izvršena u toku rata i revolucije i neposredno posle njih, bila je jedan od načina, na koji je izvršeno podruštvljavanje stambenih zgrada. Prve mere posle oslobođenja preduzete, da bi se ograničila privatna svojina na stambenim zgradama (Zakon iz 1945) bilo je uvođenje administrativnog sistema raspodele stanova. Istim propisima bila je onemogućena i eksploatacija putem rente, jer je izvršeno smanjivanje stanarine na polovinu predratne (iz 1939. godine).

Ove mere koje su bile nužne s obzirom na postojeću društveno-političku situaciju u našoj zemlji, pokazale su odmah i svoje određene negativne posledice. Nizak nivo stanarina, onemogućavao je održavanje stambenih zgrada, a ceo postojeći sistem stambenih odnosa delovao je destimulativno na zainteresovanost za pojedinačnu i kolektivnu stambenu izgradnju.

II. Donošenjem Uredbe o upravljanju stambenim zgradama (1954. godine) uvodi se društveno upravljanje nad svim velikim najamnim zgradama i zgradama u državnoj svojini. Stanari su formiranjem kućnih saveta postali zainteresovani za održavanje zgrada i stanova. U privatnom sektoru kućni saveti postaju sredstvo ograničavanja privatne svojine. Vlasnik, koji je bio ekonomski nezainteresovan za održavanje i opravke zgrada lišava se i prava upravljanja. Uvođenje kućnih saveta u zgradama državne svojine značilo je pretvaranje državne svojine u društvenu.

Uredbom je izmenjen sistem u određivanju stanarine. Stanarinu određuje tarifom narodni odbor, a privatni sopstvenici dobijaju 10% od njenog ukupnog iznosa. Uveden je i nov naziv »ugovor o korišćenju stana« namesto ugovora o zakupu stana. Ugovorom o korišćenju stana stiče se stanarsko pravo. Pojavom prava na stan najamni odnos se transformira u jednoj trajno pravo, koje se može izgubiti samo pod uslovima propisanim predviđenim.

III. Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta (1958. godine) uvodi se ograničenje broja stambenih zgrada koje je moglo imati jedno lice u svojini. Sve stambene zgrade, koje imaju više od dva, ili tri manja stana nacionalizovane su. Tako je omogućeno »uspostavljanje sklada između svojinskih odnosa i socijalističkog sistema društvenog upravljanja«.²

IV. Zakonom o stambenim odnosima i drugim zakonima iz te oblasti (1959. godine — izmene i dopune 1962. godine) napušta se administrativni sistem raspodele stanova. Nov način raspodele stanova zasnovan je na principima u kojima će rad i uloga u proizvodnji i drugim delatnostima imati odlučujući značaj. Davaoci stana na korišćenje su: opština, državni organi, ustanove, privredne i društvene organizacije, opštinski fond za stambenu izgradnju, društveno-pravna lica i drugi. Investitori daju stanove na korišćenje službenicima i radnicima prema

Zakon o stambenim odnosima (prečišćen tekst — »Sl. list SFRJ«, br. 11/66, Zakon o privrednom poslovanju i društvenom upravljanju stambenim zgradama u društvenoj svojini (»Sl. glasnik SR Srbije«, br. 53/65).

² Iz ekspozee šentjurske Lidije »O predlozima zakona iz stambene oblasti« podnetog SNS, 13. aprila 1959. godine.

pravilniku o raspodeli stanova, a opštinski narodni odbor daje na korišćenje slobodne stanove redom prema hitnosti i potrebi određenog lica. Stanarsko pravo se ovim zakonima dalje proširuje i učvršćuje kao samostalno i originalno pravo. Postojeća privatna svojina u stambenoj oblasti do te mere je ograničena i preobražena, da je po svojoj sadržini postala veoma slična stanarskom pravu u društvenoj svojini.

V. Osnovnim zakonom o privrednom poslovanju (gazdovanju) stambenim zgradama u društvenoj svojini (»Sl. list SFRJ«, br. 35/65) predviđa se da se privredno poslovanje svim stambenim zgradama i stanovima u društvenoj svojini mora organizovati na principima privrednih preduzeća. Stambene zgrade u društvenoj svojini ovim zakonom prestaju da budu pravna lica i moraju se uneti u fond zgrada stambenog preduzeća zajedno sa svim svojim sredstvima, pravima i obavezama.

Osnivači stambenog preduzeća mogu biti privredne i druge radne organizacije, državni organi, samostalne ustanove i dr. (detaljnije odredbe nalaze se u Republičkom zakonu).

Ovim zakonom organizovano je učešće stanara u poslovima upravljanja u tim zgradama na nov način.

Najnoviji prečišćen tekst Zakona o stambenim odnosima (»Sl. list SFRJ«, br. 11/66) usaglašava sve svoje odredbe sa novim Osnovnim zakonom.

III. STANARSKO PRAVO

Pre izlaganja o stanarskom pravu, pre određivanja njegove definicije treba istaći da kod nas postoje dva oblika svojine na stambenim zgradama. Postoji građanska svojina i društvena svojina u stambenoj oblasti. Između ova dva sektora nema velikih suprotnosti. Razlike koje postoje mogu se utvrditi razmatranjem:

I. položaja sopstvenika (nosioca prava građanske svojine na stanu) i postojećih ograničenja toga prava koja su predviđena pozitivnim propisima;

II. utvrđivanjem, kakav je položaj stanara u zgradi u građanskoj svojini za razliku od stanarskog prava u zgradama koje su objekt društvene svojine.³

Privatna svojina na najamnim stambenim zgradama ukinuta je Zakonom o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta (član 2) i po istom zakonu ograničena samo na:

- 1) porodične stambene zgrade (sa dva ili tri manja stana),
- 2) na dva stana kao posebne delove zgrade (etažna svojina),
- 3) na dve porodične stambene zgrade sa dva stana i trećim manjim stanom,
- 4) na porodičnu stambenu zgradu i jedan etažni stan.

Vidi se, da su ograničenja privatne svojine svedena do te mere da pravo lične (građanske) svojine ni u čemu ne remeti socijalističke

³ Svetislav Arandžević »Društvena svojina u stambenom gazdinstvu« (referat podnet na Simpozijumu o društvenoj svojini, Beograd, 1965).

odnose. Pravo svojine na stan priznaje se u principu radi zadovoljenja ličnih potreba ili potreba porodice.

Sopstvenik porodične stambene zgrade može raspolagati ovom zgradom, tj. otuđiti je, pokloniti i sl. Pravo davanja na korišćenje stanova u porodičnoj stambenoj zgradi u svojini građana ima sopstvenik zgrade (analogno sopstvenik stana — član 42. Zakona o stambenim odnosima, »Sl. list SFRJ«, br. 11/66). Odredbom člana 42. istog zakona, propisano je, da je vlasnik stana u porodičnoj stambenoj zgradi isključivi davalac stana na korišćenje i bez njegove saglasnosti niko se u takav stan ne može useliti.

Isto važi i za korišćenje stana kao posebnog dela zgrade.

Zato se svako useljenje, protivno odredbama ovog zakona tretira kao bespravno useljenje i sopstvenik može, koristeći postupak iz člana 129. Zakona zahtevati iseljenje takvog lica iz svoga stana.

Sopstveniku porodične zgrade nameću se određene pozitivne činidbe. Ako sam stanuje u stanu, sopstvenik je dužan da se pridržava svih propisa o tekućem održavanju i opravkama stambene zgrade. Ako se stan u privatnoj svojini nalazi u zgradi koja je objekt društvene svojine, sopstvenik je dužan da plaća iste iznose za održavanje zajedničkih uređaja, kao i ostali nosioci koji nisu vlasnici stanova. U propisima o stambenim odnosima je izričito naglašeno da se odredbe ovog zakona, koje se odnose na nosioca stanarskog prava primenjuju i na vlasnika stana, (član 3. stav 3).

Regulišući odnos između sopstvenika i nosioca stanarskog prava, zakonodavac je težio da u što većoj meri izjednači položaj takvih nosioca stanarskog prava sa nosiocima stanarskog prava koji stanuju u stanovima u društvenoj svojini.

Osim raspolaganja u smislu opterećenja, poklona ili otuđenja vlasniku u ovom slučaju ostaje samo pravo da prisvoji jedan deo stanarine, da se useli u stan kad se isprazni, odnosno da uz obezbeđenje odgovarajućeg stana nosiocu stanarskog prava, izvrši zamenu svog dosadašnjeg stana za stan u svojoj zgradi. Kod zamene se ne vodi računa o tome, da li će stan biti racionalno iskorišćen. Nosiocu stanarskog prava mora se obezbediti drugi odgovarajući stan (član 95. stav 2).

Iz navedenih pozicija nosioca stanarskog prava u zgradi koja je u građanskoj svojini, vidi se da je ona skoro u potpunosti van domena slobodnog ugovaranja i skoro izjednačena sa položajem stanara u zgradi u društvenoj svojini. Značajna razlika je jedino u tome, što nosilac stanarskog prava u zgradi građanske svojine nema pravo samoupravljanja. Zato je odnos između vlasnika i nosioca stanarskog prava, odnos upravljača i korisnika i time se približava odnosu zakupca i zakupodavca. Uprkos postojanja ovog elementa razlike, možemo zaključiti da zakonska ograničenja, kako ona koja nalažu vlasniku preduzimanje pozitivnih činidbi, tako i ona, koja se odnose na trpljenje i propuštanje od strane vlasnika u odnosu na objekte svojine, transformisale su ovo pravo do te mere da se ono po svome sadržaju gotovo izjednačilo sa pravom na stan koje pripada nosiocu stanarskog prava u zgradama koje su objekt društvene svojine. Time je promenjen i osnovni kvalitet privatne svojine u jedno novo pravo — pravo lične svojine na stan.

1. DEFINICIJA I SADRŽAJ STANARSKOG PRAVA

Stanarsko pravo je pravo, koje ovlašćuje nosioca da trajno i nesmetano koristi stan, pod uslovima zakonom predviđenim, kao i da učestvuje u upravljanju zgradom, ako je zgrada pod društvenim upravljanjem (član 3). Titular stanarskog prava je fizičko lice, i to na jednom stanu može imati stanarsko pravo samo jedno lice (član 18. stav 1. Zakona — prečišćen tekst). Izuzetak su bračni drugovi, koji se smatraju zajedničkim nosiocima stanarskog prava (član 18. stav 2). Ako je ugovor o korišćenju stana zaključio jedan bračni drug a žive u zajedničkom domaćinstvu, nosilac stanarskog prava je i drugi bračni drug. Kada se brak razvede, a bračni drugovi su bili zajednički nosioci stanarskog prava, po zahtevu jednog od njih, opštinski sud rešava u vanparničnom postupku, ko će od njih ostati nosilac stanarskog prava. Raniji bračni drugovi mogu se o tome i sami sporazumeti.

Druga lica koja žive u domaćinstvu sa titularom stanarskog prava su korisnici stana. Njima to pravo pripada i posle smrti nosioca stanarskog prava, ili kad on iz drugih razloga prestane da koristi stan, osim ako je prestao da koristi stan na osnovu otkaza ugovora o korišćenju stana, raskida tog ugovora ili na osnovu ugovora o razmeni toga stana.

Sustanarski odnosi koji postoje na dan stupanja na snagu Zakona o stambenim odnosima (1958. godine), ostaju na snazi (član 107. Zakona o stambenim odnosima — prečišćen tekst, 1965. godine). U slučaju smrti ili iseljenja jednog sustanara, drugi sustanar po sili zakona (član 111. stav 2), dobija upražnjeni stan. Ako stan ne bi bio racionalno iskorišćen davanjem ispražnjenog dela na korišćenje drugom sustanaru, davalac stana na korišćenje može tom sustanaru otkazati ugovor o korišćenju stana, ako mu obezbedi drugi stan, koji odgovara delu stana koji je koristio kao sustanar (član 111. stav 3).

Sustanar ne može bez pristanka drugih sustanara dati na korišćenje podstanaru prostorije u svom delu stana ili useliti drugo lice osim bračnog druga ili lica koje je po zakonu dužno izdržavati. Zakon član 109. određuje, da se novi sustanarski odnosi ne mogu više zasnivati.

Nosilac stanarskog prava ima određeno pravo raspolaganja tim stanom. On može izvršiti zamenu svog stana za stan drugog korisnika (čl. 25). Zamena je uslovljena saglasnošću davalaca tih stanova na korišćenje. Davanje saglasnosti za zamenu stanova može se odbiti samo ako je stan namenjen isključivo korišćenju određenom krugu lica, a nosilac stanarskog prava koji u stan treba da se useli putem zamene ne pripada tom krugu lica, ili ako je nosiocu stanarskog prava koji putem zamene treba da se useli u stan otkazano korišćenje ranijeg stana usled njegove krivice (član 26. stav 1).

Isto tako je odobreno, da nosilac stanarskog prava da deo svog stana na korišćenje drugom licu kao podstanaru (član 78—92). Podstanarski odnos zasniva se pismenim ili usmenim ugovorom između nosioca stanarskog prava i podstanara.

Nosilac stanarskog prava ima određene obaveze: dužan je uredno plaćati stanarinu, koristiti stan, stambene prostorije i zajedničke uređaje sa pažnjom dobrog domaćina (član 28. stav 1), snositi troškove

tekućeg održavanja stana kao i ispunjavati dužnosti u vezi sa upravljanjem stambenom zgradom.

Trajno i nesmetano korišćenje stanarskog prava ograničeno je izuzetno u slučaju kad je stan dodeljen na osnovu radnog odnosa. I u ovom slučaju stan se može otkazati, ako radni odnos nije prestao krivicom nosioca stanarskog prava, ili ako je stan koristio više od 10 godina.

Po prestanku ugovora o korišćenju stana nosilac stanarskog prava dužan je predati stan davaocu stana na korišćenje, odnosno organizaciji za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini, u stanju, u kome je stan primio, uzimajući u obzir promene do kojih je došlo usled redovne upotrebe stana (član 34. stav 1).

2. STICANJE STANARSKOG PRAVA

Stanarsko pravo nastaje na osnovu tri akta:

1. davanjem stana na korišćenje;
2. zaključenjem ugovora o korišćenju stana; i
3. useljenjem u stan.

Stan se daje na korišćenje naročitim aktom od strane davaoca stana na korišćenje. Osnivanjem stambenog preduzeća ili posebne poslovne stambene jedinice za privredno poslovanje (gazdovanje) stambenim zgradama ne dira se u pravo na davanje stanova na korišćenje od strane organa i organizacija koje to pravo imaju po Zakonu o stambenim odnosima. (član 4. stav 1. ZOSO).

Akt o davanju stana na korišćenje ne donosi se kad je davalac stana na korišćenje građanin, građansko pravno lice ili organizacija za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini.

Na osnovu akta davaoca stana na korišćenje zaključuje se ugovor o korišćenju stana između lica koje je dobio stan i organizacije za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini (odnosno vlasnika porodične stambene zgrade i nosioca stanarskog prava). Odredbom člana 44. stav 2. Osnovnog zakona određuje se, da se ugovor o korišćenju stana ne može zaključiti na određeno vreme, osim u slučajevima predviđenim ovim zakonom:

1. kad organizacija za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini može slobodno ugovarati visinu stanarine (član 32. Osnovnog zakona o privrednom poslovanju stambenim zgradama u društvenoj svojini);

2. ako je od strane ovlašćenog lica ili nadležnog organa odlučeno, da se zgrada u kojoj je taj stan ima rušiti u roku koji nije duži od tri godine od dana zaključenja ugovora — ugovor o korišćenju stana će se isto tako zaključiti na određeno vreme (član 46. stav 1);

3. ugovor o korišćenju stana se zaključuje na određeno vreme kad nosilac stanarskog prava ima da koristi stan privremeno, dok mu davalac stana na korišćenje, odnosno nosilac prava korišćenja ili sopstvenik ne obezbedi drugi ugovoreni stan.

Po svom karakteru ugovor o korišćenju stana je više formalnost propisana zakonom, nego izraz slobodne volje stranaka. Svi bitni elementi ovog ugovora propisani su zakonom (trajnost — izuzetak član

44. stav 2, član 46. stav 1, uslovi otkaza, te prava i obaveze ugovornih strana). Ugovor mora biti zaključen u pismenom obliku. Njegova sadržina je određena zakonom (član 44. — prečišćen tekst).

Useljenje u stan vrši se po pravilu na osnovu ugovora o korišćenju stana. Lice kome je dat stan mora se useliti u roku od 30 dana od dana zaključenja ugovora, inače gubi pravo na korišćenje stana (član 55. stav 1).

Za utvrđivanje pravne prirode stanarskog prava treba istaći, da je odlučujuća faza u nastajanju stanarskog prava javnopravni element, koji se ogleda u donošenju rešenja o davanju stana. Ovaj javno-pravni elemenat ukazuje da ugovor o korišćenju stana nije osnovni i jedini akt kojim se konstituiše stanarsko pravo, osim slučajeva, kada akt o davanju stana na korišćenje ne prethodi zaključenju ugovora o korišćenju stana. Isto tako ugovor o korišćenju stana nije uvek odlučujući akt za sticanje stanarskog prava, već instrument kojim se bliže regulišu prava i obaveze nosioca stanarskog prava.

U našoj pravnoj teoriji još je sporan pravni karakter ugovora o korišćenju stana. Neki izjednačuju ovaj ugovor po njegovoj pravnoj prirodi sa ugovorom o zakupu, navodeći samo ove elemente razlikovanja:⁴

1) Ugovor o korišćenju stana može se zaključiti samo na osnovu akta davaoca stana na korišćenje (izuzetak član 43. stav 2).

2) Strogo je formalan ugovor (pismena forma).

3) Ne zaključuje se na određeno vreme (izuzeci — član 44. stav 2, član 46. stav 1. Osnovnog zakona).

4) Ugovorači ne mogu slobodno određivati visinu stanarine (izuzetak član 32. Osnovnog zakona).

5) Zakonom su detaljno određena prava i dužnosti ugovorača.

Ali navedeni elementi razlikovanja ukazuju baš suprotno, da ugovor o korišćenju stana ima novu sadržinu, novi smisao i značaj i sa klasičnim ugovorom o zakupu nema ničeg po suštini zajedničkog, što bi ih po pravnoj prirodi izjednačilo.

3. PRESTANAK STANARSKOG PRAVA

Stanarsko pravo prestaje otkazom, usled rušenja stana, odnosno zgrade ili smrću titulara prava. Otkaz se može dati nosiocu stanarskog prava na osnovu tužbe kod opštinskog suda i po donošenju presude u kojoj je konstatovano da su ispunjeni uslovi navedeni u zakonu za otkaz.

Sloboda raskida ugovora o korišćenju stana postoji samo za nosioca stanarskog prava, jer on može uvek otkazati ne navodeći razlog za otkaz.

Nosiocu stanarskog prava otkaz se može dati, ako on, korisnici stana ili podstanar koriste stan ili zajedničke uređaje protivno ugovoru ili nameni, ili ih oštećuju, odnosno koriste na način kojim se drugi

⁴ Dr Bogdan Loza: »Obligaciono pravo«, posebni deo, Sarajevo, 1961. godine, str. 116.

stanari ometaju u mirnom korišćenju stana. Nosioca stanarskog prava potrebno je prethodno pismeno opomenuti da prestane s takvim postupcima. Pismenu opomenu upućuje preporučenim pismom organizacija za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini, odnosno sopstvenik porodične stambene zgrade ili sopstvenik stana. Ako pismena opomena ostane bez dejstva, daje se otkaz. Presuda kojom se nosiocu stanarskog prava nalaže iseljenje ne može se prinudno izvršiti pre nego što mu se obezbedi odgovarajući stan, ako po odredbama ovog zakona ima pravo na takav stan. Otkaz se daje i u slučaju, ako nosilac tri uzastopna meseca ne plaća stanarinu (izuzetak člana 54. stav 3) i troškove za korišćenje zajedničkih uređaja. Nekorišćenje stana u vremenskom roku dužem od 6 meseci neprekidno, ako se nosilac stanarskog prava i članovi njegovog domaćinstva nalaze u zemlji (član 61. stav 1), ili duže od jedne godine (član 61. stav 3), ako su u inostranstvu, a nosilac stanarskog prava se stalno tamo zaposli ili dobije izdržavanje od nekog lica van zemlje, predstavlja isto razlog za otkaz. (Lica koja se nalaze u inostranstvu po osnovu svog radnog odnosa sa domaćom privrednom organizacijom, državnim organom, ustanovom ili društvenom organizacijom, ili koja su u inostranstvu radi specijalizacije, školovanja, lečenja ili drugih sličnih razloga, zadržavaju svoje stanarsko pravo za vreme te odsutnosti, i ne može im se dati otkaz). Ovo se odredbe primenjuju u slučaju kad ta lica odlaze u istu svrhu privremeno u drugo mesto u zemlji (u ovim slučajevima može nosilac stanarskog prava ceo stan ili deo stana dati na korišćenje drugom licu kao podstanaru, ali samo ako je prethodno ponudio davaocu stana na korišćenje da on odredi podstanara, pa davalac stana na korišćenje nije to uradio).

Iz taksativno navedenih razloga (član 58—59) vidi se, da se otkaz može dati samo u slučajevima koji ustvari predstavljaju povredu obaveza koje leže na nosiocu stanarskog prava. Dok god ne izvrši navedene povrede njegovo pravo je apsolutno i on ne može biti lišen toga prava. To ukazuje da je snaga ovog prava daleko jača od obligacionog prava i da je ono vrlo blisko jednom svojinskom pravu.

Ugovor o korišćenju stana prestaje na osnovu rešenja nadležnog organa ako se zgrada u kojoj je stan mora rušiti. U ovom slučaju ugovor o korišćenju stana prestaje po sili zakona. Iseljenje se može izvršiti, tek pošto se nosiocu stanarskog prava obezbedi drugi stan, koji bitno ne pogoršava njegove uslove stanovanja.

Smrću nosioca stanarskog prava stanarsko pravo se ne nasleđuje (ovo potvrđuje da je stanarsko pravo — lično pravo). Prema odredbi člana 20. Zakona o stambenim odnosima — prečišćen tekst, konstituiše se novo stanarsko pravo u korist jednog od lica koje je član porodičnog domaćinstva umrlog titulara. Članovi domaćinstva sporazumno između sebe određuju lice koje će biti nosilac stanarskog prava. O tome moraju obavestiti drugu ugovornu stranu (član 21. tač. 1).

Osnov zasnivanja ovog prava nije nasleđivanje umrlog nosioca stanarskog prava već činjenica da je novi nosilac, do tog momenta koristio taj stan i da mu se na osnovu toga priznaje pravo da ga i dalje koristi; (po našem pravu, ugovor o korišćenju stana je i ugovor u korist članova domaćinstva).

4. PRAVA STANARA U UPRAVLJANJU STAMBENIM ZGRADAMA

Element društvenog samoupravljanja koji postoji u zgradama koje su objekt društvene svojine, značajan je zbog utvrđivanja pravne prirode stanarskog prava. Ovaj element, doprinosi, pored ostalih činjenica bitnog značaja, o kojima je ranije bilo reči, da stanarsko pravo postoji kao novo, originalno pravo.

Stanari ostvaruju prava u upravljanju stambenom zgradom neposredno ili preko organa koje sami biraju i koji su im odgovorni za rad (član 13. Osnovnog zakona o privrednom poslovanju — gazdovanju — stambenim zgradama u društvenoj svojini).

Republičkim zakonom o privrednom poslovanju (gazdovanju) i društvenom upravljanju stambenim zgradama u društvenoj svojini (»Sl. glasnik SR Srbije«, br. 53/65) predviđeni su organi društvenog upravljanja stambenom zgradom. Prema odredbi ovog zakona (član 10) stanari upravljaju stambenom zgradom neposredno na skupu stanara ili preko kućnih saveta.

Kućni savet se bira u stambenim zgradama u kojima ima više od 20 stanova, a skup stanara može odlučiti, da li će zgrada koja ima 20 ili manje stanova imati kućni savet.

Kućni savet ima najmanje 3 člana, a mandat članovima kućnog saveta traje godinu dana.

Najšira ovlašćenja u upravljanju stambenom zgradom ima skup stanara (utvrđuje program tekućeg održavanja stambene zgrade, stara se o njegovom sprovođenju i odlučuje o korišćenju sredstava za tekuće održavanje zgrade). Članom 11. Republičkog zakona detaljnije se određuju ovlašćenja skupa stanara.

Skup stanara ima pravo i dužnost da razmatra izveštaj o radu organizacije za gazdovanje stambenim zgradama i stavlja primedbe i predloge na taj izveštaj. Isto tako skup stanara bira i opoziva članove kućnog saveta i predstavnike stanara u radnički savet organizacije za gazdovanje stambenim zgradama.

Ovlašćenja kućnog saveta (u odnosu na ranije odredbe) su znatno smanjena, jer je skup stanara taj, koji određuje koje će poslove vršiti kućni savet.

Kućni savet je obavezan da obaveštava skup stanara o izvršavanju poverenih poslova.

Nadzor nad organima društvenog upravljanja stambenom zgradom vrši opštinski organ uprave nadležan za stambene poslove.

Možemo zaključiti, da u najvišem organu (skup stanara) upravljanja stambenim zgradama u društvenoj svojini, učestvuju svi stanari, pa je u ovoj oblasti neposredno upravljanje zastupljeno u potpunosti. U rukama svih stanara skoncentrisani su bitni elementi upravljanja. Osnov učešća u upravljanju je korišćenje određenih delova društvene imovine. Ujedinjenjem elemenata korišćenja sa upravljanjem stambenom zgradom, izgubila se osnovna suprotnost koja je karakteristična za zakupni odnos, gde su ova dva elementa razjedinjena (zakupodavac — upravljanje, zakupac — korišćenje).

Treba istaći, da je uvođenjem društvenog samoupravljanja stambenim zgradama za stanarsko pravo vezano i jedno političko, neimovinsko ovlašćenje koje daje novu sadržinu i značaj ovom pravu.

5. ODNOS STANARSKOG PRAVA PREMA ZAKUPNOM ODNOSU

Upoređujući ugovor o zakupu (posebno ugovor o zakupu stana kao najčešći i najznačajniji vid zakupa) sa stanarskim pravom, pokušavamo otkriti bitne elemente, koji čine ova dva suštinski različitim.

Suštinske promene našle su potvrdu i u uvođenju novih naziva. Zakonom o stambenim odnosima preko instituta stanarskog prava, uvodi se nov termin za ugovor »ugovor o korišćenju stana«, namesto ugovora o zakupu stana (ova promena je već uvedena Uredbom o upravljanju stambenim zgradama).

Ugovor o zakupu stana, koji je u kapitalizmu imao veliku važnost zbog širokog obima upotrebe, imao je sve bitne karakteristike usklađene sa osnovnim principima individualističkog poretka; slobodom ugovaranja na osnovu formalno-pravne jednakosti. Praktično, to je značilo prepuštanje zakupaca stanova volji i vlasti interesa zakupodavca, njihovoj eksploataciji.

Uslove ugovora određivao je zakupodavac, najčešće u obliku prethodno formulisanog kućnog reda (zakupnog formulara). Ti formulari nisu bili kontrolisani ni odobravani. Puna sloboda zakupodavca došla je do izražaja u načinu određivanja kirije (najamnine), gde se u potpunosti poštovala volja zakupodavca.

Takva situacija uslovlila je, da radnička klasa, kao glavni deo zakupaca u opštoj borbi za poboljšanje svoga položaja, traži zaštitne mere u stambenoj oblasti. »Jedna od najklasičnijih i jedna od prvih mera državnog intervencionizma bilo je angažovanje države na području stambenog prava. Neophodno je bilo da država interveniše u ovoj oblasti«, pošto nije mogla da prepusti volji kućevlasnika da slobodno disponiraju stambenim prostorom i da iz stambene krize za sebe izvlače neopravdane koristi. Mere zaštite stanara, ograničenje visine zakupnine i dodela stanova administrativnim putem, bile su poznate posle I svetuskog rata u mnogim zemljama (Engleska, Nemačka, Francuska) i one su manje-više postale trajna institucija (»Pozitivna ograničenja privatne svojine«, dr Dragoljub Stojanović).

a) Pojam, opšte karakteristike, elementi ugovora o zakupu

Ugovor o zakupu (*locatio conductio rerum*) je ugovor kojim se jedna strana obavezuje da ustupi drugoj izvesnu stvar na upotrebu i korišćenje, s tim, da joj ova za to plati neku naknadu i po isteku izvesnog vremena istu stvar vrati.

Ugovor o zakupu je obligacioni ugovor. Zato se njime zasnivaju prava i dužnosti samo između ugovorača. Zakupni odnos je imovinski, a ne lične prirode. Zato je moguća promena na strani bilo kog subjekta, bilo zakupca, bilo zakupodavca. Izuzetno »ovakvo obligaciono dejstvo ugovora o zakupu može biti prošireno upisom zakupa nepokretnosti u javne knjige, tj. u zemljišnu knjigu odnosno intabulacionu knjigu«. (Dr Borislav Blagojević: Posebni deo obligacionog prava, 1939. godine).

Ugovor o zakupu je teretan-komutativan, jer njime obe strane stiču prava i obaveze, a između tih prava i obaveza postoji uobičajena ekvi-

valencija. Zaključuje se neformalnom saglasnošću izjava volja o bitnim elementima ugovora.

Bitni elementi ugovora o zakupu su: predmet zakupa, zakupna cena i vreme trajanja zakupa.

Interesantno je zadržati se na trećem bitnom elementu ovog ugovora. Ugovor o zakupu je vremenski ograničen. »Zakupni odnosi starog i srednjeg veka, odnoseći se najvećim delom na zemljište, mogli su biti večiti, te kao takvi obavezivati, ne samo zakupca, nego i njegove potomke za neodređeno vreme. U eri kapitalizma, vreme trajanja ugovora o zakupu mora biti ograničeno, određeno.« (Dr B. Blagojević: »Posebni deo obligacionog prava«, 1939. godine).

Dužina zakupnog odnosa određuje se bilo kalendarski ili prema činjenicama koje će se u budućnosti dogoditi.

Iz ovih karakteristika ugovora o zakupu vidimo, da ugovor o korišćenju stana ima mnoge elemente razlikovanja u odnosu na zakupni odnos. To je, pre svega, stroga formalnost, koja se traži pri zaključenju ugovora o korišćenju stana, zaključivanja ovog ugovora na neodređeno vreme (osim izuzetaka predviđenih Osnovnim zakonom) i imperativnost propisa koji određuju prava i obaveze stranaka.

b) Zakup stana u pravu ostalih socijalističkih zemalja

Pregled načina regulisanja stambenog pitanja ima za cilj da uporedi naša zakonska rešenja u ovoj oblasti sa rešenjima nekih drugih socijalističkih zemalja. Savremene kapitalističke države zadržale su sve one bitne elemente zakupa u njegovom klasičnom obliku (promene su nastale jedino u pogledu određene mere intervencionizma države u ovoj oblasti — o kojima je već bilo reči). S obzirom na cilj ovog rada, da prvenstveno ukaže na suštinske promene zakupa stana u jedno novo, originalno pravo — nije ni potrebno zadržati se posebno na načinu regulisanja stambenog pitanja u ovim državama.

Sovjetsko pravo (Osnovi građanskog zakonodavstva i građanskog sudskog postupka SSSR i saveznih republika)

Treba napomenuti, da sovjetsko pravo zadržava staru terminologiju (zakup stana, zakupac, zakupodavac). Uprkos toga, sadržajno ovaj ugovor ima odlike, koje ga po mnogim njegovim elementima razlikuju od klasičnog ugovora o zakupu. Po mnogim karakterističnim oznakama institut zakupa stana u sovjetskom pravu sličan je našem institutu zakupa stana u periodu administrativne raspodele stanova. Dodela stana vrši se na osnovu upravnog akta. Odluku o dodeli donosi izvršni komitet lokalnog sovjeta (u zgradama lokalnih sovjeta trudbeničkih deputata) ili se donosi zajedničkom odlukom administracije i zavodosko-fabričkog ili lokalnog komiteta sindikata (ovu odluku potvrđuje izvršni komitet sovjeta trudbeničkih deputata).

Iako se ovaj ugovor tretira kao obligacioni, ima određena stvarno-pravna dejstva (član 54: u slučaju prenošenja prava svojine na imovini datoj u zakup sa zakupodavca na drugo lice, ugovor o zakupu za država važnost prema novom vlasniku).

Ugovor se zaključuje na određeno vreme, ali zakupac ima pravo, da po isteku ugovorenog roka, ugovor produži. Ovo pravo zakupodavac može osporavati samo preko suda, u slučaju ako zakupac sistematski neispunjava svoje obaveze iz ugovora.

Obezbeđena trajnost ugovora i zaštita zakupca potvrđuje se i članom 61. (ugovor o zakupu stana može biti raskinut i zakupac može biti iseljen iz stambene prostorije u kojoj stanuje samo preko suda i sa razloga koji su određeni zakonom).

U slučaju raskida ugovora od strane zakupodavca, dužnost je obezbediti nužni smeštaj zakupcu (izuzetak se primenjuje samo kada je zakupac sistematski kvario ili razarao stan, ili činio drugima, koji zajednički s njim žive u zgradi, život nemoguć, a mere upozorenja su ostale bez dejstva).

Treba istaći da je regulisano zaključenje ugovora između vlasnika zgrade u ličnoj svojini i zakupca. Iz zakonskog teksta ne vidi se razlika između odnosa zakupac — zakupodavac, kada su u pitanju zgrade u državnoj svojini, u odnosu na zgrade u ličnoj svojini. Interesantno je napomenuti da se stanarina u zgradama koje su objekt lične svojine određuju sporazumom stranaka, s tim da ne može premašiti okvire koji su za te zgrade određeni zakonodavstvom saveznih republika.

Za zgrade u državnoj svojini stanarina se određuje zakonodavstvom saveza SSR.

Građanski zakonik Čehoslovačke Socijalističke Republike od 1964. godine

U poglavlju »o ličnoj svojini« (par. 127), ovaj zakon određuje šta može biti objekt lične svojine, navodeći tu i porodične zgrade. U ličnoj svojini može biti samo jedna porodična kuća. Za korisnika predviđa zakonik da porodična zgrada može imati najviše pet stambenih prostorija, ne računajući tu kuhinje. Veći broj stambenih prostorija ona može imati samo ako ukupna površina poda ne prelazi 120 m²; od stambenih kuhinja se u ovaj zbir uračunavaju samo površine preko 12 m² (par. 128, stav 1).

Ako to nije u suprotnosti sa društvenim interesima, sopstvenik može predati stvar na korišćenje drugom licu ili s njom i na drugi način raspolagati.

U građanskom zakoniku Socijalističke Republike Čehoslovačke usvojena je nova terminologija u pogledu regulisanja stambenog pitanja (lično korišćenje stanova, sporazum o dodeljivanju stana, korisnik). Ove formalne novine su potvrda suštinske, unutrašnje promene, jer lično korišćenje stana nema više ništa bitno zajedničkog u načinu regulisanja sa klasičnim ugovorom o zakupu stana.

Lično korišćenje stana prema odredbi zakonika nije vremenski ograničeno (par. 153).

Odluku o dodeljivanju stana donose mesni narodni odbori i drugi organi nadležni prema propisima o upravljanju stambenim zgradama.

Na osnovu ove odluke državne, zadružne i druge socijalističke organizacije predaju stanove građanima na lično korišćenje. Pre predaje

stana zaključuje se sporazum o dodeljivanju i preuzimanju stana, između organizacije i građanina.

Visinu naknade za korišćenje i usluge određuje mesni narodni odbor, ako se o ovom ne sporazumeju same stranke.

Osim prava korišćenja stana, korišćenja zajedničkih prostorija i uređaja, zakonikom je dato korisnicima stanova pravo da učestvuju u upravljanju zgradom i to lično ili preko lica koja su u tu svrhu izabrana (o načinu upravljanja stambenim zgradama nema u ovom zakoniku detaljnijih odredbi).

Prestanak prava korišćenja stana. — Korisniku je dato pravo da pismeno izjavi (ili se pismeno sporazume sa organizacijom) da se sa stanom ne želi koristiti.

Na zahtev organizacije, sud može ukinuti pravo na korišćenje stana, samo u slučaju činjenica ili povreda od strane korisnika koje su taksativno u zakoniku navedene. U određenim slučajevima i narodni odbor ima ovlašćenje da ukine ovo pravo. Zaštita korisnika u slučaju ukidanja stanarskog prava, obezbeđena je obavezom dodele drugog stana (odgovarajućeg, ili smeštaja, ako je to dovoljno).

Zakonikom se priznaje pravo na zajedničko korišćenje stana.

U slučaju smrti korisnika stana, korisnici postaju njegova deca, unuci, roditelji, braća i sestre, zet i snaja, koji su sa njim na dan njegove smrti živeli u zajedničkom domaćinstvu, a koji nemaju svoj stan.

Iz ove odredbe zakonika proizilazi, da se pravo na korišćenje stana ne nasleđuje, već je osnov prelaska toga prava na drugo lice život u zajedničkom domaćinstvu.

Građanski zakonik Narodne Republike Poljske (1964. godine)

U odeljku »o svojini« građanski zakonik Narodne Republike Poljske, određuje definiciju lične svojine. Lična svojina je svojina na stvarima namenjenim za zadovoljenje ličnih, materijalnih i kulturnih potreba njegovog vlasnika i članova njegove uže porodice.

Predmet lične svojine mogu biti porodične kuće ili stan, koji predstavljaju zasebnu nepokretnost sa privrednim zgradama, koje su potrebne za njihovo korišćenje.

Član 138. određuje da se davanje pod zakup jednog dela porodične kuće ili stana koji se nalaze u ličnoj svojini, ne smatra promenom njihove namene. To važi i za davanje pod zakup cele porodične kuće ili celog stana, pod uslovom da je to učinjeno iz opravdanog razloga i po postupku određenom posebnim propisima.

U pogledu odredbi koje se odnose na zakup poslovnih i stambenih prostorija nema novina (terminoloških i suštinskih) koje bi značile promenu klasičnog ugovora o zakupu. Značajno je ukazati na par. 689. u kome se predviđa, ako zakup prostorije nastaje na osnovu odluke državnog organa o dodeljivanju prostorija, otkaz zakupa od strane zakupodavca može biti dat samo iz razloga predviđenih posebnim propisima o stambenim i poslovnim prostorijama.

Po mađarskom građanskom zakoniku (1959. god.) zakup stana ima elemente sličnosti sa načinom regulisanja stambenog pitanja kod nas u administrativnom periodu.

Pravni propisi mogu predviđati obavezu zakupodavca da zaključi ugovor o zakupu stana s licem određenim rešenjem upravnog organa izvršnog odbora. Ugovor može biti zaključen na određeno i neodređeno vreme.

Zakupac se štiti u pogledu otkaza, jer se otkaz može dati iz istih razloga, koji su predviđeni Zakonom o stambenim odnosima kod nas.

6. PRAVNA PRIRODA STANARSKOG PRAVA

Upoređujući ugovor o zakupu (posebno zakup stana) kao najčešći i najznačajniji vid zakupa sa stanarskim pravom, postavlja se i suštinsko pitanje pravne prirode stanarskog prava.

Da li je stanarsko pravo jedno novo stvarno pravo, koje proširuje broj već postojećih stvarnih prava, ili novo pravo, koje ne smemo svrstati u stvarna prava? Isto tako se postavlja pitanje, da li je stanarsko pravo zadržalo i u kojoj meri elemente zakupnog odnosa.

Neki autori tvrde, da je stanarsko pravo obligaciono pravo. U stvari, oni ugovor o korišćenju stana izjednačuju sa ugovorom o zakupu stana. Razlika se priznaje jedino u dužini trajanja i stabilizovanja zasnovanog odnosa kod stanarskog prava (Radivoje Vasić: Pravna priroda prava na stan, »Pravni život«, br. 4/56).

Ova shvatanja se ne mogu prihvatiti. Čak kad se ugovor o korišćenju stana zaključuje između vlasnika porodične zgrade i nosioca stanarskog prava, on vrlo malo podseća na klasični građansko-pravni ugovor o zakupu stana. Svi njegovi elementi, počevši od samih stranaka, koje ga zaključuju, pa do sadržaja prava i obaveza određeni su zakonom (visina stanarine, davanje otkaza — takođe su određeni propisima). Vlasnik porodične zgrade može otkazati stan samo pod istim uslovima, pod kojima se može otkazati nosiocu stanarskog prava u zgradi koja se nalazi u društvenoj svojini. I ovo je potvrda, da je autonomija volje stranaka potisnuta imperativnim propisima.

Jedino što podseća na slobodu stranaka kod raskida ugovora o korišćenju stana je pravo nosioca stanarskog prava da dá otkaz, ne navodeći razlog (otkazni rok 30 dana).

Ne treba prevideti da je ugovor o korišćenju stana samo jedna činjenica u sklopu ostalih na osnovu kojih nastaje stanarsko pravo. Time se i umanjuje značaj ovog ugovora, jer nije isključivi instrument stanarskog prava pri sticanju. Nosilac stanarskog prava ne može izgubiti stanarsko pravo zbog toga, što ugovor o korišćenju stana nije zaključen iz razloga koji stoje na strani organizacije za gazdovanje stambenim zgradama (ili sopstvenika porodične zgrade odnosno sopstvenika stana). U ovim slučajevima, opštinski sud na zahtev lica koje treba da koristi stan, donosi rešenja u vanparničnom postupku koje zamenjuje ugovor o korišćenju stana. Rešenje suda zamenjuje ugovor o korišćenju stana, dok taj ugovor ne bude zaključen po odredbama ovog zakona.

Sve ovo upućuje na zaključak da stanarsko pravo, iako proističe iz ugovora nije obligaciono pravo, već apsolutno pravo, koje deluje prema svima.

Nosiocu stanarskog prava, dokle god vrši svoje pravo u granicama zakona, ne smetajući drugim stanarima, niko to pravo ne može oduzeti.

To daje stanarskom pravu stalnost, koja je inače karakteristična za apsolutna prava. I pored apsolutnog dejstva, stanarsko pravo nije imovinsko stvarno pravo. Stvarna prava ne prestaju otkazom a stanarsko pravo prestaje otkazom. Ono se gasi smrću nosioca stanarskog prava, dok stvarna prava prelaze na naslednika ostavioca. Ovlašćenje učestvovanja u upravljanju zgradom, data su nosiocu stanarskog prava, a ta ovlašćenja nisu vezana ni za jedno dosad postojeće stvarno pravo. (Prednacrt Zakona o pravima na stvari pošao je od koncepcije da stanarsko pravo nije stvarno pravo, pa ga zbog toga nije ni regulisao).

Zato stanarsko pravo u sistemu apsolutnih prava, predstavlja lično svojinsko pravo. Ono se javlja kao korelat društvene svojine, ako su u pitanju zgrade u društvenoj svojini, odnosno ono predstavlja ograničene građanske svojine u zgradama privatnog sektora. Po prof. Gamsu, stanarsko pravo predstavlja jednu vrstu lične svojine. Pojedinaac, stičući tzv. stanarsko pravo, stiče jedno lično svojinsko pravo neposredno iz društvene svojine na stambenim zgradama, kao neposrednu posledicu i krajnju realizacije društvene svojine.

7. STANARSKO PRAVO KAO OBLIK LIČNE SVOJINE

Rečeno je već, da u sistemu apsolutnih prava stanarsko pravo predstavlja lično svojinsko pravo — kao korelat društvene, a ograničene građanske svojine.

Lična svojina je predviđena i priznata i Ustavom SFRJ (član 23. stav 1: građanima se zajemčuje pravo svojine na predmetima koji služe ličnoj potrošnji, upotrebi ili zadovoljavanju njihovih kulturnih i drugih ličnih potreba). Znači, lična svojina se razlikuje od privatne po objektu. Objekt privatne svojine su sredstva za proizvodnju, a objekt lične svojine su sredstva za ličnu potrošnju. Privatna svojina je eksploatatorska, a lična svojina nema te kvalitete.

I pravna teorija priznaje institut lične svojine, kao derivatnu formu socijalističke društvene svojine. Po prof. Gamsu, svaka kolektivna svojina ima svoj korelat — ličnu svojinu, koja je po svojoj pravnoj prirodi pre administrativno-pravna pojava nego građansko-pravna. »Lična svojina je ona materijalna vrednost, koju pojedinac dobija u cilju krajnjeg realizovanja kolektivne svojine, a u svojstvu člana nekog kolektiva. U tom smislu je takođe neka vrsta lične svojine kod nas pravo na stan u okviru svojinskog režima na zgradama za stanovanje. Mera korišćenja ili, ako se hoće, prisvajanja stvari, određena je čvrstim pravilima, koje stranke svojom voljom ne mogu menjati niti ovlašćenja povodom tog korišćenja prenositi na druge«. (Dr A. Gams: »Osnovi stvarnog prava«, Beograd, 1959. godine str. 101).

Tako shvaćena lična svojina u našem pravu obuhvata i stanarsko pravo, kao oblik lične svojine na stanu, koji služi zadovoljenju jedne od osnovnih životnih potreba našeg radnog čoveka.

Nada Mrkšić, asistent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

RÉSUMÉ

Le droit de logement diffère essentiellement du contrat d'obligation classique sur le louage d'habitation. Ce droit assure à son titulaire la jouissance permanente et sans trouble du logement dans les conditions prévues par la loi, ainsi que la participation dans la gestion de la maison, si celle-ci se trouve dans la propriété sociale.

En ce qui concerne les logements en Yougoslavie ils peuvent être dans la propriété sociale et dans la propriété des citoyens.

Le droit des citoyens sur les maisons d'habitation est limité et il est reconnu en principe aux fins de la satisfaction des besoins personnels ou des besoins de la famille. Les positions du titulaire du droit de logement dans une maison qui est la propriété d'un citoyen sont presque identifiées à la condition du locataire dans une maison qui se trouve dans la propriété sociale. La seule différence consiste dans le fait que le titulaire du droit de logement dans une maison appartenant à un citoyen n'a pas le droit de gestion de la maison d'habitation.

Le contrat relatif à la jouissance du logement n'est pas le seul acte ni l'acte décisif en vertu duquel on acquiert le droit de logement. Le droit de logement prend naissance en vertu de trois actes: par la cession du logement en jouissance, en passant le contrat relatif à la jouissance du logement et en s'installant dans le logement. (L'acte relatif à la cession du logement en jouissance n'est pas nécessaire quand le bailleur du logement est un citoyen).

En vertu de l'acte relatif à la cession en jouissance du logement le contrat relatif à la jouissance du logement est conclu. Tous les éléments essentiels de ce contrat sont prescrits par la loi (la durée, les conditions de congé, ainsi que les droits et devoirs de parties contractantes). Le contrat relatif à la jouissance du logement n'est pas l'expression de la volonté libre des parties.

Au titulaire du droit de logement personne ne peut retirer ce droit — ce qui assure la permanence de ce droit, qui est du reste caractéristique pour tous les droits absolus. Dans le système des droits absolus, le droit de logement représente le droit de propriété personnelle.

Ce droit apparaît comme corrélatif de la propriété sociale, s'il s'agit de maisons qui sont dans la propriété sociale, c'est à dire il représente une limitation de la propriété de citoyen dans les maisons qui se trouvent dans le secteur privé.

Le fait que le droit de logement se distingue essentiellement du contrat classique relatif au louage de logement est confirmé par l'existence du mandat non-patrimonial de la participation dans la gestion des maisons d'habitation, ce qui attribue à ce droit un nouveau contenu et une nouvelle portée.

DEPRESIJACIJA I AMORTIZACIJA OSNOVNIH SREDSTAVA

Problematika trošenja i troškova osnovnih sredstava je jedan od aspekata celine ekonomske problematike osnovnih sredstava u reprodukciji u smislu sagledavanja ostvarenog kvaliteta ekonomije, gledano kroz stepen uspešnosti u ostvarivanju ciljeva posmatrane ekonomije.

Proces trošenja, specifičnost trošenju kao i uslovljenost i razmere trošenja osnovnih sredstava u reprodukciji tretiraju se zajednički kao problem amortizacije osnovnih sredstava. Međutim, jedinstvo celine ekonomske problematike ostvarenog kvaliteta ekonomije uslovljenog angažovanjem, trošenjem i reprodukovanjem osnovnih sredstava dovodi do toga da se u obradi problematike amortizacije osnovnih sredstava tretira — manje ili više, pored problematike trošenja i troškova i problematika angažovanja i njihovog reprodukovanja.

Problem trošenja i troškova osnovnih sredstava u reprodukciji je kompleksne prirode a njegova svestrano rasvetljavanje zahteva sagledavanje i razmatranje celine problematike amortizacije osnovnih sredstava sa više aspekata. Jedan od bitnih aspekata te problematike je, ekonomski aspekt amortizacije osnovnih sredstava kao ekonomske kategorije.

U tom svetlu, dakle u aspektu problematike amortizacije osnovnih sredstava kao ekonomske kategorije, koja ekonomski gledano čini suštinu problema amortizacije pored niza drugih, jedno od ključnih pitanja — jedan od problema, je sagledavanje i razjašnjenje odnosa između depresijacije i amortizacije osnovnih sredstava.

a) DEPRESIJACIJA VREDNOSTI OSNOVNIH SREDSTAVA

I. Pojam depresijacije vrednosti osnovnih sredstava

Rezultat proizvodnje je proizvod sa svojom upotrebnom vrednošću namenjen podmiranju određenih društvenih potreba. Uslov prihvatanja odnosno neprihvatanja od strane društva preko tržišta — u uslovima postojeće robno-novčane privrede, je postojanje traženih upotrebnih kvaliteta. Ovim se, istovremeno, konkretnom proizvodu priznaje i određena vrednost.

Formiranje određenih upotrebnih kvaliteta proizvoda zahteva odnosno pretpostavlja određena ulaganja i trošenja elemenata proizvodnje. Samo trošenje elemenata proizvodnje, koje ima funkcionalni ka-

rakter može se posmatrati tehnološki i ekonomski. Tehnološki posmatrano, trošenje elemenata proizvodnje predstavlja trošenje određenih količina tih elemenata u procesu proizvodnje. Ekonomski posmatrano, ta ista trošenja elemenata proizvodnje, istovremeno znače i trošenje ekonomskih vrednosti.

Iako u procesu stvaranja vrednosti proizvoda nema razlike između sredstava za rad i predmeta rada, sa aspekta funkcije u procesu rada između ova dva elementa proizvodnje postoji bitna razlika. Naime, dok se materijal reprodukcijom troši u punom iznosu u posmatranom procesu proizvodnje, dotle se osnovna sredstva¹ ne utroše u ukupnom iznosu u reprodukcijom ciklusu proizvoda, već služe za više procesa proizvodnje — obzirom da je ciklus reprodukcije sredstava za rad višestruko duži od ciklusa reprodukcije proizvoda koji se proizvodi tim sredstvima.

Proces trošenja vrednosti osnovnih sredstava u reprodukciji, shvaćen kao proces depresijacije odnosno obezvređivanja vrednosti osnovnih sredstava u reprodukciji, ima svoju specifičnu ekonomsku problematiku. Pun uvid u celinu te problematike dobija se uz istovremeno razmatranje i u reprodukcijom i u finansijskom aspektu.

Vrednost proizvoda je društveno priznata potrebna vrednost za njegovu proizvodnju izražena društveno priznatim trošenjima vrednosti u reprodukciji i društveno priznatom reprodukcijom vrednošću utrošaka radne snage. Ona je istovremeno izraz društvenog priznanja celishodnosti obavljene reprodukcije, odnosno izraz priznanja utrošenih vrednosti i novostvorene.

Između vrednosti proizvedenog i utrošenih vrednosti u reprodukciji postoji kvantitativna razlika. Međutim, ova razlika postoji i između prenete i utrošenih vrednosti sredstava za proizvodnju. Sledstveno ovome, postoji razlika i između prenete vrednosti sredstava za rad i utrošene vrednosti tih sredstava. Naime, kvantitativno posmatrano $V - TV$, ne samo zbog razlike $(V_1 - T_{10})$, već i zbog toga što postoji kvantitativna razlika: $V - T$; pri čemu je $V =$ vrednost proizvoda; $T =$ društveno priznate utrošene vrednosti elemenata proizvodnje; $V_1 =$ nova vrednost; $T_{10} =$ društveno priznata reprodukcijom vrednost utrošaka radne snage; $V -$ prenete vrednost sredstava za proizvodnju. Ova ostupanja postoje zbog toga što su stvarno utrošene vrednosti elemenata proizvodnje veće ili manje od društveno priznatih, odnosno pri čemu je $U -$ stvarna trošenja; $V -$ vrednost po jedinici utrošaka. Utrošene vrednosti su jednake društveno priznatim samo ako je $U = U_0$. Obzirom da to najčešće nije slučaj, to stvarna trošenja zahvataju pored društveno priznatih i nepriznate odnosno $U = (U_0 \pm U + u)$.

Za prosečnog proizvođača utrošci $\pm U$ se nivelišu, obzirom da su ovi funkcija različitih objektivno uslovljenih tehničkih faktora. Za konkretnog proizvođača oni mogu biti iznad ili ispod društveno priznatih i ako su funkcija objektivno uslovljenih faktora. Međutim, pored ovih

¹ Obzirom da se pod pojmom osnovnih sredstava podrazumevaju i tzv. materijalne vrednosti, to napominjemo da je u ovom radu pojam osnovnih sredstava vezan samo za sredstva za rad, te i problematiku koju tretiramo vezuje za ovu kategoriju osnovnih sredstava. U istom smislu ova napomena važi i za sitan alat i inventar.

postoji organizaciono uslovljena povećanja trošenja vrednosti ($u \cdot Vu$), koja nemaju priznanje na nivou prosečnog proizvođača, odnosno ne ulaze u društveno priznatu vrednost proizvoda, te zbog toga znače gubitak vrednosti i za ukupnu ekonomiju i za ekonomiju konkretnog proizvođača.

Kako je odnos između prenete i utrošene vrednosti sredstava za rad interpoliran u odnos: vrednost proizvoda — utrošene vrednosti za njegovu proizvodnju, to ovaj srazmerno svojoj veličini, ima uticaj na njegov kvantitativni izraz u kome je kvalitativno izražen stepen ekonomske uspešnosti u ostvarivanju osnovnog ekonomskog principa reprodukcije. Ovo otuda, što pomenuti odnos čini sadržinu kompleksa ekonomičnosti kao jednog od parcijalnih ekonomskih principa reprodukcije.

2. Uzročnici depresijacije vrednosti osnovnih sredstava

U procesu proizvodnje i izvan njega postoje brojni faktori odnosno uzročnici koji prouzrokuju smanjenje vrednosti osnovnih sredstva u veću njihovog trajanja. Između ovih postoji razlika kako u prirodi tako i u razmerama uticaja. Njihovo simultano dejstvo u reprodukcionom ciklusu sredstava je upravo takve prirode da praktično ne postoji mogućnost uvida u sam tok trošenja kao ni uvid u razmere tih trošenja, zbog čega se ova trošenja tretiraju kao pretpostavljena trošenja. Tako imamo, fizičko trošenje osnovnih sredstava koje je funkcija njegovih tehnoloških osobina, učestalosti upotrebe kao i funkcije koju ima u upotrebi. Ova trošenja su najneposrednije vezana za proizvodnju proizvoda, otuda ono ima reprodukcioni karakter.

Pored fizičkog trošenja odnosno rabaćenja, poseban oblik trošenja osnovnih sredstava je prirodno rabaćenje koje nastaje pod dejstvom raznih prirodnih faktora. Isto tako, i lom i kvar sredstava za rad su oblici fizičkog trošenja čije su posledice u uništavanju odnosno umanjivanju njihove sposobnosti i vrednosti. Međutim, pojava loma i kvara nije uslov proizvodnje proizvoda. To je posledica organizacionih nedostataka.

Kao poseban uzročnik koji dovodi do smanjenja vrednosti osnovnih sredstava je ekonomska zastarelost ili moralno obezvređivanje. Naime, vek trajanja osnovnih sredstava izjednačuje se sa vekom trajanja najosetljivijeg dela — čijim istekom prestaje mogućnost dalje upotrebe. Međutim, zamenom istrošenog dela produžava se mogući vek upotrebe istog osnovnog sredstva. Stalnim i urednim procesom zamene istrošenih delova, fizički vek posmatranog sredstva, se može praktično u nedogled produživati. Međutim, primena ovakvog postupka ima svoju ekonomsku problematiku, odnosno ekonomsku opravdanost i celishodnost i to upravo zbog pojave ekonomske zastarelosti. Posledica stalnog razvoja naučnog i tehničkog progressa i metoda organizacije rada je u stalnoj izmeni proizvodne snage rada i tehničke opremljenosti rada, što dovodi do pojave tkavih sredstava čija je vrednost različita od fungirajućih.

Istovremeno, novo osnovno sredstvo može imati veći proizvodni potencijal što smanjuje potrebna trošenje po jedinici proizvoda. A

jedna od osnovnih postavki delovanja zakona vrednosti u uslovima robne proizvodnje, je, da se vrednost sredstava za proizvodnju određuje društveno potrebnim radnim vremenom za njegovu ponovnu proizvodnju.

»Pored materijalnog mašina podleže i jednom takoreći moralnom trošenju. Ona gubi od svoje prometne vrednosti ukoliko postoji mogućnost da se jeftinije reprodukuju mašine iste konstrukcije ili joj se kao konkurenti jave bolje mašine. U oba slučaja njenu vrednost više ne određuje radno vreme koje je u njoj samoj stvarno opredmećeno, pa ma koliko ona bila mlada i puna životne snage, nego radno vreme potrebno da se ona sama reprodukuje ili da se reprodukuje bolja mašina. Stoga je njena vrednost više ili manje pala.«²

Međutim, pored ovih postoje i drugi uzročnici koji mogu dovesti do smanjivanja ili gubljenja vrednosti osnovnog sredstva) na primer: prestanak prava obavljanja neke delatnosti; uplitanje države u privredni život; nepredviđene prirodne pojave i dr.).

3. Proces prenošenja vrednosti utrošenih osnovnih sredstava u reprodukciji

Depresijacija vrednosti osnovnih sredstava nije samo sebi cilj. Ona je samo jedna faza u celini procesa njihovog reproduktionog trošenja. Drugi aspekt jedinstva ovog procesa je prenošenje utrošenih vrednosti na proizvod u nastalom reproduktionom procesu. Zbog toga se u vezi sa ovim, postavlja pitanje, da li svaki vid depresijacije, da li svako smanjenje vrednosti osnovnih sredstava ima za posledicu i prenošenje utrošenih vrednosti na novi proizvod.

Značaj ovog pitanja je u toliko veći, obzirom da se nekada delovanje zakona vrednosti u vezi sa analizom i tumačenjem amortizacije različito interpretira. Vrednost koju osnovno sredstvo prenosi na proizvedeni proizvod ravna je smanjenju vrednosti prouzrokovanom proizvodnjom dobijenog proizvoda. Pri ovome kvantum prenete vrednosti ne može biti veći od kvantuma utrošene vrednosti za proizvodnju posmatranog proizvoda. Ova postavka važi i u slučaju ekonomske zastarelosti. Naime, ako jedno osnovno sredstvo — čija je vrednost smanjena zbog nastale ekonomske zastarelosti i dalje u upotrebi, na novi proizvod ono prenosi alikvotni deo društveno priznate vrednosti u srazmeri nastalog trošenja.

»Ako usled kakvog novog izuma bude na primer potreban manji utrošak rada za reprodukciju mašinerije iste vrste, stara će mašinerija izgubiti više ili manje u vrednosti pa će stoga i proizvodu ustupiti srazmerno manje vrednosti, ali i ovde promena vrednosti potiče izvan procesa u kome mašina funkcioniše kao sredstvo za proizvodnju. U ovom procesu ona ne ustupa proizvodu više vrednosti nego što je ima nezavisno od toga procesa.«³

² K. Marx — »Kapital« I str. 348.

³ K. Marx — »Kapital« I str. 165.

Kao uzročnike depresijacije Marks navodi materijalno rabaćenje i moralno trošenje. Međutim, moralno trošenje Marx ne navodi kao osnov prenošenja vrednosti na novi proizvod. On kaže:

»Rabaćenje je (*osim moralnog*) onaj deo vrednosti koji stalni kapital ustupa proizvodu svojim trošenjem.«⁴

Dolazimo do zaključka da svaki vid smanjenja vrednosti osnovnih sredstava nema za posledicu i prenošenje nastalog obezbeđivanja na nove proizvode. Postoje naime i takvi uzročnici koji prouzrokuju trošenja vrednosti osnovnih sredstava a koja znače njihovo ispadanje iz reprodukcije. Zauzimanje određenog stava u vezi sa ovim je od presudnog značaja za određivanje predmeta amortizacije kao i elementa za njeno kvantificiranje. Ovde, u odnosu na uzročnike trošenja odnosno materijalnog rabaćenja, nema krupnih razlika u smislu kako je napred izneto. Ova konstatacija važi uglavnom i za trošenja vrednosti zbog loma i kvara.

Međutim, ovo nije slučaj i sa ekonomskom zastarelošću, iako se ova problematika najčešće tretira kroz pojam i problem osnovice za obračun amortizacije. Smanjenje vrednosti nastalo zbog moralnog obezbeđivanja nema, naime, za posledicu povećanje vrednosti proizvoda buduće proizvodnje već samo izmenu vrednosti već fundirajućeg osnovnog sredstva.

b) POJAM I PREDMET AMORTIZACIJE OSNOVNIH SREDSTAVA

1. Pojam amortizacije osnovnih sredstava

Pojavni oblik simbioze procesa trošenja i prenošenja utrošene vrednosti osnovnih sredstava na novi proizvod u uslovima robnonovčane privrede su troškovi tj. amortizacija osnovnih sredstava.

U vezi sa pojmom amortizacije potrebno je praviti razliku između amortizacije u ekonomskom smislu i amortizacije kao finansijske i kalkulativne kategorije. Pored toga, potrebno je praviti razliku i između amortizacije i njoj srodnih ili bliskih pojmova (na primer otpisivanje, ispravke vrednosti, amortizacioni fondovi, rezerve i sl.).

Dok je amortizovanje ekonomski proces a amortizacija, kao ekonomska kategorija, izraz toga procesa dotle je otpisivanje samo obračunsko tehnički postupak koji knjigovodstveno registruje nastalu ekonomsku promenu izraženu u smanjenju vrednosti osnovnih sredstava. Pored toga u odnosu na otpisivanje razlike postoji i uzročno posledičnom odnosu (u kome je amortizovanje uzrok a otpisivanje posledica). Isto tako, postoji razlika između amortizacije i amortizacionog fonda. Naime, amortizacione sume sadržane u ceni koštanja proizvedenog proizvoda njegovom realizacijom, ritmom komercijalne reprodukcije prelaze u novčani oblik. U nizu reprodukcioničkih ciklusa proizvoda u reprodukcioničkom ciklusu posmatranog osnovnog sredstva, ovako oslobođena sredstva napuštaju svoj prvobitni oblik i prelaze u novčani oblik zadržavajući ga do isteka reprodukcioničkog ciklusa, odnosno osnovnog sredstva. U novčanom obliku ova sredstva procesom transformacije

⁴ K. Marx — »Kapital« II str. 134.

dobijaju zajednički izraz u takozvanom amortizacionom fondu. Međutim, komercijalnom reprodukcijom suma amortizacije napušta ciklus reprodukcije posmatranog proizvoda ali ne i ciklus reprodukcije odnosnog osnovnog sredstva. Otuda amortizovanje i amortizacija nemaju ničeg suštinski zajedničkog sa amortizacionom fondom, te ni osnova za poistovećivanje.

U teoriji i praksi u vezi sa pojavom, predmetom i funkcijom amortizacije postoje različite koncepcije. Zajednička karakteristika gotovo svih koncepcija u kapitalizmu svodi se na to, da su ove mahom nepotpune, bez dovoljnog ulaženja u ekonomsku suštinu procesa i problema amortizacije, tretirajući ovu pretežno kao knjigovodstveno tehničku kategoriju i operativnog instrumenta za vođenje poslovne politike kao i investicione politike.

U sovjetskoj literaturi, nemamo jedinstvene koncepcije o amortizaciji. Ovo prističe dobrim delom i zbog različitosti u tumačenju delovanja zakona vrednosti u uslovima sovjetske privrede. Interesantno je napomenuti da postoji neke posebne i originalne koncepcije. Takva je na primer koncepcija J. Kvaše koji amortizaciju izjednačuje sa sumom godišnjih kapitalnih ulaganja u osnovne fondove.⁵ Zatim koncepcija D. Stefanova, koji izjednačuje amortizaciju sa vrednošću osnovnih sredstava koja se u toku godine izbace iz proizvodnje.⁶

Ekonomski posmatrano celina pojma amortizacije zahvata:

— problematiku trošenja i prenošenja vrednosti osnovnih sredstava u reprodukciji;

— amortizacija kao proizvodni trošak i

— reprodukcioni aspekt osnovnih sredstava.

Činjenica da jedno osnovno sredstvo služi za proizvodnju većeg broja proizvoda u dužem vremenskom periodu uz različit intenzitet trošenja otvara problem tečnosti kvantificiranja apsorbiranog dela utrošene vrednosti. Kvantitativni izraz utrošenih ekonomskih vrednosti u uslovima robnonovčane privrede izražava se u novčanim jedinicama. Otuda se troškovi osnovnih sredstava u svom kvantitativnom izrazu pojavljuju kao umnožak utrošaka sredstava za rad i cena pojedinih sredstava. Iako je amortizacija proizvoda — umnožak utrošaka osnovnih sredstava i cena po jedinici utroška, metodološki, ona se izračunava obrnutim postupkom. Ustvari, polazi se od ukupnih troškova osnovnog sredstva pa se oni raspoređuju na pojedine proizvode izabranom metodom amortizovanja.

Međutim, i ovde je potrebno imati u vidu razliku između procesa amortizovanja i sume amortizacije analogno razlici između procesa trošenja i prenošenja vrednosti. A upravo zajednički nedostatak skoro svih koncepcija u amortizaciji je u poimenovanju — izjednačavanju procesa amortizovanja sa amortizacionom sumom.

Proces prenošenja troškova sredstava za rad na proizvode izrađenih pomoću tih sredstava — koji inače odgovara procesu prenošenja vrednosti tih sredstava na novi proizvod u toku veka trajanja sredstava

⁵ J. Kvaša — »Amortizacija i sroki službi osnovnih fondov«, izd. AN SSSR, 1959. god.

⁶ D. Stefanov — »Opređenije norm amortizacionoh očišjenih pri socijalizme« Voprosi ekonomiki Nr. 3/61.

— naziva se proces amortizovanja sredstava za rad. Suma koja se kao posledica amortizovanja unosi u cenu, koštanja novog proizvoda u svojstvu reprodukcione vrednosti alikvotnog dela utroška sredstava za rad naziva se amortizacija.«⁷

Prema tome, proces amortizovanja je ekonomski proces koji je ustvari isto što i proces trošenja i prenošenja vrednosti osnovnih sredstava na novi proizvod, dok je amortizaciona suma samo kvantitativni izraz toga procesa. U tom smislu se pojam amortizacije, kao ekonomskog fenomena, koristi kao sinonim procesa amortizovanja. Istovremeno u amortizovanju kao dvostranom ekonomskom procesu se vidi put postepenog izvlačenja — trošenja dela vrednosti osnovnih sredstava u reprodukciji i njenog prenošenja — ubrizgavanja u novostvoreni proizvod uz svrsishodnu delatnost ljudskog rada. To je upravo simbioza dvaju istovremenih procesa; na jednoj strani, procesa gubljenja vrednosti uslovljenog određenim depresijativnim uzročnicima i na drugoj strani, procesa prenošenja ekvivalenta ovog obezvređenja na novi proizvod.

Kao ekonomski fenomen, amortizacija je uvek tačna. Međutim, amortizacija nije apstraktna već konkretna ekonomska kategorija immanentna svakom proizvodnom procesu čiji je pojavni izraz u postepenoj transformaciji oblika vrednosti osnovnih sredstava. Otuda, amortizaciju osnovnih sredstava kao ekonomsku pojavu možemo shvatiti i kao preobraženje oblika sredstava u pojavnom smislu.

Amortizacija osnovnih sredstava je istovremeno i proizvodni trošak. Naime, rabaćenjem — kao deprijativnim uzrokom, osnovno sredstvo prenosi — ustupa novom proizvodu utrošeni deo vrednosti. U strogo ekonomskom smislu amortizacija kao ekonomski fenomen bi trebalo da zahvati upravo taj deo prenete vrednosti. To bi bila i idealna amortizacija. Međutim, u svom kvantitativnom izrazu — kao amortizaciona suma (ili amortizaciona kvota) ona predstavlja troškove osnovnih sredstava koji se ukalkulisavaju u cenu koštanja proizvoda. Suština poente ovoga aspekta svodi se na realnost amortizacije kao troška, kao izraza amortizacionog procesa u smislu potrebe i značaja realnosti troškova u reprodukciji. Ovaj značaj je još veći posmatran u dinamici, reprodukcije a u vezi sa stalnim povećanjem tehničke opremljenosti rada odnosno u smislu supstitucije elemenata proizvodnje.

Ekonomska suština reprodukcionog aspekta amortizacije osnovnih sredstava iscrpljuje se u reprodukcionom trošenju osnovnih sredstava u reprodukciji; kroz specifičnost reprodukovanja osnovnih sredstava i korišćenje sredstava amortizacije. U ovom smislu, postavlja se zahtev za:

- a) obezbeđenjem integriteta vrednosti osnovnih sredstava i
- b) obezbeđenjem integriteta kapaciteta odnosno mogućeg obima proizvodnje.

a) Funkcija amortizacije u vezi sa obezbeđenjem integriteta vrednosti svodi se na to da amortizacija izrazi i obezbedi prenošenje na novi proizvod utrošene vrednosti. Osnov zahteva leži u reprodukcionom aspektu trošenja sredstava, a to bi bila tačna ili idealna amortizacija.

⁷ Dr S. Kukoleča — »Ekonomika preduzeća«, III izdanje str. 293/4.

Ona bi naime, na jednoj strani tačno izražavala nastalo obezvređenje vrednosti a na drugoj vršila takvu raspodelu tog obezbeđenja kako su proizvedeni proizvodi apsorbivali upravo nastalo obezvređenje.

Međutim, ovo istovremeno znači i zahvatanje dinamike vrednosti u vremenskom aspektu, odnosno potpuno prilagođavanje toj dinamici. Ako bi stvarna amortizacija izražavala upravo ovaj kvantum prenete vrednosti, tj. ako bi se obračunavala na bazi vrednosti utrošenih sredstava, to bi onda značilo, istovremeno, smanjivanje amortizacije u obrnutoj proporciji sa povećanjem proizvodne snage rada u proizvodnji sredstava za proizvodnju tog proizvoda.

Sa stanovišta društva, ovakav obračun i ovakva dinamika amortizacije je najpovoljnije, jer on na jednoj strani obezbeđuje reprodukciju trošenje osnovnih sredstava a na drugoj, posmatrano u društvenoj ekonomiji njime se može postići maksimalan efekat u smislu primene naučnog i tehničkog progresa. Međutim, u uslovima postojeće robno novčane privrede, nabavka osnovnih sredstava se ne vrši po vrednosti već po cenama, koje najčešće odstupaju od vrednosti. Zbog toga je obezbeđenje integriteta vrednosti, moguće jedino ako bi cene bile jednake sa vrednošću kao i, ako bi se dinamika cena poklapala sa dinamikom vrednosti.

Postojanje razlike između cena i vrednosti kao i različite dinamike je još složeniji problem posmatrano sa stanovišta ekonomije preduzeća. Tako, ako bi preduzeće tržišnu, odnosno nabavnu cenu — za nabavljeno osnovno sredstvo i tretiralo kao njegovu vrednost (obzirom da je vrednost sredstava za konkretnog proizvođača apstraktna kategorija), te i vršilo njegovu amortizaciju u veku reprodukovanja analogno dinamici vrednosti — nabavka novog osnovnog sredstva u momentu zamene se ne vrši po vrednosti već po tržišnoj ceni koja je veća ili manja od vrednosti.⁸

Pojava nesklada između društvenih potreba i rasporeda sredstava, smanjenje kupovne snage novca a u vezi sa tim i razne inflatorne pojave; razni privredni poremećaji — naročito kod zemalja u razvoju i dr., dovode do toga da cene na tržištu najčešće pokazuju dinamiku porasta za razliku od dinamike vrednosti. Složenost problematike očuvanja integriteta vrednosti osnovnih sredstava, postaje znatno veća ako se ovome doda i pojava većeg broja uzročnika depresijacije vrednosti osnovnih sredstava, koji nemaju karakter reproduccionog trošenja vrednosti.

b) Praktični izraz reproduccionog aspekta funkcije amortizacije je u očuvanju integriteta kapaciteta, odnosno mogućeg obima proizvodnje. Ovo i stoga što se pri zameni istrošenog osnovnog sredstva i ne može nabaviti novo osnovno sredstvo apsolutno iste vrste i modela — što najčešće i nije potrebno. Radi se naime o nabavci takvog sredstva iz sredstava izvršene amortizacije koje će dati odnosno omogućiti produkciju istog nivoa. Zbog toga, i kad se govori o funkciji amortizacije u smislu obezbeđenja pune proste reprodukcije osnovnih sredstava, misli se upravo na integritet kapaciteta.

⁸ Ing. Kraljić — »Economist«, br. 1/51.

2. Predmet amortizacije

U smislu sagledavanja celine pojma i procesa depresijacije i amortizacije osnovnih sredstava potrebno je odrediti predmet amortizacije kao i uzajamnu uslovljenost depresijacije i amortizacije.

O predmetu amortizacije postoje različite koncepcije, slično kao i sa pojmom amortizacije, i to kako u stranoj tako i u domaćoj literaturi. Kod sovjetskih autora predmet amortizacije kao i pojam najčešće se definišu u svetlu zahteva što bržeg tempa privrednog razvoja čime se ne daje dovoljno uvida u suštinu predmeta amortizacije. A upravo potpuno poznavanje suštine amortizacije kao pojave i pravilno definisanje njenog predmeta je uslov uspešnog korišćenja amortizacije za bilo koje svrhe. Ovo tim više, što je amortizacija nekada tretirana samo u svetlu metoda obračuna ili kao faktor finansiranja.⁹

Predmet amortizacije proizilazi iz osnovne grupe troškova osnovnih sredstava. Te grupe su:

- a) grupa troškova fizičkog trošenja (troškovi rabaćenja),
- b) grupa troškova ekonomske zastarelosti,
- c) grupa troškova produžavanja veka trajanja osnovnih sredstava i
- d) grupa režijskih troškova osnovnih sredstava.

U vezi sa ovim postavlja se pitanje da li sve ove grupe troškova sačinjavaju odnosno treba da sačinjavaju predmet amortizacije.

Uvodnim razmatranjem procesa depresijacije i datom analizom prvo u destruktivnom smislu — preko uzročnika depresijacije, a zatim u konstruktivnom — ekonomskom svojstvu (u svetlu sadržine procesa amortizovanja) vidimo da svako trošenje vrednosti osnovnih sredstava nema i reprodukciono svojstvo odnosno karakter te i postoji razlika između prenete i utrošenih vrednosti.

a) U vezi sa prvom grupom troškova (troškovi rabaćenja), prihvaćeno je uglavnom stanovište da ovo trošenje ima proizvodni tj. reprodukcioni karakter, i da je njegov izraz u prenetoj vrednosti. Razumljivo, da reprodukcioni karakter ovog oblika trošenja ne znači u isto vreme i kvantitativnu jednakost u razmerama trošenja i prenošenja vrednosti. (Ustvari, ovakom interpretacijom misli se samo na objektivno uslovljena trošenja a ne i na organizaciono uslovljena povećana trošenja koja predstavljaju gubitak i za društvenu ekonomiju i za ekonomiju konkretnog proizvođača.)

b) Troškovi ekonomske zastarelosti predstavljaju drugu grupu troškova osnovnih sredstava. Nasuprot grupi troškova vezanih za rabaćenje kod ove grupe postoje različita stanovišta u vezi sa njihovom suštinom i tretiranjem u domenu predmeta amortizacije. U svetlu uzročnika depresijacije to su troškovi moralnog obezvređivanja (u kvantitativnom izrazu) i oni se kod većine autora analiziraju u okviru troškova zastarevanja kao elementa predmeta amortizacije.

U sovjetskoj literaturi se neko vreme isticalo da u socijalističkoj privredi nema pojave kategorije troškova ekonomske zastarelosti obzirom na karakter privrede, ističući pri tome da se iz većeg preduzeća

⁹ Vidi o tome: E. Kosil — Anlagrechnung — Visbaden, 1955. Ruchti H. — Die Bedeutung Der Abschreibung für den Betrieb — Berlin 1942.

zastarela sredstva daju manjem na dalju upotrebu; da se sredstva mogu u uslovima organizovane privrede bolje koristiti, kao i to, da ne postoji prinuda zamene.

Međutim, imajući u vidu objektivnost delovanja ekonomskih zakona, nezavisno od karaktera odnosa proizvodnje, poslednjih godina shvatilo se da je ovo netačno. Ipak, problematika amortizacije se i dalje pretežno odnosi na metode amortizovanja i način korišćenja sredstava amortizacije, a manje na ekonomsku suštinu amortizacije pa prema tome i sam predmet amortizacije.

Troškovi ekonomske zastarelosti se ne reprodukuju u reprodukcionom ciklusu proizvoda posmatranog osnovnog sredstva na kome je došlo do pojave troškova ekonomske zastarelosti i to u istom onom smislu u kome uzročnici depresijacije vrednosti osnovnih sredstava proizvode moralno obezvređivanje a nemaju svoj reprodukcioni izraz u prenetoj vrednosti novog proizvoda.

Otuda, ako je bit procesa amortizovanja odnosno amortizacije shvaćene kao ekonomskog fenomena, u prenošenju utrošene vrednosti u procesu proizvodnje na novi proizvod, onda je predmet amortizacije ekonomski gledano, samo rabaćenje, obzirom da se samo rabaćenjem osnovnih sredstava u proizvodnji prenosi njihova vrednost na novi proizvod.

U analizi procesa i uzročnika depresijacije sredstava za rad, kao što smo istakli, Marks ne navodi kao osnov prenošenja vrednosti i moralno rabaćenje — dakle ne i kao predmet amortizacije, što se da jasno zaključiti iz napred navedenog citata. Ovaj zaključak proizlazi i iz pojmovnog objašnjenja amortizacije i kod drugih autora.¹⁰ Međutim, mnogi od njih, vezujući problem amortizacije za metode amortizovanja prelaze preko toga čime se istovremeno gubi osnov realnosti u kvantificiranju amortizacije.

Uvođenjem nove tehnike, koja praktično dovodi do promene proizvodne snage i tehničke opremljenosti rada, otvara se poseban aspekt ove široke i složene problematike, koja je neposredno vezana za izmenu kvaliteta ukupne ekonomije.

Istovremeno, i ovde je potrebno sagledati razliku uslovljenosti problematike na nivou ukupne ekonomije i na nivou ekonomije preduzeća. Ovo tim više što je pojava troškova ekonomske zastarelosti i društveno uslovljena a njene reperkusije nemaju isti značaj niti uticaj na ekonomiju preduzeća i na makroekonomiju.

Na nivou ukupne ekonomije, preko prosečnog proizvođača, pojava troškova ekonomske zastarelosti se može znatno uspešnije sagledati; postoji mogućnost određenog uticaja u smislu maksimalnog usklađivanja prema potrebama društvene reprodukcije. U ekonomiji preduzeća,

¹⁰ D. Perović: »Teorija troškova«, Sarajevo, 1964. god.

»Amortizacija osnovnih sredstava je ekonomski odraz postepenog trošenja, postepenog obezvređivanja osnovnih sredstava... Amortizacija je trošak koji je uslovljen trošenjem osnovnih sredstava u procesu proizvodnje. Izloženo o amortizaciji odnosi se na trošenje osnovnih sredstava koje je uslovljeno njihovim radom, učešćem u procesu proizvodnje tj. tehničkim trošenjem.

Postoje i drugi uzroci zbog kojih dolazi do postepenog smanjenja vrednosti osnovnih sredstava« (str. 33).

konkretni proizvođač nastalu pojavu ekonomske zastarelosti može samo konstatovati. Međutim, konstatacija posledice ne znači i njeno otklanjanje. Ovim se istovremeno otvara problem naknade troškova zastarelosti.

U momentu konstatacije troškova ekonomske zastarelosti konkretni proizvođač nema mogućnosti da izvrši njihovu naknadu preko ranije proizvedenih proizvoda, obzirom da su ovi već realizovani.

Druga varijanta je, u naknadi troškova ekonomske zastarelosti uvećavanjem sume amortizacije novog sredstva, koje je upravo dovelo do pojave ekonomske zastarelosti. Praksa najčešće koristi ovu mogućnost, zbog čega se opravdanost efektivnosti uvođenja nove tehnike procenjuje uz uključivanje neamortizovanog iznosa fungirajućeg osnovnog sredstva. Za sagledavanje ove pojave, kao i za optimalni izbor tehničkih faktora u svetlu izmene kvaliteta ekonomije potrebno je izvršiti kvantificiranje efekata promena troškova svih elemenata proizvodnje i to, kako u momentu izmene samih faktora tako i u dinamici reprodukcije, te na osnovu toga uspešno projektovati budući kvalitet ekonomije.

Uključivanjem troškova ekonomske zastarelosti u amortizacione iznose proizvoda naredne proizvodnje, ovi troškovi, ovim, istovremeno ulaze u predmet amortizacije novih osnovnih sredstava.

Pored toga, pri izboru sistema amortizacije kao i pri samom određivanju predmeta amortizacije, praksa često nalazi rešenje u obračunu amortizacije na bazi kraćeg veka trajanja iznalaženjem a koji je delom i teorija prihvatila. Suštinski gledano to nema svog opravdanja. Međutim, stoje razlozi zbog kojih se u predmet amortizacije posmatranog proizvoda uključuju i troškovi zastarelosti.

Naime, ovim proizvođač sebe blagovremeno osigurava za naknadu troškova osnovnih sredstava ove vrste. Na drugoj strani, ako proizvođač nema rezervna sredstva, u momentu nastupanja ekonomske zastarelosti neće moći izvršiti punu prostu reprodukciju. Uz to, ovde stoje i argumenti kontrole i integriteta vrednosti, posebno sa stanovišta društva u našim uslovima.

Međutim, ovde se istovremeno postavlja pitanje mogućnosti tačnog predviđanja veka mogućeg korišćenja te i pojavu dužeg korišćenja osnovnih sredstava od predviđenog. Dalje, ovim se gubi realnost troškova a samim tim i ostalih kvaliteta sagledanih iz ugla odnosa ostalih elemenata u kojima je sadržana amortizacija. Pored toga, ovim je umanjena mogućnost realnog uvida u same troškove ekonomske zastarelosti kao i njihovog uticaja na razvoj tehničkog progressa i promene proizvodne snage rada, odnosno, ekonomskog i društvenog progressa.

Neizvesnost pojave, nemogućnost tačnog predviđanja, nepostojanje ekonomskog nosioca kao i navedena problematika reprodukovanja nastalih troškova ekonomske zastarelosti, navodi na zaključak da, ekonomsko starenje u odnosu na troškove ekonomske zastarelosti treba svesti na redovno izdvajanje rezervi iz dohotka u rezervni fond i njihovo korišćenje u momentu troškova ove vrste. Uostalom, zaračunavanje troškova ekonomske zastarelosti u amortizaciju na bazi pretpostavljenog veka korišćenja, je ustvari, anticipiranje dela dohotka preko cene koštanja.

Pored ekonomskog osnova i opravdanosti za ovakvo tretiranje ovim se istovremeno postižu znatno veće koristi i prednosti u smislu mogućnosti ubrzanog i skladnijeg razvitka proizvodnih snaga, realnosti troškova i rezultata reprodukcije a uz to i praktičnog rešavanja problematike reprodukovanja osnovnih sredstava.

c) Troškovi generalnog remonta-troškovi produžavanja veka trajanja sredstava za rad, ulaze u okvir problematike predmeta amortizacije. Radi se naime o troškovima zamene i troškovima produžavanja veka trajanja, odnosno, materijalu i troškovima rada u vezi sa generalnim remontom.

U ekonomskoj suštini, troškovi zamene jesu troškovi koji treba da uđu u predmet amortizacije kvantitativno posmatrano; obzirom da se zamenom amortizovanih delova vrši samo promena pojavnog oblika angažovanosti osnovnog sredstva. Međutim, to ne stoji i za troškove materijala i rada u vezi sa generalnim remontom. Ipak, oni su vezani za pojavu troškova zamene. Otuda, praksa najčešće uključuje ovu kategoriju u predmet amortizacije — u smislu amortizacionih kvota. Pri ovome praksa koristi metod uključivanja u osnovicu amortizovanja ili metod objektiviranja, odnosno, povećavanja vrednosti osnovnog sredstva za iznos ovih troškova u momentu njihovog nastajanja. Ponekad se ovde uključuju i troškovi zamene.

d) Režiski troškovi osnovnih sredstava su troškovi održavanja tih sredstava. Naime, uslov održavanja radne kondicije i normalnog rada je redovno održavanje. Ovim se istovremeno umanjuju troškovi kvara i loma, kao suvišna trošenja koja mogu biti veoma krupnih razmera. Između troškova loma i kvara i troškova održavanja na drugoj strani postoji ravnoteža u smislu optimuma ekonomskih efekata. Posmatrano po elementima to su troškovi materijala i troškovi rada u vezi sa održavanjem. Dakle, po svojoj prirodi to nisu troškovi osnovnih sredstava te ekonomski gledano i ne predstavljaju predmet amortizacije. Međutim, oni su uslovljeni pojavom troškova odnosno trošenja osnovnih sredstava te i ulaze u kvantum amortizacije kao amortizacione sume.

C) KARAKTERISTIKE ODNOSA DEPRESIJACIJE I AMORTIZACIJE OSNOVNIH SREDSTAVA

Izneta problematika depresijacije i amortizacije osnovnih sredstava u svetlu njihovog uzajamnog odnosa, ukazuje da između ova dva ekonomska procesa postoji povezanost i uslovljenost kako u ekonomskoj suštini samih procesa tako i u njihovoj kvantitativnoj uslovljenosti.

1) Ekonomska povezanost

Neki oblici obezvređivanja — zavisno od uzročnika depresijacije nemaju za posledicu i prenošenje utrošene vrednosti na novi proizvod. Karakter reprodukcioni trošenja imaju samo proizvodna trošenja koja su funkcionalno vezana za proizvodnju novog proizvoda. I upravo ovaj proces depresijacije vrednosti osnovnih sredstava, uslovljen depresija-

tivnim uzročnicima, čija trošenja imaju reprodukcioni karakter, je ustvari suština procesa amortizovanja shvaćenog kao dvostranog ekonomskog procesa. Reprodukcionim trošenjem osnovnih sredstava izraženo je jedinstvo navedenih dvaju ekonomski fenomena.

Međutim, ipak, ovo ne znači da ova dva procesa treba poistovećivati. Nije svaki oblik depresijacije istovremeno i amortizacioni proces. Pored oblika reprodukcionog trošenja postoje i drugi oblici koj ne samo da nemaju reprodukcioni karakter trošenja već su funkcijom uzročnika izvan procesa reprodukcije. Istovremeno, i trošenja vrednosti osnovnih sredstava koja mogu imati reprodukcioni karakter, ne stiču i samim procesom trošenja. Ovo zbog toga, što su prenete vrednosti sredstava za proizvodnju izraz društvenog priznanja obavljene reprodukcije čime se istovremeno priznaju razmere potrebnih trošenja. Svaki oblik drugih trošenja prouzrokovan bilo kojim uzročnikom depresijacije je suviše trošenje i to kako za ukupnu ekonomiju, odnosno za prosečnog proizvođača, tako i za konkretnu ekonomiju, odnosno konkretnog proizvođača — razumljivo u adekvatnim razmerama.

2) Kvantitativna uslovljenost

Celina odnosa depresijacije i amortizacije se dobija njenim sagledavanjem i u kvantitativnom aspektu, obzirom da se radi o dvama ekonomski povezanim i uzajamno uslovljenim procesima. Iz analize predmeta amortizacije, proizilazi, da samo ona trošenja vrednosti koja imaju reprodukcioni karakter predstavljaju predmet amortizacije u ekonomskom smislu. Otuda, ako dođe do većih razmera trošenja vrednosti ovog oblika, to istovremeno ima za posledicu srazmerno povećanje prenete vrednosti izraženo u amortizacionoj sumi. Delovanje zakona vrednosti je ovde jednako uslovljeno nezavisno od nivoa posmatranja. Međutim, stvarno utrošene vrednosti konkretnog proizvođača, odstupaju od društveno priznatih i to kako pod dejstvom objektivnih faktora tako i, pod dejstvom organizacionih faktora.

Kvantitativno posmatrano postoji razlika između reprodukovane i utrošenih vrednosti. Međutim, postoji razlika i između amortizacione sume i sume amortizacije. Ove razlike se razlikuju kako po uslovljenosti tako i po razmerama. Ekonomski posmatrano, proces reprodukcije se može normalno odvijati i bez suvišnih trošenja. Ovo bi značilo istovremeno

$$V_i = V_s$$

odnosno, utrošene vrednosti (V_i) jednake prenetoj vrednosti, (V_s) uz uslov da je $V_i - V_{io}$, dok je $V_{io} = (U_0 \cdot V_u)$.

U svom kvantitativnom izrazu amortizacija bi trebalo da izrazi razmere procesa amortizovanja. To bi istovremeno značilo izjednačiti amortizacione sume (A_i) sa reprodukciono utrošenim vrednostima odnosno:

$$A_i = V_i = V_{si}$$

Međutim, amortizacija posmatrana u smislu amortizacione kvote zahvata pored kvantuma prenete vrednosti procesom amortizovanja i

druge elemente često različitih razmera — zavisno od primenjene metode obračuna uključujući ovde i izbor osnovice amortizacije. Praktični smisao diferenciranja kvantitativne uslovljenosti amortizacione sume po elementima, proizilazi iz značaja amortizacije kao ekonomske, kalkulativne i finansijske kategorije, te u vezi sa tim i pri preduzimanju bilo koje mere poslovne ili ekonomske politike. Posmatrano sa stanovišta faktora koji uslovljavaju trošenje vrednosti osnovnih sredstava u reprodukciji, odnosno visinu amortizacije, ovi faktori su:

- a) objektivni faktori — tehnički i prirodni faktori i
- b) organizacioni faktori.

Pod dejstvom tehničkih faktora, utrošena vrednost konkretnog proizvođača je veća ili manja od utrošene vrednosti prosečnog proizvođača kao društveno priznate utrošene vrednosti. Kod prosečnog proizvođača ovaj odnos je

$$V_{io} = U_{io} \times V_u$$

Kod konkretnog proizvođača, utrošene vrednosti osnovnih sredstava pod dejstvom objektivnih faktora su funkcija dejstva tih faktora. Njegove utrošene vrednosti su manje ili veće od društveno priznate (V_o), dok je,

$$V_i = (U_{io} \pm U_B) \cdot V_u$$

Komponenta trošenja vrednosti pod dejstvom razlike u tehničkim faktorima ($\pm U_B \times V_u$) može biti pozitivna ili negativna. Njena oznaka i kvantitativna dinamika je srazmerna i proporcionalna ekonomskoj efektivnosti odnosno zastarelosti osnovnog sredstva.

Uticao društvenih faktora, ovde preko visine tržišne cene — odnosno nabavne, je izraz odstupanja cena od vrednosti osnovnih sredstava. Kod konkretnog proizvođača ovaj uticaj se izražava u pojavi komponente odstupanja cene od vrednosti i to kao objektivno uslovljeno odstupanje ($\pm C_{iu\varphi}$). U smislu komponente troškova, njen izraz je u veličini $\pm T_{i\varphi}$, (komponenta troškova sredstava za rad kao funkcija dejstva društvenih faktora), odnosno: $U_i \pm C_{iu\varphi}$.

b) Uticaj organizacionih faktora dovodi do povećanja trošenja vrednosti osnovnih sredstava u reprodukciji od reprodukovanih. Ova pojava je izražena u komponenti povećanih organizaciono uslovljenih trošenja (u), kao i pojave komponente — takođe organizaciono uslovljene, u smislu odstupanja konkretne nabavne cene osnovnih sredstava od prosečne tržišne ($\pm 'cu$).

Na osnovu ovoga, vidimo da vrednosno izražena trošenja osnovnih sredstava u reprodukciji — posmatrana po faktorima uslovljenosti, u smislu kvantitativnog izraza preko amortizacije kao pojavnog oblika, zahvataju

$$(U_{io} \pm U_B + u) \times (V_u \pm C_{iu\varphi} \pm cu)$$

odnosno: trošenja ravna društveno priznatim trošenjima prosečnog proizvođača (U_{io}); povećanim trošenjima uslovljena tehničkim i društvenim faktorima — zbog razlike u tehničkoj opremljenosti, $\pm U_B$ odnosno zbog odstupanja tržišne cene od vrednosti usled nejednakog ra-

sporeda odnosno nesklada u rasporedu društvenih potreba i sredstava društvene reprodukcije ($\pm Ciu_{\varphi}$), kao i organizaciono uslovljena trošenja u samom procesu reprodukcije, uključujući ovde i razliku između prosečne tržišne i konkretne nabavne cene (+ u, kao i $\pm ciu$).

Dragiša Grozdanović, asistent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

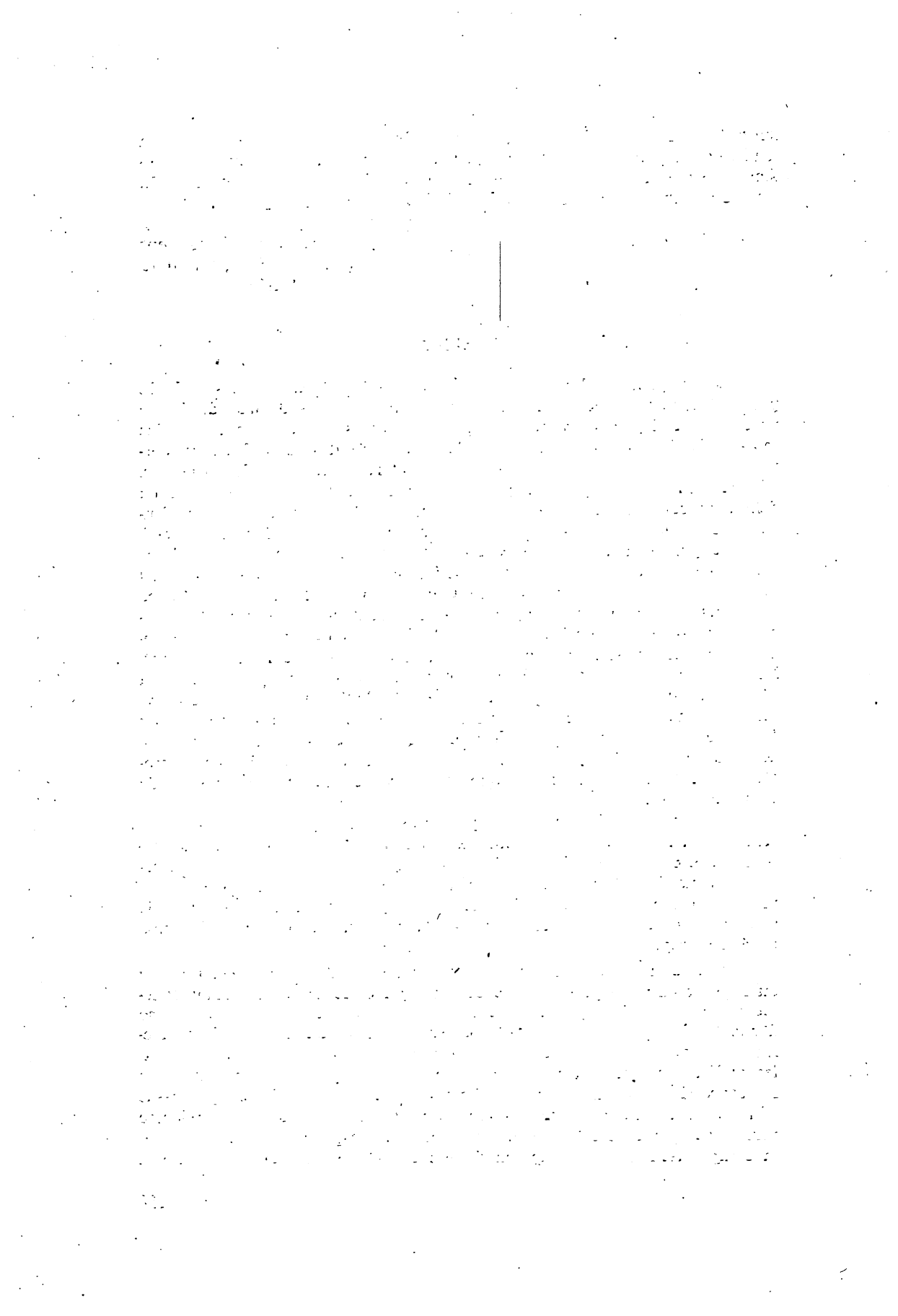
RÉSUMÉ

Les moyens fondamentaux, en tant qu'élément du processus de la production, perdent de valeur progressivement au cours de leur durée. Le processus de dépréciation, conçu comme processus de perte de valeur des moyens fondamentaux, est fonction de l'action de différents facteurs. Certains de ces facteurs conditionnent le caractère reproductif des dépenses. D'autres, en agissant dans le processus même de la reproduction ou en dehors de celui-ci, conditionnent les dépenses de la valeur des moyens fondamentaux qui n'ont pas d'expression manifeste dans le sens reproductif.

Le processus d'amortissement — en tant que processus économique, est l'expression de la dépense reproductive des moyens fondamentaux dans la reproduction. L'amortissement en tant qu'expression quantitative de ce processus, économiquement considéré, a justement pour objet une telle dépense. Vu qu'il y a plusieurs groupes de dépenses des moyens fondamentaux, alors la question se pose s'ils font tous l'objet de l'amortissement. Ici s'impose tout spécialement le problème qui a trait aux dépenses de la vétusté économique, en tant que catégorie spéciale des dépenses des moyens fondamentaux. Le fait de la vétusté économique des moyens fondamentaux (la perte de valeur morale), en tant qu'agent qui a causé la dépréciation de la valeur des moyens fondamentaux n'a pas le caractère de dépense reproductive de la valeur. C'est pourquoi ces dépenses ne sont pas l'objet de l'amortissement.

La compréhension exacte du processus de la dépréciation et du processus de l'amortissement des moyens fondamentaux une très grande importance pour la quantification de l'amortissement du point de vue du caractère conditionnel par facteurs, d'où il s'en suit qu'on en fait usage comme instrument économique. En même temps, c'est la condition de sécurité de sa fonction économique fondamentale — dans le sens de la sécurité de l'intégrité des moyens fondamentaux.

Tout ceci est conditionné par la complexité de l'aspect économique du rapport entre le processus de dépréciation et le processus d'amortissement, ainsi que du rapport entre la masse de dépréciation et la somme d'amortissement. Ici, parmi ces processus, existent, d'une part, l'enchaînement économique et le caractère conditionnel quantitatif et, d'autre part, les différences déterminées tout aussi bien dans l'essence même que dans les expressions quantitatives. L'explication plus complète de ces processus dans le sens de leur contenu économique est la condition nécessaire pour se rendre compte de leur enchaînement mutuel. L'expression quantitative et la comparaison donne un aperçu de son aspect de caractère conditionnel.

O ZAŠTITI PRAVA SAMOUPRAVLJANJA PRIVREDNIH ORGANIZACIJA I RADNIH LJUDI U NJIMA

Ustav SFRJ i republički ustavi predviđaju samoupravna prava kako za privredne i druge radne organizacije, tako i za radne ljude kao pojedince. Odredbama Ustava SFRJ predviđeno je pravo samoupravljanja kao osnovno lično i političko pravo radnih ljudi u Jugoslaviji. Pravo samoupravljanja obuhvata pored samoupravljanja radnih organizacija i radnih ljudi u radnim i drugim samoupravnim organizacijama i samoupravljanje u društveno-političkim zajednicama. Međutim, u cilju obezbeđivanja jedinstvenog društveno — ekonomskog položaja radnih ljudi, zakonom i statutom određuje se i pravo samoupravljanja radnih ljudi koji rade u državnim organima i društveno-političkim organizacijama, ili udruženjima građana. Najzad, prema Ustavu SFRJ, radni ljudi koji ličnim radom vrše samostalnu kulturnu, profesionalnu ili drugu sličnu delatnost, imaju u načelu isti društveno-ekonomski položaj i u osnovi ista prava i obaveze kao i radni ljudi u radnim organizacijama (čl. 14).

Pravo samoupravljanja radnih ljudi predviđeno Ustavom SFRJ i republičkim ustavima predstavlja osnov i uslov za ostvarivanje i drugih prava. Na osnovu prava samoupravljanja za radne ljude nastaje čitav niz drugih pojedinačnih prava, kao što su: pravo izbora i opoziva, pravo upravljanja privrednim i drugim organizacijama, pravo pretresanja rada državnih organa itd. Prava samoupravljanja privrednih organizacija predviđena su Ustavom SFRJ (čl. 9), ustavima socijalističkih republika, Osnovnim zakonom o preduzećima, kao i drugim propisima.

I. ZAŠTITA SAMOUPRAVNIH POJEDINAČNIH PRAVA RADNIH LJUDI PRIVREDNE ORGANIZACIJE

U Osnovnom zakonu o preduzećima najpre je proglašeno načelo da niko ne može ograničiti, niti lišiti prava u upravljanju nijednog člana radne zajednice u preduzeću. Član radne zajednice ne može biti pozvan na odgovornost, osim ako se radi o krivičnim delima, niti može ma na koji način biti stavljen u nepovoljniji položaj zbog svojih mišljenja i predloga u vezi sa ostvarivanjem samoupravljanja i poslovanja preduzeća iznetih na zborovima radnih ljudi, pred organima upravljanja u preduzeću ili pred drugim organima i organizacijama koji su pozvani da raspravljaju o samoupravljanju i drugim pitanjima u predu-

zeću (čl. 71. OZP). Navedena odredba Osnovnog zakona o preduzećima u stvari označava pretpostavku za ostvarivanje samoupravljanja u najpunijem smislu reči. Članovima radne zajednice obezbeđuje se slobodno iznošenje mišljenja i predloga bilo na sednicama organa upravljanja, na zborovima radnih ljudi, odnosno na drugim skupovima u preduzeću.

Zaštita pojedinačnih prava samoupravljanja sadržana je i u Osnovnom zakonu o radnim odnosima (čl. 107. st. 2) prema kome radna zajednica ne može da donese odluku o prestanku rada u privrednoj organizaciji zbog ukidanja radnog mesta odnosno trajnijeg smanjenja rada ili poslovanja protiv volje radnika koji je izabran za člana radničkog saveta ili upravnog odbora privredne organizacije. Postoji mišljenje da se ova zaštita može statutom proširiti i na članove drugih organa preduzeća, kao na primer, na članove nadzornog organa, ili na članove organa upravljanja delova preduzeća (radničkog saveta fabrike odnosno pogona saveta radne jedinice i dr.).

Treba dodati da se zaštita pojedinačnih prava samoupravljanja manifestuje i u zaštiti izbornog prava obezbeđenog Zakonom o biračkim spiskovima i Osnovnim zakonom o izboru radničkih saveta i drugih organa upravljanja u radnim organizacijama (čl. 72 — 74).

Zaštita pojedinačnih prava samoupravljanja upotpunjena je i odredbom Osnovnog zakona o preduzećima (čl. 72), prema kojoj članovi radne zajednice moraju na način predviđen statutom biti redovno upoznavani sa radom organa upravljanja, sa izvršavanjem planova i poslovanja, ko i sa materijalnim i finansijskim stanjem preduzeć. Ova odredba u stvari predstavlja konkretizaciju odredbe čl. 34. tačke 5: Ustava SFRJ, prema kojoj se svakom građaninu zajemčuje pravo da bude obavešten o radu predstavničkih tela i njihovih organa, organa društvenog samoupravljanja i organizacija koje vrše poslove od javnog interesa, a posebno se zajemčuje pravo da u radnoj organizaciji u kojoj radi i drugoj organizaciji u kojoj ostvaruje svoj interes bude upoznat s materijalnim i finansijskim stanjem, sa izvršavanjem planova i poslovanjem, uz obavezu čuvanja poslovne i druge tajne.

Zaštitu svojih samoupravnih prava članovi radne zajednice mogu ostvarivati upotrebom odgovarajućih pravnih sredstava.

Tako, na primer, ako je pojedinačnim aktom privredne organizacije povređeno pravo samoupravljanja članu radničkog saveta ili upravnog odbora privredne organizacije na taj način, što je donet akt o prestanku rada u privrednoj organizaciji zbog ukidanja radnog mesta odnosno trajnog smanjenja rada ili poslovanja, član radničkog saveta odnosno upravnog odbora može u cilju ostvarenja povređenog samoupravnog prava podneti tužbu sudu opšte nadležnosti i zasnovati radni spor u smislu člana 124. Osnovnog zakona o radnim odnosima. Tužba se podnosi protiv akta koji je postao konačan u roku od 30 dana, s tim da rok počinje teći od dana dostavljanja konačnog rešenja odnosno od isteka u roku u kome je drugostepeni organ privredne organizacije bio dužan doneti akt.

Ako je članu radne zajednice privredne organizacije konačnim pojedinačnim aktom privredne organizacije povređeno drugo pravo samoupravljanja (a ne pravo o kome je reč u čl. 107. Osnovnog zakona o radnim odnosima odnosno u članu 74. Osnovnog zakona o preduzećima

ili drugo osnovno pravo odnosno sloboda, a nije predviđena druga sud-ska zaštita, član radne zajednice privredne organizacije ima pravo da protiv takvog akta podnese tužbu nadležnom vrhovnom sudu kojim će tražiti zaštitu tog prava odnosno slobode (član 68. Zakona o upravnim sporovima) — (vidi o tome detaljnije u odeljku II ovog napisa).

Ako su pojedinom članu radne zajednice privredne organizacije prava samoupravljanja i druga osnovna prava i slobode povređena *radnjom* odgovornog lica u privrednoj organizaciji kojim se protivno zakonu sprečava ili ograničava određenom članu radne zajednice vršenje takvog prava ili slobode, član radne zajednice privredne organizacije može tražiti zaštitu povređenih prava i slobode kod nadležnog okružnog suda (čl. 69 — 78. Zakona o upravnim sporovima).

II. ZAŠTITA KOLEKTIVNIH PRAVA SAMOUPRAVLJANJA

1. — Kad se radi o *zaštiti kolektivnih prava samoupravljanja*, imaju se u vidu samoupravna prava radnih ljudi koja oni ostvaruju na zborovima radnih ljudi, na referendumu, kao i u okviru organa upravljanja privredne organizacije. Zaštita kolektivnih prava samoupravljanja uglavnom regulisana je odredbama čl. 73 — 76. Osnovnog zakona o preduzećima.

Zaštita kolektivnih prava samoupravljanja radnih ljudi u preduzeću ostvaruje se najpre na taj način, što je predviđena dužnost za organe upravljanja preduzeća određenih statutom, da uzmu u razmatranje i zauzmu stav po svakom predlogu i mišljenju organa upravljanja delova preduzeća i da ih obaveste o svom stavu (čl. 73. OZP). Zakonom nije određen organ upravljanja preduzeća koji će biti dužan da razmatra predloge i mišljenja organa upravljanja delova preduzeća i da o njima zauzima svoj stav, već je to prepušteno statutu da odredi odgovarajući organ upravljanja. Prema tome, to može biti radnički savet, ali statutom se može predvideti da dužnost razmatranja i zauzimanja stava ima i upravni odbor preduzeća. Ukoliko se pak radi o pitanjima koja su od naročitog značaja, o kojima postoje predlozi ili mišljenja organa upravljanja delova preduzeća, statutom se može predvideti obaveza za radnički savet i upravni odbor preduzeća da takve predloge i mišljenja uzme u razmatranje i po njima zauzme određen stav.

Ovde treba dodati i obavezu organa upravljanja preduzeća, da uzmu u razmatranje svaki predlog zbora radnih ljudi preduzeća i zbora radnih ljudi radnih jedinica i drugih delova preduzeća i da po njima zauzmu stav, a ako predlog nije usvojen i da upoznaju predlagača sa razlozima zbog kojih predlog nije usvojen (čl. 70. stav 2. OZP).

2. — Osnovnim zakonom o preduzećima predviđena je specifična vrsta ustavnog spora o zaštiti prava samoupravljanja. Naime, ustavni sud je ovlašćen je da rešava o zaštiti prava samoupravljanja koje je povređeno pojedinačnim aktom: 1) organa upravljanja preduzeća; 2) radne zajednice preduzeća; 3) organa upravljanja dela preduzeća; 4) radne zajednice dela preduzeća (čl. 75. OZP).

Zaštita ustavnog suda može se tražiti kad je pojedinačnim aktima navedenih organa povređeno pravo samoupravljanja: a) radne zajednice

preduzeća; b) radne zajednice dela preduzeća; c) organa upravljanja dela preduzeća.

Da bi ustavni sud mogao biti nadležan da rešava o zakonitosti navedenih pojedinačnih akata potrebno je da Osnovnim zakonom o preduzećima nije predviđena nadležnost drugog suda.

Za pokretanje postupka ocene ustavnosti i zakonitosti pojedinačnih akata navedenih organa preduzeća pred ustavnim sudom potrebno je, prema tome, da su ispunjeni sledeći uslovi: a) da je pojedinačnim aktom navedenih organa preduzeća povređeno pravo samoupravljanja radne zajednice preduzeća, radne zajednice dela preduzeća, ili organa upravljanja dela preduzeća; b) da o zaštiti povređenog prava samoupravljanja Osnovnim zakonom o preduzećima nije predviđena nadležnost drugog suda.

Na koji se način određuje nadležnost ustavnih sudova za ocenu ustavnosti pojedinačnih pravnih akata? Suprotno pravilu da se nadležnost ustavnih sudova kad je u pitanju ocena ustavnosti opštih akata određuje s obzirom na pitanje da li su povređena prava predviđena Ustavom Jugoslavije ili republičkim ustavima, u slučaju povrede ustavnih prava pojedinačnim pravnim aktima nadležnost ustavnog suda određuje se s obzirom na organe koji su doneli protivustavne pojedinačne akte. Ustavni sud Jugoslavije nadležan je da odlučuje o zaštiti prava samoupravljanja kad su ta prava povređena pojedinačnim aktom centralnih organa organizacije čija se delatnost u vršenju javnih ovlašćenja prostire na teritoriju cele Jugoslavije. Međutim, Ustavni sud Jugoslavije može biti nadležan i u drugim slučajevima koje odredi savezni zakon, a nije obezbeđena druga sudska zaštita (čl. 36. ZUSJ). Na primer, ako bi pojedinačnim aktom Zajednice Jugoslovenskih pošta, telegrafa i telefona ili Zajednice jugoslovenskih železnica bilo povređeno samoupravno pravo subjekata o kojima je napred reč, za ocenu ustavnosti takvog pojedinačnog akata bio bi nadležan Ustavni sud Jugoslavije.

Republički ustavni sudovi nadležni su za ocenu ustavnosti pojedinačnih akata organizacija čija se delatnost ne proteže na teritoriju cele Jugoslavije, ili ako se delatnost organizacije proteže na teritoriju cele Jugoslavije, ali pojedinačni akt nije doneo njen centralni već niži organ, odnosno za ocenu ustavnosti pojedinačnih akata svih ostalih preduzeća. Prema tome, republički ustavni sud biće nadležan i kad je pojedinačnim aktom povređeno samoupravno pravo navedenih subjekata, koje je predviđeno Ustavom Jugoslavije.

Predlog za pokretanje postupka podnosi se u roku od tri meseca od dana dostavljanja pojedinačnih akata (čl. 38. ZUSJ; odnosno odgovarajuće odredbe republičkih zakona).

U zahtevu kojim se traži poništavanje ili ukidanje pojedinačnog akta kao protivustavnog, treba navesti da li se zahteva poništavanje pojedinačnog akata u celosti ili pojedinih njegovih delova. Zatim treba zahtevati i otklanjanje posledica nastalih donošenjem odnosno pojedinačnog pravnog akata. Najzad, u zahtevu treba istaći da postoje uslovi za pokretanje postupka o oceni ustavnosti odgovarajućeg pojedinačnog pravnog akta.

Kad utvrdi da je pojedinačnim aktom nekog organa i organizacije povređeno ustavom utvrđeno pravo samoupravljanja, ustavni će sud,

prema okolnosti slučaja, poništiti, ukinuti ili izmeniti taj akt, i odrediti da se ukinu posledice koje su iz takvog akta proizašle. Prema tome; sadržina odluke ustavnog suda zavisi od konkretnog slučaja, pa prema tome ustavni sud odlučuje i o tome da li će se akt *poništiti*, što znači ukloniti posledice koje su iz takvog akta proizašle ili će se samo *ukinuti*, tj. onemogućiti dejstvo za ubuduće, ili će se izvršiti odgovarajuća izmena u spornom pojedinačnom aktu.

3. — Ovde treba dodati još jednu mogućnost intervencije nadležnog ustavnog suda, a u vezi sa rešavanjem statusnih pitanja preduzeća. Osnovnim zakonom o preduzećima (čl. 74) predviđena je mogućnost za radne ljude preduzeća da na zboru radnih ljudi podnesu predlog o obrazovanju radne jedinice, o ostvarivanju i obimu samoupravljanja u delu preduzeća (pogon, fabrika, itd.), o izdvajanju dela u samostalno preduzeće i o drugim statusnim pitanjima. Ako se radnički savet ne složi sa predlogom zbora radnih ljudi, zbor radnih ljudi ili radnički savet mogu zahtevati posredovanje mešovite arbitraže i iznošenje odnosnog pitanja na referendum. Međutim, zbog radnih ljudi može staviti i zahtev za pokretanje postupka pred nadležnim ustavnim sudom. Prema tome, kad postoji spor o statusnim pitanjima između zbora radnih ljudi i radničkog saveta preduzeća, zbor radnih ljudi ima pravo da spor iznese pred *nadležni ustavni sud*. Ovo pravo zbora radnih ljudi nije ničim ograničeno, zbog čega i ustavni sud ima široko ovlašćenje za rešavanje ove vrste sporova.

Nadležnost ustavnog suda se određuje na isti način kao u gornjem slučaju, kad su u pitanju pojedinačni akti preduzeća.

III. SUDSKA ZAŠTITA USTAVOM UTVRĐENIH PRAVA PRIVREDNIH ORGANIZACIJA, POVREĐENIH POJEDINAČNIM AKTIMA

Zakonom o upravnim sporovima (čl. 68) predviđeno je pravo svakog fizičkog i pravnog lica, pa prema tome i pravo privredne organizacije, kao i članova radne zajednice privredne organizacije da u slučaju kad smatra da joj je konačnim pojedinačnim aktom povređeno ustavom utvrđeno pravo samoupravljanja ili drugo osnovno pravo ili sloboda, a nije predviđena druga sudska zaštita, da zahteva od nadležnog vrhovnog suda zaštitu tog prava ili slobode.

Za podnošenje zahteva za zaštitu ustavom utvrđenih prava u smislu čl. 68. ZUS potrebno je da budu ispunjena tri pozitivna i jedan negativan uslov.

Positivni uslovi su: a) postojanje pojedinačnog akta. Pod pojedinačnim aktom podrazumeva se kako pojedinačni akt državnog organa, tako i pojedinačni akt radne i druge organizacije donet van upravnog postupka; b) pojedinačni akt treba da bude konačan. »Konačnost« označava da se protiv pojedinačnog akta ne može upotrebiti redovno pravno sredstvo, odnosno da je redovno pravno sredstvo protiv tog pojedinačnog akta već upotrebljeno; c) potrebno je da je konačnim pojedinačnim aktom povređeno ustavom utvrđeno pravo samoupravljanja ili drugo osnovno pravo ili sloboda pojedinca, pravnog lica ili druge stranke odnosno privredne organizacije. Prava samoupravljanja radnih ljudi, radnih i drugih organizacija predviđena su, na primer,

u osnovnim načelima Ustava SFRJ, u čl. 9, 34, 91—93. i drugim odredbama Ustava SFRJ, odnosno odgovarajućim odredbama republičkih ustava. Osnovna prava i slobode čoveka i građanina predviđena su, na primer, odredbama čl. 32—70. i drugim odredbama Ustava SFRJ, a izvesna prava i odgovarajućim odredbama republičkih ustava.

Sem pozitivnih uslova potrebno je da bude ispunjen i negativni uslov koji se sastoji u tome, da za zaštitu prava samoupravljanja ili drugih osnovnih prava i sloboda garantovanih ustavom nije predviđena druga sudska zaštita.

Ako su ispunjeni navedeni uslovi, privredna organizacija može podneti zahtev za zaštitu određenog prava ili slobode nadležnom vrhovnom sudu, ovlašćenom za rešavanje upravnih sporova.

Nadležnost za odlučivanje o zahtevu za zaštitu ustavom utvrđenih prava određuje se shodno odredbama Zakona o upravnim sporovima. Prema tome, Vrhovni sud Jugoslavije biće nadležan da odlučuje o o zahtevima protiv pojedinačnih akata saveznih organa i organizacija koje vrše javna ovlašćenja na teritoriji cele Jugoslavije, odnosno protiv pojedinačnih akata organizacija koje su osnovali savezni organi.

Republički vrhovni sud biće nadležan da odlučuje o zahtevima protiv pojedinačnih akata drugih organa, sem vojnih organa i organizacija.

Vrhovni vojni sud biće nadležan da odlučuje o zahtevima upravljenim protiv pojedinačnih akata vojnih organa.¹

IV. ZAŠTITA SAMOUPRAVNIH PRAVA PRIVREDNIH ORGANIZACIJA POVREĐENIH OPŠTIM AKTIMA

Samoupravna prava privrednih organizacija mogu biti povređena opštim ili pojedinačnim aktom državnog organa. Nije, međutim, isključena mogućnost da tu povredu može izvrši bilo opštim aktom ili pojedinačnim aktom i druga radna odnosno samoupravna organizacija koja vrši javna ovlašćenja.

Razmotrićemo pitanje zaštite samoupravnih prava privrednih organizacija povređenih opštim aktom državnog organa odnosno radne ili druge organizacije koja vrši javna ovlašćenja, dok se zaštita samoupravnih prava privredne organizacije koja su povređena pojedinačnim aktom državnog organa odnosno organizacije koja vrši javna ovlašćenja (a ne radi se o upravnom aktu ili drugom pojedinačnom aktu protiv koga je dozvoljena posebna sudska zaštita) ostvaruje tužbom odnosno zahtevom nadležnom vrhovnom sudu, koji se podnosi po članu 68. Zakona o upravnim sporovima (o čemu je napred bilo reči).

Ukoliko su samoupravna prava privrednih organizacija povređena opštim aktom državnog organa ili organizacije koja vrši javna ovlašćenja, zaštitu ovih prava privredna organizacija može da ostvaruje kod nadležnog ustavnog suda. Ovde treba istaći da privredna organizacija može pokrenuti postupak za ocenu ustavnosti opšteg akta državnog organa ili druge organizacije koja vrši javna ovlašćenja samo kad je

¹ Vidi opširnije o ovom institutu u našem članku: »Sudska zaštita ustavom utvrđenih prava, povređenih pojedinačnim aktima («Arhiv za pravne i društvene nauke», br. 2/66).

tim aktom povređeno neko njeno pravo utvrđeno u Ustavu SFRJ ili u republičkom ustavu. U ovom slučaju privredna organizacija ima pravo da pokrene postupak pred nadležnim ustavnim sudom. Međutim, ako je opštim aktom državnog organa ili organizacije koja vrši javna ovlašćenja povređeno pravo privredne organizacije koje nije utvrđeno u Ustavu, već u drugim opštim aktima državnih organa (zakonom, uredbom itd.). Privredna organizacija nema pravo na pokretanje odgovarajućeg postupka pred ustavnim sudom. Ali se privredna organizacija u ovom slučaju može obratiti ustavnom sudu predstavkom i zahtevati da sud po svojoj inicijativi pokrene postupak o oceni saglasnosti spornog opšteg akta sa zakonom.

Samoupravna prava privrednih organizacija mogu biti povređena opštim aktom državnih organa ili organizacija koja vrši javna ovlašćenja na taj način, što se pravo organizacije isključuje ili se sužava, ograničava odnosno uslovljava. Samoupravna prava mogu biti i na drugi način povređena putem opšteg akta državnog organa odnosno organizacije koja vrši javna ovlašćenja (na primer, može se predvideti uredbom izvršnog veća obaveza za privrednu organizaciju da odgovarajući opšti akt podnosi na potvrdu ili saglasnost određenom organu društveno-političke zajednice). S obzirom da se opšti akt državnog organa odnosno organizacije koja vrši javna ovlašćenja odnosi na neodređen broj lica i neodređen broj slučajeva, razumljivo je da nije potrebno da se u opštem aktu državnog organa odnosno organizacije koja vrši javna ovlašćenja izrično navodi određena privredna organizacija. Dovoljno je da su opštim aktom povređena samoupravna prava odgovarajućih privrednih organizacija.

Samoupravna prava privrednih organizacija mogu biti povređena opštim aktom državnih organa odnosno organizacija koja vrši javna ovlašćenja i kad opšti akt ne vređa materijalno ustavno pravo privredne organizacije, ali postoji povreda formalnih ustavnih odredaba koja se sastoji bilo u tome, što ga je doneo nenadležni organ, bilo što je donet po postupku koji je protivan ustavnim odredbama.

Za određivanje nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije odnosno republičkih ustavnih sudova u vezi sa ocenom zakonitosti opštih pravnih akata državnih organa odnosno organizacija koje vrše javna ovlašćenja nije merodavan organ društveno-političke zajednice koji je akt doneo, već pitanje da li se tim aktom vređaju prava privredne organizacije utvrđena u Ustavu SFRJ, ili prava privredne organizacije utvrđena odredbama ustava socijalističke republike. Prema tome, ako je opštim aktom bilo koga državnog organa (saveznog, republičkog, pokrajinskog, sreskog, opštinskog) ili organizacije koja vrši javna ovlašćenja povređeno samoupravno pravo privredne organizacije utvrđeno Ustavom SFRJ, u pogledu ocene ustavnosti tog akta biće nadležan Ustavni sud Jugoslavije. Ako je pak opštim aktom državnog organa ili organizacije koja vrši javna ovlašćenja povređeno samoupravno pravo privredne organizacije koje je utvrđeno ustavom odgovarajuće socijalističke republike, u tom slučaju ocenu ustavnosti tog akta vrši nadležni ustavni sud.

Kad je povređeno pravo privredne organizacije utvrđeno Ustavom Jugoslavije odnosno odgovarajućim ustavom socijalističke republike,

privredna organizacija ima pravo da sama neposredno pokrene postupak za ocenjivanje ustavnosti i zakonitosti pred Ustavnim sudom Jugoslavije, odnosno pred republičkim ustavnim sudom (čl. 249. Ustava SFRJ)

Ako je privredna organizacija neposredno pokrenula postupak pred nadležnim ustavnim sudom za ocenu ustavnosti opšteg akta državnog organa odnosno organizacije koja vrši javna ovlašćenja, u tom slučaju nastaje obaveza za nadležni ustavni sud da takav postupak pokrene.

O pokretanju postupka za ocenjivanje ustavnosti i zakonitosti spornog opšteg pravnog akta donosi odluku radnički savet privredne organizacije, koji će podneti odgovarajući zahtev ustavnom sudu. Sporno je pitanje koji je organ u privrednim organizacijama koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa ovlašćen da podnese zahtev odnosno predstavku za pokretanje postupka ocenjivanja ustavnosti i zakonitosti spornog opšteg pravnog akta. S obzirom da u privrednim organizacijama koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa postoji radnički savet u užem sastavu i radnički savet u širem sastavu, mogao bi se izvesti zaključak da svaki od ovih organa ima pravo na podnošenje predloga odnosno predstavke za pokretanje postupka, ukoliko je spornim opštim pravnim aktom povređeno samoupravno pravo iz njegovog delokruga.

U svom zahtevu za ocenu ustavnosti i zakonitosti spornog opšteg upravnog akta privredna organizacija treba da navede najpre da li je opšti akt po njenom mišljenju u celosti protivan ustavu ili je protivan ustavu samo deo spornog opšteg pravnog akta. Razume se da je privredna organizacija dužna da navede i razloge na osnovu kojih zasniva ovakvo svoje tvrđenje. Postavljajući zahtev da se utvrdi nesaglasnost opšteg akta sa ustavom (bilo u celini, bilo pojedinih njegovih delova), privredna organizacija ima pravo da traži da se taj sporni opšti pravni akt poništi (izuzev ako se radi o zakonu), odnosno može zahtevati od suda da se donese odluka kojom će se priznati pravo privredne organizacije na izmenu pojedinačnog akta donetog na njenu štetu, a na osnovu protivustavnog opšteg akta, pa i u slučaju kad je od donošenja pojedinačnog akta proteklo više od šest meseci. Razume se da ustavni sud može utvrđivati ustavnost spornog opšteg upravnog akta i van okvira iznetog u zahtevu privredne organizacije.

Ako ustavni sud utvrdi da je opštim aktom povređeno samoupravno pravo privredne organizacije, on će doneti odluku čija sadržina zaviši od — spornog opšteg pravnog akta.

Naime, ako je ustavni sud u toku postupka utvrdio da zakon nije u saglasnosti sa ustavom, o svojoj odluci odmah obaveštava Saveznu odnosno republičku skupštinu. Ako skupština u roku od šest meseci od dana objavljivanja odluke ustavnog suda ne dovede zakon u sklad sa ustavom, sud će svojom odlukom utvrditi da je zakon prestao da važi u celosti ili da su prestale da važe samo pojedine njegove odredbe, koje su protivne ustavu.

Ako se pak radi o drugim propisima državnih organa (osim zakona) ili o drugim opštim aktima organizacija koje vrše javna ovlašćenja, ukoliko je ustavni sud utvrdio njihovu neustavnost, on će svojom odlukom poništiti ili ukinuti taj propis odnosno drugi opšti akt. Ra-

zume se da je ustavni sud i u ovom slučaju ovlašćen da odgovarajući opšti akt poništi ili ukinu u celosti ili pak samo pojedine njegove odredbe.

Pravno dejstvo odluke ustavnog suda kojom je sud utvrdio da je zakon prestao da važi odnosno kojom je sud poništio ili ukinuo drugi opšti akt državnog organa ili organizacije koja vrši javna ovlašćenja je u tome, da zakon odnosno drugi opšti akt prestaje da važi.

Ako je na osnovu zakona koji je prestao da važi odnosno na osnovu ukinutog opšteg akta državnog organa ili organizacije koja vrši javna ovlašćenja donet pojedinačni akt kojim je povređeno samoupravno pravo privredne organizacije, privredna organizacija ima pravo da traži od organa ili organizacije koja je donela pojedinačni akt, da izmeni pojedinačni akt pod uslovom, kad je pojedinačni akt dostavljen privrednoj organizaciji, da do donošenja odluke od strane ustavnog suda o prestanku važenja zakona odnosno o ukidanju opšteg akta nije prošlo više od šest meseci (računajući od dana dostavljanja pojedinačnog akta). Međutim, ustavni sud može odlučiti da privredna organizacija kojoj je pojedinačnim aktom povređeno ustavom utvrđeno pravo samoupravljanja ima pravo da zahteva izmenu pojedinačnog akta i kad je od dana dostavljanja pojedinačnog akta do dana donošenja odluke suda proteklo više od šest meseci (vidi čl. 31. Zakona o Ustavnom sudu Jugoslavije). Razume se da je celishodno da u ovakvom slučaju privredna organizacija podnese odgovarajući zahtev nadležnom ustavnom sudu, mada sud može to odlučiti i po sopstvenoj inicijativi.

Treba istaći i ovlašćenje ustavnog suda u gornjem slučaju; da može odlučiti da su sud i drugi nadležni organ odnosno organizacija na zahtev privredne organizacije čije je zakonom utvrđeno pravo povređeno, dužni izmeniti sve ili pojedine vrste pojedinačnih akata kojima je takvo pravo povređeno, a koji su strankama dostavljeni na određeno vreme pre donošenja odluke suda (čl. 31: tač. 4. ZUSJ). Predlog za izmenu pojedinačnog akta u gornjim slučajevima može se podneti u roku od šest meseci od dana objavljivanja odluke ustavnog suda u službenom listu.

Kad je pak ustavni sud *poništio* neki propis ili drugi opšti akt, privredna organizacija kojoj je pravnosnažnim pojedinačnim aktom donesenim na osnovu tog propisa ili opštim aktom povređeno samoupravno pravo ima pravo zahtevati od suda odnosno drugog organa ili organizacije koja je donela pojedinačni akt izmenu tog akta. Predlog za izmenu pojedinačnog akta podnosi se u roku od šest meseci od dana objavljivanja odluke Ustavnog suda Jugoslavije u »Službenom listu SFRJ« (čl. 32. ZUSJ). Prema tome, kad je opšti akt poništen, odluka ustavnog suda ima šire dejstvo nego kada je opšti akt ukinut. Kao što je istaknuto, u tom slučaju postoji obaveza da se pojedinačni akt izmeni, pa i kad je od njegovog donošenja do odluke ustavnog suda prošlo više od šest meseci.

Bilo da je pojedinačni akt donet u sledstvu ukinutog ili poništenog opšteg akta, tim pojedinačnim aktom će se izvršiti izmena, poništaj ili ukidanje ranijeg pojedinačnog akta koji je donet na osnovu ranijeg protivustavnog opšteg akta. Sadržina novog pojedinačnog akta zavisice od konkretnog slučaja.

Ako je pojedinačni akt donet na osnovu zakona koji je prestao da važi, na osnovu republičkog zakona koji je ukinut ili na osnovu drugog propisa ili opšteg akta koji je poništen ili ukinut, takav akt ne može se izvršavati (ukoliko već nije izvršen). Prema tome, ne može se dozvoliti ni sprovođenje izvršenja ovakvog pravnosnažnog pojedinačnog akta. Ako je izvršenje započeto, izvršenje se mora obustaviti (čl. 33. ZUSJ).

U istom smislu su i odgovarajuće odredbe republičkih zakona o republičkim ustavnim sudovima.

V. ZAŠTITA USTAVNIH PRAVA I SLOBODA PROTIV NEZAKONITIH RADNJI

Zakonom o upravnim sporovima (čl. 69) predviđen je jedan oblik sudske zaštite ustavom utvrđenih prava samoupravljanja i drugih osnovnih prava i sloboda u slučaju kad su ova prava i slobode povređeni radnjom službenog lica u organu uprave odnosno odgovornog lica u radnoj ili drugoj organizaciji. Ovu zaštitu mogu da koriste pojedinci i organizacije u slučaju kad se radnjom službenog lica u organu uprave, odnosno odgovornog lica u radnoj ili drugoj organizaciji protivno zakonu neposredno sprečava ili ograničava vršenje ustavom utvrđenih prava samoupravljanja i drugih osnovnih prava i sloboda. Zakon o upravnim sporovima ima u vidu radnje koje se preduzimaju pod vidom službenih radnji, za čije vršenje ne postoji pravni osnov (tj. ne postoji opšti pravni akt, kao ni pojedinačni izvršni akt), na osnovu koga se može izvršiti odgovarajuća radnja. U takve radnje spadaju, na primer, samovoljna ograničavanje lične slobode, nasilno ometanje vršenja prava u određenim delatnostima bez donošenja akta, itd.

Nezakonite radnje službenog lica u organu uprave, odnosno odgovarajućeg lica u radnoj ili drugoj organizaciji treba da bude takva da se njom neposredno sprečava ili ograničava određenom pojedincu ili organizaciji vršenje ustavom utvrđenog prava samoupravljanja i drugih osnovnih prava i sloboda.

Predlog za zaštitu ustavnih prava i sloboda zbog nezakonite radnje može podneti pojedinac ili pravno lice, odnosno druga organizacija čija se ustavna prava i slobode ograničavaju ili se njihovo uživanje sprečava nezakonitom radnjom. U predlogu za zaštitu zbog nezakonite radnje pojedinac odnosno organizacija treba da navede radnju, mesto i vreme kad je radnja učinjena, organ odnosno organizaciju ili službeno lice koje je to učinilo, dokaze o tome, kao i zahtev da se otkloni zapreka ili ograničenje za vršenje prava ili obaveza.

Rok za podnošenje predloga za zaštitu zbog nezakonitosti radnje određuje se na taj način što se predlog može podneti sve dok radnja traje. Prema tome, predlog se ne može podneti, ako je dejstvo nezakonite radnje prestalo.

Ako lice prema kome je preduzeta radnja nije u mogućnosti da samo podnese predlog za zaštitu zbog nezakonite radnje, predlog može podneti i njegov bračni drug, dete, roditelj ili drugi bliski rođak.

Rešavanje o predlogu za zaštitu nezakonite radnje stavljeno je u nadležnost okružnom sudu opšte nadležnosti u čijem je području radnja učinjena.

Okružni sud odlučuje u veću sastavljenom od trojice sudija.

Najosnovnije odredbe po kojima postupa okružni sud pri rešavanju o predlogu za zaštitu zbog nezakonite radnje predviđene su Zakonom o upravnim sporovima. Međutim, te odredbe nisu dovoljne zbog čega i Zakon o upravnim sporovima predviđa za okružni sud dužnost da po predlogu mora postupati hitno i na način kojim se, čuvajući osnovna načela postupka, obezbeđuje efikasna zaštita prava i interesa građana i organizacija.

Po prijemu predloga za zaštitu od nezakonite radnje sud ispituje najpre blagovremenost predloga u smislu čl. 71. stav 1. ZUS. Ako sud ustanovi da je predlog podnet pošto je nezakonita radnja prestala, on će odbaciti predlog odlukom. Ako ustanovi da je predlog blagovremen, sud će bez odlaganja predlog dostaviti na odgovor organu koji je izvršio radnju odnosno odgovornom licu, koje je to učinilo. Odgovor na predlog dostavlja se u roku koji odredi sud.

Međutim, nije neophodno da sud u svakom slučaju dostavi predlog na odgovor organu, odnosno odgovornom licu koje je izvršilo radnju. Sud može, prema okolnostima slučaja, doneti odluku po predlogu odmah i bez prethodnog dostavljanja predloga na odgovor, ako podaci o predlogu pružaju za to pouzdan osnov.

Kad sud nađe na osnovu dokaza koji su podneti uz zahtev za zaštitu zbog nezakonite radnje odnosno na osnovu podataka koje je sam sud prikupio, da je predlog osnovan, on donosi rešenje kojim zabranjuje dalje vršenje radnje. U ovakvom slučaju sud rešenjem istovremeno određuje šta je potrebno da bi se uspostavilo zakonito stanje, ostavljajući rok za izvršenje, a istim rešenjem određuje i zakonske sankcije za slučaj neizvršenja rešenja.

Ako sud, naprotiv, nađe da predlog nije osnovan, on donosi rešenje kojim odbija predlog kao neosnovan.

Protiv rešenja okružnog suda kojim je zabranjeno dalje vršenje radnje, kao i protiv rešenja kojim je predlog za zaštitu zbog nezakonite radnje odbijen, može se izjaviti žalba republičkom vrhovnom sudu u roku od tri dana od dana dostavljanja rešenja.

Ako je žalbu izjavio organ koji je izvršio radnju odnosno odgovorno lice koje je tu radnju izvršilo, u tom slučaju žalba ne odlaže izvršenje rešenja, ali sud može na predlog odložiti izvršenje ako prema okolnostima slučaja nađe da je to potrebno.

Kada je sud rešenjem zabranio dalje vršenje nezakonite radnje, on je dužan da odmah u cilju obezbeđenja izvršenja rešenja preduzme što je potrebno prema okolnostima konkretnog slučaja. Međutim, ako sud nalazi da može da dođe do izvesnog odugovlačenja u vezi sa izvršenjem rešenja, on može o rešenju obavestiti starešinu organu koji vrši nadzor nad organom koji je izvršio radnju odnosno nad odgovornim licem koje je to učinio; zatim može obavestiti javnog tužioca, kao i druge organe da bi oni sa svoje strane preduzeli potrebne mere radi uspostavljanja zakonitog stanja.

Ako rešenje suda kojim je zabranjeno dalje vršenje radnje i kojim je određeno što je potrebno da se uspostavi zakonito stanje ne bude izvršeno u ostavljenom roku, sud je ovlašćen i dužan da izvrši rešenje neposredno ili preko drugog suda ili organa. Ovakvo izvršenje

se prema okolnostima slučaja, sprovodi na trošak organa ili organizacije odnosno na trošak odgovornog lica koje je izvršilo radnju.

Ako sud posumnja da rešenje neće biti izvršeno u ostavljenom roku zbog stava odgovornog lica u organu odnosno organizaciji, sud može u cilju izvršenja rešenja staviti predlog nadležnom organu za udaljenje od dužnosti odgovornog lica, a po potrebi može protiv odgovornog lica, ako ono u određenom roku ne izvrši rešenje, izreći kaznu do 2.000 novih dinara, kao i odrediti i druge pogodne mere shodno pravilima izvršnog postupka.

VI. LEGITIMACIJA ZA PODNOŠENJE ZAHTEVA, PREDLOGA I PRAVNIH SREDSTAVA U VEZI SA OSTVARIVANJEM ZAŠTITE PRAVA SAMOUPRAVLJANJA PRIVREDNIH ORGANIZACIJA

Kao što je izloženo, pravo samoupravljanja privrednih organizacija mogu biti povređena kako aktima državnih organa, tako i aktima organizacije koja vrši javna ovlašćenja.

Ako je aktom državnog organa odnosno aktom organizacije koja vrši javna ovlašćenja povređeno pravo samoupravljanja privredne organizacije, u tom slučaju zahteve, predloge, žalbe i druga pravna sredstva u vezi sa ostvarivanjem prava samoupravljanja predviđena zakonom mogu u ime organa upravljanja privredne organizacije podnositi sudovima i drugim državnim organima direktor i predsednik radničkog saveta na osnovu odluke radničkog saveta. Prema tome, pretpostavka je da je radnički savet na sednici odlučivao o tome kakav će zahtev, predlog odnosno pravno sredstvo uputiti nadležnom državnom organu odnosno organizaciji koja vrši javna ovlašćenja i istovremeno odlučice o tome ko će u ime radničkog saveta, zahtev predlog odnosno pravno sredstvo da podnese. Prema navedenoj odredbi, zahtev, predlog odnosno pravno sredstvo može da podnese ili direktor ili predsednik radničkog saveta, već prema tome koji je od njih ovlašćen odlukom radničkog saveta.

Ako se radi o ostvarivanju prava samoupravljanja predviđenih zakonom od strane dela privredne organizacije predloge, zahteve, žalbe i druga pravna sredstva u vezi sa ostvarivanjem ovih prava samoupravljanja, podnose u ime dela privredne organizacije, a na osnovu odluke organa upravljanja dela privredne organizacije, sudovima i drugim državnim organima predsednik organa upravljanja dela preduzeća, odnosno predsednik zbora radnih ljudi ukoliko ne bira organ upravljanja dela privredne organizacije. Prema tome, ako se radi o fabrici ili pogonu kao delu privredne organizacije koji ima i svoje organe upravljanja (radnički savet ili radnički savet i upravni odbor), po pravilu će radnički saveti fabrike odnosno pogona doneti odluku da li će se sudu ili drugom državnom organu podneti odgovarajući zahtev, predlog ili pravno sredstvo, pa ukoliko radnički savet o tome odluči, u ime dela preduzeća zahtev, predlog odnosno pravno sredstvo podneće predsednik radničkog saveta fabrike odnosno pogona. Ako se pak radi o radnoj jedinici koja ne bira svoje organe samoupravljanja, u tom slučaju zbor radnih ljudi radne jedinice preduzeća razmatraće pitanje ostvarivanja

prava samoupravljanja i ukoliko odluči da se nadležnom državnom organu odnosno sudu podnese zahtev, predlog odnosno pravno sredstvo, on će istovremeno ovlastiti predsednika zbora radnih ljudi da u ime radne jedinice podnese odgovarajući zahtev, predlog odnosno pravno sredstvo (čl. 76. OZP).

Dr Savoljub Popović
prof. Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

SUMMARY

There exist legal devices for the protection of the rights to self-government of the working people in the economic organizations as well as the legal devices for the protection of the rights to self-government of the economic organizations themselves.

On the other hand, there exists a difference between the protection of the individual and collective rights to self-government of the working people in the economic organizations, too.

The protection of the individual rights of the members of the working community is provided by the Basic Law on Enterprises, Basic Law on Working Relations, Law on the Register of Voters, Basic Law on the Election of the Workers' Councils and Other Organs of Management in Working Organizations, and other laws. For example, a member of the working community can not be made responsible for his opinion and proposals in connection with the implementation of the rights to self-government and business affairs of the enterpris, etc.

There exist legal devices for the realization of the judicial protection of the rights to self-government of the economic organization.

An economic organization may demand the protection of its rights to self-government before the supreme court in case when its constitutional rights to self-government have been violated by a valid individual act of a state organ or any organization, and no other judicial protection has been provided.

An economic organization may realize the protection of its rights to self-government before the constitutional court when its particular right has been violated by a general act of state organ and or working or other organization which discharges public powers. Economic organization may institute proceedings for appraisal of constitutionality and legality in case some of its rights provided in the Constitution of the SFRJ or the republic constitutions have been violated by a general act.

When the right to self-government of an economic organization has been violated by an action of an official in the administrative organ and or the responsible person in working organization economic organization may realize the protection of its rights to self-government before a competent county court of the general jurisdiction.

Finally, the question of the legal authorizations for raising of requests, proposals and other legal devices for the protection of the rights to self-government of the economic organization has been discussed.

OSNOVI ZA PONAVLJANJE KRIVIČNOG POSTUPKA U TEORIJI I PRAKTIČNOJ PRIMENI

Ponavljanje krivičnog postupka kao vanredni pravni lek u celini ima svojih varijacija. što dovodi do postojanja više vrsta ove ustanove, o čemu se izjašnjava kako zakonodavac prilikom zakonskog regulisanja tako i krivičnoprocesna teorija. Prema opšte usvojenom stanovištu razlikuju se uglavnom dve vrste ponavljanja krivičnog postupka: nepravo i pravo. Zavisno od vrste ponavljanja krivičnog postupka, zakonodavac je propisao i različite uslove i osnove za podnošenje zahteva za ponavljanje postupka. Tako su za pravo ponavljanje krivičnog postupka propisani najrigorozniji uslovi i osnovi, što je i razumljivo kada se zna da ova vrsta ponavljanja postupka predstavlja suštinu same ustanove. Polazeći od ove postavke, zakonodavac je propisao da je za podnošenje zahteva za pravo ponavljanje krivičnog postupka potrebno da krivična stvar bude okončana pravosnažnom sudskom odlukom u meritumu i da su se nakon njene pravosnažnosti pojavile nove činjenice i dokazi, koji sami za sebe ili u sklopu sa ranijim dokazima ukazuju da je takva sudska odluka nepravilna i nepravedna u svojim bitnim činjeničnim sastojcima. Pravosnažna sudska odluka kojom se krivična stvar okončava u meritumu može se pojaviti u formi presude bilo koje vrste, sem presude kojom se optužba odbija zbog nedostatka predloga ili odobrenja za krivično gonjenje. Sem ovoga, pravosnažna sudska odluka može se pojaviti i u formi rešenja kojim se krivični postupak pravosnažno obustavlja u fazi izviđaja, istrage ili povodom prigovora protiv optužnice, ili zbog odustanka od optužbe pre početka glavnog pretresa zbog nedostatka dokaza. Ovako obustavljen krivični postupak, može se takođe ponoviti, odnosno nastaviti na zahtev ovlašćenog tužioca, ukoliko se podnesu novi dokazi na osnovu kojih se sud može uveriti da su se stekli uslovi za ponovno pokretanje krivičnog postupka (čl. 379. ZKP). Predmet našeg razmatranja biće osnovi i uslovi koji su zakonom propisani za ponavljanje krivičnog postupka okončanog pravosnažnom presudom.

Da bi mogle da posluže kao osnov za ponavljanje krivičnog postupka u pravom smislu, nove činjenice i dokazi moraju biti određenog kvaliteta. Kvalitet novih činjenica i dokaza određuje se zakonom. Ovo je razumljivo kada se ima u vidu pravna priroda ustanove ponavljanja krivičnog postupka i njen cilj, jer bi se u protivnom dešavalo da se jedna pravosnažna presuda napada ovim vanrednim pravnim lekom po bilo kom osnovu i bilo kojim novim činjenicama i dokazima. To bi

dovodilo do toga da se jedna krivična stvar ne bi mogla nikada okončati. Ovakva situacija bi u krajnjoj liniji uticala s jedne strane na autoritet suda kao ustanove, a s druge strane ugrožavala bi ličnu bezbednost građana. Imajući u vidu sve ove okolnosti, naš zakonodavac je striktno odredio kvalitet novih činjenica i dokaza koje su podobne da posluže kao osnov za pravo ponavljanje krivičnog postupka okončanog pravosnažnom presudom. Zakonodavac je ovo učinio na taj način što je u članu 380. ZKP limitativno propisao osnove za pravo ponavljanje krivičnog postupka, koji je okončan pravosnažnom presudom, bez mogućnosti bilo kakvog proširivanja. Bliže posmatrano, zakonodavac u navedenom članu neke od osnova specificira i konkretizuje (čl. 380. st. 1. tač. 1, 2, 3 i 5), a neke daje u uopštenoj formi (čl. 380. st. 1. tač. 4. i 6). Inače, osnovi navedeni u članu 380. ZKP isti su bez obzira na vrstu presude, sem presude kojom se optužba odbija zbog nedostatka predloga ili odobrenja za krivično gonjenje i bez obzira da li je zahtev za ponavljanje krivičnog postupka podnet u korist ili na štetu okrivljenog.

Nakon ovih opštih konstatacija o osnovima za pravo ponavljanje krivičnog postupka okončanog pravosnažnom presudom, detaljnije ćemo razmotriti pojedine zakonske osnove u redosledu kako ih je zakonodavac u članu 380. ZKP regulisao. Takođe ćemo razmotriti brojnost primene pojedinih osnova u praksi okružnih sudova jugoistočne Srbije.¹

1. Do ponavljanja krivičnog postupka doći će u slučaju kada se dokaže da je presuda zasnovana na lažnoj ispravi ili na lažnom iskazu svedoka ili veštaka (čl. 380. st. 1. tač. 1. ZKP). Ovaj osnov za ponavljanje krivičnog postupka sastoji se u lažnim dokaznim sredstvima. Pravosnažna presuda nastala je kao rezultat izvršenja krivičnog dela od strane trećih lica, koja se pojavljuju u krivičnom postupku. Da bi se dokazalo da jedna presuda u svojim bitnim činjeničnim sastojcima počiva na dokazima ove vrste, potrebno je da se utvrdi uzročna veza između ovih dokaza i same presude. Ovo je potrebno zbog toga što je moguće da postoje lažni dokazi ove vrste, ali da isti ne mogu poslužiti kao osnov za ponavljanje krivičnog postupka. To će biti u onom slučaju kada se lažni dokaz odnosi na neku sporednu činjenicu u presudi, ili kada se odnosi na neku glavnu činjenicu koja je dokazana u dovoljnoj meri drugim relevantnim dokazima. S obzirom da se radi o izvršenju krivičnog dela od strane trećih lica, to se lažnost dokaza ove vrste utvrđuje pravosnažnom osuđujućom presudom. Potrebno je da se učinilac ovakvog krivičnog dela oglasi krivim, ali nije nužno i neophodno da se izrekne i kazna. No, u slučaju nemogućnosti vođenja krivičnog postupka protiv učinioca ovakvog krivičnog dela iz bilo kojih razloga (smrt okrivljenog, trajno duševno oboljenje i sl.), lažnost ovih dokaza može se dokazivati i na drugi način. Ovo krivično delo može u prvom redu da učini svedok svesnim davanjem lažnog iskaza (čl. 283. KZ). Međutim, ako svedok nesvesno daje lažan iskaz, tj. subjektivno misli da govori istinu a objektivno se vara, u tom slučaju ovakav iskaz ne može da posluži kao osnov za ponavljanje krivičnog postupka iz člana 380. st. 1. tač. 1, već kao osnov iz člana 380. st. 1. tač. 4. Do ovoga

¹ Područje jugoistočne Srbije obuhvata šest okružnih sudova i to: Okružni sud u Nišu, Leskovcu, Vranju, Zaječaru, Prokuplju i Pirotu.

dolazi zbog toga što u ovom slučaju nema krivičnog dela, ali i pored toga postoje nove činjenice i dokazi. Pored svedoka ovo delo može isto tako da učini i veštak u slučaju davanja lažnog nalaza i mišljenja o onim činjenicama koje su bile predmet njegovog veštačenja. Smatramo da i kod veštaka može postojati ista situacija kao kod svedoka, tj. može i on učiniti nenamernu — objektivnu grešku u svom nalazu i mišljenju, kojom prilikom ne bi učinio krivično delo, ali bi postojale nove činjenice i dokazi koje bi poslužile kao osnov za ponavljanje krivičnog postupka po članu 380. st. 1. tač. 4. ZKP. Što se tiče samog okrivljenog situacija je sasvim drukčija. Naime, on može takođe dati lažan iskaz, ali time ne čini krivično delo zbog toga što zakonodavac njegovu laž toleriše. Okrivljeni može biti saučesnik u izvršenju ovog krivičnog dela, napr. podstrekač na lažno svedočenje ili nužni saizvršilac u slučaju krivičnog dela davanja mita. Sve ove okolnosti ne mogu poslužiti kao osnov za podnošenje zahteva za ponavljanje krivičnog postupka po članu 380. st. 1. tač. 1, zbog toga što se u svim ovim slučajevima okrivljeni ne može krivično goniti, niti se protiv njega može izreći osuđujuća presuda, koja jedino može kao nova činjenica biti osnov po navedenom članu. Lažno priznanje okrivljenog može poslužiti kao nova činjenica ili dokaz za podnošenje zahteva po čl. 380. st. 1. tač. 4. Zakonodavac ne pominje slučaj lažnog tumačenja od strane sudskog tumača, koje takođe može poslužiti kao osnov ove vrste. Smatra se da je to slučajni propust zakonodavca, jer nema nikakvog razloga da i lažno tumačenje, koje je u suštini jedan oblik lažnog svedočenja, posluži kao osnov ove vrste. Što se tiče lažne isprave, smatramo da se tu uglavnom radi o raznim vidovima falsifikovanja isprave, te da zbog toga krivično delo falsifikata može biti učinjeno od svih lica, pa i samog okrivljenog, jer ta okolnost u ovom slučaju nije ni bitna. U ovim slučajevima je važno da je jedna falsifikovana isprava poslužila kao dokaz neke bitne činjenice u pravosnažnoj presudi koja se napada. Bitno je i to da jedna isprava bude lažna u svojoj sadržini, a ne i po formi.

Primena ovog osnova u sudskoj praksi nije tako brojna. Tako je u praksi okružnih sudova jugoistočne Srbije bilo malo zahteva, za ponavljanje krivičnog postupka podnetih po ovom osnovu. Još je manji broj usvojenih zahteva. Naime, u periodu od pet godina tj. od 1959. do 1964. godine podneto je svega sedam zahteva po ovom osnovu, od kojih je samo jedan usvojen. Većina zahteva za ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu odbijeno je zbog toga što su bili podneti prerano. Naprimera, okrivljeni ili njegov branilac bazirali su svoj zahtev za ponavljanje krivičnog postupka na činjenici da je neki svedok dao lažan iskaz, ili da je veštak dao lažan nalaz i mišljenje u toku redovnog krivičnog postupka, na čijim iskazima se uglavnom bazira pravosnažna presuda, ali lažnost navedenih dokaza nije utvrđena pravosnažnom osuđujućom presudom. Bilo je i takvih situacija da je u zahtevu isticana okolnost da se neki svedok ili veštak u svom iskazu objektivno prevario. Sudovi na ovom području su i ovakve zahteve odbijali kao neosnovane, odnosno preuranjene, tražeći da se lažnost ovih činjenica takođe dokaže pravosnažnom osuđujućom presudom. Smatramo da je ovakav stav pojedinih sudova na ovom području nepravilan, zbog toga što se ovakav iskaz svedoka, odnosno nalaz i mišljenje veštaka može tretirati kao nova

činjenica ili dokaz i poslužiti kao osnov za podnošenje zahteva po članu 380. st. 1. tač. 4. ZKP. Najzad, bilo je i takvih zahteva koji su od strane navedenih sudova odbijeni zbog toga što se isticala lažnost iskaza onih svedoka, na čijim se iskazima nisu zasnivale pravno relevantne činjenice u presudi koja se napada, ili su ove činjenice dokazane drugim istinitim dokaznim sredstvima.

2. Po ovom osnovu do ponavljanja krivičnog postupka dolazi ako se dokaže da je do presude došlo usled krivičnog dela sudije, sudije-porotnika ili lica koje je vršilo izviđajne ili istražne radnje (čl. 380. st. 1. tač. 2. ZKP).

Dok se kod prethodnog osnova za ponavljanje krivičnog postupka tražilo da je krivična presuda nastala kao rezultat krivičnog dela izvršenog od strane trećih lica, dotle se ovde traži da je krivično delo izvršeno od strane onih lica koja su tokom redovnog krivičnog postupka obavljala neku pravosudnu funkciju i da se pravosnažna presuda u svojim bitnim činjeničnim sastojcima zasniva na tom krivičnom delu. Zbog toga je potrebno da se prilikom rešavanja o osnovanosti podnetog zahteva za ponavljanje krivičnog postupka i ovde utvrdi postojanje uzročne veze između krivičnog dela učinjenog od strane napred navedenih lica i same pravosnažne presude koja se napada. Ovo je potrebno zbog toga što neko od ovih lica može izvršiti krivično delo tokom redovnog krivičnog postupka, ali da to krivično delo ipak ne može poslužiti kao osnov za usvajanje podnetog zahteva. To je napr. slučaj kada sudija, sudija-porotnik ili drugo lice nadležno za obavljanje neke krivičnoprocese radnje u postupku primi mito da bi obavilo navedenu krivičnoprocesnu radnju, koju je inače bilo po zakonu dužno da obavi, ili pak, da ne izvrši neku radnju koja se ustvari po zakonu, ne sme izvršiti. U navedenim slučajevima nema nikakve uzročne veze između izvršenog krivičnog dela ovih lica i donete pravosnažne presude po konkretnoj krivičnoj stvari. Ovakvo krivično delo sudija može da učini kako u fazi donošenja presude, tako i u predhodnom krivičnom postupku, ukoliko je u istom izvodio neke krivičnoprocesne radnje. Ostala lica koja učestvuju u krivičnom postupku i izvode neke krivičnoprocesne radnje po službenoj dužnosti, mogu da učine ovo krivično delo samo u predhodnom postupku. Međutim, krivično delo izvršeno u predhodnom krivičnom postupku, može biti u uzročnoj vezi sa donetom presudom, iako se presuda donosi na osnovu činjenica i dokaza iznetih na glavnom pretresu. Inače, izviđajni i istražni organi krivičnog postupka najčešće čine, pored ostalih, krivično delo iznuđivanja iskaza (čl. 151. KZ) to kako od okrivljenog tako i od svedoka i veštaka.

U dosada objavljenoj sudskoj praksi, kao i u praksi okružnih sudova jugoistočne Srbije nije bilo zahteva za ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu. Naime, bilo je nekoliko zahteva u kojima je pored ostalih razloga isticana i okolnost o tome da je izviđajni odnosno istražni organ vršio fizičku i psihičku presiju na okrivljenog sa ciljem iznuđivanja priznanja, ili na svedoke da dadu iskaz određene sadržine. Međutim, ovakvi zahtevi su odbačeni od strane suda, jer nisu bili dovoljno ubedljivi niti je za istinitost novih činjenica i dokaza podneta pravosnažna osuđujuća presuda, što je i kod isticanja ovog osnova nužno ako se želi pozitivno rešenje zahteva. No, i pored toga što nije

bilo zahteva za ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu u navedenim sudovima, ne isključuje se mogućnost postojanja krivičnih dela izvršenih od strane sudije, sudije — porotnika ili lica koje je vršilo izviđajne ili istražne radnje, koja su bila u uzročnoj vezi sa pravosnažnom presudom. Međutim, u ovakvim slučajevima je veoma otežano dokazivanje izvršenog krivičnog dela, s obzirom da se ista uglavnom vrše bez prisustva trećih lica, napr. primanje odnosno davanje mita, ili ispitivanje okrivljenog odn. saslušanje svedoka i sl.

3. Na zahtev ovlašćenog lica krivični postupak će se ponoviti i u slučaju ako je presuda kojom se optužba odbija doneta zbog odustanka javnog tužioca od optužbe, a dokaže se da je do ovog odustanka došlo usled krivičnog dela zloupotrebe službenog ovlašćenja izvršenog od strane javnog tužioca (čl. 380. st. 1. tač. 3. ZKP).

Ovaj zakonski osnov za ponavljanje krivičnog postupka inkriminisan je tek Zakonom o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku 1959. godine. U našem krivičnom postupku javni tužilac je dužan da u svojoj aktivnosti u vezi sa krivičnim gonjenjem respektuje neka načela krivičnog postupka. Tako naprimer, on je dužan da prilikom pokretanja krivičnog postupka ima u vidu načelo oficijelnosti, koje kazuje da se krivični postupak započinje i sprovodi po službenoj dužnosti i isključivo u društvenom interesu, bez obzira da li neposredno oštećeni želi ili ne pokretanje krivičnog postupka. Međutim, ovo načelo obavezuje javnog tužioca samo za krivična dela koja se prema Krivičnom zakoniku gone po službenoj dužnosti.² Drugo važno načelo u vezi sa krivičnim gonjenjem jeste načelo legaliteta, koje obavezuje javnog tužioca da pokrene krivični postupak kada se radi o krivičnim delima koja se gone po službenoj dužnosti ili po predlogu, ukoliko su ispunjeni zakonski uslovi za krivično gonjenje. U ovom slučaju javni tužilac je ovlašćen da ceni da li su ispunjeni svi zakonom propisani uslovi za krivično gonjenje, pa ukoliko su ovi uslovi ispunjeni on je dužan da pokrene krivični postupak. Najzad, za javnog tužioca važi i načelo mutabiliteta, prema kome javni tužilac može odustati od krivičnog gonjenja do završetka glavnog pretresa, ukoliko smatra da ne postoje stvarni i pravni osnovi za dalje krivično gonjenje.³

Ukoliko se javni tužilac ne pridržava navedenih načela, odnosno ne sprovodi krivično gonjenje po službenoj dužnosti kada to zahtevaju društveni interesi, ili pak, odustaje od krivičnog gonjenja u toku postupka i pored toga što postoje zakonom propisani uslovi za krivično gonjenje, on čini krivično delo zloupotrebe službenog ovlašćenja iz člana 314. KZ, koje služi kao osnov za ponavljanje krivičnog postupka. Javni tužilac čini ovo krivično delo kako u slučaju nepokretanja krivičnog postupka, tako i u slučaju odustanka od krivičnog gonjenja u toku postupka sve do završetka glavnog pretresa, ako su bili ispunjeni zakonski uslovi za krivično gonjenje. Međutim, zakonodavac je ovaj osnov inkriminisao tako što je predvideo da će u ovom slučaju do ponavljanja

² Dr Vladimir Bayer: Jugoslovensko krivično procesno pravo, knj. 1, Zagreb 1960, str. 129.

³ Dr Tihomir Vasiljević: Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd 1964, str. 131.

krivičnog postupka doći samo onda ako javni tužilac odustane od optužbe u toku glavnog pretresa, tj. do njegovog završetka. Ovo je i razumljivo zbog toga što su navedeni osnovi za ponavljanje krivičnog postupka predviđeni samo protiv pravosnažnih sudskih odluka u formi presude bilo koje vrste, sem presude kojom se optužba odbija iz razloga nepostojanja predloga ili odobrenja za krivično gonjenje. Inače, kao dokaz da je krivično delo zaista izvršeno od strane javnog tužioca i da je kao rezultat izvršenja takvog dela nastala pravosnažna presuda, koja je predmet napada, može poslužiti jedino pravosnažna osuđujuća presuda. Naime, ovde nije potrebno dokazivati da je pravosnažna presuda kojom se optužba odbija nastala kao rezultat krivičnog dela izvršenog od strane javnog tužioca, jer se optužba mora odbiti čim javni tužilac odustane od zastupanja iste na glavnom pretresu, već se samo ispituje da li je javni tužilac ovim odustankom učinio krivično delo zloupotrebe službenog ovlašćenja (čl. 314. KZ).

Kod ovog osnova za ponavljanje krivičnog postupka sporno je pitanje o tome da li će doći do ponavljanja krivičnog postupka u slučaju kada javni tužilac odustaje od krivičnog gonjenja i dokaže se pravosnažnom osuđujućom presudom da je time učinio krivično delo zloupotrebe službenog ovlašćenja. Međutim, kako se radi o krivičnim delima koja se gone po službenoj dužnosti ili po predlogu, krivično gonjenje može preduzeti oštećeni kao supsidijarni tužilac i nadležni sud može na bazi podignute optužnice ovog tužioca doneti osuđujuću presudu. U ovom slučaju nastaje takva situacija u kojoj javni tužilac odustaje od krivičnog gonjenja i time čini krivično delo zloupotrebe službenog ovlašćenja, ali se, zahvaljujući okolnosti što u toj situaciji na njegovo mesto stupa oštećeni kao supsidijarni tužilac, ipak postiže isti efekat. Smatra se da u ovom slučaju nema osnova za ponavljanje krivičnog postupka, niti zakonske mogućnosti, jer su donosi presudu kojom se optužba odbija tek onda kada i oštećeni kao tužilac odustane od krivičnog gonjenja. Međutim, ova okolnost ne utiče na to da javni tužilac bude osuđen za krivično delo zloupotrebe službenog ovlašćenja.

Po ovom osnovu takođe nije bilo zahteva za ponavljanje krivičnog postupka u praksi okružnih sudova jugoistočne Srbije. Ova okolnost može se tumačiti kao znak ispravnog i zakonitog rada javnih tužilaštava na ovom području, ili pak kao teškoća u dokazivanju krivičnih dela izvršenih na ovaj način. Zaista je veoma otežano da se utvrde pravi motivi kojim se rukovodio javni tužilac prilikom odbijanja pokretanja krivičnog postupka, ili prilikom odustajanja od daljeg krivičnog gonjenja.

Kod dosada navedenih osnova za ponavljanje krivičnog postupka (čl. 380. st. 1. tač. 1, 2. i 3. ZKP) zakonodavac ne traži postojanje očigledne mogućnosti da na mesto osuđujuće presude mora, nakon ponavljanja krivičnog postupka, doći oslobađajuća presuda i obrnuto. Naprotiv, cilj ponavljanja krivičnog postupka po ovim osnovima jeste u tome da se ponovo pravilno i zakonito utvrdi činjenično stanje bez obzira na krajnji rezultat, odnosno na vrstu presude koja će biti donesena u novom krivičnom postupku.

4. Kao dalji osnov za ponavljanje krivičnog postupka jeste slučaj kada se traži iznošenje novih činjenica ili podnošenje novih dokaza koji su sami za sebe ili u vezi sa ranijim dokazima podobni da prouzrokuju

oslobođenje lica koje je bilo osuđeno ili njegovu osudu po blažem ili strožem krivičnom zakonu ili osudu lica koje je bilo oslobođeno od optužbe odnosno protiv koga je van slučaja iz čl. 378. ovog zakonika optužba odbijena (čl. 380. st. 1. tač. 4. ZKP).

Ovo je jedan od osnova koji nije strogo specificiran od strane zakonodavca, već je dat u jednoj uopštenoj formi. Međutim, i ovde postoji izvesna posredna određenost koja se ogleda u tome da navedene činjenice i dokazi moraju da budu relevantni i novi. Relevantnost ovih činjenica i dokaza ogleda se u tome što je potreban takav kvantitet i kvalitet istih da bi mogli da proizvedu posledice koje zakon traži, tj. da se na osnovu njih samih ili u vezi sa ranijim činjenicama i dokazima može doneti oslobađajuća presuda ili presuda po blažem krivičnom zakonu, odnosno osuđujuća presuda ili presuda po strožem krivičnom zakonu. To znači da kod novih činjenica i dokaza ne postoji relevantnost ako se na osnovu njih može postići izricanje blaže odnosno strože kazne, bez promene činjeničnog stanja u pogledu same krivične odgovornosti učinioca i pravne kvalifikacije krivičnog dela. U sudskoj praksi, pa i u praksi okružnih sudova jugoistočne Srbije bilo je baš ovakvih slučajeva. Naime, sudovi su u ponovljenom krivičnom postupku izmenili činjenično stanje samo u onim okolnostima koji utiču na ublažavanje kazne i nakon toga su donosili presudu, koja je u odnosu na raniju presudu bila izmenjena jedino u visini i vrsti kazne. Opravdano su vrhovni sudovi kroz objavljenu sudsku praksu ukazali na ovu nepravilnost, jer se ovakav cilj može postići jedino zahtevom za vanredno ublažavanje kazne. Činjenice i dokazi koji se iznose odnosno podnose po ovom osnovu, mogu biti novi u smislu da je lice koje se na njih poziva za njih ranije znalo, ali ih iz bilo kojih razloga nije ranije iznosilo, ili pak novi u tom smislu da je podnosilac za njih saznao tek nakon pravosnažnosti presude. Kratko rečeno, činjenice i dokazi ove vrste mogu biti novopodneti ili novopojavljeni. U tumačenju intencije zakonodavca krivično-procesna teorija ima više sklonosti da prihvati prvu mogućnost. Naime, traži se da su činjenice i dokazi novopodneti odnosno izneti prvi put u zahtevu za ponavljanje krivičnog postupka, bez obzira kada je podnosilac zahteva za iste saznao, sa izvesnim izuzecima u pogledu podnošenja zahteva na štetu okrivljenog, o kojima će kasnije biti reči. Za prihvatanje ove solucije navode se brojni razlozi. Tako se najpre navodi kao razlog načelo materijalne istine koje zahteva slobodnu upotrebu svih dokaza, bez ikakvog ograničenja u pogledu vremena iznošenja istih. Dalje se navodi da neiznošenje svih činjenica i dokaza od strane ovlašćenih lica u toku redovnog krivičnog postupka, može imati i časne motive, pored raznih zloupotreba. Najzad, kao najvažniji razlog prihvatanja ovakvog rešenja sastoji se u tome što postoje velike teškoće oko utvrđivanja da li su činjenice i dokazi ove vrste novopojavljene ili novopodnete.⁴ Od napred usvojenog stava u pogledu novih činjenica i dokaza, postoji izuzetak samo u slučaju kada je podnosilac zahteva po ovom osnovu javni tužilac. Od javnog tužioca kao podnosioca zahteva po ovom osnovu, na štetu okrivljenog, zakonodavac izričito traži da mora podneti samo one činjenice i dokaze za koje je saznao nakon pravo-

⁴ Dr Tihomir Vasiljević: op. cit., str. 546.

snažnosti presude i to u roku od šest meseci od momenta saznanja. No i u ovom slučaju postoje velike mogućnosti za zloupotrebe od strane javnog tužioca, jer teškoće oko utvrđivanja da li su činjenice i dokazi novopojavljeni ili novopodneti, postoje isto tako i ovom prilikom.

U praksi okružnih sudova jugoistočne Srbije bilo je najviše podnetih zahteva po ovom osnovu. Ovo je i razumljivo kada se ima u vidu mogućnost pojavljivanja i saznanja za činjenice i dokaze, za koje se nije znalo ili koje nisu iznete tokom redovnog krivičnog postupka do momenta donošenja pravosnažne presude. Tako smo tokom našeg istraživanja u navedenim sudovima ustanovili da je po ovom osnovu podneto 46 zahteva za ponavljanje krivičnog postupka okončanog pravosnažnom sudskom odlukom u formi presude i 4 zahteva za nastavljanje krivičnog postupka obustavljenog pre početka glavnog pretresa rešenjem zbog nedostatka dokaza. Od ovog broja 33 zahteva je negativno rešeno, a samo 13 zahteva je usvojeno i po njima dozvoljeno ponavljanje krivičnog postupka. Iz odnosa odbijenih i usvojenih zahteva po ovom osnovu, vidi se da je ogromna većina zahteva podneta na osnovu subjektivnog verovanja ovlašćenih lica, uglavnom osuđenog i njegovog branioca, da su se pojavile nove činjenice i dokazi nakon pravosnažnosti presude, a da objektivno gledano takvih činjenica i dokaza nije bilo, ili da njihov kvantitet i kvalitet nije bio relevantan za pozitivno rešenje podnetog zahteva. Kao nove činjenice i dokazi najčešće su isticane one činjenice i dokazi koje su bile poznate i iznete u redovnom krivičnom postupku i o kojima je sud već jednom odlučivao. Bilo je i takvih zahteva u kojima su isticane nove činjenice i dokazi koji su se odnosili na neke nebitne delove pravosnažne presude. Najzad, među podnetim zahtevima po ovom osnovu bilo je i takvih u kojima nisu isticane nikakve nove činjenice i dokazi, pa i neozbiljnih. Iz dalje analize navedenih podataka dolazi se do zaključka da je među podnetim zahtevima po ovom osnovu bilo mnogo više zahteva u kojima su isticani novi dokazi kojima se želelo da se ranije iznete činjenice izmene u korist podnosioca zahteva. Kao dokazna sredstva za ostvarenje ovog cilja najčešće su korišćeni iskazi svedoka i to kako iskazi ranije saslušanih svedoka tako i iskazi novih svedoka. Ovim dokaznim sredstvima nastojalo se da se dokaže alibi osuđenog ili da se umanja njegova krivična odgovornost za učinjeno krivično delo. Bilo je i takvih zahteva u kojima je pokušavano da se iskazom novih svedoka, dokaže lažno svedočenje nekog svedoka u redovnom krivičnom postupku. I ovakvi zahtevi su odbijani zbog toga što se lažno svedočenje kao nova činjenica može utvrditi samo pravosnažnom osuđućom presudom.

Na relativno mali broj usvojenih zahteva po ovom osnovu uticalo je i to što sudovi nisu imali dovoljno izgrađene kriterijume o tome kakvih i koliko je novih činjenica i dokaza bilo potrebno za pozitivno rešenje podnetog zahteva. Zbog ovakve situacije bilo je i takvih slučajeva da su subjektivni momenti kod pojedinih sudija uticali na usvajanje odnosno odbijanje zahteva. Ovu pojavu uočavali su i vrhovni sudovi prilikom rešavanja po žalbama ovlašćenih lica na odluke nižih sudova po konkretno podnetim zahtevima za ponavljanje krivičnog postupka. Tako se u obrazloženju presude Saveznog vrhovnog suda br. 148/59 ističe da je šizofrenija takvo duševno oboljenje koje može

dovesti do potpune neuračunljivosti obolelog u krivičnopravnom smislu, te da ova činjenica kao novopodneta u zahtevu za ponavljanje krivičnog postupka može biti podobna za usvajanje ovakvog zahteva. U prilog ovakve situacije govori i činjenica da su sudovi na ovom području jedan veliki broj zahteva odbacili kao nepodobne za ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu, bez prethodno sprovedenih izviđanja.

5. U ovom slučaju do ponavljanja krivičnog postupka dolazi ako je neko lice za isto delo više puta suđeno ili ako je više lica osuđeno zbog istog dela koje je moglo učiniti samo jedno ili neka od njih (čl. 380. st. 1. tač. 5. KP).

Da bi se utvrdilo da li u ovom slučaju postoji takva situacija da je jedno lice više puta suđeno za jedno isto delo, ili da je više lica osuđeno za jedno isto delo koje je moglo da učini samo jedno ili neka od tih lica, potrebno je da se najpre utvrdi da li se radi o jednom istom delu. Krivično delo je isto delo samo u slučaju kada se utvrdi da je činjenično stanje u spornim krivičnim delima isto i kada je to delo učinjeno od strane jednog istog lica. U ovom slučaju govorimo o objektivnom i subjektivnom identitetu krivičnih dela. Prema tome postojaće isto krivično delo bez obzira što je isto činjenično stanje jednom prilikom kvalifikovano kao utaja, a drugom prilikom kao krađa. Ako je jedno lice suđeno više puta za jedno isto krivično delo u tom slučaju je važna sama činjenica suđenja tom licu više puta, a ne i vrsta presude. To znači da ove presude mogu biti raznovrsne, tj. osuđujuće, oslobađajuće i presude kojima se optužba odbija. Takođe, nije od značaja ni okolnost što između ovih presuda može postojati protivurečnost ili što one mogu međusobno biti identične. U ovom slučaju bitno je da se spreči suđenje više puta jednom istom licu za isto krivično delo, a nije bitan rezultat takvog suđenja. Ovom prilikom, cilj zakonodavca je bio da se utvrdi istinito činjenično stanje, te se zbog toga ne uzima u obzir mehaničko merilo po kome bi trebalo da ostane na snazi ona presuda koja je prva postala pravosnažna, ili presuda koja je povoljnija za osuđenog. Kada se radi o situaciji da je više lica osuđeno za jedno isto delo koje je moglo učiniti samo jedno lice ili neka od osuđenih lica, za uspeh ovakvog zahteva bitno je da se utvrdi stvaran odnos navedenih lica prema učinjenom krivičnom delu. Ovo je potrebno zbog toga što je moguće da jedno krivično delo bude izvršeno od strane više lica, ali da su sva ona imala različit odnos prema tom delu, tj. da je jedno od njih bilo izvršilac, a da su ostala lica bila saučesnici, ili da su sva ova lica bili saizvršioци tog dela. Prema tome ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu može se tražiti samo onda kada je jedno lice isključeno iz učešća u izvršenju krivičnog dela ne samo kao izvršilac, već i kao saučesnik bilo koje vrste. Inače, u ovoj situaciji mora da postoje dve ili više pravosnažnih presuda u kojima se optuženi oglašava krivim, a nije bitno da je u svim ovim presudama izrečena i kazna. Neke od više ovakvih pravosnažnih presuda može biti i pravilna, te zbog toga zahtev se usvaja i krivični postupak ponavlja samo po onim presudama koje su nepravilne. Ukoliko je postojala samo jedna pravosnažna presuda kojom se više lica osuđuje da su izvršila isto krivično delo kao saizvršioци, ili kao saučesnici, takva presuda može

se napadati samo na osnovu iznošenja novih činjenica i dokaza, putem kojih se dovodi u sumnju okolnost da je jedno lice učestvovalo u izvršenju takvog krivičnog dela.⁵

U okružnim sudovima jugoistočne Srbije nije bilo slučajeva podnošenja zahteva za ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu. Ovakve slučajeve ponavljanja postupka nismo našli ni u objavljenoj sudskoj praksi. Ova činjenica govori o tome da je ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu veoma retko, što se može objasniti i time da su kaznene evidencije o osuđivanim licima dobro sređene i da se ovim evidencijama nadležni organi služe. Ovoj situaciji je doprinelo i potpuno i svestrano utvrđivanje činjeničnog stanja u redovnom krivičnom postupku, naročito u pogledu subjektivnog odnosa učinioa prema izvršenom krivičnom delu, ako je to delo izvršeno od strane više lica.

6. Najzad, krivični postupak će se ponoviti i onda kada se, u slučaju osude za produženo krivično delo ili za drugo krivično delo koje po zakonu obuhvata više istovrsnih radnji, iznesu nove činjenice ili podnesu novi dokazi koji ukazuju da je osuđeni učinio radnju koju bi obuhvatilo delo iz osude da se za nju ranije znalo, ili ukazuju da osuđeni nije učinio radnju koja je obuhvaćena delom iz osude, a postojanje ovih činjenica bilo bi od bitnog uticaja na odmeravanje kazne (čl. 380. st. 1. tač. 6. ZKP).

I ovaj osnov za ponavljanje krivičnog postupka zakonski je regulisan tek Zakonom o izmenama i dopunama Zakonika o krivičnom postupku 1959. godine. Da bi se utvrdilo postojanje ovog osnova za ponavljanje postupka, potrebno je prethodno utvrditi samo postojanje produženog krivičnog dela ili drugog krivičnog dela koje po zakonu obuhvata više istovrsnih radnji. Produženo krivično delo obično se definiše kao »skup više krivičnih dela izvršenih od istog lica sa više radnji protiv istog lica ali tako da se sva krivična dela pojavljuju kao slučajevi izvršenja jednog krivičnog dela ili raznih oblika jednog istog krivičnog dela u određenom razmaku vremena«. ⁶ Sličan pojam produženog krivičnog dela sreće se i kod ostalih naših teoretičara iz oblasti krivičnog prava, sa napomenom da je produženo krivično delo pravna konstrukcija a ne zakonska definicija, jer naš Krivični zakonik ne poznaje ovakav termin. Iz ovako određenog pojma produženog krivičnog dela jasno se vidi da postoji mogućnost da se pravosnažnom presudom sve radnje ovog dela ne obuhvate, ili da se obuhvate neke radnje koje ustvari nisu izvršene. Kako ne postoji mogućnost da se osuđenom licu sudi za ove radnje nezavisno od ranije izrečene pravosnažne presude, niti da se na drugi način utvrdi da li radnje obuhvaćene u pravosnažnoj presudi osuđeni zaista nije izvršio, to je nužno ponavljanje krivičnog postupka u kome se jedino može utvrditi postojanje odnosno pogrešno utvrđeno postojanje ovakvih radnji i na bazi toga izreći odgovarajuća krivična sankcija. Prema tome, ova okolnost ne utiče na krivičnu odgovornost učinioa ovakvog krivičnog dela, već samo na vrstu i visinu kazne. Ovaj

⁵ Dr Tihomir Vasiljević: op. cit., str. 546, 547.

⁶ Dr Janko Tahović: Krivično pravo — opšti deo, Beograd 1961, s. 263.

osnov za ponavljanje krivičnog postupka predstavlja izuzetak od pravila da se ovim vanrednim pravnim lekom ne utiče na odmeravanje kazne, jer se okolnosti koje utiču na odmeravanje kazne mogu isticati samo u zahtevu za vanredno ublažavanje kazne. Međutim, ovaj osnov utiče na odmeravanje kazne kako u korist tako i na štetu osuđenog. Da bi zahtev za ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu uspeo, potrebno je da iznete nove činjenice ili podneti novi dokazi bitno utiču na odmeravanje kazne. Rok za podnošenje zahteva po ovom osnovu je različit i zavisi od toga u čiju se korist zahtev podnosi. Ukoliko se zahtev podnosi od strane javnog tužioca na štetu osuđenog, isti mora biti podnet u roku od šest meseci od momenta saznanja za nove činjenice i dokaze. Ako se zahtev za ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu podnosi u korist osuđenog, njegovo podnošenje nije vezano za rok, ali je logično da će se osuđeni ovim zahtevom koristiti sve dok nije potpuno izdržao ranije izrečenu kaznu. No, nije isključena mogućnost podnošenja ovog zahteva i nakon izdržane kazne, ukoliko bi ranije izrečena kazna imala veće posledice od kazne koja bi bila izrečena nakon ponavljanja krivičnog postupka po ovom osnovu.

Primena ovog osnova u praksi takođe je veoma retka. Tako je u okružnim sudovima jugoistočne Srbije u periodu od pet godina (1959.—1964) bio podnet samo jedan zahtev na štetu osuđenog od strane javnog tužioca. Međutim, kasnije je javni tužilac odustao od podnetog zahteva. Iz spisa predmeta ne vide se razlozi kojima se tužilac rukovodio prilikom odustajanja od zahteva. U ovom slučaju radilo se o krivičnom delu pronevere. U redovnom krivičnom postupku bila je utvrđena veštačenjem suma novca koja je ovim krivičnim delom proneverena. Naknadnim veštačenjem ustanovljeno je da je proneverena suma novca bila mnogo veća, tako da je bitno uticala na visinu kazne. Na osnovu ove činjenice, koja je potpuno nova, javni tužilac je podneo zahtev za ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu, ali je kasnije odustao. Smatramo da bi javni tužilac ovim svojim zahtevom uspeo, jer je razlika u proneverenoj sumi novca bila dosta velika. U objavljenoj sudskoj praksi takođe smo naišli na jedan zahtev koji je bio podnet u korist osuđenog i koji je pozitivno rešen. Ovakvom rešenju ovog zahteva protivio se javni tužilac, navodeći da ponavljanje krivičnog postupka nije dozvoljeno samo u pogledu jednog dela ako sud zaključuje da su sva krivična dela izvršena na osnovu jedinstvenog umišljaja. Međutim, po mišljenju republičkog vrhovnog suda kao i okružnog suda koji je odlučivao po ovom zahtevu, ovakav stav javnog tužioca je nepravilan.⁷ Ako bi se ovakav stav javnog tužioca usvojio kao pravilan u tom slučaju bi bilo praktično nemoguće sprovesti ponavljanje krivičnog postupka po ovom osnovu, jer su krivična dela ove vrste skoro uvek učinjena na osnovu jedinstvenog umišljaja. Sem toga, ukoliko se ne bi dozvolilo ponavljanje krivičnog postupka za pojedina dela koja čine produženo krivično delo, takva situacija bi dovođila do nepravdanih osuda, jer bi jedno lice bilo osuđeno za dela odn. činjenja koja nije izvršilo.

⁷ Rešenje Vrhovnog suda NR Slovenije KŽ — 134/58, Zbirka sudskih odluka 1958, knjiga III, sveska 1, str. 56.

Nakon detaljnog razmatranja pojedinih osnova za ponavljanje krivičnog postupka, ostaje nam da izvučemo neke opšte zaključke. Najpre, smatramo da je zakonodavac u osnovi dobro i potpuno regulisao sve moguće osnove za pravo ponavljanje krivičnog postupka. Prilikom inkriminacije pojedinih osnova, zakonodavac je nastojao da postigne dva osnovna cilja. Naime, on je s jedne strane nastojao da spreči donošenje i održavanje na snazi onih pravosnažnih sudskih odluka koje su nepravilne i nepravedne u svojoj činjeničnoj osnovi kako u odnosu na okrivljenog, tako i u odnosu na društvo — državu, a s druge strane vodio je računa i o tome da jedna sudska odluka postane konačna i zakon za konkretno rešenu krivičnu stvar. Na ovaj način želeo je da očuva pravnu sigurnost građana i autoritet suda. Međutim, kada se razmotre rezultati primene ovih osnova u praksi, vidi se najpre da njihova primena nije tako brojna, niti su podjednako zastupljeni pojedini osnovi za ponavljanje krivičnog postupka. Do ovog zaključka došli smo na bazi istraživanja u okružnim sudovima jugoistočne Srbije. Tako je u periodu od pet godina (1959—1964) bilo podneto ukupno 57 zahteva za pravo ponavljanje postupka. Najviše zahteva podneto je na bazi iznošenja činjenica i dokaza u užem smislu (čl. 380. st. 1. tač. 4. ZKP) (50 zahteva), dok su ostali zahtevi (sedam), bili podneti na bazi lažnih iska za svedoka, veštaka i lažnih isprava. Takođe je relativno mali broj usvojenih zahteva (14), a još je manji broj onih zahteva koji su u krajnjoj liniji izmenili pravosnažnu sudsku odluku. Na bazi rezultata primene ovih osnova i njihovog uspeha dolazi se do jednog opšteg zaključka da su okružni sudovi na ovom području u osnovi pravilno i potpuno utvrđivali činjenično stanje u toku redovnog krivičnog postupka. Eventualni nedostaci u činjeničnom stanju, odklanjani su u postupku po redovnim pravnim lekovima. Suprotan zaključak je veoma teško izvući. Naime, teško je zaključiti da bi se nevinu osuđena lica mogla pomiriti sa tom okolnošću i bez ikakvog reagovanja izdržati nepravedno izrečenu kaznu. Bilo je propusta i grešaka u radu pojedinih sudija okružnih sudova na ovom području, ali to nije u krajnjoj liniji mnogo uticalo na pravilan i zakonit rad ovih sudova na sprovođenju zakonskih odredaba o ponavljanju krivičnog postupka.

Mr. Čedomir Stevanović,
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

RÉSUMÉ

Dans cet article l'auteur examine les problèmes qui se rapportent aux raisons prévues pour la révision d'un procès en matière pénale terminé par une décision passée en force de chose jugée. Dans l'introduction les questions générales sont exposées concernant toute les raisons pour la révision du procès. Ainsi il a été constaté tout d'abord que les raisons pour la révision du procès sont prévues par la loi et que dans le cadre des diverses raisons la loi détermine la qualité des nouveaux faits et preuves, ainsi que le but qu'on désire atteindre par l'application pratique des raisons indiquées.

Après l'examen des questions générales l'auteur a traité en détail chacune des six raisons prévues par la loi en suivant l'ordre d'après lequel le législateur les a incriminées. Pour certaines raisons les données sont exposées sur le nombre de cas qui ont été appliqués dans la pratique des tribunaux de district dans le sud-est de la Serbie au cours d'une période de cinq ans (de 1959 à 1964). En analysant certaines raisons l'auteur attire l'attention surtout sur les questions litigieuses, qui se présentent tant en théorie que dans l'application pratique. Ainsi pour les trois premières raisons il examine la question de l'existence de l'infraction qui peut servir comme fondement pour la révision de la procédure pénale, ainsi que l'existence du rapport causal entre une infraction ainsi commise et du jugement passé en force de chose jugée qui est attaqué. En outre, il examine aussi le problème des modes probatoires pour une infraction ainsi commise de la part de tierces personnes (les témoins, les experts), ou des personnes qui ont pris part dans la procédure pénale (les juges, les juges-jurés et les personnes chargées de l'instruction, ainsi que du procureur public). Pour les trois autres raisons l'auteur a exposé de même les questions principales qui se posent en théorie et dans la pratique. Il a concentré son attention surtout sur la qualité des nouveaux faits et preuves qui peuvent servir de fondement pour la révision de la procédure pénale prévue dans l'article 380 du Code de procédure pénale (premier alinéa, paragraphe 4), ainsi que sur la notion de l'infraction prologée et les conditions pour la révision du procès conformément aux dispositions de l'article 380 (premier alinéa, paragraphes 5 et 6).

En terminant l'auteur présente plusieurs conclusions auxquelles il est arrivé sur la base de l'exposé ultérieur. Ainsi, il conclut que le législateur a en réalité incriminé avec bien fondé et d'une manière complète toutes les raisons pour la révision du procès en matière criminelle et que d'autre part l'application de ces fondements est peu nombreuse et inégalement représentée, de même il remarque que le succès des demandes présentées est minime (sur 57 demandes présentées au cours de la période de cinq ans il n'y a que 14 qui ont été acceptées). En vertu de toutes ces données l'auteur a formulé la conclusion générale que les tribunaux de district ont déterminé, dans le fond, dans ce domaine d'une manière satisfaisante, exacte et universelle l'état de fait dans la procédure pénale ordinaire.

ZNAČAJ I MOGUĆNOST PRIMENE STATISTIČKE KONTROLE KVALITETA U ELEKTRO-INDUSTRIJI

Uvod

Poznato je, da je elektro-industrija jedna od važnih grana industrije koja obuhvata proizvodnju mnogih osnovnih proizvoda važnih kako za ličnu tako i za reprodukcionu potrošnju.

Elektro-industrija je takva grana industrije koja proizvodi određene strojeve koji koriste električnu energiju. Osnovni zadatak ove grane industrije je, da obezbedi elektromotornim pogonom industriju i rudarstvo, da snabde građevinarstvo instalacionim materijalom, a potrošače električnim aparatima i ostalim elektro-predmetima za upotrebu u domaćinstvu.

Elektro-industrija se svrstava u one industrijske grane u kojima preovlađuje serijski način proizvodnje koji čini temelj organizacije proizvodnog procesa. Pri takvim uslovima proizvodnje nužno se zahteva ujednačeni kvalitet proizvoda, što traži poseban postupak u kontroli kvaliteta ostvarivanih proizvoda. Budući da se radi najčešće o veliko-serijskoj proizvodnji proizvoda za ličnu upotrebu, nameće se potreba za što boljim ovladavanjem proizvodnje, jer od kvaliteta ovih proizvoda zavise eventualne moguće posledice po zdravlje korisnika.

Za ovu granu industrije karakteristično je da se pri ocenjivanju stepena kvaliteta proizvoda, često moraju uništiti kontrolisane količine proizvoda tako da više nisu podesni za bilo kakvu upotrebu. Ovo pak stvara velike troškove, ako se stepen kvaliteta proizvoda želi održavati na određenom nivou. Da bi se ovi troškovi kontrole kvaliteta održali na snošljivom nivou potrebno je, uz ograničeni broj kontrolisanih proba postići određenu tačnost merenja rezultata, koji će uz određenu verovatnoću omogućiti pravilnu kvalitetnu procenu razvoja celokupne kontrolisane proizvodnje.

Najefikasniji metod kojim se postiže dovoljna precizna procena jeste metod uzoraka, koji je u kontroli kvaliteta poznat pod imenom »Statistička kontrola kvaliteta«.

Stepen kvaliteta proizvoda u elektro-industriji u osnovi se određuje:

- laboratorijskim ispitivanjem sastava proizvoda
- merenjem težine svojstva proizvoda.
- ocenjivanjem izgleda proizvoda
- ocenjivanjem funkcionalnosti proizvoda.

Ako ove uslove posmatramo sa stanovišta statističkih zakona posmatranja, onda ćemo prvi i drugi uslov uvrstiti u numerička obeležja, a treći i četvrti u atributivna obeležja. Ovim redom će biti i prikazani praktični primeri pri razmatranju ovih problema u elektro-industriji.

1. NUŽNOST SLUČAJNOG IZBORA JEDINICA UZORKA

Pri kontroli kvaliteta proizvoda elektro-industrije osnovni uslov koji mora biti zadovoljen, ako se kvalitet proučava primenom metoda uzoraka, je potpuna slučajnost pri izboru jedinica uzoraka. A da bi se ovo postiglo jedan od najpraktičnijih metoda izbora uzoraka jeste upotreba tablica slučajnih brojeva¹ koji ćemo prikazati pomoću jednog primera.

Neka su u toku jedne radne smene od 7 časova rada uzima 10 uzoraka, pa treba fiksirati u kojem će se momentu uzorci izvlačiti. U ovoj smeni koja traje 420 minuta rada (sa zakonskim odmorom), odredićemo 10 brojeva iz tablica slučajnih brojeva, koji će biti po veličini jednaki ili manji od 420. Tablice slučajnih brojeva su sastavljene tako da sadrže po 5 brojeva u redu i 5 brojeva u koloni:

07115	42202	99000	07673	35955
43884	05864	13186	72620	74106
01805	45237	19793	89723	80237
33208	70400	36279	29008	70617
85844	93318	49739	95318	31171

itd.

Mi bi smo prema tome odabrali brojeve u tri kolone (broj 420 je trocifren broj) do broja 420.

Na primer:

071	076	359	058	131
018	197	332	362	290

Ako pregledom prve tri kolone ne pronađemo onoliko brojeva koliko nam je za proučavanje potrebno, nastavljamo traženje brojeva u daljnim redovima tablica.

Ako određene brojeve poređamo po veličini u rastućem nizu:

18	58	71	76	131
197	290	332	359	362

dobićemo određene minute, kada treba izvršiti izvlačenje uzoraka.

Pretvarajući dobijene brojeve u sate i minute, počevši od 7 časova tj. od početka rada date smene, dobijamo tačno određeno vreme kada se mora izvući uzorak. U našem primeru biće:

7 ¹⁸	7 ⁵⁸	8 ¹¹	8 ¹⁶	9 ²¹
10 ¹⁷	11 ⁵⁰	12 ³²	12 ⁵⁹	13 ⁰²

¹ Tablice slučajnih brojeva se baziraju na podjednakim frekvencijama pojedinih brojeva, matematički poređanih u kolone i redove.

2. ODREĐIVANJE POTREBNE VELIČINE UZORKA

Pošto odabrani uzorak treba da reprezentuje osnovni skup, to on mora obuhvatiti određeni broj jedinica statističkog skupa i taj broj jedinica zavisi od postavljene procene osnovnog skupa, kao i veličine rasipanja jedinica oko aritmetičke vrednosti. Ovaj broj jedinica određuje se po poznatoj formuli:²

$$n = \frac{C^2 N \rho^2}{N E^2 + (C^2 - \rho^2)}$$

gde je:

- n = broj jedinica uzorka
- C = koeficijent verovatnoće
- E = dozvoljeno odstupanje
- N = broj jedinica osnovnog skupa
- ρ^2 = varijansa.

Na primer:

- n = ?
- N = 25000
- ρ^2 = 6,25
- C = 3,00 (99,73% verovatnoće)
- E = 2,00.

$$n = \frac{3,00^2 \cdot 25000 \cdot 2,5^2}{25000 \cdot 2,00^2 + (3,00^2 - 2,5^2)} \approx 14$$

Prema tome u gornjem primeru pravilno je uzeti najmanje 14 jedinica u uzorak, da bi on bio pravi predstavnik osnovnog skupa.

Za vršenje kontrole kvaliteta putem kontrolnih karata potrebno je uzimati u uzorak najmanje tri jedinice, pa bi na osnovu gornjeg izračunavanja trebalo izvlačiti $\frac{14}{3} \approx 5$ puta.

Krajnji broj izvlačenja uzoraka zavisi od željenog intervala intervencije, koji pretežno zavisi od vrste proizvodnje. Ovaj broj ne treba da bude manji od izračunatog.

3. KONTROLA KVALITETA NUMERIČKIH OBELEŽJA

Numeričkim obeležjima smatramo sva ona obeležja statističkih jedinica, koja se mogu izraziti brojcano u vrednosti nekog datog intervala u bilo kojim jedinicama mere. U elektro-industriji ova obeležja mogu se meriti:

- parametrima pojedinih oblika. (kao što su, dužina oblika, težina oblika, stepen izdržljivosti, itd.).
- proporcijom sastava elemenata proizvoda.

² Ova formula je poznata iz teorije statistike i može se matematičkim putem dokazati.

Da bi uspešno mogli pratiti kretanje ostvarenog kvaliteta proizvodnih procesa u elektro-preduzećima koristimo najčešće kontrolne karte. Ma da postoje više vrsti kontrolnih karata za praćenje kvaliteta elektro-proizvoda smatramo, da je najpogodniji način kontrolisanja pomoću Me i XR — kontrolne karte (sl. br. 2. pokazuje XR-kartu).

Osnovna preimućstva ovih vrsti karata su:

- pomoću njih se na veoma lak način kontrolišu parametri sa određenom verovatnoćom.
- vrlo precizno se mogu prikazati rezultati grafikonima, što vrlo slikovito prikazuje posmatrani kvalitet.

Parametri Me, X i R potrebni za konstrukciju i praćenje kvaliteta pomoću kontrolnih karata predstavljaju.

Me = medijana — izmerenih uzoraka

X = aritmetička sredina uzetih uzoraka

R = razlika između najveće i najmanje mere jedinica uzorka.

Da bi mogli sa uspehom da pratimo kretanje kvaliteta proizvodnog procesa uzimaćemo sukcesivno uzorke, čije ćemo izmerene podatke unesiti u poseban formular-Karton kontrole kvaliteta — koji u praksi može imati različiti oblik, a koji služi da se sređeni podaci koriste za oformljenje određenih kontrolnih karata i dalje praćenje kvaliteta preko tako formiranih kontrolnih karata. Primera radi predstavimo jedan kontrolni formular.

Dobijeni rezultati za X i R — unose se u kontrolnu kartu, odmah posle merenja i ucrtavaju u grafikon kontrolne karte.

Ako pri unošenju podataka u kontrolnu kartu vrednosti X i R padnu van kontrolnih granica koje računamo po formuli:

$$Kg\bar{x} = \bar{X} \pm \frac{C}{\sqrt{n \cdot dn}} \cdot \bar{R}$$

$$Kg\bar{R} = D \cdot R^3$$

kontrolna služba zahtevaće od tehničkog osoblja da interveniše u procesu proizvodnje, kako bi proizvodni proces bio doveden u normalne okvire.

Na primer:

X = 39,5

R = 0,8

n = 3

C = 99,9%

X traženo 40,00.

³ Simboli u datim formulama označavaju:

R = prosečna aritmetička sredina razlike R, iz najmanje 30 merenja.

dn = koeficijent odnosa R :

D = koeficijent raspona.

Oba koeficijenta izračunata su i tabelirana u tablicama koja se mogu naći u knjigama o statističkoj kontroli kvaliteta (B. Hansen-Quality Control 1963. g.).

KARTON PRAĆENJĀ

Nalog br.			Predmet izrade: A								
Komada 20.000			Mašina; B								
Merena dimenzija: Procentat 35%											
Redni broj	Sat snimanja	1			2			3			
		U	K	%	U	K	%	U	K	%	
1	7 ⁰⁰	M A Š I N A									
2	8 ¹²	40	14,48	36,2	42	16,08	38,3	43	14,79	34,4	
3	8 ⁴⁰	39	12,09	33,3	40	14,60	34,0	45	14,45	32,1	
4	9 ²²	41	14,71	35,9	45	16,29	36,2	40	13,80	34,5	
5	10 ⁰⁴	42	14,78	35,2	39	14,43	37,0	41	16,44	40,1	
5	10 ³⁵	43	13,76	32,0	41	13,20	32,2	38	12,08	31,8	
7	10 ⁵⁹	40	14,40	36,0	43	15,13	37,5	40	13,92	34,8	
8	11 ⁴³	38	13,30	35,0	40	14,36	35,9	43	13,48	36,0	
9	12 ¹⁶	M A Š I N A									
10	13 ⁰³	41	14,06	34,3	42	14,32	34,1	39	13,42	34,4	
11	14 ⁰⁶	42	13,48	32,1	40	13,16	32,9	41	13,28	32,4	
12	14 ²²	38	13,87	36,5	39	12,26	34,0	40	13,80	34,5	
13											
itd.											

KVALITETA

Radnik: Janković Zoran

Datum: 5. 1. 1966

Tolerancija ± % 3 %

4			5			itd.	Ukupno %	
U	K	%	U	K	%		X	R
N E			R A D I					
41	15,21	37,1					36,5	3,9
42	14,20	33,8					33,3	1,9
38	14,4	38,1					36,1	3,5
40	14,44	36,1					37,1	4,9
39	13,10	33,6					32,4	2,8
42	15,83	37,7					36,5	1,8
43	16,13	37,5					36,1	2,9
N E			R A D I				—	—
40	13,60	34,0					34,2	0,4
37	12,06	32,6					32,5	0,8
43	15,05	35,0					35,0	2,5

Kontrolne granice biće:

$$Gkg_{\bar{x}} = \bar{x} + \frac{C}{\sqrt{n \cdot dn}} \cdot \bar{R} = 39,5 + \frac{3,09}{\sqrt{3 \cdot 1,693}} \cdot 0,8 =$$

$$= 39,5 + 1,099 = 40,599 \approx \underline{\underline{40,6}}$$

$$Dkg_{\bar{x}} = \bar{x} - \frac{C}{\sqrt{n \cdot dn}} \cdot \bar{R} = 39,5 - \frac{3,09}{\sqrt{3 \cdot 1,693}} \cdot 0,8 =$$

$$= 39,3 - 1,099 = 38,401 \approx \underline{\underline{38,4}}$$

Umesto izračunatog \bar{x} , možemo staviti traženu veličinu u gronjem primeru $\bar{x} = 40$, pa bi kontrolne granice koje ćemo ubeležiti u XR — kartu, bile:

$$Gkg_{\bar{x}} = 40 + 1,099 = 41,099 \approx 41,1$$

$$Dkg_{\bar{x}} = 40 - 1,099 = 38,901 \approx 38,9$$

a granice R-karte:

$$Gkg_{\bar{R}} = D_{0,099} \cdot \bar{R} = 5,5 \cdot 0,8 = 4,40$$

$$Dkg_{\bar{R}} = D_{0,001} \cdot \bar{R} = 0,06 \cdot 0,8 = 0,048$$

Pošto su izračunate kontrolne granice proveravamo da li se sve veličine uzete u obzir za izračunavanje X i R, nalaze unutar izračunatih kontrolnih granica. Veličine koje padaju van izračunatih kontrolnih granica, moraju se izostaviti i parametri X i R ponovo preračunati. Ovakav postupak se ponavlja tako dugo, dok sve veličine uzete u obračun ne padnu unutar kontrolnih granica. Tako izračunate kontrolne granice mogu se smatrati definitivnim.

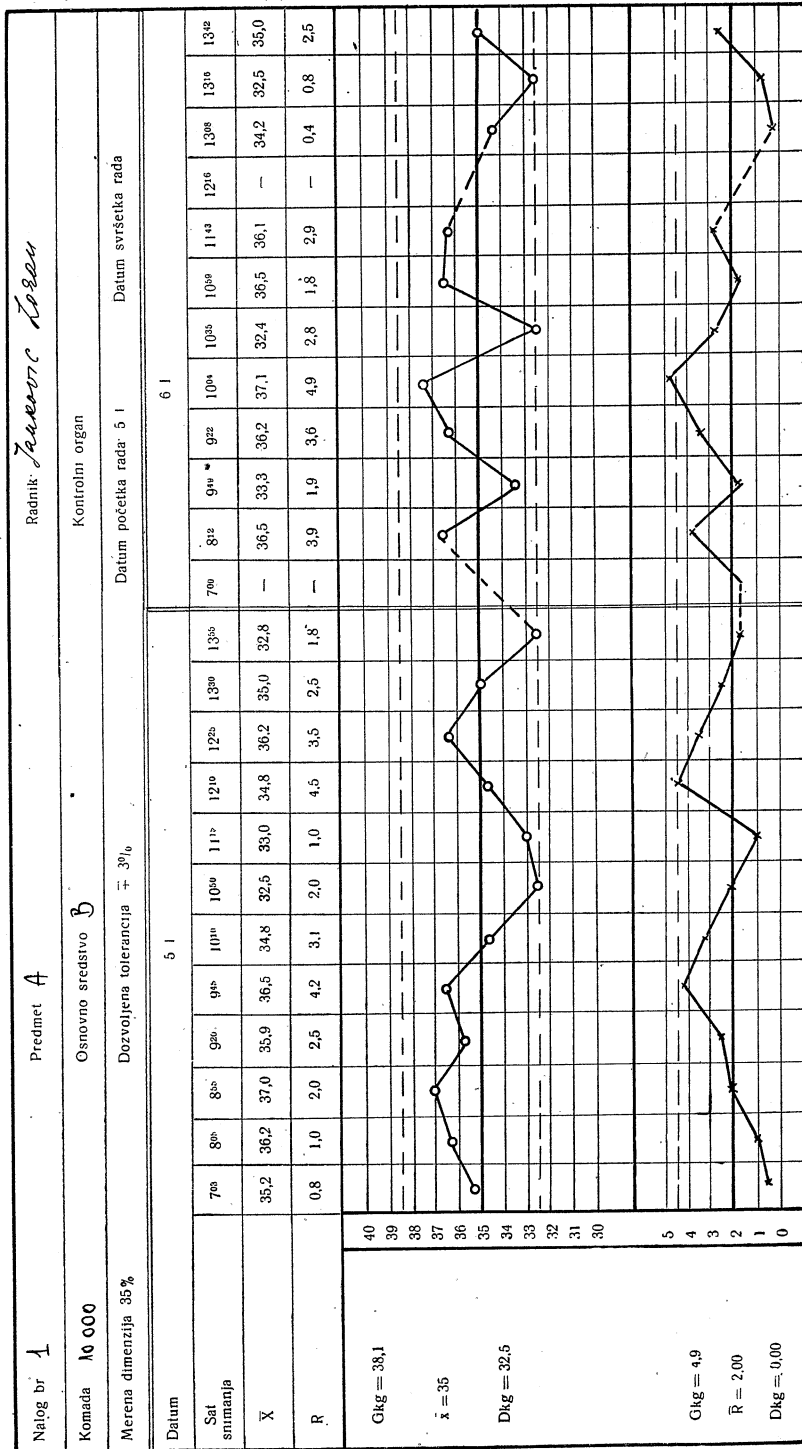
Ako se bitno promene uslovi proizvodnje nužno se nameće i prilagođavanje kontrolnih granica, što dovodi do ponovnog preračunavanja i određivanje kontrolnih granica karte.

Pomoću medijanih kontrolnih karata možemo vršiti kontrolu kvaliteta proizvodnih procesa u elektro-industriji prateći karakteristike proizvoda kao i XR-karte. Treba napomenuti da je medijana kao srednja vrednost manje precizna u poređenju sa aritmetičkom srednjom vrednošću, pa će i kontrolna Me-karta biti manje precizna od XR-karte za kontrolisanje istih parametara proizvodnog procesa. Korišćenje medijane karte osigurava veoma brzu kontrolu, jer nije potrebno proučavanje svih članova izvučenog uzorka, već samo medijanog člana.

Me-kontrolna karta može veoma korisno da posluži pri kontroli elektro-procesa, koji zahtevaju duži period kontrolisanja, a potrebno je da se dođe do početnih prethodnih podataka za proučavanje kretanja kvaliteta elektro-procesa.

Me-kontrolne karte se veoma lako konstruišu i praćenje kvaliteta elektro-proizvoda vrši se veoma lako. Pošto se odrede kontrolne granice, (obično su ove vrednosti određene tehničkom dokumentacijom), prate se vrednosti medijanog člana uzoraka i unose u određeni grafikone kontrolne karte. Po rasporedu tačaka u okviru i van kontrolnih granica, suditi se o poboljšanju ili pogoršanju kvaliteta elektro-proizvoda.

XR — Kontrolna karta

SI br 2

4. KONTROLA KVALITETA ATRIBUTIVNIH OBELEŽJA

Vrlo često se pri kontroli kvaliteta elektro-proizvoda kvalitete ne može određivati merenjem, već isključivo atributima-kvalitetan ili nekvalitetan; dobar ili loš, što se postiže vizuelnim pregledom ili upoređivanjem sa određenim šablonima. U elektro-preduzećima atributivna kontrola je najvećim delom bazirana na vizuelnom pregledu oblika, veličine loma, nedostatka nekog dela itd.

Pošto se u elektro-preduzećima obično ostvaruje proizvodnja u većim ili manjim serijama, to je stoprocentna kontrola teško ostvarljiva, pa se nužno nameće kontrola na bazi uzoraka.

Sušтина atributivne kontrole leži u određivanju nekvalitetnih komada u uzorku i u upoređivanju tako dobijenog rezultata sa matematički određenim brojem mogućih slučajeva nekvalitetnih proizvoda, koji se određuju na osnovu dozvoljenog procenta nekvalitetnih komada i tražene statističke verovatnoće.

Vrlo jednostavan i veoma praktičan metod kojim se postiže preglednost i efikasnost kontrole atributivnih obeležja, jeste kontrola pomoću križnih karata (vidi sl. br. 3).

U praksi kontrole kvaliteta elektro-proizvoda primenjuju se tri sistema križnih karata.

- a) Jednostruki sistem uzimanja uzoraka, kod koga se kvalitet kontrolisanog skupa proizvoda određuje na osnovu samo jednog uzorka veličine n .
- b) Dvostruki sistem uzimanja uzorka, po kome se kvalitet kontrolisanog osnovnog skupa određuje na osnovu jednog uzorka veličine n , ako se tvrdi da je kvalitet proizvoda zadovoljavajući ili nezadovoljavajući, a ako se u kvalitet sumnja, pa se ne može izreći definitivni sud, vuče se i drugi uzorak veličine n_1 , na osnovu koga se donosi definitivni sud o kvalitetu.
- c) Kumulativni sistem uzimanja uzoraka, kod koga nas svaki uzorak vodi odmah do direktne odluke koja je zavisna od rezultata prethodno odabranih uzoraka iz kontrolisanog skupa. Sav broj nekvalitetnih komada nađen u izvesnom periodu vremena upoređuje se sa totalom kontrolisanih proizvoda u tom istom vremenskom periodu.

Da bi se pravilno vršila kontrola atributivnih obeležja elektro-proizvoda potrebno je odrediti veličinu uzorka, koja zavisi od tražene statističke verovatnoće i dozvoljenog procenta škarta, kao i veličine kontrolnih granica.

Veličine kontrolnih granica određuju se po formuli:

$$Kg = \bar{p} \pm 3 \sqrt{\frac{\bar{p}(1-\bar{p})}{n}}$$

Pri čemu je:

p = dozvoljen procenat nekvalitetnih komada

n = broj jedinica u uzorku.

Na primer:

$p = 0,05$ (5%)

$n = 40$ jedinica.

Statistička verovatnoća 99,73.

$$Kg = \bar{p} \pm 3 \sqrt{\frac{\bar{p}(1-\bar{p})}{n}}$$

$$Kg_1 = 0,05 + 3 \sqrt{\frac{0,05(1-0,05)}{40}} = 0,05 + 3 \cdot 0,034 = 0,05 + 0,102 = 0,152$$

$$Kg_2 = 0,05 - \sqrt{\frac{0,05(1-0,05)}{40}} = 0,05 - 0,034 = 0,05 - 0,102 = 0$$

Pošto smo odredili uzorak veličine 40 jedinica, gornja kontrolna granica biće:

$$Kg = \frac{40 \cdot 0,152}{100} = 6,08, \text{ znači 6 komada}$$

Ovako izračunate kontrolne granice nekvalitetnih komada ucrtaće se u križnu kartu, a broj nekvalitetnih komada u svakom uzorku označiti određenim znakom u odgovarajuću kolonu (vidi sl. br. 3).

Nađe li se u uzorku broj nekvalitetnih komada veći od određenog kontrolnom granicom u prethodnom primeru 6, to pokazuje službi kontrole kvaliteta da je procenat nekvalitetnih elektro-proizvoda veći od dozvoljenog u prethodnom primeru 5% i da treba ispitati proizvodni proces, naći uzrok promene i otkloniti ga ukoliko se traži raniji kvalitet proizvoda.

Kontrolna služba preduzeća je u mogućnosti da prateći kretanje procenta škarta elektro-proizvoda za duži period, uoči normalni procenat nekvalitetnih proizvoda i da ga uporedi sa zadanim i dozvoljeni procenat smanji ili poveća prema stvarnim rezultatima. Naravno, da se posle određivanje nivoa novog dozvoljenog procenta škarta moraju izračunati nove kontrolne granice karte.

Ovakvo kontrolisanje kretanja procenta, potrebno je obnavljati posle svakih 25 kontrolisanih uzoraka, kako bi se dobila prava slika mogućnosti proizvodnje.

Zaglavlje		Izrada po času							Detalj:							
Način obrade: Zavarivanje									Kontrola sa: 5%							
Specifikacija škarta	Š k a r t		1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7
	1. Kratko zavar.		1	—	—	2	—	1	—	—	—	3	1	1	—	—
	2. Izobličena kat.		1	1	—	5	4	2	5	—	—	—	1	2	1	—
	3. Traka kriva		—	4	—	—	—	3	—	1	2	—	1	1	—	1
	4. Ulubljena katoda															
	5.															
	6.															
	7.															
	8.															
	9. Razno		1													
U k u p n o		3	5	0	7	4	6	5	1	2	3	3	5	1	1	
Broj loših kom.	Veličina uzorka	10														
	Učestalost kontrolisanja	9														
	40	8														
	1 h	7			x											
	Pr im e d b a:	6					x									
		5	x					x						x		
		4				x										
		3	x										x	x		
		2										x				
	1									x					x	x
	0			x												
Redni broj uzorka		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	
Vreme uzimanja	V r e m e	čas	6	7	8	9	10	11	12	6	7	8	9	10	11	12
		min.	05	45	30	55	40	20	45	30	21	16	40	50	45	55
	d a t u m		3. I							4. I						
Ukupno kontrolisano: 1680																
Ukupno nađenih loših: 113									$Pd = \frac{Kd}{N} = \frac{30}{280} \cdot 100$							
$P = \frac{K}{N} = \frac{113}{1680} = 6,73\%$									$Pd = \frac{Kd}{Nd} = \frac{16}{28} \cdot 100$							
									$Pd = 10,7\%$							
									$Pd = 5,71\%$							

K A R T A — P —

TROLA KVALITETA

Nedelja rada:

Kode broj:

Kontrolor:

Radnik:

1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7
—	—	—	1	—	1	—	1	2	1	2	1	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3	—	5	—	7
—	—	—	—	2	2	1	—	—	—	1	—	—	—	2	3	—	—	4	—	1	—	1	—	1	—	1	—
—	1	—	—	1	—	2	1	—	—	2	—	3	5	1	1	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
0	1	0	1	3	3	3	2	2	1	4	1	5	6	3	4	1	1	4	0	1	0	2	3	1	6	1	8
																											x

5. PREDUSLOVI ZA UVOĐENJE KONTROLNE SLUŽBE

Da bi prethodno navedeni metod kontrole kvaliteta mogao biti korišćen pri kontroli kvaliteta elektro-proizvoda, nužno je potrebno da se izvrše izvesne predradnje koje će omogućiti korišćenje navedenog metoda i garantovati njegovu efikasnost.

Jedan od bitnih uslova je zapošljavanje stručnog osoblja koje će rukovoditi ovakvom vrstom kontrole. Obično je poželjno, da ovo osoblje pored stručno statističke spreme raspolaže i potrebnim znanjima iz oblasti tehnološkog procesa, koji treba da bude kontrolisan. Zatim je potrebno, da osoblje kontrole raspolaže određenim instrumentima, kojima se mogu brzo i precizno meriti određena svojstva elektro-proizvoda.

Isto tako potrebno je, da se određenim tehničkim merilima odredi standardni kvalitet proizvoda koji se želi ostvarivati, kako bi se izbegao subjektivni metod ocenjivanja kvaliteta od strane kontrolnog osoblja.

Poznato je, da se bilo kakva kontrola bez obzira na metod kontrole koji se primenjuje, smatra od strane lica nad kojima se primenjuje kao negacija njihove ličnosti, pa se i zakonomerno javlja otpor bilo kojem metodu kontrole. Zbog toga nije preporučivo da se prepusti određivanje nivoa kvaliteta elektro-proizvoda isključivo osećaju kontrolora, budući da takva ocena kvaliteta u mnogome zavisi od subjektivnog mišljenja kontrolora, što stvara veliko nepoverenje u rad kontrolne službe.

S toga je pre upotrebe statističkog metoda kontrole kvaliteta neophodno predvideti interne standarde kojih se mora pridržavati svo kontrolno osoblje. Na taj način se izbegava najveći nedostatak kontrole kvaliteta — subjektivnost procene nivoa kvaliteta — i time stvara poverenje u kontrolno osoblje kod proizvođača, čiji se ostvareni proizvodi kontrolišu.

ZAKLJUČAK

Do primene »statističkog metoda kontrole kvaliteta« u elektro-industriji došlo je zbog izvesnih prednosti, koji ovaj metod ima nad drugim metodima koji se mogu koristiti u kontroli kvaliteta elektro-proizvoda. Mogućnost da se ovim metodom postigne određena tačnost u proceni nivoa kvaliteta proizvodnje uz relativno niske troškove i brzina dobijanja rezultata čini, da se savremeno elektro-preduzeće ne može zamisliti bez primene statističkog metoda kontrole kvaliteta.

U tome i leži veliki značaj i primena ovog metoda u kontroli kvaliteta po elektro-preduzećima.

Danković Ljubisav, asistent
Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu

LITERATURA:

- Serdar V. — Udbenik statistike — Zagreb 1961
- Hansen B. — Quality Control-London 1963
- Moore F. — Planiranje i kontrola proizvodnje — Zagreb 1964,
- Schaafsma A. i Willemze F. — Gestion moderne de la qualité — Eindhoven 1964 g.

RÉSUMÉ

L'auteur insiste sur l'importance de l'électro-industrie en tant que l'une des principales branches de l'industrie, qui est indispensable pour le développement de la consommation personnelle et reproductive. En raison de son importance pour le niveau de vie des producteurs directs l'auteur attire l'attention sur la nécessité du contrôle de la qualité des produits de cette branche de l'industrie.

Ensuite il souligne son importance pour l'estimation du degré de la qualité des produits et il fait ressortir la nécessité d'un contrôle aussi efficace que possible. Il considère que pour le moment la méthode la plus efficace est »le contrôle statistique de la qualité«. Ensuite il a exposé comment on peut déterminer le degré de la qualité des électro-produits:

- par l'examen de laboratoire de la composition du produit
- en mesurant le poids du produit
- par l'estimation de l'aspect du produit
- par l'estimation du caractère fonctionnel du produit.

A la suite l'auteur montre comment il faut faire le choix des unités du modèle et déterminer la grandeur du modèle et il tire la conclusion que le nombre final de modèles dépend dans la plupart des cas de l'intervalle désiré de l'intervention qui, en dernière analyse, dépend de la sorte du produit.

L'auteur a exposé ensuite, à l'aide d'un exemple, l'utilisation du contrôle statistique de la qualité des produits de l'électro-industrie dont les caractères numériques sont observés en utilisant les différentes sortes de cartes de contrôle, ainsi que l'observation de la qualité des caractères attributifs, en s'arrêtant spécialement sur le contrôle des caractères attributifs à l'aide des cartes croisées.

En terminant l'auteur a exposé les conditions préalables pour l'introduction du service de contrôle dans l'électroindustrie et il arrive à la conclusion que l'application de la méthode statistique du contrôle de la qualité présente des avantages déterminés sur les autres méthodes de contrôle, d'où il résulte qu'en définitive cette méthode est pour le moment la plus moderne et la plus recommandable pour le contrôle de la qualité des électroproduits.

DEFINISANJE PROBLEMA I POSTAVLJANJE MATEMATIČKIH MODELA ZA ODREĐIVANJE OPTIMALNOG PROGRAMA PROIZVODNJE U INDUSTRIJI STAKLA PANČEVO¹

Izbor optimalnog programa proizvodnje u Industriji stakla postavlja se samo za osnovnu delatnost, jer se proizvodi iz sporedne delatnosti koriste isključivo za potrebe sopstvenog preduzeća.

Proizvodi iz osnovne delatnosti ovog preduzeća su:

1. Vučeno staklo za prozore,
2. Liveno staklo,
 - a) ornament i
 - b) armirano
3. Kaljeno staklo i
 - a) sigurnost i
 - b) pampleks
4. Neutro staklo
 - a) ampule,
 - b) fiole,
 - c) epruvete i
 - d) flašice.

Polazeći od strukture proizvodnje i prirode tehnološkog procesa proizvodnje, definisanje problema i postavljanje matematičkih modela radi određivanja optimalnog obima proizvodnje po metodama lineranog programiranja za Industriju stakla Pančevo orijentisano je u okviru sledećih programa:

¹ Osnovni cilj ovoga rada je da se na jednom konkretnom primeru iz prošlosti ove fabrike prikaže metodološka mogućnost određivanja optimalnog programa proizvodnje po pojedinim pogonima u cilju ostvarenja maksimalne dobiti za celo preduzeće.

Pošlo se od konkretnih podataka o tehnološkim, tehničkim i ostalim uslovima za proizvodnju određenih vrsta proizvoda. Ti podaci za fabriku danas nemaju nikakvu praktičnu primenu zbog neadekvatnosti i nestabilnosti uslova, jer se ta fabrika u toku poslednjih godina proširila, mehanizovala i iz osnova rekonstruisala. Međutim, ti podaci su omogućili proveru realnosti dobijenih rešenja, potvrdili ispravnost metodološkog pristupa i pokazali prednost ove metode predviđanja optimalnog obima proizvodnje nad svim ostalim metodama analize ovoga problema. Posebno se ova metoda može primenjivati u ISP u novim uslovima, kao i u svim drugim kombinatima koji imaju sličnu prirodu poslovanja.

1. Program za vučeno staklo,
2. Program za liveno staklo,
3. Program za kaljeno staklo i
4. Program za neutro staklo.

Ciljevi ispitivanja najpovoljnijeg programa u smislu strukture i obima proizvodnje su:

- a) optimalno iskorišćenje ukupnih kapaciteta svih pogona
- b) ostvarenje najvećeg ukupnog dobitka za preduzeće u celini.

A. DEFINISANJE PROBLEMA I POSTAVLJANJE MODELA ZA PROGRAM ZA VUČENO STAKLO ZA PROZORE

1. Definisanje problema za program za vučeno staklo za prozore

Program za vučeno (prozorsko) staklo zasniva se na sledećim činjenicama:

a) I posle podizanja novih fabrika za proizvodnju ravnog stakla Industrija stakla iz Pančeva i dalje ostaje *jedini proizvođač* prozorskog stakla do 2 mm, 3 i 4 mm u našoj zemlji.

b) Sa aspekta faza (kapaciteta) kroz koje prolazi staklo u toku procesa proizvodnje imamo dva osnovna *kapaciteta* i to

1. Kapacitet za izvlačenje i
2. Kapacitet za rezanje prozorskog stakla.

Kada je reč o kapacitetu za izvlačenje stakla treba imati u vidu da se ova vrsta stakla u Industriji stakla proizvodi u tri potpuno istovetne peći koje u ovom slučaju tretiramo sve zajedno kao jedan kapacitet za izvlačenje stakla.²

Kapaciteti za izvlačenje stakla za period koji ovde posmatramo neće biti 365 dana, odnosno 8,760 časova, kako je to moguće samo u idealnim uslovima kada se traka staklene mase ne prekida. S obzirom da dve peći treba da budu rekonstruisane kapaciteti za izvlačenje iznose 310 dana — peći² odnosno 7.400 časova.

Kapaciteti za rezanje stakla radiće u dve smene iz 42-časovne radne nedelje uporedo sa aktivnim periodima peći što iznosi 4.300 časova rada.

c) *Vreme* koje je potrebno za proizvodnju 100.000 kvadratnih metara³ za pojedine debljine stakla u fazi izvlačenja i fazi rezanja iznosi:

Vrste stakla po debljinama	U časovima trajanja rada za	
	izvlačenje	rezanje
— za 100 hilj. m ² debljine 2 mm	70	40
— za 100 hilj. m ² debljine 3 mm	51	35
— za 100 hilj. m ² debljine 4 mm	37	30

² Čas kao vremenska jedinica rada kapaciteta odnosi se na rad svih peći zajedno a ne na čas — peć, kako je to u nekim drugima slučajevima postavljen.

³ 100.000 metara kvadratnih stakla uzeta je kao jedinica mere.

d) *Dopunski uslovi* za ovu vrstu stakla su: 1) obim potražnje na domaćem i inostranom tržištu i 2) obim potreba interne realizacije za proizvodnju kaljenog stakla. Zahteve potražnje za pojedine vrste stakla prema ugovorima sa domaćim i inostranim kupcima i prema proceni porasta potražnje pokazuju podaci:

Vrsta stakla	Ugovoreno sa kupcima		Interni realiz.	Ukupno
	na domaćem	na inostranom		
	t r ž i š t u			
staklo 2 mm deb	6,200.000	800.000	50.000	7,500.000
staklo 3 mm deb.	1,400.000	150.000	150.000	1,700.000
staklo 4 mm deb.	300.000	150.000	150.000	600.000

e) *Dobit kao krajnji cilj* u našem smislu predstavlja razliku između prodajne vrednosti i planske cene koštanja po jedinici proizvodnje. Konkretno razlika između prodajne cene i cene koštanja po pojedinim vrstama stakla iznosi:

— za 100 hilj. m ² debljine 2 mm	11
— za 100 hilj. m ² debljine 3 mm	21
— za 100 hilj. m ² debljine 4 mm	26

Na osnovu napred datih činjenica problem za određivanje optimalne proizvodnje prozorskog stakla sastojao bi se u sledećem: 1) Industrija stakla je jedini proizvođač svih dimenzija prozorskog stakla, 2) Postoje dva osnovna pogona za tu proizvodnju-kapacitet za izvlačenje i kapacitet za rezanje stakla, 3) Svaki artikal zahteva različito vreme proizvodnje u jednom ili drugom kapacitetu, 4) Kapaciteti i uslovi prodaje su ograničeni dok se ostali elementi proizvodnje ne postavljaju kao problem, 5) Dobit za pojedine vrste proizvoda po jedinici proizvoda je različita.

Sa aspekta krajnjih ciljeva koji su postavljeni kao težnja da se postigne najveća moguća masa dobiti problem se postavlja u tome kako odrediti plan proizvodnje po pojedinim proizvodima da preduzeće najracionalnije iskoristi sve mogućnosti za ostvarenje maksimalne dobiti.

2. Postavljanje modela za rešavanje problema iz programa za vučeno staklo za prozore

Da bi postavili model potrebno je da elemente kojima je definisan problem postavimo u vidu zadatka, čije osnove predstavljaju najvažniji deo matematičkog modela.

Tehničke i tehnološke uslove za program za vučeno staklo za prozore koje se proizvodi u tri vrste kroz dva kapaciteta pokazuje sledeća tabela:

Pogon-kapacitet	Vreme potrebno za proizvodnju 100 hiljad. m ² u časovima			Ukupno raspo- loživi kapa- citeti
	P r o i z v o d			
	2 mm	3 mm	4 mm	
1. Izvlačenje	70	51	37	7,400
2. Rezanje	40	35	30	4,300
DOHODAK				
na 100 hiljada m ²				
u milionima dinara	11	21	26	

Treba napomenuti da ovom tabelom nisu obuhvaćeni dopunski uslovi koji su pri definisanju problema jasno precizirani.

Problem se u matematičkom smislu konačno svodi na zahtev da se pronađe optimalni program proizvodnje pri datim ograničenjima čijom realizacijom bi preduzeće ostvarilo maksimalnu dobit. Dakle, kriterijum je dobit po jedinici proizvoda a ograničavajući uslovi su raspoloživi kapaciteti i tražnja pojedinih proizvoda. Na osnovu svega toga mogli bi da postavimo matematički model u sledećoj formi:

a) utvrditi maksimalnu vrednost funkcije kriterija:

$$(\max) f = 11x_1 + 21x_2 + 26x_3$$

b) pod ograničenjima:

$$\begin{array}{rcl} 70x_1 + 51x_2 + 37x_3 & \leq & 7.400 \\ 40x_1 + 35x_2 + 30x_3 & \leq & 4.300 \\ x_1 & \leq & 7.500.000 \\ x_2 & \leq & 1.700.000 \\ x_3 & \leq & 600.000 \end{array}$$

$$\text{uz uslov: } x_1, x_2, x_3 \geq 0$$

Uvođenjem dopunskih promenljivih x_4, x_5, x_6, x_7, x_8 , koje predstavljaju neiskorišćene kapacitete odnosno uslove, dobijamo sledeći prošireni matematički model:

$$\begin{array}{rcl} (\max) f = 11x_1 + 21x_2 + 26x_3 + x_4 + x_5 + x_6 + x_8 & & \\ 70x_1 + 51x_2 + 37x_3 + x_4 & = & 7.400 \\ 40x_1 + 35x_2 + 30x_3 + x_5 & = & 4.300 \\ x_1 & + x_6 & = 7.500.000 \\ x_2 & + x_7 & = 1.700.000 \\ x_3 & + x_8 & = 600.000 \\ x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6, x_7, x_8 & & 0 \end{array}$$

Ovaj matematički problem u vektorskom obliku izgleda ovako:

$$(\max) f = (11, 21, 26, 0, 0, 0, 0) \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \\ x_6 \\ x_7 \\ x_8 \end{pmatrix}$$

$$\begin{pmatrix} 70 & 51 & 37 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 40 & 35 & 30 & 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \\ x_6 \\ x_7 \\ x_8 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 7.400 \\ 4.300 \\ 7.500.000 \\ 1.700.000 \\ 600.000 \end{pmatrix}$$

Ovim je do sada rešena ključna faza, jer je cilj koji se pod određenim uslovima treba da ostvari izražen u obliku matematičkog modela. Ostaje da se reši model što u suštini znači da se primeni i sprovede određena tehnika za rešavanje.

B. DEFINISANJE PROBLEMA I POSTAVLJANJE ZA PROGRAM ZA LIVENO STAKLO

1. Definisanje problema za program za liveno staklo

Program za liveno staklo zasnovan je na sledećim činjenicama:

a) Liveno staklo se proizvodi samo u Industriji stakla Pančevo za čitavu našu zemlju.

b) Industrija stakla Pančevo liveno staklo proizvodi u dve osnovne vrste: ornament i armirano.

c) Liveno staklo se proizvodi u posebnom pogonu kroz dva kapaciteta: kapacitet za livenje i kapacitet za rezanje.

d) Kapaciteti za proizvodnju ove vrste stakla za godinu dana su: 7.000 u odeljenju za livenje i 4.000 časova u odeljenju za rezanje.

e) Vreme koje je potrebno za proizvodnju 100 hiljada metara kvadratnih ornament stakla iznosi 350 a za proizvodnju iste količine armiranog stakla 525 časova rada.

Za rezanje 100 hiljada metara kvadratnih potrebno je vreme za ornament 250 a za armirano 300 časova rada.

f) Razlika između prodajne cene i planske cene koštanja za 100 hilj. metara kvadratnih:

- ornament stakla iznosi 26 miliona dinara
- armiranog stakla iznosi 40 miliona dinara.

g) Ukupna potražnja na domaćem i inostranom tržištu za ornament staklo iznosi 950 hilj. a za armirano staklo 440 metara kvadratnih.

U cilju konkretnijeg određivanja problema navodimo napred iznete činjenice:

1) Industrija stakla Pančevo jedini proizvođač ovih vrsta stakla proizvodi ornament i armirano staklo u dve faze: livenje i rezanje, čiji su kapaciteti ograničeni.

2) Svaki od ova dva proizvoda zahteva različito vreme proizvodnje u jednom i drugom pogonu.

3) Potražnja za ove proizvode je različita po obimu i strukturi.

4) Dohodak je za pojedine proizvode takođe različit po jedinici proizvoda.

2. Postavljanje modela za rešavanje problema iz programa za liveno staklo

Kao i u prethodnom slučaju najpre ćemo problem postaviti u formi zadatka u kome ćemo najveći deo tehničkih i tehnoloških uslova sistematizovati:

Pogon kapacitet	Vreme potrebno za proizvodnju 100 hiljada m ² u časovima		Ukupno raspo- loživi kapa- citeti
	P r o i z v o d		
	ornament	armirano	
1. Livenje	350	525	7.000
2. Rezanje	250	300	4.000
D O H O D A K			
na 100 hilj. m ₂			
u milionima din.	26	40	

Pri definisanju problema istaknuti su i dopunski problemi koji treba da predstavljaju važan element u postavljanju modela.

Kriterijum za određivanje optimalnog programa proizvodnje za liveno staklo je dobit po jedinici proizvoda a ograničavajući uslovi su raspoloživi kapaciteti u pogonu za livenje i pogonu za rezanje livenog stakla kao i potražnja određenih vrsta i količine proizvoda ove vrste stakla. Polazeći od onoga kako je problem definisan i kako su konačno postavljeni kriterijumi i uslovi model za rešavanje toga problema sastojao bi se u tome da se njegovim rešenjem dobije odgovor na pitanje koji je optimalni program za proizvodnju livenog stakla u datim ograničenjima kada preduzeće želi da ostvari maksimalnu moguću dobit. U tom smislu problem se postavlja u sledećem matematičkom modelu:

a) utvrditi maksimalnu funkciju kriterijuma:

$$(\max) f = 26x_1 + 40x_2$$

b) pod ograničenjima:

$$350x_1 + 525x_2$$

$$\leq 7.000$$

$$250x_1 + 300x_2$$

$$\leq 4.000$$

$$x_1$$

$$\leq 950 \text{ (mil)}$$

$$x_2$$

$$\leq 440 \text{ (mil)}$$

$$\text{uz uslov } x_1, x_2 \geq 0$$

Uvođenjem dopunskih promenljivih (x_3, x_4, x_5, x_6) koje u ovom slučaju treba da predstavljaju neiskorišćene mogućnosti dobija se složeniji matematički model:

$$\begin{array}{rcl}
 (\max) f = 26x_1 + 40x_2 + x_3 + x_5 + x_6 & & \\
 350x_1 + 525x_2 + x_3 & = & 7 \quad (\text{hilj}) \\
 250x_1 + 300x_2 + x_4 & = & 4 \quad (\text{hilj}) \\
 x_1 + x_5 & = & 950 \quad (\text{hilj}) \\
 x_2 + x_6 & = & 440 \quad (\text{hilj})
 \end{array}$$

uz uslov: $x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6 \geq 0$

Problem koji smo napred iskazali u obliku modela može se iskazati u vektorskom obliku:

$$(\max) f = (26, 40, 0, 0, 0, 0) \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \\ x_6 \end{pmatrix}$$

$$\begin{pmatrix} 350 & 525 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 250 & 300 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \\ x_6 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 7 \\ 4 \\ 950 \\ 440 \end{pmatrix}$$

Prikazivanjem u vektorskom obliku problem za program za kaljeno staklo je konačno postavljen i u daljem postupku ostaje da se primeni određena tehnika rešavanja modela. Rešavanjem modela konačno se dobija odgovor na napred postavljeno pitanje u smislu koje vrste i u kojim količinama treba proizvoditi liveno staklo da bi se time obezbedila maksimalna dobit iz programa za liveno staklo.

C. DEFINISANJE PROBLEMA I POSTAVLJANJE MODELA ZA PROGRAM ZA KALJENO STAKLO

1. Definisanje problema za program za kaljeno staklo

Program za kaljeno staklo može se definisati na osnovu sledećih činjenica:

a) U Industriji stakla Pančevo kaljeno staklo se proizvodi u dve vrste, i to: kao: 1) obično kaljeno (sigurnost) i 2) lepljeno kaljeno (panpleks).

b) Kapaciteti za jednu i drugu vrstu za konkretan period biće:
 1) Polirnica sa modelarnicom i 2) Kalionica. Polirnica će raditi 4.400 časova (264.000 minuta) a Kalionica 7.000 časova (420.000 minuta):

c) Vreme potrebno za proizvodnju jednog kvadratnog metra jedne ili druge vrste u jednom ili drugom pogonu izgleda ovako:

Vrsta stakla	O p e r a c i j a	
	Kaljenje minuta	Poliranje minuta
Sigurnosno	18	14
Panpleks	10	12

d) Razlika između prodajne i planske cene koštanja za obe vrste proizvoda iz ovog programa data je u sledećoj koloni:

— za 1 metar kvadratni sigurnost stakla dobit je 10.000 din.

— za 1 metar kvadratni panpleks stakla dobit je 12.000 din.

e) Potražnja za jednu i drugu vrstu kaljenog stakla prema ugovorima i predviđanjima na inostranom i domaćem tržištu treba da iznosi:

— za sigurnost 80.000

— za panpleks 30.000

2. Postavljanje modela za rešavanje problema iz programa za kaljeno staklo

Na osnovu napred datih podataka problem se u najkraćem smislu može postaviti ovako: Industrija stakala Pančevo proizvodi dva proizvoda iz grupe kaljenog stakla koji u toku procesa proizvodnje prolaze kroz dva kapaciteta. Tehnički i tehnološki uslovi za proizvodnju tih proizvoda u oba kapaciteta precizirani su sledećom tabelom:

Pogon-kapacitet	Vreme potrebno za proizvodnju 1 m ² kaljenog stakla u minutima		Ukupno raspoloživi kapaciteti
	sigurnost	panpleks	
Kalionica	18	10	420 hilj
Polirnica	14	12	264 hilj

Definisani su takođe i dopunski uslovi programa kroz obim i strukturu potražnje ovih proizvoda.

Kao i u prethodnim slučajevima problem se konkretno sastoji u tome da se odredi najpovoljniji program proizvodnje za kaljeno staklo u napred datim ograničenjima kojim će fabrika u pogonu za

kaljeno staklo ostvariti maksimalnu dobit. Prema tome i ovde je cilj koji se želi da postigne maksimalna dobit iz konkretnog programa. Kriterijum je dobit po pojedinim vrstama proizvoda iz ove grupe a ograničavajući uslovi su raspoloživi kapaciteti i potražnja.

Na osnovu svega toga može se postaviti sledeći matematički model:

a) utvrditi maksimalnu vrednost funkciju kriterijuma:

$$(\max) f = 10x_1 + 12x_2$$

b) pod ograničenjima:

$$18x_1 + 10x_2 \leq 420$$

$$14x_1 + 12x_2 \leq 264$$

$$x_1 + \quad \leq 80$$

$$x_2 \leq 30$$

$$\text{uz uslov: } x_1, x_2 \geq 0$$

Uvođenjem dopunskih promenljivih dobija se kompletniji matematički model:

$$(\max) f = 10x_1 + 12x_2 + x_3 + x_4 + x_5 + x_6$$

$$18x_1 + 10x_2 + x_3 = 420$$

$$14x_1 + 12x_2 + \quad + x_4 = 264$$

$$x_1 + \quad + x_5 = 80$$

$$x_2 + x_6 = 30$$

$$x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6 \geq 0$$

Ovaj problem u matricnom obliku treba da izgleda ovako:

$$(\max) f = (10, 12, 0, 0, 0, 0) \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \\ x_6 \end{pmatrix}$$

$$\begin{pmatrix} 18 & 10 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 14 & 12 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 4 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \\ x_6 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 420 \\ 264 \\ 80 \\ 30 \end{pmatrix}$$

$$x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6 = 0$$

Cilj koji se želi da postigne uz određene uslove prikazan je napred datim modelom. Treba odrediti koje vrste i u kojim količinama proizvoditi da bi se optimalno iskoristile mogućnosti i ostvarila maksimalna dobit iz ovog programa.

D. DEFINISANJE PROBLEMA I POSTAVLJANJE MODELA ZA PROGRAM ZA NEUTRO STAKLO

1. Definisanje problema za program za neutro staklo

a) Po programu je predviđeno da se u pogonima za neutro staklo proizvode samo ampule, fiole, i epruvete.

b) Svi ovi proizvodi prolaze kroz dva kapaciteta: kapacitet za izvlačenje cevi i kapacitet za preradu cevi. Zbog remonta peći kapaciteti za izvlačenje iznose 6.800 časova a kapaciteti za preradu cevi 4.050 časova.

c) Vreme potrebno za proizvodnju 100 komada proizvoda pokazuje sledeće tabela koja obuhvata sve frste proizvoda i sve kapacitete u ovom programu.

	Vreme potrebno za proizvodnju 1000 kom. u min.	
	izvlačenje cevi	prerada cevi
ampule	2	105
fiole	3	2
epruvete	4	2

d) Razlika između prodajne cene i cene koštanja (dobit) po jedinici proizvoda za pojedine vrste proizvoda iz ovog programa je različita, što se može videti iz sledećih podataka:

— za 1000 komada ampula	1.200 din.
— za 100 komada fiola	1.300 din.
— za 1000 komada epruveta	1.100 din.

e) Na osnovu postignutih ugovora o prodaji sa najvažnijim kupcima iz zemlje i inostranstva i na osnovu analize mogućnosti prodaje utvrđeno je da se mogu prodati sledeće količine:

— ampula	85.000.000
— fiola	5.000.000
— epruveta	5.000.000

Treba posebno naglasiti da postoji bitna razlika između predviđanja prodaje pa i optimalnog programa proizvodnje po ovom programu gde imamo pored Industrije stakla još nekoliko proizvođača i predviđanja prodaje i optimalne proizvodnje u ostalim programima o kojima je bilo napred reči. Dakle, predviđanje optimalne proizvodnje, a u prvom redu prodaje kao jednog od uslova za određivanje optimalnog programa, kod ampula, fiola i flašica je mnogo komplikovanije, jer postoji više proizvođača ove vrste proizvoda u našoj zemlji, koji mogu imati uticaja na konačnu realizaciju predviđenog programa.

2. Postavljanje modela za rešavanje problema iz programa za neutro staklo

Na osnovu elemenata koji su izneti za definisanje problema neutro stakla možemo precizirati najosnovnije: Pogon za proizvodnju neutro stakla ima dva kapaciteta kroz koje prolaze svi proizvodi u procesu proizvodnje. Tehničke i tehnološke uslove za proizvodnju napred pomenutih proizvoda u određenim kapacitetima dajemo u sledećoj tabeli:

K a p a c i t e t i	Vreme potrebno za proizvodnju 1000 kom. u minutima.			Ukupno raspo- loživi kapaci- teti (u min.)
	P r o i z v o d			
	ampula	fiola	epruveta	
1. Izvlačenje cevi	2	3	4	408 hilj.
2. Prerada cevi	1,05	2	2	243 hilj.

Dodatne uslove kao što je potražnja na ovom mestu ne treba posebno isticati ali ih obavezno u model uneti.

Problem se konačno sastoji u tome da se pod napred iznetim uslovima pronađe takva struktura i obim proizvodnje koja će omogućiti da se ostvari najveća moguća dobit iz programa za neutro staklo.

U cilju rešavanje problema može se postaviti sledeći matematički model na osnovu koga će se odrediti optimalni program proizvodnje u kome se može ostvariti maksimalna dobit:

a) utvrditi maksimalnu vrednost sledeće funkcije kriterijuma:

$$(\max) f = 1200x_1 + 130x_2 + 110x_3$$

b) pod ograničenjima:

$$\begin{aligned} 2x_1 + 3x_2 + 4x_3 &\leq 408 \text{ (hilj. min)} \\ 1,05x_1 + 2x_2 + 2x_3 &\leq 243 \text{ (hilj. min.)} \\ x_1 &\leq 185 \text{ (mil. kom.)} \\ x_2 &\leq 5 \text{ (mil. kom.)} \\ x_3 &\leq 5 \text{ (mil. kom.)} \end{aligned}$$

$$\text{uz uslov: } x_1, x_2, x_3 \geq 0$$

Kada se u napred dati model unesu i dopunske promenljive koje za ovaj slučaj predstavljaju veličine neiskorišćenih kapaciteta onda dobijamo sledeći model:

$$\begin{aligned} (\max) f &= 1200x_1 + 1300x_2 + 1100x_3 + x_4 + x_5 + x_6 + x_7 + x_8 \\ 2x_1 + 3x_2 + 4x_3 + x_4 &= 408 \\ 1,05x_1 + 2x_2 + 2x_3 + x_5 &= 243 \\ x_1 + x_6 &= 185 \\ x_2 + x_7 &= 5 \\ x_3 + x_8 &= 5 \\ x_1, x_2, x_4, x_5, x_6, x_7, x_8 &\geq 0 \end{aligned}$$

Ovaj problem u vektorskom obliku izgleda ovako:

$$(\max) f = (1200, 1300, 1100, 0, 0, 0, 0, 0) \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \\ x_6 \\ x_7 \\ x_8 \end{pmatrix}$$

$$\begin{pmatrix} 2 & 3 & 4 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 1.05 & 2 & 2 & 0 & 1 & 0 & 0 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \\ x_4 \\ x_5 \\ x_6 \\ x_7 \\ x_8 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 408 \\ 243 \\ 185 \\ 5 \\ 5 \end{pmatrix}$$

$$x' = (x_1, x_2, x_3, x_4, x_5, x_6, x_7, x_8) \geq 0$$

Rešavanjem ovog problema kako smo već konstatovali dobija se odgovor na pitanje koje vrste i u kojim količinama treba proizvoditi iz program za neutro staklo pa da se postigne maksimalna dobit iz te proizvodnje.

* * *

Osnovni cilj ovoga rada je da problem pravilno i potpuno definišemo i da na osnovu toga postavimo model za rešavanje toga problema. Rešavanje modela u operacionim istraživanjima predstavlja samo primenu i sprovođenje određene tehnike koja se u savremenim uslovima zbog složenosti rešenja sve više prepušta računarima. Prema tome, ovom analizom optimalne proizvodnje tretiraju se samo dve faze iz operacionog istraživanja-faza definisanja problema i faza postavljanje modela za rešavanje problema. Izostavljena je tehnika rešavanja problema na koju se nadovezuju: provera rešenja, stabilizacija rešenja i donošenje odluke o prihvatanju rezultata dobijenih po rešenju.

Može se, takođe, primetiti da je pri definisanju problema kao i pri postavljanju modela za rešavanje problema izostavljeno tretiranje dva vrlo važna faktora proizvodnje-radne snage i materijala. Međutim, ti faktori-mada od velike važnosti za proizvodnju-u našem slučaju određivanja optimalnog programa proizvodnje ne pojavljuju se kao ograničavajući uslovi. Treba imati na umu da je stalno postojanje određenih količina materijala i radne snage osnovni preduslov za održavanje kontinuiteta staklarske proizvodnje po furko sistemu, gde se prekidi proizvodnog procesa ni po koju cenu ne dozvoljavaju.

Orijentacija ove analize na najvažnije faze u određivanju optimalnog programa proizvodnje ne treba da znači sužavanje domena ispitivanja, problema, već, naprotiv, stvaranje uslova za dublje i svestranije sagledavanje svih faktora koji utiču na poslovanje preduzeća.

Ovim radom kako je već konstatovano nije zahvaćen čitav proces operacionog istraživanja ali je ipak interesantno da se iznesu rezultati na osnovu kojih se može dobiti predstava o realnosti iznetih predviđanja. Treba, međutim, napomenuti da je aktivnost u Industriji stakla Pančevo jednim delom tehnicirana, jer je sama priroda tehnološkog procesa proizvodnje u nekim oblastima, kao što su, na primer, livenje i izvlačenje, potisnula volju čoveka. No poznavanje suštine problema sa ovog našeg aspekta ne može biti suvišno, jer se u praksi dešavalo da se zbog neznanja zauzme potpuno pogrešna orijentacija i na toj osnovi traže potpuno suprotna rešenja od onoga što se u krajnjem slučaju želi da postigne.

Rezultate koji se dobijaju na osnovu krajnjih rešenja možemo analizirati sa dva aspekta:

1. u kojoj meri naša predviđanja u programu odgovaraju realnosti i

2. u kojoj meri se kolektiv pridržavao tih programa koji su osnova za postavljanje plana proizvodnje.

Naročitu pažnju zaslužuju pokazatelji na osnovu kojih se može konstatovati da je većina elemenata za definisanje problema i postavljanje modela u određivanju optimalnog programa proizvodnje konačno ostvarena sa 100%. Ovim je potvrđena jedna osnovna postavka da od tačnosti podataka koji predstavljaju osnovu problema odnosno modela zavisi ispravnost i tačnost rešenja.

S druge strane ovaj aspekt analize potvrđuje da je ovim predviđanjima obezbeđen visok stepen stabilizacije elemenata i faktora koji predstavljaju model. Konkretno, ostvarenje potrebnog vremena za proizvodnju određenih proizvoda, u pojedinim kapacitetima, ostvareno je na relaciji od 97—102%, a dobit po pojedinim proizvodima od 98—101%.

Nema bitnih razlika između rešenja dobijenih na osnovu postavljenih modela i ostvarenih rezultata kod većine proizvoda. Zaslužuje posebnu pažnju razlika koja se pojavljuje između ostvarenja i dobijenog optimalnog rešenja kod kaljenog stakla. Rezultati po ovom rešenju iz programa su $f = 264$, $x_2 = 22.000$ i $x_1 = 0$. Prema tome, pogon za kaljeno staklo, imao je mogućnosti da ostvari dobit od 264 mil. dinara da je svoju aktivnost usmerio na ostvarenje optimalnog programa proizvodnje koji je po rešenju modela utvrđen na 22.000 kvadratnih metara panpleks stakla.

Međutim, pogon za kaljeno staklo je imao drugu orijentaciju od ove koju je metoda programiranja optimalne proizvodnje signalizirala. U tom pogonu je ostvareno na ime dobiti 234 miliona dinara, odnosno proizvedeno je sigurnosnog stakla, 9.000 i panpleks stakla 12.000 kvadratnih metara.

Razlike koje se pojavljuju između predviđenog i stvarno iskorišćenog kapaciteta za određeni pogon mogu se videti iz sledećih podataka.

Kapacitet	Utvrđeno na osnovu rešenja			Stvarno ostvareno		
	Ukupno	iskorišć.	neiskor.	Ukupno	iskor.	neiskor.
Kalionica	420.000	222.000	200.000	420.000	372.000	48.000
Polirnica	264.000	264.000	—	270.000	270.000	—

Na ostalim uporednim analizama između ostvarenja i predviđanja, odnosno rešenje ne treba se posebno zadržavati, jer su sve one postavljene na istom principu.

Todor Ćirić, asistent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

RÉSUMÉ

L'idée fondamentale sur laquelle est basé ce travail est de montrer sur un exemple concret qu'il est absolument possible de déterminer un programme optimum de la production pour une entreprise dans tous les cas où l'activité toute entière de la collectivité peut être divisée en exploitations et que dans ce sens la production d'une exploitation soit traitée comme un programme spécial. La condition reguise pour une telle division et pour qu'on puisse poser le problème d'une telle façon est l'autonomie et l'indépendance absolues des diverses exploitations. Dans ce sens l'industrie de la verrerie est divisée en quatre-programmes au moyen desquels est traité l'ensemble des problèmes relatifs à la détermination de la production optima:

- 1° Le programme pour le verre à vitre,
- 2° Le programme pour le verre étiré,
- 3° Le programme pour le verre trempé et
- 4° le programme pour le verre neutre.

Dans ce travail ne se trouvent pas comprises toutes les phases des recherches opérationnelles qui, toutes ensemble, donnent le résultat définitif sur le programme optimum de la production. Cependant, ce travail est orienté sur les deux phases principales qui représentent le contenu fondamental dans la détermination du programme optimum de la production — la phase de la définition du problème et la phase de l'établissement du modèle. La phase de la résolution du modèle représente une technique qui, dans les conditions contemporaines, est réalisée par les appareils de calcul électroniques.

Le critère pour la détermination du programme optimum de la production est le profit et les conditions limitatives sont généralement les capacités disponibles et le volume et la structure de la demande de ces produits. Le problème se pose, par conséquent, dans le sens de la détermination du programme optimum de la production dans le but de la réalisation du profit maximum dans les conditions limitatives données.

RAD HASKE AKADEMIJE ZA MEĐUNARODNO JAVNO PRAVO
U TOKU 1965. GODINE

Od dvadeset i šestog jula do dvanaestog avgusta 1965. godine održan je u Hagu 36. tečaj za međunarodno javno pravo. Ovaj tečaj koji se počev od 1923. godine u julu i avgustu održava pri Haškoj Akademiji za međunarodno pravo okupio je ove godine preko dvestotine učesnika iz zemalja sa svih kontinenata.

Tečaj se odvijao kroz predavanja i seminare i po nivou je zaista odgovarao renomeu profesora koji su ih držali:

— Opšti kurs je držao William Bishop profesor Mičigen Univerziteta (SAD). U svom kursu prof. Bishop se ograničio na popularno izlaganje materije ne upuštajući se u dublju analizu jer je u krajnjoj liniji to i bio cilj njegovog kursa. I pored toga izlaganja nekih pitanja bilo je neosporno interesantno bilo po načinu prilaganja predmeta ili po krajnjim zaključcima. U ovom smislu mogli bismo da navedemo sledeće teme: »Međunarodno i unutrašnje pravo« — Ovo pitanje nije objašnjeno kroz istorijsku kontroverzu »monističke« i »dualističke« teorije, već kroz tretman međunarodnog prava pred »for international« i pred »for national«; »Dejstva podele sveta« — u okviru ove teme istaknute su razlike koje postoje između grupa zemalja »blokova« i posledica tih razlika.

— Međunarodno pravo i nacionalna politika, L. Henkin, profesor Kolumbija Univerziteta (SAD). Izloženo je nekoliko pitanja od kojih posebno treba istaći »slučaj Kube« za koji prof. Henkin smatra da nije predstavljao legitimnu odbranu u smislu člana 51 Povelje UN, već pravo zaštite od važnih narušenja strategijske ravnoteže upotrebom ograničenih sredstava. Govoreći o zabrani jednostrane upotrebe sile prof. Henkin je pošao sa gledišta formalnog sagledavanja problema, ne zadirući u suštinu stvari i izneo mišljenje da su nove nacije protiv upotrebe sile kad tu silu drugi primenjuju, ali da i one same u nekim slučajevima pokušavaju da je upotrebe (naprimer protiv kolonijalizma ili suprematije belih).

— Aktuelni pravni aspekti problema izbeglica, F. Schnyder, Visoki komesar UN za izbeglice. Dat je kratak pregled istorijata izbeglica uz isticanje nedostataka Konvencije o izbeglicama iz 1951. godine pre svega zbog njenog vremenskog ograničenja. Posebna pažnja posvećena je ulozi Visokog Komesarijata za izbeglice. F. Schnyder smatra da je na današnjem stepenu razvitka pravo koje obuhvata izbeglice još uvek nepotpunog karaktera, a u većini slučajeva i nesigurno zbog odsustva individualnog prava kakvo postoji u slučaju azila.

— Ženevske konvencije iz 1949. godine, G. Draper, profesor Londonskog kraljevskog koledža (Engleska). Razmatrajući sadržinu člana 3 koji se odnosi na unutrašnje sukobe prof. Draper ističe da se sistem maksimalne zaštite žrtava internih sukoba sastoji u primeni najznačajnijih humanitarnih principa koje Konvencije sadrže i da Konvencije nikakvu drugu zaštitu nisu ugovorile. Kakav će biti stav drugih država ako u unutrašnjem sukobu čl. 3. bude povređen? Prema prof. Draperu tu ne bi bilo mesta primeni stava 7 člana 2 Povelje UN tako da bi intervencija ostalih država bila dopuštena. Izlažući problem kažnjavanja teških povreda Ženevskih Konvencija iz 1949. prof. Draper se zalaže da se stvori jedno međunarodno pravilo koje bi važilo za vreme rata pošto bi se tako uticalo na ljude da shvate da povrede ovih pravila mogu da dovedu čak i do smrtno kazne obzirom da današnji međunarodni sistem nije efikasan (naročito kod pitanja ekstradicije) i pored toga što je gonjenje individua bolje organizovano nego pozivanje na odgovornost država.

— Ekspanzija međunarodnog društva u 19. i 20. veku, A. Truyol y Serra, profesor Madridskog Univerziteta (Španija). Prof. Serra je obradio ovo pitanje kroz transformaciju evropskog društva u zapadno, koje posle 1856. godine, odnosno posle stupanja Turske u njegove okvire, više ne može da zadrži kvalifikaciju »hrišćansko« nego dobija naziv »civilizovane nacije«. Ovakvo stanje je ostalo do Prvog svetskog rata posle čega dolazi do »mondializacije« — stvaranja svetskog društva, jer u međunarodnu zajednicu, nizom dekolonizacija, stupaju i »oboje-ne« države. Današnja svetska međunarodna zajednica, prema prof. Serra ima sledeće karakteristike: nepostojanje središta oko koga bi gravitirale ostale države, a to je pre Drugog svetskog rata bila Evropa; heterogenost država članica međunarodne zajednice; velika međuzavisnost država.

— Pravila međunarodnog prava koja obuhvataju građanski rat, R. Pinto, profesor Pravnog fakulteta u Parizu (Francuska). Svoja izlaganja profesor Pinto je usmerio na nekoliko glavnih zaključaka: funkcionalno je predstavio odnos između građanskog i međunarodnog rata kao krugove koji se ne dodiruju, ali koji mogu i da se seku što bi značilo da građanski rat može da bude inicijator međunarodnog. Kao primer te transformacije navodi vazdušne napade na Severni Vijetnam. Prof. Pinto takođe zauzima stav da strana pomoć ne može da utiče na pravnu prirodu sukoba, te prema tome zbog fakta strane pomoći građanski rat ne bi mogao da se tretira kao međunarodni.

— Zbog sprečenosti K. Iyatilleke-a, profesora Cejlonskog Univerziteta, koji je trebalo da drži predavanje »Principi međunarodnog prava u budističkoj doktrini«, održao je predavanje Georges Berlia, profesor Pravnog fakulteta u Parizu na temu »Tumačenje ugovora«. Prof. Berlia je svoje predavanje zasnovao na konfrontaciji gledišta Politisa, koji smatra da sve članove ugovora treba tumačiti na isti način i Žorža Sela čije je gledište po ovom pitanju da svaki član ugovora treba posebno tumačiti i na svaki član primenjivati poseban metod tumačenja. Govoreći o »travaux preparatoires« prof. Berlia kaže da ovi radovi imaju subsidijerni karakter i iznoseći ekstremna gledišta po ovom pitanju, odnosno anglosaksonsku i latinoameričku struju, pokušava da

ove dve struje pomiri tako da usvaja kompromisan stav. Kod tumačenja ugovora autor ove teme razlikuje dve faze: gramatičku i u slučaju nedovoljnosti prve faze smatra da treba pristupiti logičkom da bi se otkrili cilj, predmet i motivi jednog akta. U nekim slučajevima dolazi u obzir i treća faza naročito pri tumačenju presuda, koja bi se sastojala u iznalaženju i tumačenju onoga što u presudi nije rečeno.

Kao što je već rečeno drugi način rada bili su seminari na kojima se uglavnom diskutovalo o materiji koja je prethodno obrađivana na predavanjima, ali i o temama koje su posebno određene za obrađivanje na seminarima. Stiče se utisak da su seminari u izvesnom broju slučajeva dobili notu subjektivnog eksponiranja ličnosti samih slušalaca Akademije i to je bio jedan od retkih nedostataka ovog tečaja. Najzanimljiviji seminari bili su oni koje su vodili profesori Bishop i Henkin kao i prof. Pinto, jer se na njima diskutovalo o aktuelnim međunarodnim problemima — Santo Domingu, Vijetnamu, a i slučaj Kube je našao svoje posebno mesto u diskusiji. Iznenadujuće je delovalo da su baš slušaoci iz SAD bili protiv ovakvih postupaka njihove vlade i da su osuđivali ovakve korake.

Slobodan Milenković, asistent
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

VI. FAKULTETSKA HRONIKA ZA ŠKOLSKU 1965/66. GODINU

A. STUDENTI FAKULTETA

1. Na studijama

Pravni odsek

godina studija	redovni st.	vanredni st.	ukupno
I. godina	339	196	535
II. godina	231	68	299
III. godina	97	264	361
IV. godina	92	35	127
aposlventi	49	49	98
Ukupno	808	612	1.420

Ekonomski odsek

godina studija	redovni st.	vanredni st.	ukupno
I. godina	287	495	782
II. godina	260	182	442
III. godina	287	495	782
IV. godina	310	61	371
apsolventi	186	103	289
Ukupno	1.174	1.013	2.187

Na oba odseka Pravno-ekonomskog fakulteta Univerziteta u Nišu je, u školskoj 1965/66 godinu, studiralo ukupno 3.607 redovnih i vanrednih studenata.

2. Diplomirani studeniti

odsek studija	I. stepen	II. stepen	ukupno
Pravni odsek	107	62	169
Ekonom. odsek	147	93	240
Ukupno	254	155	409

B. NASTAVNICI I SARADNICI

1. Predavanja profesora sa strane održana na našem Fakultetu

U toku prošle školske godine na našem Fakultetu su održali svoja predavanja Dr. Bogdan Zlatarić, redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Zagrebu, »O rehabilitaciji i pravnim posledicama osude«, Dr. Winston Mills Fisk, professor of Government Claremont Men's College-Claremont graduate school and university center California; »O ustavnosti u pravnom sistemu SAD«.

2. Predavanja naših nastavnika održana na strani

Nastavnici našeg Fakulteta održali su, u toku školske 1965/66. godine, više predavanja na strani i to: Dr. Slavoljub Popović, redovni profesor, dva predavanja u Institutu za pravne nauke Poljske akademije nauka u Varšavi i Dr. Dobrosav Mitrović, docent, ciklus predavanja iz Uvoda u socijalistička prava održanih na Međunarodnom fakultetu za nastavu uporednog prava u Portugaliji i na Međunarodnom univerzitetu u Strazburgu.

Novi doktori i magistri nauka

U toku prošle školske godine doktorirala su tri nastavnika i saradnika Fakulteta i to 1) dr. Dušan R. Paravina: »RAD KOD KUĆE RADNIKA«, doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Beogradu 4. novembra 1965. godine; 2) dr. Nikola M. Jovanović: »LOKACIJA PREDUZEĆA DUVANSKE INDUSTRIJE JUGOSLAVIJE«, doktorska disertacija odbranjena na Ekonomskom fakultetu u Beogradu 10. novembra 1965. godine i 3) dr. Slavko S. Marković: »ULOGA I POLOŽAJ PRAVOBRANILASTVA U NAŠEM GRADANSKOM PRAVOSUĐU«, doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Skopju 13. decembra 1965. godine.

U istom vremenskom razdoblju su dva saradnika Fakulteta stekli naučni stepen magistra nauka i to: 1) Čedomir V. Stevanović: »PONAVLJANJE KRIVIČNOG POSTUPKA — TEORETSKA PITANJA

I PRIMENA OVE USTANOVE U PRAKSI OKRUŽNIH SUDOVA JUGO-ISTOČNE SRBIJE«, magistarska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Zagrebu i 2) Vojislav M. Stojanović: »OPTIMALNO UPRAVLJANJE REZERVAMA«, magistarska disertacija odbranjena na Prirodno-matematičkom fakultetu — Matematika katedra — u Beogradu.

4. Stručni i naučni radovi nastavnika i saradnika Fakulteta

Janković dr. Branimir, redovni profesor: 1) De la neutralité classique à la conception moderne des pays non alignés (»Revue Egyptienne de Droit international, 1965, vol. 21); 2) Tendencije u razvoju sovjetske doktrine međunarodnog prava (»Međunarodni problemi«, Beograd 1966, br. 1).

Popović dr. Slavoljub, redovni profesor: 1) Upravno pravo, izdanje »Savremena administracija«, Beograd; 1966. (udžbenik — 700 str.); 2) O smernicama političko-izvršnih organa (»Opština, br. 11/65); 3) Osnovni instituti jugoslovenskog upravnog postupka, Sovetskoe gosudarstvo i pravo, br. 2/66); 4) O nekim problemima u vezi sa samoupravljanjem radnih ljudi u organima uprave (»Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu« za 1965. godinu); 5) O izgradnji kadrova za potrebe javne uprave (»Opština«, br. 2/66); 6) Sudska zaštita Ustavom utvrđenih prava povređenih pojedinačnim aktima (»Arhiv za pravne i društvene nauke«, Beograd, br. 2/66).

Marković dr. Milivoje, redovni profesor: Građansko procesno pravo, izdanje Pravno-ekonomskog fakulteta u Prištini (skripta).

Matejić dr. Miodrag, redovni profesor: 1) Privredni sistem SFRJ, izdavač Viša upravna škola Niš (skripta); 2) Komentar Zakona o bankama i kreditnim poslovima (izdanje »Sl. lista SFRJ«).

Ostojić dr. Relja, redovni profesor: 1) Dugoročni međusobni funkcionalni odnos između fizičkog obima materijalne proizvodnje i saobraćaja i neke specifičnosti potražnje za saobraćajnim uslugama (»Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu« za 1965); 2) Ekonomski aspekti automatizacije i njen značaj kao element ekonomskog potencijala Jugoslavije (»Privredni glasnik«, Niš, 1965. godine); 3) Verkehrsmärkte und gegenwärtige Marktstruktur verschiedener Verkehrsträger unter besonderer Berücksichtigung Jugoslawiens (»Zeitschrift für Verkehrswissenschaft«, Institut für Verkehrswissenschaft an der Universität zu Köln, 1965, sv. 1).

Vidanović dr. Gavriilo, docent: 1) Ekonomska geografija Jugoslavije, izdavač Udruženje studenata Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu (skripta); 2) Ekonomska geografija SFRJ (dopunski materijal); 3) Razvoj prerađivačke delatnosti Zaplanja, (»Privredni glasnik«, Niš, br. 9/66).

Stojanović dr. Dragoljub, docent: 1) Građansko-pravna odgovornost za atomske štete prema trećim licima, Beograd, 1965); 2) Ograničenje privatne svojine u kapitalističkim zemljama, referat, objavila Srpska akademija nauka i umetnosti, 1965. godine); 3) Osnov odgovornosti, referat, objavio Institut za društvene nauke, Beograd, 1965); 4) Naučna funkcija univerziteta, referat podnet na seminaru »Univer-

zitet danas« u Dubrovniku 1966); 5) Le membrement rural, referat, objavio Institut za uporedno pravo, Beograd, 1966. godine.

Mitić dr. Mihailo, docent: 1) Nedostojnost za nasleđivanje («Pravni život», br. 6/65); 2) Nedostojnost prezimena bračnih drugova («Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu», 1965. godine).

Stojiljković dr. Dragoljub, docent: 1) Projeciranje tražnje («Ekonomski anali», br. 16/65); 2) Uticaj kvalitativnih elemenata na formiranje tražnje i potrošnje («Privredni glasnik», Niš, br. 4—5/1966. godine).

Perić dr. Živojin, docent: 1) Planiranje reprodukcije u preduzeću (izdanje Zavoda za ekonomske ekspertize u Beogradu, 1966); 2) Planiranje reprodukcije u preduzeću (6. članaka), («Pliriranje i analiza poslovanja», 1966. godine).

Zlatković dr. Živorad, docent: 1) Ekonomika trgovine (skripta), izdanje Više upravne škole u Nišu; 2) Karakter trgovine u socijalističkoj privredi («Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu», 1965); 3) Osnovna, pomoćne i sporedne delatnosti u mnogofilijalnom trgovinskom preduzeću supermarketu i samousluga, napisano kao posebno poglavlje studije o modelu mnogofilijalnog trgovinskog preduzeća supermarketu u našim uslovima.

Kozić dr. Petar, docent: 1) Društvene klase i partije u shvatanju Filipa Filipovića («Sociološki pregled», Beograd, br. 2—3/65); 2) Integracija društvenih nauka i Univerzitet («Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu», 1965. god.); 3) Stojko Popov: «Uzročnost u društvu» («Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu», 1965); 4) Priloženje km bibliografija za vrskite među srbskoto i blgarskoto rabotničesko dvizenie prez socialdemokratičeskija period («Most», br. 1/1965); 5) Društveni okviri raspodele («Privredni glasnik», Niš, br. 4 i 5/66); 6) Opšta sociologija i (primenjene) posebne sociologije («Naše stvaranje», Leskovac, br. 1); 7) Neki pokazatelji psihologije studentskih ispita («Univerzitet danas», Beograd, br. 6/66); 8) Revolucio-nata ličnosti obštvena istorija («Za svoboda i socializam», Skopje, 1966); 9) Km edna definicija na marksizma («Most», br. 2/66).

Marković dr. Danilo, docent: 1) Značaj sociološko-ekonomskog proučavanja lokalnih društvenih zajednica («Ekonomski anali», br. 17); 2) Marksova definicija društva i njen značaj za sociologiju («Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu», 1965); 3) Angažovanje visokoobrazovanih kadrova u privredi Niša («Privredni glasnik», Niš, br. 7—8/66); 4) dr. Petar Marković: «Neki elementi proizvodnje i dohotka individualnih poljoprivrednih proizvođača planinskog područja Jugoslavije» («Privredni glasnik», br. 10/66); 5) Jesu li visokoobrazovani kadrovi dovoljno angažovani («Komunist», br. 479); 6) Prevazilaženje podvojenosti mladih («Glas omladine», br. 15); 7) Neki problemi samoupravljanja na Univerzitetu («Narodne novine», Niš, br. 7); 8) Osnovi sociologije, skripta za studente Više pedagoške škole u Nišu (25 autorskih tabaka); 9) Materijal za spremanje ispita iz industrijske sociologije (8 autorskih tabaka); 10) Osnovni pojmovi sociologije (10 autorskih tabaka), izdavač Studentsko društvo VUŠ u Nišu.

Andrejević dr. Milivoje, docent: Pravo (skripta) izdavač Pravno-ekonomski fakultet u Nišu.

Mitrović dr. Dobrosav, docent: 1) Klauzule neodgovornosti u međunarodnoj trgovačkoj kupoprodaji (izdanje Instituta za uporedno pravo u Beogradu); 2) Ugovori o kooperaciji u privredi (koautorstvo sa dr. Vrletom Krulj i dr. Radomirom Đurović), izdanje »Savremene administracije«, Beograd.

Dimitrijević dr. Momčilo, docent: Odumiranje države i prava u oblasti društvenih službi (»Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1965. godine).

Simonović dr. Dragoljub, docent: 1) Mešovita gazdinstva u jugoslovenskoj poljoprivredi (»Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1965); 2) O nekim aktuelnim problemima zemljoradničkih zadruga sreza Niš (»Privredni glasnik«, br. 6/66); 3) Interfakultetska konferencija ekonomskih fakulteta SFRJ u Opatiji (»Privredni glasnik«, br. 6/66); 4) Problem mešovitih gazdinstava (»Sociologija sela«, br. 7—8/66), prikaz (»Privredni glasnik«, Niš); 5) Ekonomika poljoprivrede br. 2/65, prikaz (»Privredni glasnik«, Niš, br. 9/65).

Paravina dr. Dušan, docent: 1) Rad kod kuće radnika, doktorska disertacija (u rukopisu), odbranjena na Pravnom fakultetu u Beogradu; 2) Diferenciranje rada kod kuće radnika od drugih sličnih kategorija (»Privredni glasnik«, Niš, br. 6/66).

Jovanović dr. Ljubiša, docent: 1) Uticaj alkoholizma na vršenje krivičnih dela u saobraćaju u Beogradu (»Pravni život«, br. 5/65); 2) Krivično-pravni tretman delikvenata alkoholičara u savremenom zakonodavstvu (»13 maj«, br. 12/65); 3) Alkoholizam, brak i porodica (»Sociologija«, br. 4/65); 4) Alkoholizam i privreda (»Privredni glasnik«, Niš, br. 2—3/65); 5) Maloletnički kriminalitet u SR Srbiji u periodu od 1959. do 1964. (sa posebnim osvrtom na srez Niš (»Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1965).

Jovanović dr. Nikola, docent: 1) Lokacija preduzeća duvanske industrije Jugoslavije, doktorska disertacija (u rukopisu), odbranjena na Ekonomskom fakultetu u Beogradu; 2) Neke specifičnosti u razmeštaju naše privrede (»Privredni glasnik«, Niš, br. 6/66).

Marković dr. Slavko, docent: Uloga i položaj javnog pravobranilaštva u našem građanskom pravosuđu, doktorska disertacija (u rukopisu), odbranjena na Pravnom fakultetu u Skopju.

Stanković Zvonimir, predavač: 1) Utvrđivanje optimalne veličine nabavke u sezonskim preduzećima (»Knjigovodstvo«, Beograd, br. 4/66); 2) Organizacija vanknjigovodstvene evidencije materijala (»Sistem«, Zagreb, br. 9—10/66).

Stevanović mr. Čedomir, asistent: 1) Ponavljanje krivičnog postupka, teorijska pitanja i primena ove ustanove u praksi okružnih sudova jugoistočne Srbije, magistarska teza (u rukopisu), odbranjena na Pravnom fakultetu u Zagrebu; 2) Dr. Tihomir Vasiljević: »Sistem krivično-procesnog prava SFRJ«; (»Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1965. (prikaz); 3) Neka pitanja u vezi sa tokom ponovljenog krivičnog postupka u teoriji i praksi (»Glasnik advokatske komore APV«, br. 9/66); 4) Slučajevi nepravog ponavljanja krivičnog postupka i njihova primena u praksi (»Naša zakonitost«, br. 5/66).

Stojanović mr. Vojislav, asistent: Optimalno upravljanje rezervama, magistarska teza (u rukopisu), odbranjena na Prirodno-matematičkom fakultetu — Matematička katedra, u Beogradu.

Jovanović Đorđe, asistent: 1) Značaj i upotreba osvežavajućih napitaka sa osvrtom na promet ovih proizvoda kod trgovinskog preduzeća »Angropromet« u Nišu (»Privredni glasnik«, Niš, br. 8—9/65); 2) Snabdevanje Niša hlebom (»Privredni glasnik«, Niš, br. 2—3/66); 3) Puštena je u rad moderna mešaonica stočne hrane na Crvenom krstu u Nišu (»Privredni glasnik«, Niš, br. 2—3/66); 4) Nov pogon asfaltnog filera u Aleksinačkim rudnicima (»Komuna«, br. 4/66); 5) Fabrika stočne hrane u Nišu (»Komuna«, br. 1/66); 6) Nove benzinske stanice na magistrali Beograd—Sofija (»Komuna«, br. 8/66); Rekonstrukcija Fabrike duvana u Nišu (»Hemija u industriji«, br. 8/66); 8) Ne koristiti salicil (»Borba« od 23. septembra 1966).

Danković Ljubisav, asistent: Matematika, izdanje Više Ekonomsko-komercijalne škole u Nišu (skripta).

Čirić Todor, asistent: 1) Uloga i prednosti operativne analize u ispitivanju poslovanja privredne organizacije, (»Privredni glasnik«, Niš, br. 10/65); 2) Analiza tehničke opremljenosti privredne organizacije kao poseban aspekt analize osnovnih sredstava i neki oblici njenog izvršavanja (»Privredni glasnik«, Niš, br. 1/66); 3) Metodološki pristup analizi procesa donošenja odluke (»Privredni glasnik«, Niš, 1966. godine); 4) Doprinos i uloga cene materijala u izvršavanju zadataka savremenog knjigovodstva (»Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu«, 1965); 5) Neka shvatanja procesa donošenja odluka (»Organizacija rada«, br. 9/66).

5. Učešće nastavnika i saradnika Fakulteta na domaćim i međunarodnim stručnim i naučnim skupovima

Dr. Branimir Janković, redovni profesor: 1) Kongres svet-skog udruženja za Međunarodno pravo u Helsinkiju sa dva saopštenja; 2) Međunarodna konferencija eksperata za univerzitetsko vaspitanje omladine u duhu međunarodnog sporazumevanja sa dva referata: O odnosu nacionalne i univerzalne kulture i o vaspitnoj ulozi međunarodnog prava (u svojstvu predsednika Međunarodne konferencije).

Dr. Slavoljub Popović, redovni profesor: 1) Dva predavanja u Institutu za pravne nauke Poljske akademije nauka u Varšavi. 2) Simpozijum o društvenoj svojini u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu: »Javno dobro u našem pravu«. 3) Savetovanje održano u Institutu za uporedno pravo u Beogradu 4. i 5. maja 1966. godine: »Odnos propisa republičkih izvršnih veća i saveznih propisa«. 4) Savetovanje Jugoslovenskog udruženja za upravne nauke i praksu održano u Prištini maja 1966. godine: »O pravnom sredstvu iz čl. 68. Zakona o upravnim sporovima«. 5) Međunarodna konferencija »Nauka i društvo« održana u vremenu od 1. do 7. jula 1966. godine u Herceg Novom: referat — »Kibernetika i pravo«.

Dr. Milivoje Marković, redovni profesor: 1) Kongres International bar association održan u Lozani u vremenu od 9. do 16. juna 1966. godine: referat — »O organizaciji Jugoslovenske advokature«.

2) Sastanak planskog komiteta World peace through law center održan u Ženevi 17. juna 1966. godine.

Dr. Miodrag Matejić, redovni profesor: Interfakultetska konferencija ekonomskih fakulteta Jugoslavije održana u Opatiji: koreferat — »O nekim problemima specijalizacije na ekonomskim fakultetima«.

Dr. Gavriilo Vidanović, docent: 1) Simpozijum o stanovništvu i naseljima održan u Loznici u vremenu od 12. do 16. oktobra 1966. godine. 2) Simpozijum Saveza ekonomista Srbije pod naslovom: »O regionalnom razvoju SR Srbije«. 3) Simpozijum o endemskoj nefropatiji održan u Nišu: koreferat — »Porodični karakter endemske nefropatije i neka pitanja patogeneze ove bolesti«.

Dr. Dragoljub Stojanović, docent: 1) Stipendista Humboltove fondacije u Nemačkoj (šestomesečna stipendija); 2) Simpozijum o društvenoj svojini u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti, referat: »Ograničenje privatne svojine u kapitalističkim zemljama«; 3) Simpozijum o građanskoj odgovornosti održan u Institutu društvenih nauka u Beogradu, referat: »Osnov odgovornosti«; 4) Seminar »Univerzitet danas« u Dubrovniku, referat »Naučna funkcija univerziteta«; 5) Kongres uporednog prava u Upsali, referat: »Le membrement rural«.

Dr. Ljubiša Jovanović, docent: 1) Savetovanje Jugoslovenskog udruženja za Krivično pravo i Kriminologiju, održano u Ohridu maja 1966. godine (učesnik u diskusiji); 2) Savetovanje u Nišu o problematici organizacije borbe protiv asocijalnih i kriminalnih pojava maloletnika u Nišu.

Dr. Jakov Radišić, docent: 1) Šestomesečna stipendija Humboltove fondacije u Zapadnoj Nemačkoj; 2) Simpozijum o društvenoj svojini održan u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu, referat: »Državna socijalistička svojina u SSSR-u«.

Dr. Petar Kozić, docent: Međunarodni seminar »Univerzitet danas« u Dubrovniku, referat: »Interdisciplinarna saradnja i univerzitet«.

Dr. Momčilo Dimitrijević, docent: 1) O problemima teorije prava, sastanak održan na Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu. 2) Savetovanje Jugoslovenskog udruženja za upravne nauke i praksu održano u Sarajevu, referat: »O problemima samoupravljanja u ustanovama«; 3) Savetovanje Jugoslovenskog udruženja za upravne nauke i praksu — sekcija za Srbiju (učesnik u diskusiji).

Dr. Živojin Perić, docent: 1) Simpozijum o planiranju poslovanja i novim privrednim merama u industrijskim preduzećima, održano u Opatiji, učesnik u diskusiji. 2) Savetovanje ekonomskih fakulteta po pitanju režima studija i nastave održano u Beogradu.

Dr. Živorad Zlatković, docent: 1) Interfakultetska konferencija ekonomskih fakulteta u Opatiji, maja 1966. godine. 2) Savetovanje o spoljnoj trgovini održano u Kragujevcu.

Dr. Dobrosav Mitrović, docent: 1) Simpozijum o građanskoj odgovornosti održan na Institutu za uporedno pravo u Beogradu (učesnik u diskusiji); 2) Direktor naučnih radova u izvođenju nastave iz predmeta Uvod u socijalistička prava na Međunarodnom univerzitetu u Strazburgu. 3) Na poziv vlade SAD boravio mesec dana u SAD radi upoznavanja organizacije i rada američkih univerziteta; 4) Međunarodni

seminar »Univerzitet danas« (član organizacionog komiteta); 5) Treći kolokvijum Međunarodnog udruženja bivših slušalaca nastave uporednog prava, održan u Upsali; referat: »Pravni režim trgovačkog zastupanja stranaca«; 6) VII Međunarodni kongres uporednog prava u Upsali, referat: »Određivanje nadležnog suda u Međunarodnom privatnom pravu«; 7) Treće međunarodno savetovanje privrednika i pravnika o aktuelnim pitanjima spoljne trgovine, održano u Zagrebu.

Dr. Danilo Marković, docent: 1) Stručni sastanak Jugoslovenskog udruženja za sociologiju; 2) Simpozijum: »Omladina i kultura«; 3) Simpozijum: »Publika i film«. Na ova dva simpozijuma podneta dva saopštenja. »Omladina i dokolica« na prvom, i »Publika i film« na drugom.

Dr. Dragoljub Simonović, docent: 1) Stručni boravak u Parizu u vremenu od 20. do 30. aprila 1966. godine; 2) Simpozijum o stočarstvu, održan u Svrljigu, maja 1966. godine; 3) Interfakultetska konferencija ekonomskih fakulteta u Opatiji.

Zvonimir Stanković, predavač: 1) Sastanak udruženja knjigovođa SR Srbije u Beogradu održan aprila 1966. godine na kome se razmatralo pitanje izgradnje Evropskog kontnog plana; 2) Sastanak udruženja knjigovođa SR Srbije održan septembra 1966. godine na kome se razmatrala problematika knjigovodstva i računovodstva kod nas.

Mr. Čedomir Stevanović, asistent: Savetovanje Jugoslovenskog udruženja za Krivično pravo i Kriminologiju održano u Ohridu u vremenu od 12. do 15. maja 1966. godine.

6. Novoizabrani nastavnici i saradnici Fakulteta

U toku školske 1965/66. godine je prvi put izabrano ili reizabrano više nastavnika i saradnika Fakulteta.

Dr. Relja Ostojić, dotadašnji vanredni profesor za predmet Ekonomika Jugoslavije, izabran je u zvanje redovnog profesora za isti predmet, a izbor je potvrđen na sednici Saveta Fakulteta održanoj 16. septembra 1966. godine.

Na sednici Saveta Fakulteta održanoj 25. novembra 1965. godine potvrđen je izbor Dr. Dobroslava Mitrovića u zvanje docenta za predmet Međunarodno privatno pravo i Dr. Dragoljuba Simonovića, dotadašnjeg asistenta za predmet Ekonomika poljoprivrede, u zvanje docenta za isti predmet.

Izbor Dr. Branka Atijasa, dotadašnjeg honorarnog predavača, u zvanje višeg predavača za predmet Sanitetska obuka potvrđen je na sednici Saveta Fakulteta održanoj 11. februara 1966. godine. Na sednici Fakultetskog Saveta održanoj 12. marta 1966. godine potvrđen je izbor Paravina dr. Dušana, dotadašnjeg asistenta, u zvanje docenta za predmet Radno pravo, a na sednici održanoj 15. aprila 1966. godine potvrđen je izbor Dr. Nikole Jovanovića, dotadašnjeg predavača, u zvanje docenta za predmet Ekonomika i organizacija industrijskih preduzeća.

Savet Fakulteta, na svojoj sednici održanoj 21. juna 1966. godine, potvrdio je ponovni izbor Jovana Mitrovića u zvanju asistenta za predmet Privredno pravo.

doc. dr. Dušan R. Paravina

SADRŽAJ

I ČLANCI

Dr Winston M. Fisk: <i>Pravni sistem SAD</i>	1
Dr Jerzy Starosciak: <i>Preobražavanje sistema i metoda proučavanja pravnih pojmova u oblasti upravnog prava</i>	11
Dr Relja Ostojić: <i>Nova evropska magistrala Rajna-Majna-Dunav</i>	23
Dr Dragoljub Stojiljković: <i>Elastičnost tražnje u ekonomskoj teoriji</i>	51
Dr Ljubiša Jovanović: <i>Društveno negativne pojave i njihov krivično- pravni tretman</i>	75
Dr Petar Kozić: <i>Nacija i nacionalno pitanje u shvatanju jugoslovenskih socijalista — komunista 20-ih godina</i>	95
Dr Mihailo Mitić: <i>Prestanak naslednog prava bračnog druga</i>	105
Dr Dušan Paravina: <i>Ekonomsko-socijalna podloga i metodološki okviri za proučavanje pravnog položaja radnika kod kuće</i>	125
Dr Nikola Jovanović: <i>Osnovne karakteristike kapitalističkog i socijali- stičkog razmeštaja proizvodnje</i>	141
Dr Dragoljub Simonović: <i>Uticaj ekonomskih faktora na raspadanje os- tataka ustanove kućne zadruga u Zaplanju u posleratnom periodu</i>	163
Slobodan Milenković: <i>Humanitarna intervencija i današnje međuna- rodno pravo</i>	181

II DISKUSIJA

Dr Momčilo Dimitrijević: <i>Pojam javnih i društvenih službi kod nas</i>	203
Dr Slavko Marković: <i>Izvršenje na imovinskim pravima — ovlašćenjima</i>	215
Nada Mrkšić: <i>Pravna priroda stanarskog prava</i>	237
Dragiša Grozdanović: <i>Depresijacija i amortizacija osnovnih sredstava</i>	253

III PRILOZI

Dr Slavoljub Popović: <i>O zaštiti prava samoupravljanja privrednih orga- nizacija i radnih ljudi u njima</i>	269
Dr Čedomir Stevanović: <i>Osnovi za ponavljanje krivičnog postupka u teoriji i praktičnoj primeni</i>	283

IV. EKONOMSKA PRAKSA

Danković Ljubisav: <i>Značaj i mogućnosti primene statističke kontrole u elektro-industriji</i>	296
Todor Ćirić: <i>Definisanje problema i postavljanje matematičkih modela za određivanje optimalnog programa proizvodnje u industriji stakla Pančevo</i>	310

V INFORMACIJE

Slobodan Milenković: <i>Rad Haške akademije za međunarodno javno pravo u toku 1965. godine</i>	324
--	-----

VI FAKULTETSKA HRONIKA

SOMMAIRE

I ARTICLES

Dr Winston M. Fisk: <i>Le système juridique des Etats-Unis</i>	1
Dr Jerzy Starosciak: <i>Métamorphose du système et de la méthode d'étude des notions juridiques en droit administratif</i>	11
Dr Relja Ostojić: <i>La Nouvelle voie navigable européenne Rhin-Main-Danube</i>	23
Dr Dragoljub Stojiljković: <i>Électicité de la demande dans la théorie économique</i>	51
Dr Ljubiša Jovanović: <i>Le Traitement des phénomènes sociaux négatifs dans le droit pénal</i>	75
Dr Petar Kozic: <i>La Nation et la question nationale dans les conceptions des socialistes-communistes yougoslaves des années 1920</i>	95
Dr Mihailo Mitić: <i>La Cessation du droit successif des époux</i>	105
Dr Dušan Paravina: <i>La Base socioéconomique et le cadre méthodologique pour étudier l'état juridique du travailleur à domicile</i>	125
Dr Nikola Jovanović: <i>Les Caractéristiques fondamentales de la disposition de production en capitalisme et en socialisme</i>	161
Dr Dragoljub Simonović: <i>L'Influence des facteurs économiques sur la décomposition des restes de la communauté de famille à Zaplanje dans l'après-guerre</i>	163
Slobodan Milenković: <i>Intervention d'humanité et le droit international contemporain</i>	181

II DISCUSSIONS

Dr Momčilo Dimitrijević: <i>La Notion des services publics et sociaux en droit yougoslave</i>	203
Dr Slavko Marković: <i>L'Exécution sur les créances</i>	215
Nada Mrkšić: <i>La Nature juridique du droit de logement</i>	237
Dragiša Grozdanović: <i>La Dépréciation et l'amortissement des immobilisations</i>	253

III OBSERVATIONS

Dr Slavoljub Popović: <i>De la protection du droit d'autogestion des organisations économiques et de leurs travailleurs</i>	269
Mr Ceda Stevanović: <i>Les Raisons de répéter une procédure pénale en théorie et en pratique</i>	283

IV PRATIQUE ECONOMIQUE

Ljubisav Danković: <i>L'Importance du contrôle statistique en électro-industrie et les possibilités de son application</i>	296
Todor Ćirić: <i>Définition du problème et construction du modèle mathématique pour déterminer le programme de production optimale à l'industrie de verre de Pančevo</i>	310

V INFORMATIONS

Slobodan Milenković: <i>Le Travail de l'Académie de droit international de la Haye au cours de l'année 1965</i>	324
---	-----

VI CHRONIQUE DE FACULTE

CONTENTS

I ARTICLES

Dr Winston M. Fisk: <i>Legal System of the USA</i>	1
Dr Jerzy Starosciak: <i>Transformation of the System and Methods for the Study of Legal Concepts in the Area of Administrative Law</i>	11
Dr Relja Ostojić: <i>New European Highway Rhine-Main-Danube</i>	23
Dr Dragoljub Stojiljković: <i>Elasticity of Demand in Economic Theory</i>	51
Dr Ljubiša Jovanović: <i>Socially Negative Phenomena and Their Treatment in Criminal Law</i>	75
Dr Petar Kozić: <i>Nationality and the Question of Nationalities as to the Conceptions of Yugoslav Socialist-communist during the 20s.</i>	95
Dr Mihailo Mitić: <i>Break of the Right of Inheritance of Matrimonial Party</i>	105
Dr Dušan Paravina: <i>Economic-social Bases and Methodological Framework for the Study of Legal Position of the Worker at Home</i>	125
Dr Nikola Jovanović: <i>Basic Characteristics of the Capitalist and Socialist Location of Production</i>	141
Dr Dragoljub Simonović: <i>Influence of Economic Factor upon Disintegration of Remains of the Family Community (zadruga) in Zaplanje in the After-war Period</i>	163
Slobodan Milenković: <i>Humanitarian Intervention and Contemporary International Law</i>	181

II DISCUSSION

Dr Momčilo Dimitrijević: <i>Concept of the Public and Social Services in Yugoslavia</i>	203
Dr Slavko Marković: <i>Execution upon the Property Rights-Authorizations</i>	215
Nada Mrkšić: <i>Legal Nature of the Dwelling Rights</i>	237
Dragiša Grozdanović: <i>Depreciation and Amortization of the Basic Means</i>	253

III CONTRIBUTIONS

Dr Slavoljub Popović: <i>About the Protection of the Rights to Selfgovernment of the Economic Organizations and Working People in Them</i>	269
Mr Čedomir Stevanović: <i>Grounds for Revision of the Criminal Procedure in Theory and Practice</i>	283

IV ECONOMIC PRACTICE

Ljubisav Danković: <i>Importance and Possibility for the Application of Statistical Control in Electro-industry</i>	296
Todor Čirić: <i>Definition of Problem and Establishment of Mathematical Models for the Finding of Optimal Program of Production in the Industry of Glass in Pančevo</i>	310

V INFORMATIONS

Slobodan Milenković: <i>Work of the Hague Academy for International Public Law in 1965.</i>	324
---	-----

VI FACULTY CHRONICLE

СОДЕРЖАНИЕ

	Стр.
Dr Winston M. Fisk: <i>Юридическая система США</i>	1
Dr Jerzy Starosciak: <i>Преобразование системы и методы изучения юридических понятий в области административного права</i>	11
А-р Реля Остонч: <i>Новая европейская магистраль Райна — Майна — Дунай</i>	23
А-р Драголюб Стоилькович: <i>Эластичность требования экономической теории</i>	51
А-р Любиса Йованович: <i>Общественно-негативные явления и их уголовно-правовой третман</i>	75
А-р Петар Козич: <i>Нация и национальный вопрос в понимании югославских социалистов-коммунистов 20-ших годов</i>	95
Михаил Митич: <i>Прекращение наследственного права брачного товарища</i>	105
А-р Душан Паравина: <i>Экономическо-социальное основание и методические границы для изучения правового положения рабочих у себя дома</i>	125
А-р Николай Йованович: <i>Основные характеристики капиталистического и социалистического распределения производства</i>	141
А-р Драголюб Симонович: <i>Влияние экономических факторов на распадение остатков установления патриархальной семейной общины в Заплате в послевоенном периоде</i>	163
Слободан Миленкович: <i>Гуманитарная интервенция и современное международное право</i>	181
II ДИСКУСИЯ	
А-р Момчило Димитриевич: <i>Понятие публичных и общественных служб у нас</i>	203
А-р Славко Маркович: <i>Выполнение имущественных прав — полномочий</i>	215
Надя Мркшич: <i>Правовая природа квартирного права</i>	237
Драгиша Грозданович: <i>Депрессияция и амортизация основных средств</i>	253
III ПРИЛОЖЕНИЯ	
А-р Славолуб Попович: <i>О защите права самоуправления хозяйственных организаций и трудящихся в них</i>	269
А-р Чедомир Стеванович: <i>Основы для повнорения уголовного судопроизводства в теории и практическом применении</i>	283
IV ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА	
Любисав Данкович: <i>Значение и возможность применения статистического контроля в электро-промышленности</i>	296
Теодор Чирич: <i>Дефиниция проблема и постановка математических модель для определения оптимальной программы производства в промышленности стекла Панчево</i>	310
V СПРАВКИ	
Слободан Миленкович: <i>Труды Хашкой академии по международном публичном праве в течении 1965. года</i>	324
ХРОНИКА ФАКУЛЬТЕТА	

